

**M. MIRAKMALOV,
M. AVEZOV**

**O‘ZBEKISTON
TOPONIMLARINI
HOSIL QILUVCHI
ATAMALARNING
IZOHLI LUG‘ATI**

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
VAZIRLAR MAHKAMASINING MA’NAVIYAT VA DAVLAT
TILINI RIVOJLANTIRISH MASALALARI DEPARTAMENTI**

O‘ZBEKISTON TOPONIMIKA JAMIYATI

**MIRZO ULUG‘BEK NOMIDAGI
O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI**

**M. MIRAKMALOV,
M. AVEZOV**

**O‘ZBEKISTON TOPONIMLARINI
HOSIL QILUVCHI ATAMALARNING
IZOHLI LUG‘ATI**

TOSHKENT – 2025

UO‘K 811.512/133

KBK 81.2O‘zb

O‘ 17

M. MIRAKMALOV, M. AVEZOV. O‘zbekiston toponimlarini hosil qiluvchi atamalarning izohli lug‘ati. – T.: «Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi», 2025. – 380 b.

Ushbu izohli lug‘at toponimistlar, geograflar, tilshunoslar, kartograflar, jurnalistlar va joy nomlari bilan shug‘ullanadigan shu kabi mutaxassislar uchun mo‘ljallangan bo‘lib, undan terminshunoslik, ayniqsa, geografik terminshunoslikning yurtimizdagi rivojlanish tarixi, xalq (mahalliy) terminlari va ulardan foydalanish, mamlakatimiz toponimlarining shakllanishida ishtirok etgan asosiy terminlar (atamalar)ning izohi o‘rin olgan.

UO‘K 811.512/133

KBK 81.2O‘zb

Tuzuvchi-mualliflar:

Mirali Mirakmalov – geografiya fanlari doktori (DSc), O‘zbekiston Milliy universiteti professori v.b.;

Muxriddin Avezov – geografiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), O‘zbekiston Milliy universiteti dotsenti v.b..

Mas‘ul muharrir:

Potihkamol G‘ulomov – O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan xalq ta’limi xodimi, geografiya fanlari nomzodi, dotsent.

Taqrizchilar:

Xayriya Bo‘riyeva – tarix fanlari doktori (DSc), O‘zbekiston Milliy universiteti professori v.b.;

Zulxumor Xolmonova – filologiya fanlari doktori, Toshkent davlat O‘zbek tili va adabiyoti universiteti professori;

Bexzod Eshboyev – geografiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), Qarshi davlat universiteti dotsenti.

Mazkur lug‘at O‘zbekiston Toponimika jamiyatining 2025-yil 16-martdagi majlisida ko‘rib chiqilgan va nashrga tavsiya etilgan (2-sonli bayonnoma).

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi O‘zbek tilini rivojlantirish jamg‘armasi mablag‘lari hisobidan chop etildi.

ISBN: 978-9910-01-549-6

© Mirakmalov M.T., Avezov M.M., 2025;

© «Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi», 2025.

SO‘ZBOSHI

Jahon miqyosida madaniy aloqalarning kuchayishi, mamlakatlar o‘rtasidagi tovar ayirboshlash hajmi va turistlar almashinuvining tobora ko‘payishi natijasida geografik joy nomlaridan, ular asnosida geografik terminlardan amalda yanada ko‘proq foydalanish, toponimlarning xalqaro va milliy darajadagi standartlashtirilgan tizimini shakllantirishga bo‘lgan ehtiyoj ortmoqda. Geografik joy nomlarini xalqaro darajada normallashtirish, standartlashtirish va ulardan foydalanishni tartibga solish borasida BMT huzuridagi Geografik nomlar bo‘yicha ekspertlar guruhining (UNGEGN) zimmasiga turli davlatlarda geografik nomlar bilan shug‘ullanuvchi tashkilotlarning ishlarini muvofiqlashtirish, geografik nomlarni standartlashtirish mexanizmlarini yaratish kabi vazifalar belgilangan. Mazkur vazifalarning yechimida geografik nomlarni milliy va xalqaro miqyosda standartlashtirish, qat’iylashtirish muammolarini hal qilish, joy nomlarining terminologik tarkibini o‘rganish, turli tillardagi geografik terminlar asosida shakllangan joy nomlarining etimologiyasini aniqlashga oid hududiy toponimik tadqiqotlar olib borish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Respublikamizda geografik nomlarni standartlashtirish, normallashtirish, geografik nomlarning davlat reyestrini tuzish, geografik obyektlarga nom berish va qayta nomlash bo‘yicha qator islohotlar amalga oshirilmoqda hamda sezilarli ijobiy natijalarga erishilmoqda. O‘zbekiston Respublikasining 2022-yil 2-noyabrdagi 799-son “Geografik obyektlarning nomlari to‘g‘risida”gi “O‘zbekiston Respublikasi qonuniga o‘zgartish va qo‘shimchalar kiritish haqida” Qonunining 4¹-moddasida “Geografik obyektlarga nom berish va ularning nomlarini o‘zgartirishda mahalliy aholining fikrini hisobga olish” belgilab qo‘yilgan. Bu borada hududiy toponimik tadqiqotlar, toponimlarni hosil qiluvchi geografik terminlarning tarqalish areallarini aniqlash, geografik nomlar tarkibini shakllantiruvchi terminlar va boshqa atamalarning izohli lug‘atlarini yaratishga yo‘naltirilgan tadqiqotlar muhim ahamiyat kasb etadi.

Yer yuzasida son-sanoqsiz tog‘lar, dovonlar, cho‘qqilar, daryo-soylar, shahar-qishloqlar, ko‘cha-ko‘ylar, jarlik-tepaliklar va boshqa katta-kichik geografik obyektlar bor. Bularning hammasi qandaydir nomlar bilan ataladi. Ma’lumotlarga ko‘ra, maydoni O‘zbekiston Respublikasining hududiga yaqin Shvetsiyada 12 millionga yaqin geografik nomlar, ya’ni toponimlar mavjudligi qayd qilingan. Nazarimizda, respublikamizdagi toponimlar soni sira Shvetsiyanikidan kam emas, deb o‘ylaymiz.

Geografik nom – toponim so‘zdir. Har qanday so‘z esa biron ma’noni anglatadi. Cheksiz so‘zlarni o‘zida mujassam qilgan ona zaminimiz – Yer sayyorasi ko‘plab tadqiqotchi-olimlarga qanchadan qancha tarix-u tabiat sirlaridan hikoya qilib bera oladi. Ana shuning uchun rus olimi N.Nadejdin geografik nomlarni “Yerning tili” deb atagan.

Umuman, tasodifiy nomlar yo‘q. Lekin ularning ko‘plari o‘ta qadimiy bo‘lganidan hozir yashayotgan odamlar uchun tushunarsiz, g‘alizdek bo‘lib qolgan.

Shuni ham ta’kidlash kerakki, har qanday mamlakatdagi barcha toponimlarni izohlab bo‘lmaydi. Agar bu mumkin bo‘lganida ham qadimiy tillarni mukammal bilish kerak bo‘lardi. Masalan, O‘zbekiston toponimikasi bilan shug‘ullanadigan mutaxassislar ham imkon qadar qardosh-qo‘shni xalqlar tillari, shuningdek, sug‘diy, xorazmiy tillaridan yaxshigina xabardor bo‘lsalar nur ustiga a’lo nur bo‘lar edi. Buning ustiga mamlakatimizdagi aksariyat qadimiy toponimlar turli tillar muhitiga tushib, o‘zining asl – dastlabki shaklini yo‘qotib, butunlay o‘zgarib ketgan. Masalan, sanskrit tilida atirgul *vardhate* deb atalgan, bu so‘z shu ma’noda tojik va o‘zbek klassik adabiyotida qisqarib *vard* shaklini olgan. Milodning boshlarida *vard* so‘zi *val*, so‘ngra *vel* va *vul*, nihoyat *gul* shaklida ishlatila boshlagan.

Shahar bilan *sher* (arslon) bir so‘zdan kelib chiqqan. Sanskritcha *hshatra* so‘zi “hokimiyat”, “davlat” ma’nosini anglatgan va *shahar*, *shahr*, *shaher*, *shehar*, *shar* shakllarida ishlatila boshlagan, “hayvonlarning podshosi” ma’nosidagi *sher* so‘zi ham shundan olingan.

Vaqt o‘tishi bilan so‘zlarning ma’nosi ham o‘zgarib ketadi. Bu fikrga turkiy so‘zlardan misollar keltiraylik. Hozir otlar podasi (galasi) *yilqi* deyiladi; o‘rta asrlarda *yilqi* deganda qoramol, ot kabi yirik chorva mollari

tushunilgan. *Kiyik* – o‘hu, tog‘ echkisi kabi quvur shoxli sutemizuvchilarning umumiy nomi, ilgarilari har qanday yovvoyi hayvonlar, hatto yirtqichlar ham kiyik deyilgan. Boshqalarga qo‘shilmaydigan odamovi kishini “kiyik (yovvoyi) odam” deyishgan. Ba’zi bir keksa kishilar cho‘chqa (to‘ng‘iz) yilini hozir ham “qora kiyik” yili deyishadi.

Hozir mayda donli g‘alla ekini *tariq* deyiladi. O‘rta asrlarda *tari(g‘)* deganda bug‘doy, arpa kabi ekinlar tushunilgan; har qanday ekinzor *tari(g‘)loq* deb atalgan. Ba’zi bir shevalarda tariq hamon *tari (tori)* shaklida talaffuz qilinadi. “Tariga sherik – bariga sherik” degan naql ham shuni isbotlaydi.

O‘zbek tilida yilning eng issiq fasli yoz deyiladi. Ilgarilari yoz deganda *bahor* tushunilgan, masalan, *yaylog‘* (yaylov) deganda “yozda ko‘chib chiqiladigan joy” nazarda tutilgan. “Laylak keldi yoz bo‘ldi” jumlasida yoz “*bahor*” ma’nosini anglatadi. Qay bir turkiy tillarda, masalan, qirg‘iz tilida yoz hozir ham *jaz* (joz), bahor esa *jay* (joy) “yoz” deb ataladi.

Hozirda ekin-tikin bilan shug‘ullanadigan kishi *dehqon* deyiladi. O‘rta asrlarda dehqon deganda “yer egasi”, “zamindor” tushunilgan. Bu so‘zning “*ajam*”, ya’ni “forsu tojik”, “qissago‘y, tarixchi” ma’nolari ham bo‘lgan. Dehqon so‘zi asli deh+qoon “xon” (mo‘g‘ulcha), ya’ni “*qishloqning hokimi*” demakdir.

Toponimlar chinakam xalq mulki, ko‘pincha shevalar mahsuli hisoblangan atamalardir. O‘zbek tili turkiy tillar orasida shevalarga eng boy tildir – uning 30 ga yaqin shevasi bo‘lganligi haqida ma’lumotlar bor. Hozir ham biron narsa nomi – termin bo‘ladimi o‘simlik yoki hayvon nomlari bo‘ladimi leksik va fonetik jihatdan shevalarda katta farq qiladi. Masalan, shevashunos olimlar *qoqi o‘tining* shevalarda *momoqaymoq*, *sarigul*, *qoqi* kabi 30 ga yaqin nom bilan atalishini aniqlagan. Zag‘izg‘on esa, *akka*, *hakka*, *olakka*, *olashaqshaq* deyiladi. *Qabriston* so‘zining turli joylarda *go‘riston*, *go‘rxona*, *joyxona*, *mozor*, *mozoriston*, *mozorot*, *qo‘yindi* kabi sinonimlari bor. Bu kabi sheva so‘zlari toponimlar tarkibida “mixlanib” qolgan.

So‘zlar shevalarda fonetik jihatdan ham katta tafovut qiladi: *ilon* – *jilon*, *jar* – *yor*, *yom* – *jom*, *tog‘* – *tov*, *dog‘*, *tepa* – *teva*, *tuya* – *teva*, *yezna*

– *jezda (pochcha), aqba – aqaba – ovg‘a (dovon), qamish – qamich, supurgi – shupurgi* va h.k.

Bu kabi misollar shuni ko‘rsatadiki, sheva so‘zlari va ularning fonetik tovlanishlari ko‘proq *mikrotoponimlar* deb ataladigan nisbatan kichik geografik obyektlarning nomlari uchun xarakterlidir. Chunki bunday mahalliy tafovutlar keyingi davrlar mahsulidir.

Shu bilan birgalikda yozma yodgorliklarda uchraydigan qadimiy nomlar ham turli tarixiy manbalarda va turli davrlarda turlicha shakllarda qayd qilingan. Masalan, **Andijon: Andukon, Andigon, Andiyon** mahalliy talaffuzda esa **Anjan** kabi shakllarda, **Jizzax: Dizaq, Jizaq** deb, **Samarqand** esa **Marokanda, Samariana, Sanmangen, Samakiyan, Shamirkent, Semizkend** kabi variantlarda qayd qilingan. Bu kabi o‘zgachaliklar joy nomlarini izohlash, ularning tarkibiy qismlarini aniqlash ishini murakkablashtiradi.

Ana shu nomlarni to‘g‘ri yozish, aslini aniqlash, qiyoslash jarayonida toponimlar va ularni hosil qiluvchi terminlarning ham geografik, ham tarixiy, ham lisoniy jihatdan bebaho qadriyatlar ekanligiga yana bir bor ishonch hosil qildik.

Gap shundaki, yuqorida qayd qilinganidek, eng mukammal topografik xaritalar geografik nomlarga to‘lib ketgan. Afsuski, bu ularning aksariyati rus tilida qayd qilingan, buning ustiga o‘zbek tili qoidalaridan bexabar, chuqur ma’lumotga ega bo‘lmagan topograflar tomonidan to‘ldirilgan.

Hozirda respublikamizning toponimist va terminshunos olimlari geografik nomlar va terminlarning yozilish shakllarini qat’iylashtirish, standartlashtirish, normallashtirish yo‘nalishida tadqiqotlar olib bormoqdalar. Ana shu jarayonda har bir geografik nomning etimologiyasini aniqlash bilan birga, uning qaysi tilga mansubligini, mazmun-ma’nosini chaqishga to‘g‘ri keladi. Bu oson emas. Buning uchun ko‘pdan ko‘p lug‘atlarga, tarixiy asarlar, qo‘lyozmalar va xalq og‘zaki ijodiga murojaat qilish kerak bo‘ladi. Shuni unutmaslik kerakki, har qanday toponim yer bilan, shu zamin bilan bevosita bog‘lanib ketgan bo‘ladi, ya’ni shu joy tabiati va uning xususiyatlari, tarixi, etnografiyasini aks ettiradi. Yer tili – toponimlarning qimmatini hamda ularni o‘rganishning zarurati ana shunda.

Atoqli otlarning eng takomillashgan turi bo'lgan toponimlar grammatik jihatdan bir va undan ortiq tarkibiy qismlar (komponentlar)dan iborat bo'ladi. Bu tarkibiy qismlar mustaqil so'zlar yoki *toponimik formantlar/topoformantlar* (qo'shimchalar)dir. Geografik obyektlarga nom qo'yish uchun aholi tomonidan foydalaniladigan barcha so'zlar majmuyi esa *toponimik leksika* deyiladi. Toponimlarni hosil qilgan ana shu so'zlar *toponegizlar yoki topoasoslar* deb ataladi. Toponimlarni toponegizlarga qarab o'rganish ishini yevropalik olimlar F.Bazlay, V.Shmilaer, MDH hududida esa rus toponimistlari N.V.Podolskaya, A.V.Superanskaya boshlab berganlar. Turkiy toponimlarni toponegizlariga qarab o'rganish usulini Tog'li Oltoy toponimlari bo'yicha O.T.Molchanova, boshqird oykonimlari bo'yicha F.G.Xisamutdinovanning asarlarida ko'rish mumkin. O'zbekiston geografik nomlarining toponimik leksikasini o'rganish sohasida S.Qorayevning beqiyos xizmatlari bor.

Joy nomlari bebaho tarixiy, geografik va lingvistik yodgorliklardir. Buni keltirilgan misollardan ham bilsa bo'ladi. Bu so'zlar topografik xaritalardagi geografik nomlar bilan birga tarixiy asarlarda, eski ro'yxatlarda uchraydigan toponimlardir. Shu misollarning o'zi ham toponimlar tilning lug'at tarkibini boyitishga katta xizmat qilishini ko'rsatadi.

Shuni ham ta'kidlash kerakki, joy nomlarini hosil qiladigan atamalar/so'zlar yuqorida qayd qilinganidek, turli joylarda, turli davrlarda turlicha ma'nolarda uchraydi.

Masalan, hamma uchun tushunarli bo'lgan *tosh* so'zini olaylik. O'zbek tilining izohli lug'atida tosh so'ziga shunday izoh berilgan: "*yaxlit massa yoki bo'lak-bo'lak holda uchraydigan, suv kor qilmaydigan qattiq, mo'rt tog' jinslarining umumiy nomi*". Ruscha *камень* so'zidan tarjima qilingan bu ta'rif ilmiy jihatdan to'g'ri, lekin xalq *tosh* deganda o'sha qattiq jinslarning palaxsa-palaxsa bo'laklarini tushunadi.

Asli tosh soʻzining “*tog*” maʼnosi ham bor. Masalan, Zomin tumani-da Ayritosh, Qoratosh, Choʻqmortosh degan choʻqqi va qoyalar bor. Togʻ-lar orasida yashayotgan odamlar gir atrofni togʻ emas *tosh* deb ataydilar. Qoyalarda oʻsadigan yovvoyi piyozni *toshpiyoz*, togʻlarda yashaydigan suvsarni *toshsuvsar* (ruschasi каменная куньяца), chilkaklik (asli choʻl kaklik)dan farqli oʻlaroq togʻ kakligi *toshkaklik* deyiladi (каменная кропатка). Rossiyada, Sibir va Uralda ayrim togʻ, choʻqqi-qoyalarni *камен* (tosh) deyishadi.

Tosh soʻzining *dosh* shaklida talaffuz qilinishini ham nazarda tutish kerak. Turkman, ozarbayjon, usmonturk, tuva tillarida tosh soʻzi *dosh* (yoki *dash*) deyiladi. Nazarimizda, dosh bu tosh soʻzining qadimiy shakli boʻlsa kerak. Masalan, *doshqozon* soʻzi tarkibidagi *dosh* soʻzi asli *tosh* demakdir. Temir ixtiro qilinishidan oldin odamlar toshdan qozon yasashgan. Masalan, Qizilqum choʻlidagi Sulton Uvays togʻlarining bir choʻqqisi **Qozontosh** yoki **Qozontov** deb atalgan. Qadimda shu toshdan *yumshoq tosh* (*talk*) qazib olib, qozon yasashgan. Bunday qozon ikki yilga, baʼzi bir maʼlumotlarga koʻra olti yilga chidagan.

Bundan tashqari ohak, sopol pishiriladigan xumdon *doshxona* deyilgan. Doshqozon dastlab toshdan, keyin sopoldan va nihoyat metallardan yasalgan. Oʻzbekistonda xususan, Fargʻona vodiysida **Boʻston** degan joylar kam emas. Asli “gullab-yashnagan bogʻ” maʼnosidagi forscha *boʻston* soʻzi “*boʻyiston*”, yaʼni “*hidlar maskani*”, “*muattar oʻlka*” demakdir. Shu bilan birga, dastlab “boʻz toʻnli” tushunchasidagi umumturkiy *boʻztoʻn* urugʻi qozoqlar, ozarbayjonlar, qirgʻizlar va hatto oʻzbeklar orasida ham qayd qilingan va *boʻston* shaklini olgan. Demak, bunday nomlarning har biri asli forscha yoki turkiy tilga xosligini farqlash oson emas.

Qadimiy soʻzlarning joy nomlari shaklida saqlanib qolganiga bir necha misol keltiraylik. Hozirgi oʻzbek tilida *asbob* deganda “bir ishni bajarish uchun belgilangan qurol, ish quroli tushuniladi”. Holbuki, *asbob* (birliги *sabab*) deganda XI–XII asrlarda biron kishiga qarashli yer tushunilgan; XVI–XVII asrlarda esa *asbob* deganda yerdan tashqari mulk nazarda tutilgan. Buxoro viloyatida qayd qilingan **Asbobi Aliyamchi, Asbobi Bobikalon, Asbobi Ibrohim** kabi qishloqlar kimlarning mulki boʻlganligini bilib olish mumkin.

Oʻzbeklar uchqur otni *bedov* deyishadi. Bedov koʻchmanchi arablar – badaviy soʻzi bilan oʻzakdosh boʻlib, “*sahroyi, choʻllik*” demakdir. Badaviy soʻzi esa arabcha *bodiya* – *badiya*, yaʼni “*choʻl-sahro*” soʻzidan kelib chiqqan. *Dovon* maʼnosidagi arabcha *aqba* soʻzi Oʻzbekiston va Tojikistonning togʻli oʻlkalarida *dovon*, togʻ yoʻli maʼnolarida *aqba, aqaba, aqobot, agʻba, ovgʻa* shakllarida toponimlar hosil qilgan.

Sel termini asli arabcha *sayl* soʻzining oʻzgargan shaklidir. Oʻzbekistonning geografik nomlari tarkibida forscha soʻzlar xilma-xil shakllarda qayd qilingan. Masalan, *kabutar* soʻzi *kaptar* deyilib, bir qancha toponimlar hosil qilgan (masalan, Toshkent viloyatining Boʻstonliq tumanidagi Kaptarkumushsoy). Shuni aytish kerakki, “koʻk, havo rang” maʼnosidagi *kabutar* qushi ruschada ham shu maʼnoda *голубь*, qirgʻizchada ham *koʻkqush* – *koʻkuchgan* shaklida ishlatiladi.

Baʼzi bir terminlar sinchiklab tahlil qilinsagina maʼnosi aniqlanadi, masalan, “choʻl, sahro” maʼnosidagi *biyobon* soʻzining oʻzagi be+ob, yaʼni “suvsiz” demakdir, *koʻrshapalak* atamasi tarkibidagi shapalak soʻzi forschada *shabparak*, yaʼni “kechasi uchuvchi” maʼnosidadir.

Respublikamizda *koʻrpa* termini *Koʻrpacha* shaklida ham toponimlar hosil qilgan. ***Koʻrpa, Koʻrpali, Koʻrpasoy, Koʻrpaqishloq, Yangikoʻrpa*** kabi qishloq nomlarining “tungi yopinchiq” maʼnosidagi asli forscha *koʻrpa* soʻziga umuman aloqasi yoʻq (baʼzi bir turkiy tillarda, masalan, qirgʻizcha va tatarchada *koʻrpani jurqan* deyishadi).

Ko'rpa so'zi qadimiy turk tilida bir necha ma'noni anglatgan. Chunonchi Mahmud Koshg'ariy o'z lug'atida ko'rpa so'zining "*barra o't*", "*yosh bola*", "*qo'zichoq*", "*uloqcha*", "*buzoqcha*" ma'nolari borligini qayd qilgan. Lekin ko'rpa so'zining ko'pgina ma'nolari unutilgan. Shunga qaramasdan ba'zi bir joylarda barra bedani *ko'rpa/ko'rpao't* deyishadi (masalan, Buxoro viloyatining Qorako'l tumanida).

Yuqorida tilga olingan toponimlar *ko'rpa//ko'rpali* urug'i bilan bog'liqdir. Urug'lar ko'pincha hayvon nomlari bilan atalganini hisobga olsak, *ko'rpa* etnonimi "*qo'zichoq*" degan ma'noni bildiradi.

Meshda suv olib yurib sotuvchi ma'nosidagi *meshkob* so'zi tarkibidagi *mesh* tojikcha "*qo'y*" degan so'zdan kelib chiqqan. Uzoq o'lkalarga uchayotganda xaltasimon tomog'ida suv olib yuradi, deb tasavvur qilingan *saqoqush* (arabcha *saqo* so'zi "suv beruvchi", "sug'oruvchi" degani)forschada aynan *meshkob* deyiladi. Holbuki, bu qushning tomog'idagi xaltasida hech qanday suv bo'lmaydi. Suv, qimiz, ayron kabi suyuqliklar solinadigan va *sanoch* ham deyiladigan idish qo'y terisidan qilingani uchun tojikcha *mesh* (qo'y) so'zidan olingan.

Nay so'zi toponimlar tarkibida "truba", "musiqa" asbobi va "qamish" ma'nolarida keladi. Qamish forschada *nay*, qamishzor esa *nayiston* deyiladi (Buxoro viloyatining Qorako'l tumanida Nayiston degan qishloq bor). **Naynova** degan toponim "*qamish, g'arov kabi ichi kovak o'simlik poyalaridan qilingan quvur*" ma'nosini anglatadi. Naynova so'zining "nayning xonishi" ma'nosidagi **naynavo** so'ziga umuman aloqasi yo'q. O'zbekchada shoxlari bir-biriga chalkashib ketgan qalin butazor ma'nosidagi *chakalak* so'zini forschadagi "terak" ma'nosidagi *chakalak* so'zidan farqlash oson emas.

Dalvarzin toponimining ma'nosi ham hamon aniq emas. Masalan, akademik A.R.Muhammadjonov bu joy nomi arabcha *tal* – "tepalik", sug'dcha *var* – "qal'a" va *zi* – "yer" so'zlaridan kelib chiqqan deydi. Toponimist olim S.Qorayev keltirgan faktlar bu haqda boshqacharoq xulosa chiqarishga asos bo'ladi.

Dalvarzin cho‘lini tojiklar **Dilvarzin** deyishadi. Afg‘onistonning Balx vohasidagi tarixiy bir joy **Dilberjin** deyiladi. Qirg‘izistonda **Do‘lbo‘rjin** degan qishloq bor. Mashhur tilshunos K.K. Yudaxin ana shu Do‘lbo‘rjinni shu respublikadagi **Choldevor** degan joy nomi bilan, shuningdek, To‘rtko‘l toponimi bilan ma‘nodosh deb hisoblagan. Demak, Dalvarzin mo‘g‘ulcha Do‘lbo‘rjin so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, asl ma‘nosi “to‘rtburchak” demakdir (hozirgi mo‘g‘ul tilida kvadrat *do‘lvo‘rjin* deyiladi). Mo‘g‘ullar qadimiy shahar xarobalarini – chordevor (to‘rtburchak, to‘rtdevor)ni ham *do‘lbo‘rjin* deyishgan. Respublikamizda **To‘rtko‘l** degan joylar bor. Hozirgi xorazmliklar tilida **To‘rtkil** deganda qadimgi istehkomlar qoldig‘i tushunilgan. Demak, **Dalvarzin, Dilbarjin, Do‘lbo‘rjin, Choldevor (Chordevor), Chaldivor, To‘rtko‘l** (to‘g‘risi To‘rtkil) toponimlari bir ma‘noni – **Chordevorni** – qal’a vayronasi (xarobasi)ni bildirgan.

Shunqor (kuchli yirtqich qush) nomi toponimlar tarkibida ham uchraydi. Nima uchundir zoologik adabiyotlarda, jumladan zoologik ensiklopediyada bu qushning nomi *shumkar* deyilgan. Shunqor so‘zi talaffuzda ko‘proq *shumqor* shaklida ham eshitiladi. Shunga qarab zoologlar bu so‘zni tushunarli qilish uchun shumkar deyishgan bo‘lsa kerak. Holbuki, qush nomining *shum* va *kar* so‘zlariga hech qanday aloqasi yo‘q. Bu qush qadimda *sunqur* shaklida talaffuz qilingan. Sunqur degan ism ham bo‘lgan. **Boysunqur** tarixiy shaxs bo‘lganligi haqida ma‘lumotlar ma‘lum.

Shu o‘rinda lochinsimonlar oilasiga kiradigan yirtqich qush nomining lug‘atlarda *itolg‘i* deb yozilishi ham xalq talaffuziga to‘g‘ri kelmaydi; qush nomi aslida “itni ko‘tarib uchib ketadigan qush” ma‘nosida bo‘lishi mumkindir, ehtimol bu nom tasodifan shunday shakl olgandir. Har holda Navoiy asarlarida bu qush nomi *italgu*, qirg‘iz, qozoq va turkman tillarida *itelgi*, o‘zbek tilida *italgi* deyiladi.

Geografik nomlar tarkibida uchraydigan *tol* daraxti nomini “tepalik” ma’nosidagi arabcha *tal* soʻzidan farqlash qiyin. Misol tariqasida *tol* termini yordamida hosil boʻlgan ayrim toponimlarini koʻrib chiqaylik. Buxoro viloyati Shofirkon tumanidagi **Tolisafet** qishlogʻi asli **Talisafed** (Oqtepa), Samarqand tumanidagi Tolibarzu qishlogʻi asli Talibarzu (Borzutepa), Termiz tumanidagi **Tolimoron** qishlogʻi asli **Talimoron** – ilonlar tepaligi (Ilontepa)dir.

Mazkur kitobda keltirilgan atamalarning ma’nolari ba’zi hollarda ayrim ilmiy, lingvistik va izohli lugʻatlarda qabul qilingan izohlardan farq qilishi mumkin; masalan, *zaxkash* termini lugʻatlarda “sernam, zax joy” deb izohlangan boʻlsa, joy nomlari tarkibida (xususan Zarafshon vodiysida) esa “zovur” ma’nosida, *qayroqi* (masalan, qayroqi bugʻdoy) “lalmi” ma’nosida izohlanib kelgan boʻlsa, bu soʻzlar toponimlar shaklida “toshloq yer” (“qayroq toshli maydon”) ma’nosida keladi.

Oʻzbekiston toponimlari tarkibida **etnonimlar**, ya’ni urugʻ-aymoq nomlari katta oʻrin egallagan; ba’zan joy nomlari tarkibidagi soʻzlarning ma’nosini bilish qiyin boʻladi; *bolta*, *bolgʻa*, *oʻroq* kabi soʻzlar koʻpincha urugʻ-aymoq nomlari ma’nosida keladi; ayrim etnonimlar esa oʻzgarib, boshqa ma’no kasb etgan (masalan, *qovchin* – *qovunchi*, *laqay* (*loqay*) – *loyqa* boʻlib ketgan; *muqimi*, *oybek* urugʻ nomlarining esa mashhur oʻzbek adiblarining taxalluslariga hech aloqasi yoʻq).

Tipik (odatiy) toponimlar ikki va undan ortiq tarkibiy qismlardan iborat boʻladi, birgina soʻzdan tashkil topgan toponimlar esa biron komponenti tushib qolgan *ellips nomlar*dir. Bularning aksari qismi turdosh otlar, ya’ni apellyativlar: geografik, ijtimoiy-iqtisodiy terminlar, hunar-kasb leksikalari, oʻsimlik-hayvon nomlaridir; shu bilan birga atoqli otlar – kishi nomlari (antroponimlar), urugʻ-aymoq nomlari (etnonimlar) va boshqa toponimlarga oʻxshatib qoʻyilgan nomlar ham anchagina uchraydi.

1. Toponimlarni hosil qilgan turdosh otlar shu qadar xilma-xilki, ulardan toponimlar tarkibida eng koʻp uchraydiganlarinigina aytib oʻtish mumkin:

a) tabiiy geografiyaga oid terminlar: *adir*, *angor*, *anhor*, *arashon*, *ariq*, *arna*, *badoq-bodoq*, *baroz*, *bodiya*, *boshot*, *buloq*, *boʻz*, *boʻktar*, *boʻm*, *boʻyin* – *moʻyin*, *boʻgʻiz*, *gaza*, *guzar*, *daryo-dayra*, *dam*, *dara*,

darband, dasht, dahana, dovon, duob-duoba, yetimtog', yovon, yoz(i), yoyilma – jayilma, yona, jangal, jar, jo '-jo 'y, jo 'ybor, jo 'sha, zax, zaxkash, zov, zovur, izza, kavir, kam, kamar, kechuv, kom, kunash-kunas, kungay, ko 'l, ko 'lob, ko 'tal, lab, mavze, maydon, marg 'zor, mo 'ynoq, nahr, obdon, ovloq, odoq, olish, oftobro 'y, oshuv, oqsuv, og 'iz, reg, rud-ro 'd, sayxon, sangir-singir, sangzor, sardoba, sag 'anoq, sel, seldara, soy, supa, tagob – tagop, tall, taqir, tepa, terskay, tirsak, tumshuq, to 'rtko 'l, to 'qay, ungur, uchma, chashma, chim, chot-chat, sharshara, sharlovuq, shovva, sho 'r, yaylov-yayloq, o 'giz, o 'zak, o 'zan, qaynar, qapchig 'oy, qashqa, qir, qorasuv, qoq, qo 'l (soy) va boshqalar.

b) ijtimoiy-iqtisodiy terminlar: avliyo, aymoq, amin, amir, amloq, asbob-aspop, aftobachi, axtachi, bakovul, baliq, band, barot, baxshi, bek, bovruchi, botmon, varq, guzar, dalvarzin, darvesh, darg 'ot, dahyak, deh, dehqon, dodxo, dorug 'a – darg 'a, yom, jondor, zayak, inoq, imom, kapa, kat, katovul, katxudo, kent, koriz, ko 'tarma, kutvol, madrasa, mardikor, masjid-machit, mahalla, mingboshi, mir, miroxur, mirshab, mitan-miton, mozor, mulla, navkar-no 'kar, navro 'z, namozgoh, naqib, nov, obod, oqar, oqsoqol, og 'alik, ponsod, rabot-rabod, rais, registon, sardoba, saroy, tanob, tarxon, tim, turbat, to 'qsoba, xo 'ja, chaqar, chek, chem, chep, choldevor, chorbog '-chorvoq, chordara, chortoq, shayx-shex-shix, shig 'ovul, ellikboshi, eshon, yuzboshi, yasovul, qalandar, qal 'a, qarshi, qasr, qishloq, qozi, qo 'riq, qo 'rg 'on, qo 'rg 'oncha, g 'onchi-g 'anchi, hisor va boshqalar;

d) hunar-kasbga oid terminlar: aravachi, astarbof, attor, baxmalbof, bo 'zachi, bo 'yrabof, bo 'yrachi, gilambof, gilamchi, dabboq, dasturxonchi, degrez, dehqon, dorboz, dukchi, yomchi, jevachi, zargar, kamongar, karnaychi, kosagar, ketmonchi, kigizchi, kulol, ko 'kchi, miltiqchi, mirob, mixchagar, murdasho 'y, naddof, naqqosh, nosfurush, parixon, pillakor, piyozchi, pichoqchi, podachi, po 'stindo 'z, sobungar, somsapaz, sartarosh, sohibkor, temirchi, tirgar, tumorchi, tuyachi, o 'rmonchi, o 'roqchi, o 'qchi, qamchibof, holvachi, hofiz va boshqalar.

Bundan tashqari, toponimlar tarkibida jamiyat hayoti va tabiatga oid yana bir necha yuzlab termin va so'zlar, jumladan, o'simlik va hayvon

nomlari uchraydiki, ularning har birini sanab o'tish shart emas, nazarimizda.

2. Atoqli otlar negizida paydo bo'lgan toponimlar guruhiga kiradigan geografik nomlar turli atoqli otlardan tashkil topgan:

a) antroponimlardan – kishilarning ismlari, laqablari, keyingi davrlarda familiyalaridan kelib chiqqan geografik nomlar. Bunda shu yerga birinchi bo'lib ko'chib kelgan yoki qishloq – shaharga asos solgan kishilarning qishloq oqsoqollari, qabila boshliqlarining nomlari toponimlarda muhrlanib qolgan. Masalan, XVI–XVII asrlarga oid hujjatlarda Buxoro yaqinida chek yerlarning kimga qarashli ekanligi qayd qilingan: **Asbobi Ali Yomchi, Asbobi Ibrohim, Asbobi Said Ahmad** va boshqalar. Ana shu yerlarda vujudga kelgan qishloqlar hamon Asbob (talaffuzda Asbop/Aspop) deb ataladi (*asbob* – birlik shakli *sabab*: “yer-mulk”).

Yuqorida aytilganidek, o'tmishda butun O'rta Osiyoda, jumladan O'zbekistonda ma'lum-mashhur kishilarning nomlarini shahar-qishloqlarga qo'yish rasm bo'lmagan. Shu boisdan Beruniy, Bobur, Abu Ali ibn Sino, Navoiy, Ulug'bek singari allomalarning nomlari O'zbekiston xaritasidan o'rin olgan emas edi. Aksincha, shoirlar, olimlar o'zlari tug'ilib o'sgan joy nomlarini o'zlariga nisba (nisbiy familiya) qilib olib, jonajon o'lkalarini mashhur qilganlar: **Andijoniy, Buxoriy, Samarqandiy, Farg'oni, Xorazmiy** kabi talay allomalar shular jumlasidandir;

b) etnonimlar – urug', xalq-qabilalarning, turli millat-elatlarning nomlaridan tashkil topgan geografik nomlar. O'zbekistonda etnotoponimlarning aksari qismi XV–XVI asrlarda Movarounnahrda ko'chmanchi o'zbeklar kelib, o'rnatish boshlagan paytlarda paydo bo'lgan. Odatda 92 o'zbek urug'i (qabila) bo'lgan deb hisoblaydilar – buni 92 bo'li o'zbeklar deyishgan. Bov qipchoq shevalarida “bog'lam”, “dasta”, “to'p”, “to'plam” ma'nosini bildirgan. Demak, o'zbeklar 92 qabila-guruhga – bovg'a bo'lingan. **Qorabov, Bo'stonbov, Uchbov** degan qishloqlar hamon uchraydi. **Qorabov** (qabila nomi) adabiy til ta'sirida **Qorabog'** bo'lib ketgan. Demak, bir necha marta takrorlanadigan “Qorabog'” toponimi asli “Qorabov” bo'lgan.

Urug'-qabila nomlarini ilmiy tadqiq qilish oson ish emas. Sababi, ba'zan toponimlarning urug' nomi yoki oddiy termin ekanini farqlash juda

qiyin. Masalan, *saroy, bo'ston, kesak, qulon, ilon (jilonli), shag'al, qarg'a, bolta, shirin, shakar, hatto muqimi, oybek* kabi urug'-aymoq nomlarini, ularning "adashlari" so'-z-terminlardan, son-raqamlardan, hatto yozuvchi-shoirlarning taxalluslaridan farqlash amri mahol;

d) geografik nomlarning "migratsiya"sidan paydo bo'lgan toponimlar. Toponimlar bir qancha hollarda "ko'chib" yuradi. Odamlar yashash joylarini o'zgartirganda o'zlarining tug'ilib o'sgan "jonajon" shahar-qishloq nomlarini "olib borib", yangi vatanlariga qo'yadilar. Shuning uchun ham Respublikamizda **Andijon, Buxoro, Samarqand, Toshkent, Farg'ona, Xorazm** degan qishloqlar oz emas. O'tgan asrning 40-yillaridan e'tiboran tog'oldi hududlari aholisining yangi o'zlashtirilgan yerlarga ko'chirilishi munosabati bilan paxtakor hududlarda **Zomin, Baxmal, Qashqadaryo, Farg'ona** kabi qishloqlar paydo bo'lgan.

Yangidan paydo bo'lgan aholi punktlarini yaqin oradagi qishloq yoki shahar nomi bilan atash qadimdan odat bo'lgan. Buning uchun aholi punkti nomiga biror sifat qo'shilgan: Yangi Qurama – Eski Qurama, Katta Qoraqishloq – Kichik Qoraqishloq, Bosh Pishag'ar – Etak Pishag'ar va hokazo, shu bilan birga keyinroq paydo bo'lgan aholi punktini oldingisidan farqlash uchun **-cha** qo'shimchasi qo'shilgan: Do'rmon – Do'rmoncha, Nayman – Naymancha kabi; bu o'rinda **-cha** qo'shimchasi "*kichik*", "*yangi*", "*ikkinchi*" ma'nosini anglatgan.

Qayd etish kerakki, Farg'ona vodiysida qishloq kengayib, uning yonida ikkinchi bir qishloq paydo bo'lsa *qo'rg'oncha* deyishadi; bu esa ruslarning "выселки" so'ziga to'g'ri keladi.

Bu misollarni keltirishdan maqsad shuki, shahar, qishloq, tog'-u tosh, daryo-soylar kabi geografik obyektlar va ularning nomlari – toponimlar har qancha ko'p bo'lmasin, ularning orasida takroriy nomlar anchagina uchraydi. Biror hududdagi toponimlarni hosil qilgan atamalar esa joy nomlariga nisbatan yanada kamdir, chunki *tog'* (tosh), *suv*, *buloq*, *quduq*, *soy*, *mozor*, *ariq* kabi terminlar (indikatorlar) qanchadan qancha toponimlar tarkibida uchraydi.

Joy nomining ma'nosi tushunarli bo'lishi mumkin; toponimikada toponimning semantikasi bilan bir qatorda uning atalish qonuniyatini,

ya'ni nominatsiyasini aniqlash muhimroqdir. Bunga birgina misol keltiramiz. Tuyani hamma yaxshi biladi. Mamlakatimiz hududida tuyalar so'zi kamida 50 dan ortiq toponim tarkibida uchraydi: *Tuyaboshi, Tuyabo'ynoq, Tuyabo'yin, Tuyabo'g'iz, Tuyaguzar, Tuyadala, Tuyamo'yin, Tuyaooshuv, Tuyatortar, Tuyatosh, Tuyayaylov, Tuyachi, Tuyaqisildi, Tuyaqorin, Tuyaquduq, Tuyaquyruq* va shu kabilar.

Tuyalar benazir ot-ulov bo'lishi barobarida undagi g'ayda tuzilishining g'alatiligi ham kishi e'tiborini tortgan. Tuyachining tuyakash ekanligini bilamiz, lekin **tuyaquduq**ning suvi tuyalar kuchi bilan tortib chiqarilishini, ko'tarma ariqqa suv beradigan ulkan chig'irning tuyalar yordamida harakatga keltirilishining **tuyatortar** deb atalishini hamma ham bilavermasligi aniq. **Tuyaooshuv** – ot-eshak tugul tuyalar ham oshib keta oladigan yassi tog' dovonini, **tuyatosh** – tuyadan ham yirik yakka tosh/qoya, **tuyaquyruq** – poyasi tuyaning dumini eslatadigan o'simlik, **tuyatovon** – tuyaning tovoniga o'xshab yerga yoyilib o'sadigan o't, **tuyabo'g'iz/tuyabo'yin (tuyamo'yin)** – daryo suvi tuyaning bo'yni (bo'g'izi)ga o'xshab oqadigan joy, **tuyaqisildi** – tog' yo'li, daraning torligiga ishoradir.

Umuman olganda, toponimlarni grammatik tuzilishiga qarabgina emas, balki ularning leksikasini, semantikasini va etimologiyasini, xususan nominatsiya qonuniyatlarini o'rganish toponimist olimlarning diqqat markazida turmog'i lozim.

Lug'atda keltirilgan so'zlarning ko'pchiligi geografik nomlar tarkibidan aniqlangan yoki toponimlik "huquqiga" ega bo'lgan terminlar (atamalar)dir. Umuman ushbu lug'atda dastlab mamlakatimizda geografik atama-shunoslikning rivojlanishi, geografik terminlar va ularning turlari, atamalarni yig'ish manbalariga doir ma'lumotlar, O'zbekiston toponimlarini hosil qilishda ishtirok etgan asosiy terminlar va boshqa atamalar mazmuni yoritildi. Biz har bir so'zni manbalarga va hayotiy tajribamizga, shuningdek, xassos olim S.Qorayev ma'lumotlariga asoslanib izohlashga harakat qildik. Umid qilamizki, ushbu lug'at toponimlar mazmunini tushunib olishda sizga yordam beradi.

Mazkur kitobni nashrga tayyorlashda tuzuvchi-mualliflar turli olimlar, xususan, ustozimiz S.Qorayevning ilmiy ishlaridan, kitob va monografiyalaridan, ilmiy maqolalaridan keng foydalandilar. Shuningdek,

lugʻat mazmunini yanada boyitish maqsadida oʻzlarining mazkur sohadagi tajribalari, hamkor-hamkasblar tillaridan olingan maʼlumotlardan ham atroflicha foydalandilar. Kitobning nashr etilishida oʻz fikr-mulohazalari bilan ishtirok etgan, uning mazmuni va sifati yaxshilanishida yordamini ayamagan hurmatli taqrizchilar va ijodiy jamoaga mualliflar cheksiz minnatdorchilik izhor etadilar hamda kitob mazmunini yanada yaxshilash borasidagi samimiy takliflarni baholi qudrat qabul qilib, kitobning navbatdagi nashrlarida mazkur takliflarni inobatga olishga harakat qiladilar.

I BOB. O‘ZBEKISTONDA GEOGRAFIK TERMINSHUNOSLIKNING RIVOJLANISHI

1.1. O‘zbek (turkiy) geografik terminshunosligiga oid ilk manbalar (ma’lumotlar)

O‘zbek (turkiy) geografik terminshunosligining eng yaxlit va qadimiy yozma manbayi – Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘atit-turk” (*Turkiy so‘zlar devoni*) asari bo‘lib, ushbu asar 1074–1075-yillarda yozib tugatilgan. Muallifning tarjimai holi haqida juda kam ma’lumotlar saqlanib qolgan. Koshg‘ariy o‘zi haqida “... men turklarning xush fahmlaridan, eski qabilalaridan, jang ishlarida usta nayzadorlaridan edim” deb yozadi.¹ U umrining ko‘p qismini Bag‘dod shahrida o‘z zamonasining atoqli olimlari bilan bir qatorda o‘tkazgan bo‘lib, arab, fors va turkiy tillarni yaxshi bilgan.

Bog‘dodda yashab uzoq vaqt tayyorgarlik ko‘rganidan so‘ng “... Mahmud o‘z oldiga qo‘ygan maqsadi – umumiy turkiy lug‘at va turkiy shevalarning qiyosiy grammatikasini tuzish vazifasini bajarishga kirishdi. Shu maqsadda u o‘z zamonasi sharoitida nihoyatda og‘ir bo‘lgan uzoq muddatli safarga otlandi...”²

Sayohat haqida Koshg‘ariy quyidagicha yozadi: “Men turklar, turkmanlar, o‘g‘uzlar, chig‘illar, yag‘molar, qirg‘izlarning shaharlarini, qishloq va yaylovlarini ko‘p yillar kezib chiqdim, turli xil so‘z xususiyatlarini o‘rganib, aniqlab chiqdim. Men bu ishlarni til bilmaganim uchun emas, balki bu tillardagi har bir kichik farqlarni ham aniqlash uchun qildim... Ularga shuncha diqqat qildim-ki, turklar, turkmanlar, o‘g‘uzlar, chig‘illar, yag‘molar va qirg‘iz qabilalarining tillari butunlay tilimga jo bo‘ldi. Ularni har tomonlama puxta bir asosda tartibga soldim”.³

¹ Mahmud Koshg‘ariy. «Devonu lug‘atit-turk». –T.: 1960. I tom, B.-44.

² Жузье П.К. «Диван луғат-ат-турк». Изв Востфака АзГУ. –Баку, 1928.т.2.-С. 27-58.

³ Mahmud Koshg‘ariy. «Devonu lug‘atit-turk». –T.: 1960. I tom, B.-44.

Sayohat davomida Koshg'ariy mahalliy aholi bilan ko'p suhbatlar uyushtiradi: "Men bu narsani Konigutda Yag'molardan eshitdim", "Farg'onada kishilardan bo'qoq kasalligining sirini so'raganimda, shunday javob bergan edilar...", "bu so'zlarni ishonchli bir buxorolik olimlardan va nisoburlik (nishopurlik – M.M.) boshqa bir olimdan shunday eshitgan edim" kabi iboralar shulardan dalolat berib turibdi.

Chamasi o'n yillar davom etgan sayohat davomida to'plangan filologik, etnografik ma'lumotlar ulkan "Devon" tuzishga asos bo'ladi.

"Kitob hijriy 464-yilda yozila boshlandi va to'rt marta qayta ko'chirilgandan so'ng, hijriy 466-yilda yozib tugatildi".⁴ Demak, kitob 1072 – 1074-yillarda yozib bo'lingan va 1075-yilda Bag'dodga – xalifalikka taqdim etilgan.

Asarda bir necha shaharlar tilga olingan va aholi so'zlashuvchi tillar haqida ma'lumotlar berilgan: "Qashqarda kanjakcha so'zlashadigan qishloqlar bor. Shahar o'rtasida turuvchilar hoqoniy turkchasida so'zlaydilar. Rumdan Mochingacha bo'lgan turk shaharlarining hammasining bo'yi besh mingdan sakkiz ming farsaxgacha yetadi. Bu shaharlarning o'rnini aniqlash maqsadida ularning hammasini yer shaklidagi doirada ko'rsatdim."⁵ Bu doira Koshg'ariyning "Devon"ga ishlagan dunyo xaritasidir.

Shu o'rinda aytib o'tish joizki, bu yerda Mahmud Koshg'ariyning tilshunos, etnograf bo'lishi bilan birga, haqiqiy geograf ekanligi namoyon bo'lgan, chunki har qanday geografik ilmiy tadqiqotning poyoni geografik xaritadir.

"Devon"ning tadqiq etilishi ham o'z tarixiga ega. "Devonu lug'atit-turk" 1915 va 1917-yillarda arab tilida (3 tomlik) bosilib chiqqandan so'ng, turli olimlar asarni tadqiq eta boshladilar. So'ngra boshqa tillarga ham tarjima qilindi. Asar va uning muallifi to'g'risida turli tillarda (nemis, turk, rus va boshqa) asarlar, maqolalar e'lon qilindi.

Sobiq Ittifoqda ham "Devon"ga qiziquvchilar soni ko'p bo'lgan. V.V.Bartold, I.Samoylovich, P.K.Juze, S.Y.Malov, S.P.Tolstov,

⁴ "Devon", III tom. 853-bet.

⁵ "Devon", I tom. 65–66-betlar.

A.N.Kononov, A.K.Borovkov, V.I.Belyayev va boshqalar asar haqida maqolalar yozishgan, o‘z fikr-mulohazalarini bildirishgan.

Sobiq Ittifoqning birinchi koshg‘ariyshunosi akademik V.V.Bartold hisoblanadi. U asarga yuqori baho beradi va muallif haqida shunday yozadi: “Mahmud Koshg‘ariy shunday yagona bir adibki, u O‘rta Osiyo haqidagi arab tilida yozgan mualliflardan farq qiladi; Mahmud turli kitoblardan ko‘chirib emas, balki o‘z ko‘zi bilan ko‘rib, bilib yozgan”.⁶

Atoqli arxeolog va etnograf S.P.Tolstov: “Mahmud Koshg‘ariy – turkiy qabilalar turmushini eng yaxshi bilgan muallifdir... U XI asrga doir til ma‘lumotlarini nihoyatda mukammal va sinchiklab to‘plangan”⁷ deb yozgan edi.

O‘zbek olimlari orasida Mahmud Koshg‘ariy “Devon”ini astoydil ilmiy asosda o‘rganish 1937-yildan boshlangan. Bu og‘ir, murakkab ilmiy tekshirishlarning tashabbuskori keksa filolog olim va pedagog Solih Mutallibov bo‘ldi.⁸

Solih Mutallibov “Devonu lug‘atit-turk” haqida bir necha maqolalar, monografiyalar yozgan, asarni to‘la ravishda o‘zbek tiliga tarjima qilib, nashr etgan. Solih Mutallibovning “Devon”ga bag‘ishlangan ilmiy ishlari quyidagilardir: “Mahmud Koshg‘ariy lug‘ati va turkiy tillarni o‘rganishda uning ahamiyati” (1947), “XI asr filologi Mahmud Koshg‘ariyning tilshunoslikdagi faoliyati” (1957), “Mahmud Koshg‘ariy va uning “Devonu lug‘atit-turk” asari” (1958), “Morfologiya va leksika tarixidan qisqacha ocherk” (1959), “Turkiy so‘zlar devoni” (Devonu lug‘atit-turk) asari (1967, nomzodlik dissertatsiyasi avto-referati). “Devon”ning S.Mutallibov tomonidan o‘zbek tiliga tarjima qilib, nashr ettirgan nusxasiga bir qancha ijobiy taqrizlar bosilgan. “Mahmud Koshg‘ariyning kamtarlik bilan lug‘at deb atagan bu asari yolg‘iz bu kungi ma‘nodagi lug‘atgina emas, balki shu bilan birga... bebaho bir qomusdir” deb yozgan edi S.Mutallibov.⁹

⁶ Бартольд В.В.Сочинения. том II.-С. 491.

⁷ Тольстов С.П. Города гузов, «Советская этнография», 1947.-С. 56–83.

⁸ Hasanov H.H. Mahmud Koshg‘ariy (hayoti va geografik merosi).–T.: “Fan”, 1963.–B.20.

⁹ Mahmud Koshg‘ariy “Devonu lug‘atit-turk” (Turkiy so‘zlar devoni).–T.: 1963, III tom.–B.5.

“Devonu lug‘atit-turk”ning geografik jihatlarini birinchi bo‘lib o‘rganib, atroflicha yoritib bergan, ilmiy tadqiq etgan olim Hamidulla Hasanovich Hasanov hisoblanadi. U o‘zining “Mahmud Koshg‘ariy” (Toshkent, 1963, 82-bet) monografiyasida asar muallifining qisqacha hayoti, asarning tekshirilish tarixi, asardagi geografik ma‘lumotlarni tahlil etib bergan.

Geografik terminlar haqida H.Hasanov shunday yozadi: “Devonu lug‘atit-turk” sahifalarini varaqlar ekansiz, unda tabiat va tabiiy hodisalarga doir – yer va suv, tog‘ va cho‘l, iqlim va osmon, hayvon va o‘simlik singarilarga bog‘liq yuzlab xalq so‘z-terminlari, maqol va iboralarini topasiz. Shunday so‘zlarki, xilma-xil, sodda va sermazmun. Bularni yig‘ish uchun Mahmud ko‘p yillar sayohat qilgani, har bir hodisaga, har bir qabilaning so‘zlariga diqqat bilan e‘tibor bergani ko‘rinib turibdi.¹⁰

Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘atit-turk” asari O‘rta Osiyo geografiyasini bevosita aks ettirishi bilangina emas, balki, geografiya terminologiyasi nuqtayi nazaridan ham juda muhim ilmiy manbadir.¹¹

“Devon”da ko‘pgina geografik terminlar berilganki, bu terminlar hozirgi vaqtda ham keng qo‘llaniladi. *Ariq, art (ort), botiq, bulut, yel, jar, kechik, kun, ko‘k (osmon), muz (buz), suv, sayram suv, talg‘oq, tog‘, tun, tuman, ungur, qayir, qor, quduq, qum, qish* va boshqalar shular jumlasidandir.

Quyida biz “Devonu lug‘atit-turk”da tilga olingan xalq geografik terminlari, iboralarini va ularning izohlarini keltiramiz: **Et jer** – yumshoq yer, tuproq (I tom, 70-bet); **ot** – o‘t, o‘simlik (I, 70); **uch** – tog‘larda o‘sadigan daraxtlardan biri; turklarda qalam shu daraxtdan yasaladi, bundan duch, hassa ham qilinadi (I, 71); **art** – tog‘ tepasi (I, 78), chiqish qiyin bo‘lgan balandlik, dovon (III, 9); **uch el** – chegara, el, mamlakat chegarasidagi viloyat (I, 79); **yer** – yer, ba‘zi lug‘at (til)larda **jer** tog‘ darasi (I, 80); **iwik** – qir va toshloq yerlarda yashaydigan kiyik (I, 98); **ajig‘** – ayiq, o‘g‘uz, qipchoq va yag‘mo

¹⁰ Hasanov H.H. O‘sha asar, 26-bet.

¹¹ Rahimbekov R.U., Donsova Z.N. O‘rta Osiyo tabiatini geografik o‘rganish tarixi. –T.: “O‘qituvchi”, 1982. –B.36.

tillarida **azig'** tarzida qo'llaniladi (I, 98); **ujuk** – tepaga o'xshash balandlik, tepalik joylar (o'g'uzcha (I, 113); **uzu** – uyum, tepa, qum; **uzu** qum uyumi, tepa (I, 114); **uzi** – ikki tog' orasidagi keng yo'l (chig'ilcha (I, 116)); **ula** – cho'l va sahrolarda yo'l ko'rsatish uchun qo'yiladigan tosh (I, 118); **onur** – ungur; g'or (I, 119); **orko'ch** – mavj, to'lqin; **suw orkuchlandi** – suv mavjlandi (I, 121, 303, 306, II, 35); **erkuz** – erima suv; **erkuz suw** – ilk ko'klamda qor va muzlarning erishidan hosil bo'lgan suv (I, 121); **azrish** – ikkiga ajralgan yo'lning boshi (I, 122); **otrug'** – jazira, orol (I, 123); **ug'rug'** – soyning kesilishi – uzilishi; **tog' ug'rug'i** – tog'ning uzilish o'rni (I, 123); **isriq** – isiriq (I, 125); **ordak** – o'rdak, maqolda shunday deyilgan: **qaz qopsa, ordak kolich ig'anur** – "g'oz qo'zg'alsa, o'rdak ko'lni egallaydi" (I, 128); **endak** – sath, biron narsaning yuzi, ust tomoni (o'g'uzcha (I, 130)); **axsham** – oqshom, kech, kunbotar (vaqti) (I, 131); **egrim** – suv to'plangan joy (I, 132); **erkin suw** suv to'plami (I, 132); **erkin jamg'ur** – erkin yomg'ir, kunlarcha davom etadigan yomg'ir, bir necha kunlar to'xtovsiz yog'adigan yomg'ir (I, 132); **ajdin** – oydin, oy yorug'ligi (I, 139); **arqar** – tog' echkisi (I, 139); **uwrug, ug'rug'** – tog'ning yonbag'ri, tugar joyi (I, 140); **ag'laq** – ovloq, **ag'laq jer** ovloq yer (I, 141); **altun** – oltin, tilla (I, 143); **ular** – kaklikning erkagi (I, 143); **ordu** – o'rda, shox turadigan shahar. Shuning uchun Qashqarni – **Ordukand** deydilar, ya'ni shoxlar turuvchi shahar demakdir (I, 145); **obri** – o'bri, chuqur (o'pirilgan joy (I, 146)); **arju** – shoqol, chiyabo'ri (I, 147); **arg'u** – ikki tog' orasi, Tiroz va Bolasog'un orasidagi shaharlarga xos – **Arg'u** deydilar. Chunki u ikki tog' orasidadir (I, 148); **alan, alan, japyo** – tekis maydon, yalang sahro (I, 154); **aluchyon** – iste'mol qilinadigan serbo'g'in bir o'simlik (I, 156); **alavan** – timsoh (I, 157); **arpag'an** – arpaga o'xshagan bir o'simlik. Boshog'i bo'lsa ham doni bo'lmaydi (I, 157); **aqindi suw** – oqar suv (I, 158); **ubuzlug' jer** – chuqur yer (I, 163); **azig'lig tog'** – ayiqlik tog', ayig'i ko'p tog' (I, 164); **ezizlik** – balandlik, adir (I, 167); **jarbug'** – qo'shoyoq deb atalgan bir hayvon, turkmanlar uni yeydilar (I, 175); **esin esdi** – mayin shamol esdi (I, 178); **ol tag'dan, kuzi indi** – u tog'dan quyiga, pastga tushdi (I, 181); **bulit ordi** – bulut chiqdi, paydo bo'ldi

(I, 183); **ol tag‘qa a:g‘di** – tog‘ga ko‘tarildi; **bulit a:g‘di** – bulut chiqdi (I, 184); **Tenri aqin aqitti** – Tangri oqin (sel) oqizdi (I, 219); **kok ortuidi** – havo bekitildi, bulutlandi (I, 246); **kok tundi** ham shunday ma‘noni bildiradi; **aj ewlandi** – oy o‘tov tutdi (I, 258); **esnatti** – esdirdi, shamol qo‘zg‘atdi, **Tenri esin esnatti** – Tangri shamol esdirdi (I, 265); **kutu ojuldi** – yomg‘irdan maydon o‘yildi (I, 267); **ol tag‘qa ag‘sadi** – u tog‘ga chiqmoq istadi (I, 276); **tag‘dan ilsadi** – tog‘dan tushmoq istadi (I, 276); **esin esnadi** – shamol esdi (I, 284); **cuw ariklandi** – suv ariq soldi (yomg‘ir va sellar natijasida yerlar yuvilib, ariqcha bo‘lib qolishiga ham shu so‘z qo‘llaniladi (I, 288)); **tag‘ artuchlandi** – tog‘ archazorga aylandi, tog‘da archa ko‘paydi (I, 303); **bat** – cho‘kma, quyqa (I, 310); **suw egrimlandi** – suv hovuzda girdoblanib, o‘ralib, aylandi (I, 305); Navoiy asarlarida bu termin **egarmak** va **egirmak** shaklida uchraydi.¹² V.Radlov lug‘atida esa **egrim** – girdob, **egrik** – girdobcha;¹³ **qir** – to‘g‘on, suv to‘planadigan joy (I, 314); **qir** – yassi tog‘, qir (I, 314); **tuz jer** – tekis yer (I, 314); **quz tag‘** – kun tushmas tog‘, faqat kun oqqandagina chapdan kun tushadigan tog‘. U kunning chap tomonida bo‘ladi. Unda doimo qor va sovuq bo‘ladi (I, 315); **kuz** – kuz, kuz fasli (I, 316); **orun, qush** – oq lochin (I, 319); **qara qush** – burgut (I, 319); **tewejqush** – tuyaqush (I, 319); **jun qush** – tovus (I, 319); **el qush** – il qush, qirg‘iy (I, 319); **qish** – qish; **buk** – chakalakzor (I, 321,246); **kol** – ko‘l (I, 324, III, 149); hovuz (III, 148) va dengiz (III, 149) ma‘nolarida kelgan; **qum** – qum (chig‘ilcha), o‘g‘uzlar bilmaydilar (I, 325); **ken** – shahar; **kendning** qisqargan shakli (I, 327); **kun, kun tug‘di** – kun, kun tug‘di, quyosh chiqdi (I, 327, II, 22). Kunduz ma‘nosida ham qo‘llaniladi; **kurt** – tog‘ daraxtlarining bir turi, undan kamon, qamchin va hassa qilinadi (I, 329); **bars** – bars, qoplon (I, 330); **kend** – shahar; o‘g‘uzlar va ular bilan yaqin turuvchilar tilida qishloq. Ko‘pchilik turklar nazdida viloyatdir. Shuning uchun Farg‘ona **Ozkend** – o‘z shahrimiz deydi. Samarqandning kattaligi uchun **semiz kand** – semiz shahar deydi. Buni forsiylar Samarqand tarzida qo‘llaydilar (I, 329-330);

¹² Hasanov B. Navoiy asarlari uchun qisqacha lug‘at. –T.: “Fan”, 1993. –B.336.

¹³ Радлов В. Словарь. I том. –С.705.

tabiz – tuzli, sho‘rxok yer (I, 345); **sag‘iz tupraq** – toza tuproq, sog‘ tuproq (I, 345); **qug‘ush** – suvli yo‘l, tarnov (I, 350); **kegish** – daryo va vodiylar ko‘prigi (I, 350); **batig‘** – daryo va boshqalarning chuqur joyi (I, 352); **turug‘** – tog‘lardagi qal‘a, turar joy (I, 354); **kuzug‘** – quduq (I, 356); **qizig‘** – dengiz, ariq, vodiylar qirg‘og‘i (I, 356); **tarim** – ko‘l va qumliklarga quyiladigan suvlarning qirg‘oqlari (I, 376); **qurum** – qoya (I, 378); **tuman** – tuman (I, 392); **qardu** – qattiq sovuqda suv yuzasida oquvchi kichik muz parchalar (I, 396); **tegra** – tegra, atrof, qirg‘oq (I, 397); **Sig‘ra** – ikki tog‘ orasidagi katta yo‘l, vodiylar (o‘g‘uzcha (I, 398)); **tamg‘a** – dengiz, ko‘l va vodiylarga quyiladigan suvning bir tarmog‘i. Daryoda qayiq to‘xtaydigan yer ham **tamg‘a** deyiladi (I, 400); **kutki** – tuproq uyumi, tepalik (I, 404); **qazg‘an jer** – o‘nqir-cho‘nqir, botqoqlik yer, seryoriq yer (I, 411); **terkin suw** – turib qolgan, balchiqli suv (I, 414); **kelgin** – katta suvlarning qalqib ko‘tarilishi, toshishi (I, 415); **qirag‘u** – qirov, sovuqda osmondan tushadi (I, 417); **suzundi suv** – o‘zi tinib tozalangan suv (I, 420); **tarmut** – tog‘larning tepalik va soyliklari (I, 421); **boktir** – tog‘lardagi baland-pastlik yer (I, 424). Hozir Janubiy O‘zbekistonda tog‘oldi rayonlaridagi turli relyef shakllari **bo‘ktar** deyiladi. **Baldir** – tog‘ burniga o‘xshash ko‘tarilib chiqqan narsa, **tag‘ baldiri** – tog‘ burni (I, 425); **tirgash** – ariqchalardan kelib, vodiylarda to‘planib qolgan ko‘lmak suv (I, 428); **tushurgu** – kichikroq suvning daryoga qo‘shilayotgan joyi, tegirmon suvining daryoga tushar o‘rni (I, 451); **chukrama jol** – otilma suv, otilib chiqadigan buloq suvi (I, 453), III, 3-betda **chashma ko‘zi**; **tatirlik‘ jer** – tekis va qattiq yer (I, 455); **basarlik‘ tag‘** – sarimsoqli tog‘ (I, 455); **baqirli tag‘** – mis ma‘danli, misga ega bo‘lgan tog‘ (I, 456); **qamishliq jer** – qamishli yer, qamishzor (I, 456); **balig‘ okuz** – balig‘i ko‘p soy. Botqoq, balchiqli yerlarga ham arg‘ular shu so‘zni qo‘llaydilar (I, 458); **qurunlug‘ tag‘** – toshli, qurumli tog‘ (I, 458); **teraklik** – terakzor, terak o‘sadigan joy (I, 466); **chug‘urdan** – sel yerni o‘yib hosil qilgan chuqurlik (I, 468); **sog‘ulgan: bu suw ol towroq sog‘ulg‘an** – bu suv har vaqt tezlik bilan tuproqqa singib ketadi. Shuningdek, suvi tezlikda singib ketadigan chashmaga ham shu so‘z qo‘llaniladi (I, 475); **tuman turdi** – tuman

paydo bo'ldi (II, 13); **art tundi** – tog' beli qor bilan qoplandi (II, 35); **jag'mur tindi** – yomg'ir tindi (II, 36); **tubi tuburdi** – shamol qo'zg'alib, tuproqni to'zitdi (II, 74-75); **ton, qarardi** – tun qoraydi (II, 80); **kuzardi** – kuz bo'lishga tutindi (II, 81), kuzga aylana boshladi, **kuzukti** esa kuz bo'ldi, kuz boshlandi (II, 133); **qum suw** – ko'llangan suv, suv to'planib qolgan ko'lga o'xshadi, ko'lga aylandi (II, 88-89); **kun sawildi** – kun og'di, kun botdi (II, 142); **art bashi talg'urdi** – tog' boshida sovuq shamol, bo'ron qo'zg'aladi (II, 207); **suw bulg'andi** – suv loyqalandi, bulg'andi (II, 276); **suw suzundi** – suv sizilib tozalandi (II, 287); **qirlandi** – ariq yo'llik bo'ldi (II, 292); **jer qirlandi** – osmon guldiradi (II, 293); **suw kogushlandi** – suv shuvullab tez oqdi (II, 311); **suw tarmutlandi** – suv bilakli, ko'rfazlik bo'ldi, kema yurar darajada katta bo'ldi (II, 314); **suw tarmaqlandi** – suv tarmoqlandi, irmoqlarga aylandi (II, 318); **qaq** – yomg'ir va sel suvidan hosil bo'lgan ko'l va ko'lmak (II, 327); **talqaq** – har tarafdan esuvchi qattiq, izg'irin shamolkim, kishini behush qiladi, hatto o'ldiradi (II, 333); **jurkak** – bulut (II, 334); **terninuk** – sizindi suv (II, 335); **qirlatti** – marza qildirdi; **ol ariq qirlatti** – u ariqqa marza qildirdi (II, 401); **ariq qashladi** ham ariq uchun marza qildi (III, 314); **in** – quyilik (III, 9); **jul** – chashma ko'zi, chashma og'zi (III, 10); **jaltqaja** – qoya (III, 13); **jug'ach** – ariq va vodiyning ro'para qirg'og'i (III, 16); **jatiz jer** – keng yer (III, 17); **jawug'** – yuqoridan sel suvi ag'darib tushgan tosh bo'laklari, shuningdek, tog' cho'qqisida odamlar, hayvonlar yurishidan pastlarga yumalab tushgan tosh parchalari (III, 20); **jaruq** – bir qancha kichik-kichik suv yo'llari, ko'lchalar (III, 24); **jasul tag'** – baland tog' (III, 28); **jashin** – yashin, chaqmoq (III, 28); **jasi** – yassi (III, 31); **jag'mur, jamg'ur** – yomg'ir (III, 45-46); **jamg'ur jag'di** – yomg'ir yog'di (III, 68); **jag'murchil, jag'murchil jer** – seryomg'ir, seryomg'ir yer (III, 64); **tupchil jer** – sershamol yer (III, 65); **jaziqti** – yoz bo'ldi (III, 83); **jel jelpirdi** – yel, shamol esdi (III, 102); **buz** – muz (III, 134); **koj** – vodiyning tekislik qismi (III, 156); **jar** – sel o'yib ketgan chuqur yer, jar (III, 156); **Jut** –

yut, qishda sovuqdan hayvonlarni o'ldiradigan tabiiy ofat (III, 156); **chat** – o'g'uzcha quduq (III, 160); **Qaz** – qattiq, kuchli bo'ron (III, 161); **taz jer** – o'simlik kam, oriqlik yer (III, 163); **qash** – har narsaning cheti, yoqasi, yoni, **jar qashi** – jar yoqasi (III, 166); **jaz** – yoz (III, 174); **jaj** – bahor (III, 174-175); **qajir** – turkiy xalqlar tilida yumshoq yer, o'g'uzlar buni qayir deydi (III, 180); **tujuk kun** – tumanli, bulutli kun (III, 181); **qujash** – qattiq issiq, qattiq quyosh issig'ining tegishi (III, 187); **bojnaq** – tog' bo'yni (III, 191); **sajram suw** – sayram suv, to'piqdan past oqadigan oz suv (III, 190); **bulgajuq suw** – loyqa, bo'tana suv (III, 194); **sujuldi, bulit sujuldi** – bulut suyulib taraldi, havo ochildi (III, 207); **kun qijildi** – kun og'di (III, 207); **suw sajramlandi** – suv sayramlandi, to'piqdan kelar darajada ozaydi (III, 223); **ji** – tog'dagi kichkina chuqur (III, 235); **tupu** – tepa, **tag' tupusi** – tog' tepasi (III, 235); **tupi** – qor bo'roni (III, 235-236); **qara jag'** – qora yog', neft (III, 241); **baqu** – tepa, balandlik (III, 246); **saqa** – tog' etagi (III, 246); **toli** – jala, do'l (III, 251); **tomlidi** – muzladi, **tirsgak** – tirsak (III, 340); **suw tomlidi** – suv muzladi (III, 310); **suw ton, di** – ham shunday (III, 399); **ol suwug' turumladi** – u suv chuqurligini bo'yi bilan o'lchadi (III, 353); **min, ar** – buloq, suv ko'zi (o'g'uzcha (III, 374, 386)); **ten, iz** – dengiz (III, 374); **borun,** – suv o'ygan yoriqlar (III, 380); **jeban, jer** – qumli yer. Bu shunday qumki, unga mollar oyog'i botib qolib chiqarish qiyin bo'ladi (III, 383); **jadin, suw** – yer ustida yoyilgan tarqoq suv (III, 383); **jelin,** – yel, shamol kuchli bo'ladigan yer (III, 383); **qalan, u** – suv yuziga chiqish, qalqish (III, 389); **jan, raq** – tog'ning buriladigan va tagidan suv oqadigan joyi (III, 394); **tezginch** – tog'larning burilish joyi, **tezginch jol** – egri-bugri yo'l (III, 396); **kewli** – daryo og'zi (III, 446).

**“Devonu lug‘atit-turk”dagi ayrim terminlar va
ularning hozirgi shakli**

“Devonu lug‘atit-turk”da	Hozirgi shakli
Ong‘ur (ungur)	ungur, g‘or
Otrug‘ (o‘trug‘)	orol
Obri (o‘bri)	chuqurlik
Tag‘ (tog‘)	tog‘
Kol (ko‘l)	ko‘l
Kend (kand)	kent, shahar
Tuman (tuman)	tuman
Qirag‘u (qirag‘u)	qirov
Art	ort, art, dovon
Talg‘ag‘	talq‘oq (sovuq shamol)
Orkuch (o‘rkuch)	mavj, to‘lqin
Bulut	bulut
Batig‘ (batig‘)	botiq
Tegra (tegra)	tegra
Qasirqu (qasirqu)	quyun, aylanma shamol
Qamish	qamish
Buz	muz
Ezizlik (azizlik)	balandlik, adir
Tuz jer (tuz yer)	tekis yer
Kuz (kuz)	kuz, kuz fasli
Qish (qish)	qish
Tabiz (tabiz)	tuzli, sho‘rxok yer
Okuz (o‘kuz)	soy, daryo
Kun tug‘di (kuntug‘di)	quyosh chiqdi
Kok tundi (ko‘k tundi)	havo bulutlandi
Taz jer (taz yer)	oriq yer (o‘simligi oz yer)
Tirsgak	tirsak

O‘zbek (turkiy) geografik terminshunosligining yana bir muhim manbasi XI asrda yashab ijod etgan turkiyguy adib Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig”¹⁴ nomli asaridir. Ushbu asar 1069-yilda yozilgan bo‘lib, “Devonu lug‘atit-turk” kabi ilk turkiy manbalardan hisoblanadi. Jahon adabiyotining nodir asarlaridan biri hisoblanmish “Qutadg‘u bilig”ni “xalq donolarining ko‘zgusi” deb atash mumkin.

Asar muallifi haqida hozircha “Qutadg‘u bilig”dan boshqa biror-bir tarixiy manbada ma’lumot yo‘q, shoir o‘z nomini ushbu asardagina eslatib

¹⁴ Baxt-saodatga erishtiruvchi bilim.

o'tadi, xolos. Lekin Yusufning vatani Issiqko'l atrofidagi Qo'z o'rdu, ya'ni Bolasog'un ekanligi ma'lum. Qashqarda yozib tugatilgan asar, qo'shni mamlakatlarga keng tarqalib, xalq tilida turlicha nomlangan.

Chiniylar (xitoyliklar) uni "Adab-ul-mulk", mochinliklar (Sharqiy turkistonliklar) "Anis ul mamolik", eronliklar "Shohnoma", turonliklar "Qutadg'u bilik" deb ataganlar. Asar xalq orasida juda yaxshi ma'lum bo'lgan va keng tarqalgan. XIX asarda Yoyiq (Volga) daryosi qirg'o-g'ida joylashgan Saroychuq shaharchasi yaqinida topilgan oddiygina sopol ko'zachada "Qutadg'u bilig"dan olingan misralar bitilganligi ma'lum bo'ldi.

Yusuf asarni yozish uchun turli o'lkalarga safar qilgan va shu o'lkalardagi xalqlarning an'analarini o'rgangan. Qashqarda yozib tugatilgan asar Tavg'ochxon (Qoraxoniylar davlatining o'sha davrdagi xoni)ga taqdim etilgan, xon uni qadrlab shoirga Xos Hojib unvonini bergan.

"Qutadg'u bilig"da tilga olingan masalalar qamrovi keng bo'lib, unda geografik ma'lumotlarni ham uchratish mumkin. Chin (Xitoy), Mochin (Sharqiy Turkiston), Eron, Turon, Qashqar, Rum (Rim), Hind (Hindiston), Bolasog'un kabi joy nomlari va bir qancha geografik terminlar keltirilgan.

Asardagi ayrim terminlar Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'atit-turk" asarida ham uchraydi. Chunki har ikki asar ham deyarli bir vaqtda ("Qutadg'u bilig" – 1069-yilda, "Devonu lug'otit-turk" – 1074–1075-yillarda) yozilgan.

"Qutadg'u bilig"dagi terminlar XI asr va undan avvalgi davr til koloritini aks ettiradi. Albatta, bizning davrimizgacha kelib asarda qo'llanilgan ayrim terminlar, so'z va iboralar muomaladan (iste'moldan) chiqib ketgan, lekin ayrim terminlar hozirgacha saqlanib, asosan xalq og'zaki nutqida keng ishlatiladi hamda tilimizning lug'at tarkibida saqlangan. "Qutadg'u bilig"da uchraydigan geografik terminlarning ayrimlarini izohlaymiz:

Art – dovon, tepalik, balandlik, do'nglik. "Devon"da ham "art" – chiqish qiyin bo'lgan balandlik, dovon (III, 9); **botar** – kunbotar, mag'rib, g'arb. Asarda "Tugardan Botarga..." degan ibora qo'llanilgan,

bu “sharqdan g‘arbga” ma’nosini beradi; **buz** – muz, “Devon”da ham “buzdan suv tomar” (III, 137); ya’ni “muzdan suv tomar” deyilgan, demak, XI asrda, undan avval muz, “buz” shaklida ishlatilgan; **buloq** – buloq, chashma; **yoz** – bahor fasli, ko‘klam ma’nosida. Folklorda “Laylak keldi, yoz bo‘ldi” deyiladi, bu “Laylak keldi, bahor boshlandi” ma’nosini bildiradi. **Yoy** – yoz fasli ma’nosida; **kechig** – kechuv, kechik, ko‘l, daryo va soylardan kechib o‘tish mumkin bo‘lgan sayoz joy; **kus** – kuchli shamol, dovul; **mashriq** – mashriq, sharq, kun chiqish tomoni; **mulk** – keng ma’noda mamlakat; **sabo** – ertalab tog‘dan esadigan mayin va yoqimli shabada; **tarig‘** – ekin, hamma turkiy qabilalar tilida aslida bug‘doy, o‘g‘uzlar uni tarig‘ deyishadi, **tarig‘lig‘** – ekinzor, ekin ekiladigan joy; **tubi** – kuchli shamol bo‘ron; **tunak** – tunash joyi, kechasi tunab o‘tiladigan joy; **chechaklik** – gulzor, maysazor, o‘t-o‘lan ko‘p bo‘lgan joy; **ol** – buloq, qaynar, chashma. Mahmud Koshg‘ariy **jol**ni buloq ko‘zi deb atagan (III, 158); **yar** – jar, tik qoya; **o‘bri** – chuqurlik, dara. Yuvilish natijasida hosil bo‘lgan tor va chuqur soy, vodiy **dara** deyiladi. “Qutadg‘u bilig”dan keyingi manbalarda bundan tashqari soy, soylik **tangi** ko‘rinishida ham uchraydi; **o‘ngdun** – sharqdan esadigan mayin shabada; **kuz** – tog‘ning quyosh nuri tushmaydigan yonbag‘ri, terskay, Mahmud Koshg‘ariyda ham “Quz tog‘” – quyosh nuri tushmaydigan tog‘, tog‘ning quyosh nuri tushmaydigan joyi, shimoliy yonbag‘ir (III, 136); **qo‘l-qosh** – tog‘ etagi va ko‘rinib turgan joyning cheti, atrof, ufq ma’nosida. Xullas, “Qutadg‘u bilig”da ko‘pgina geografik ma’lumotlar bor. Asarni ilmiy jihatdan o‘rganishga V.V.Radlov, A.Vamberiy, P.M.Melioranskiy, A.A.Samoylovich, R.R.Arrat va boshqa ko‘pgina turkshunos olimlar katta hissa qo‘shganlar. “Qutadg‘u bilig” jahonning ko‘pgina tillariga tarjima qilingan bo‘lib, uning ustida ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. O‘zbekistonda asarni to‘liq holda birinchi bo‘lib, tilshunos olim K.Karimov 1971-yilda nashr ettirdi. Unda asar matni transkripsiyada berilib, o‘zbekcha matn ilova qilinib berilgan. Keyinchalik 1990-yilda

filologiya fanlari nomzodi B.To‘xliyev o‘zbek tilidagi bayoni va so‘z boshisi bilan nashrga tayyorladi.¹⁵ Ilova qismida izoh va lug‘atlar berilgan.

Quyida “Qutadg‘u bilig”da ishlatilgan xalq geografik terminlari ro‘yxati keltirilgan.

2-jadval

“Qutadg‘u bilig”dagi ayrim terminlar va ularning hozirgi shakli

“Qutadg‘u bilig”da	Hozirgi shakli
Art	art, dovon, oshuv
Botar	g‘arb
Buz	muz
Buloq	buloq, chashma, qaynar
Yoz	bahor
Yozi	dala
Yoy	yoz
Kechig	kechuv, guzar
Kus	dovul
Mashriq	sharq
Ojun, ochun	dunyo, olam
Sabo	sabo (shabada)
Tarig‘	ekin
Tarig‘lig‘	ekinzor
Tunak	tunak, tunash joyi (yurt)
Chechaklig	maysazor
Ol	chashma, buloq
Yar	jar
O‘bri	chuqurlik, dara
O‘ngdun	mayin shabada
Kuz	terskay

Geografik terminshunoslikka oid ma’lumotlarni XIII–XIV asrlarda yashab ijod etgan olimlar – Abu Hayyon va Jamoliddin Turkiy asarlarida ham uchratish mumkin.

Abu Hayyon (1256–1345) andalusiyalik mashhur tilshunos olim bo‘lib, umrining 80 yilini ilmga bag‘ishlagan. Uning 50 dan ortiq asarlari bo‘lib, bu asarlarda ko‘plab geografik ma’lumotlar ham uchraydi. Uning asarlarida uchraydigan geografik terminlar namunalari quyida keltiriladi.

¹⁵ Yusuf Xos Hojib. “Qutadg‘u bilig” (“Baxt-saodatga boshlovchi bilim”). Hozirgi o‘zbek tilida bayon qiluvchi va so‘z boshi muallifi Tuxliyev. – T., 1990.

Jamoliddin Turkiy (XIV–XV asrlar) arab va turkiy tillarni mukammal bilgan olimdir. Jamoliddin Turkiy ham bir necha asarlar muallifi bo‘lib, uning bizga faqatgina “Kitob ul-lug‘at al-mushtaq fi lug‘atit-turk va-l-qifchoq” (“Turk va qipchoq tillariga mushtoqlarni qoniqtiruvchi kitob”) nomli asarigina yetib kelgan. Bu asar to‘rt bobdan iborat bo‘lib, uning ikkinchi bobida geografik ma’lumotlar ko‘proq. Masalan, tog‘lar, daryolar, sahrolar, o‘rmonlar, shaharlar, daraxtlar va boshqalar bilan bog‘liq terminlar ko‘p uchraydi.

Abu Hayyon va Jamoliddin Turkiy asarlarida uchraydigan terminlardan namunalar keltiramiz (1–Abu Hayyon asarlarida, 2– Jamoliddin Turkiy asarlarida uchraydigan geografik terminlar):

Ada – orol (1), **atrach, atu** shaklida ham uchraydi. Hozir esa orol shaklida ishlatiladi; **aya** – qoya (2), Abu Hayyonda **qaya**; **alak** – hovuz (2), Mahmud Koshg‘ariyda hovuz ko‘l deb atalgan (III, 148); **arg‘** – ariq, daryo (2), Abu Hayyon asarlarida **ariq** – arq shaklida uchraydi, Mahmud Koshg‘ariyda ariq deb ishlatilgan; **azan** – daryo (2); **binar** – buloq (2), o‘g‘uzcha minar, “Devon”da ham minar deb ishlatilgan (III, 374, 386); **buz** – muz (1,2), Mahmud Koshg‘ariy va Yusuf Xos Hojibda ham shunday; **bug‘anoq** – sel, jala (1); **bulut** – bulut (1,2); **burchoq** – do‘l (1); **dapa** – tepa, tepalik (1) “Devon”da **baqu** (III, 246); **dapi** – qor bo‘ron (1), XI asrda **to‘pi** shaklida ishlatilgan; **dakiz** – dengiz (2), Mahmud Koshg‘ariyda teniz (III, 374); **il** – el, mamlakat (1,2); **isi** – issiq (1); **irmoq** – irmoq, o‘zan (1,2); **yaban** – biyobon, cho‘l (2); **yag‘iz yer** – qora tuproq (1); **yag‘mur** – yomg‘ir (1,2) qipchoqlarda **yamg‘ur**; **yaz** – bahor, ko‘klam (1,2), “Devon”da ham yoz bahor ma’nosida kelgan; **yazi** – cho‘l, dasht (1,2); **yaz** – yoz fasli (1,2); **yar** – jar (1); **yal, yel** – yel, shamol (1); **yalas** – tong shabadasi (1), J.Turkiyda **yalasar** – shabada; **yer** – yer (2); **yoqush** – tog‘ yo‘li, dara (1); **yubroq** – qurg‘oq, qurg‘oqchilik (2); **kant** – shahar, turar joy (1,2); **karman** – shahar (1); **kachut** – kechuv, daryoning kechib o‘tish mumkin bo‘lgan sayoz joyi (1,2), “Qutadg‘u bilig”da **kechik, kechig**; **koz** – ko‘z, buloqning ko‘zi (1), Mahmud Koshg‘ariyda **yol** – buloqning ko‘zi, Yusuf Xos Hojibda **ol** – buloq, chashma; **kakramak** – momaqalldiroq (1,2); **kuz** – kuz fasli

(1,2); **kukun** – shudring (2), yog‘in turi; **kun** – quyosh, kun (1,2); **kunash** – quyosh, quyosh nuri (1); **qay** – momaqaldiraq bilan yog‘adigan yomg‘ir (1); **qayir** – qayir (1); **qaq** – chuqurlik, cho‘kma (1), Mahmud Koshg‘ariyda yomg‘ir va sel suvining to‘planishidan paydo bo‘ladigan ko‘lcha (ko‘lmak)lar **qaq** deyilgan. **Qar** – qor (1,2); **qarqan** – qo‘rg‘on (2); **qasurg‘a** – bo‘ron, to‘fon (1); **qosh** – qosh, tepalik (1), “Devon”da **qosh** – dog‘siz, sof, oq tosh, asl tosh; **qir** – qir (1,2); **qiravu** – qirov (2), “Devon”da **qirog‘u** – qirov, yog‘inning bir turi, yana **sarkin** deb ham ataladi; **qiran** – qirov, yog‘inning bir turi, yana **sarkin** deb ham ataladi; **qiran** – qirg‘oq (2); **qish** – qish (1,2); **koba** – chuqurlik; **kol** – ko‘l (1), “Devon”da ko‘l – hovuz, dengiz ma‘nosida ishlatilgan; **kuz** – quyosh nuri tushmaydigan tomon, yonbag‘ir, terskay (1), “Devon” va “Qutadg‘u bilig”da ham shunday; **quyi** – quduq (2), Mahmud Koshg‘ariyda **chat** – quduq, yana **kuzug‘** shakli ham bor. Abu Hayon asarlarida **quyu** ham quduq, ham chuqur ma‘nolarida ishlatilgan; **qum** – qum (2); **ko‘rak** – qirg‘oq, qurg‘oqchilik (1), J.Turkiyda **yubroq**; **minaz** – buloq (1), J.Turkiyda **binar** deb ishlatilgan; **ozan** – vodi (1); **or** – o‘r, o‘ra, chuqur (1), Mahmud Koshg‘ariyda o‘y ishlatilgan, o‘ydim – chuqur; **orman** – o‘rmon (1); **o‘zan** – o‘zan (1,2); **say** – soy (1,2); **sapqun** – yomg‘ir tomchilari; **sirt** – tepa (1,2), J.Turkiyda **tuba** shakli ham uchraydi, M.Koshg‘ariyda **tupu**, kichikroq tepaliklar **sirt** deyilgan; **sovuq** – sovuq (1,2); **tag‘** – tog‘ (2); **taniz** – dengiz (1), Mahmud Koshg‘ariyda **teniz**; **tebiz** – sho‘rxok, sho‘r yer (1), Mahmud Koshg‘ariyda sho‘r yer **chalpang yer** deyilgan; **tipi** – qor bo‘roni (1), Mahmud Koshg‘ariyda **tupi**; **topraq** – tuproq (1,2); **toli** – do‘l, jala (1), Mahmud Koshg‘ariyda ham shunday; **tuman** – tuman (1,2), yog‘in turi; **tumlu** – sovuq (1); **ulaq** – hovuz, buloq (1); **chalqin** – yomg‘irli kun (1,2), salqin; **charloq** – ariqcha, anhorcha (2), Abu Hayyonda **chirلاق** – ariqcha, Mahmud Koshg‘ariyda **kichik keigan** – kichik anhor; **chila** – tomchilab, maydalab, sevalab yog‘adigan yomg‘ir (1), J.Turkiy **chisa** – maydalab yog‘adigan yomg‘ir, Mahmud Koshg‘ariyda **erkin yomg‘ir** – bir necha kun to‘xtamay yog‘adigan yomg‘ir; **chiq** – shudring (1,2);

chiqtigʻ – quyosh chiqishi (1), Mahmud Koshgʻariyda **kun chiqdi** – quyosh chiqdi; **shar** – shahar (1,2); **shahr** – shahar (1).

XI asrga oid “Devonu lugʻatit-turk”, “Qutadgʻu bilig” asarlaridan soʻng geografik terminshunoslikka oid Abu Hayyon va Jamoliddin Turkiy asarlarida qoʻllanilgan terminlarni keltirishdan maqsad, XI va XII–XIV asrlar oraligʻida xalq ogʻzaki nutqida ishlatilgan terminlarni bir-biriga taqqoslashdir.

3-jadval

Turli davrlardagi bir xil ayrim terminlar qiyosi

“Qutadgʻu bilig” (XI asr)	“Devonu lugʻatit-turk” (XI asr)	Abu Hayyon asarlari (XIII–XIV asrlar)	J.Turkiy asarlari (XIV–XV asrlar)	Hozirgi shakli
	Qaya	qaya	qaya	qoya
	koʻl (dengiz hovuz)	kol	koʻl	koʻl
Art	art			ort, art
Botar				gʻarb
Buz	buz	buz	buz	muz
Yaz, (yoz)	yaz (bahor)	yaz (yoz)	yaz (yoz)	yoz
	jar	jar	jar	jar
Tubi	tupi	tipi		boʻron
Kuz	quz	quz	quz	kungay
Qiragʻu	qiragʻu (arkim)	qiravu	qiravu	qirov
Oʻbri	oʻbri (obri)	oʻr	oʻr (or)	chuqurlik
		chiq	chiq	shudring
Oʻkuz	oʻkuz	oʻkuz	say	daryo
		ozan (ozan)	oʻzan	oʻzan
	tabiz	tibiz	tibiz	shoʻrxok
Tubraq	tubraq	toproq	topraq	tuproq

XI asrda bitilgan, yuqorida zikr etilgan asarlarda shuni koʻrish mumkinki, qadimdan ishlatilib kelgan turkiy terminlar qatoriga arab tili orqali (VII asrdan boshlangan arablar istilosidan soʻng) ham turli terminlar kirib kelgan. Demak, milodning I asri va VII asrigacha Turkiston xalqlari keng qoʻllagan turkiy terminlar, arablarning zoʻrma-zoʻraki olib kirgan arab terminlari bilan boyidi.

XII–XIV asrlarda esa moʻgʻullar istilosi sababli kirib kelgan moʻgʻulcha terminlar ham turkiy terminlar qatoridan oʻrin olgan.

Xulosa qilib aytish mumkinki, Turkiston zaminidagi ulkan tarixiy o'zgarishlar, bosqinchilik yurishlari – avval arablar, so'ngra mo'g'ullar istilosi natijasida o'sha xalqlar terminlari ham kirib kelgan va o'rnashib qolgan.

1.2. Tarixiy-geografik memuar asarlarda terminshunoslikka oid ma'lumotlar

Qadimiy qo'lyozmalar bilan bir qatorda, tarixiy-geografik memuar asarlar ham terminshunoslikning muhim manbalaridan hisoblanadi. Tarixiy-geografik memuar asarlardan muayyan davrdagi tarixiy voqea-hodisalar, biror tarixiy shaxsning hayot yo'li aks ettiriladi. Ana shunday asarlardan biri Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" asaridir.

O'zining ajoyib qobiliyatlari bilan Bobur sharq tarixida faqatgina shoh va harbiy sarkarda, Hindistonda Boburiylar sulolasining asoschisi bo'libgina emas, balki buyuk olim, o'zbek mumtoz adabiyotining yirik namoyandasi, etnograf, tarixchi, mashshoq, binokor, sayyoh va tabiatshunos sifatida o'chmas iz qoldirgan. Uning sarguzashtlarga boy hayoti avtobiografik xarakterdagi "Boburnoma"da keltirilgan.¹⁶

Andijonda boshlanib, Hindistonda yozib tugatilgan ushbu asar XV asr oxiri XVI asr boshlaridagi O'rta Osiyo, Afg'oniston va Hindiston tabiati, xalqlari tarixi, har bir tasvirlanayotgan hududning geografik o'rni, iqlimi, o'simliklari, qazilma boyliklari, hayvonot dunyosi va umuman muallifning Farg'ona vodiysida o'tgan yoshlik yillaridan to Hindistonda podshohlik qilgan yillarigacha bo'lgan voqea-hodisalarni o'z ichiga olgan tarixiy asardir.

"Boburnoma"dagi ma'lumotlar bevosita Boburning kuzatishlari asosida yozilgan original asar bo'lib, muallif asarni yozishda birorta xattot yollamagan.

Asardagi keng qamrovli ma'lumotlar shu darajada qimmatliki, mana besh asrdan buyon tarixchilar, geograflar, tilshunoslar,

¹⁶ Bobur Z.M. Boburnoma (nashrga tayyorlovchi P.Shamsiyev). –T.: "Yulduzcha", 1989.

sharqshunoslar, etnograflar, adabiyotshunoslar va botaniklarni o‘ziga jalb qilib kelmoqda.

Asar uch qismdan iborat bo‘lib, birinchi qismda Movarounnahr voqealari, ikkinchi qismida Kobul davlati hududidagi voqealar, uchinchi qismida esa Hindiston aks ettirilgan.

“Boburnoma”dagi geografik nomlar, tarixiy sanalar va voqealarning ko‘pligiga qaramay u oson va qiziqib o‘qiladi. Bobur asarda Afg‘oniston, Eron, Movarounnahr, Xuroson, Hindistonning ko‘plab shaharlarini tilga olgan. Andijon, Samarqand, Buxoro, Kobul, G‘azni, Badaxshon, Balx, Dehli, Delavpur, Lohur shaharlarining geografik joylanishi, o‘sha davr xo‘jaligida tutgan o‘rni haqida ma‘lumotlar qoldirilgan.

Muallif Farg‘ona vodiysidan Hindistongacha bo‘lgan ulkan hududni ustalik bilan ma‘lum tartibda tavsiflaydi. Bunda uning yirik geograf ekanligi namoyon bo‘ladi: avvalo, joyning geografik o‘rni (qaysi iqlimga mansubligi), uning chegarasi, qishloq xo‘jaligi, suvlari, o‘simliklari, foydali qazilmalari, hayvonot olami, aholisi va boshqa ma‘lumotlar beriladi. Bunday tartib ayrim hollarda buzilsa-da, har bir joyning tavsifi shu yo‘sinda keltiriladi.¹⁷

Bulardan tashqari, Bobur taqqoslash metodidan foydalanib, O‘rta Osiyo va Hindiston tabiatini taqqoslab, ularni bir-biriga o‘xshamasligini aytadi.¹⁸

“Boburnoma”ning birinchi qismida Zarafshon haqida ancha ishonchli ma‘lumotlar keltirilgan.¹⁹ Bu ma‘lumotlarning haqqoniyligini Samarqand tarixini bayon etuvchi “Samariya” asari ham tasdiqlaydi.²⁰

“Boburnoma”dan Kobul (Afg‘oniston) viloyatining geomorfologik, iqlimiy va geobotanik rayonlashtirishga oid misollarni uchratish mumkin. H.H.Hasanov buni Bobur geografiyasining eng yuqori cho‘qqilaridan biri, deb hisoblaydi.²¹

¹⁷ Bobur Z.M. “Boburnoma” (Nashrga tayyorlovchi P.Shamsiyev) –T.: “Yulduzcha”, 1989.–B.5–6.

¹⁸ o‘sha asar 250-bet.

¹⁹ o‘sha asar 44-bet.

²⁰ Abu Tohirxo‘ja Samarqandiy. “Samariya”. Meros to‘plami.-T.: 1991.–B. 19–62.

²¹ Hasanov H.H. Bobur sayyoh va tabiatshunos.–T.: “O‘zbekiston”, 1983.–B. 33.

Asarning uchinchi qismida Hindiston tabiati, undagi tarixiy voqealar aks etgan. Hindiston tabiatini ta'riflab uning tog'lari va daryolari,²² iqlimi,²³ o'simliklari, hayvonot dunyosi haqida batafsil ma'lumotlar yozilgan.

"Boburnoma" geografik terminshunoslik uchun ham muhim manba hisoblanadi. Unda turli tabiiy hodisalar, tabiatning turli komponentlariga oid xalq terminlaridan keng foydalanilgan. Hatto ba'zi terminlar o'z o'rnida izohlab berilgan. Bobur ishlatgan xalq geografik terminlarini quyidagicha guruhlashtiramiz va ayrimlarini izohlaymiz:

1. Relyefga oid xalq terminlari. Asarda **tog'** termini bilan bir qatorda **ko'h** termini ham barobar ishlatilgan. Bunda **ko'hpoya** (tog' etagi, adir), **ko'hiy** (tog'lik) terminlari yasalgan.

Bobur tog' etagini **tog' domanasi** yoki **ko'h domanasi** deb atagan. **Qulla** – cho'qqi, **tog' qullasi** – tog' cho'qqisi demakdir. **Pushta** – atrofga nisbatan ko'tarilib turgan yer, tepa, balandlik, qir; **tuz yer** – tekis yer, **tup-tuz yer** – tep-tekis yer, Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit-turk"ida ham shunday (I, 314); **dovon** – "tog'larning oshib o'tish oson bo'lgan joyi", ko'tal, dobon, band deb ham ishlatilgan. Dovonlarning qor bosib qolishi **yo'llar bog'lanur** deb atalgan. "...Gurbon tumani-da...ko'tallarni band derlar. Gur sar bu ko'tal bila borilur, g'olibo ul jihatdin Gurband deb turlar..."²⁴. Bu Boburning mohir toponimist ekanligiga yana bir misoldir. **Tangi** – dara, tog' oralig'idagi yo'l, chuqur daryo vodiysi; tangi o'rnida dara ham ishlatilgan. **Jar** – yumshoq jinslarning o'yilib, yuvilib ketishi natijasida hosil bo'lgan chuqurlik. **Kamar** – tog' yoki tepalik yonbag'rida yoysimon o'yilgan chuqurlik, bu quruq o'zan bo'lishi ham mumkin.

Ma'lumki, Bobur ov qilishni yaxshi ko'rgan va mohir ovchi ham bo'lgan. Ayniqsa, tog'larda ov qilinadigan joylar ko'p bo'lgan, bunday joylarni **ovloq** deb yuritishgan. Daryo qayirlarida ham ovloq ko'p bo'lgan. **Pargana** – atroflari tog'lar bilan o'ralgan va bir tomoni ochiq bo'lgan vodiylar. **Uchma** – chuqur jar yoqasi, tik yonbag'ir, undan o'tgan

²² Bobur Z.M. "Boburnoma" (nashrga tayyorlovchi P.Shamsiyev) –T.: 1989.–B. 251.

²³ O'sha asar. 267-bet.

²⁴ Bobur Z.M. "Boburnoma". –T.: "Yulduzcha", 1989.-B.123.

yo‘l – **uchma yo‘l**, Bobur kichik va past tog‘larni ushoq tog‘lar, Dehli atrofidagi past tog‘larni esa **toqqina** deb atagan. “Tog‘ etagidagi jarlik, kirish qiyin bo‘lgan joy, boshi berk dara, chuqur yer, tog‘ beli” – **arg‘adol** deyilgan. Tog‘lardagi qor va kovaklar **havol** deb ataladi.

2. Iqlim bilan bog‘liq xalq terminlari. Bobur Afg‘onistonning issiq mintaqasini **garmser**, iqlimi sovuq bo‘lgan qismlarni **sardser** deb atagan. Xalq tilida issiq shamol **garmsel**, sovuq shamol **sarsar** deyiladi. **Sel** – kuchli yog‘inlar yog‘ishi natijasida tog‘ vodiylari, soylari va jarlardan qisqa vaqt ichida juda katta tezlik bilan oqib keluvchi tosh aralash loyqa suv oqimi. Bobur Hindistonning “...yog‘inlarida bir zamonda sellar keladur, hech suv yo‘q yerlarda daryolar oqadur...” deydi.

Samum (arabcha *samum* – issiq shamol) – asosan, cho‘llarda esadigan issiq va quruq shamol. Bobur samum ta’sirida hind ahli o‘rtasida qurbonlar bo‘lganligi haqida ma’lumotlar keltirilgan. **Sabo** – ertalab esadigan mayin shabada. Kuchli yomg‘irlarni Bobur **qalin yomg‘ir** deb ham atagan. **Tobariston** – Hindiston yoz fasli, **pashkol** – yomg‘uriy fasl, **zimiston** esa qish faslidir. Tobariston quyidagi oylardan iborat: **chitar oyi** (hut, 19-fevraldan 21-martgacha 31 kun davom etadi), **baysoq oyi** (hamal, 22-mart – 21-aprel, 30 kun), **jit oyi** (savr, 21-aprel – 21-may, 31 kun), **asor oyi** (javzo, 22-may – 21-iyun, 31 kun).

Pashkol, ya’ni yomg‘uriy fasl **savon oyi** (saron, 22-iyun – 22-iyul, 31 kun), **bodun oyi** (asad, 23-iyul – 22-avgust, 31 kun), **quvor oyi** (sunbula, 23-avgust – 21-sentyabr, 30 kun) va **kotik oyi** (mezon, 22-sentyabr – 20-oktyabr, 29 kun)dan iborat.

Zimiston (qish) fasli **achxan oyi** (aqrab, 21-oktyabr – 18-noyabr, 29 kun), **pus oyi** (qavs, 19-noyabr – 18-dekabr, 30 kun), **mox oyi** (jادی, 19-dekabr – 18-yanvar, 31 kun) va **pog‘un oyi** (dalv, 19-yanvar – 18-fevral, 31 kun)dan iborat.

3. Gidrologiyaga oid xalq terminlari. **Ariq, soy, daryo** bilan bog‘liq iboralar ko‘p ishlatilgan. Shu bilan bir qatorda **rud** (tojikcha – “rud” ariq, suv, kanal, daryo) ham keng qo‘llanilgan. Ko‘l – daryo, daryo vodiysi, irmoq ma’nosida qo‘llanilganligini quyidagi jumladan bilish

oson: "...qo'lning ichi kishi mamarridni yiroq xilvat yo'q, qo'l yuqori – o'q yurib, suvni o'ng qo'lga quyub, yana bir quruq qo'lga kirduk..."²⁵

Qo'l – tog' yo'li, tog'dan daryo vodiysiga tushgan yo'l ma'nosida kelgan.

Guzarning ikki ma'nosi bor: birinchidan, guzar – kechik, kechuv, daryoni kechib o'tish mumkin bo'lgan sayoz joy. Asarda bir necha guzar nomlari tilga olingan: Kilif guzari, Uboj (Uyoj) guzari, Uyoch (Uyoj) guzari, Nilob guzri va boshqalar. Ikkinchidan, **guzar** – gavjum joy ma'nosida ham kelgan. Masalan, "...Kura ko'talida erta yozlar qushlarning guzaridir... yoki ... Boron suyida balig'ining guzari bo'lur"²⁶. Shahar yoki qishloqning chorraha joyi yoki turli do'konlari, choyxonalari bo'lgan gavjum, serqatnov joylari ham **guzar** deyilgan.

Shohjo'y – ariq (kanal), bosh arig'dan chiqarilgan tarmoq, daryo yoqasi – qirg'oq, daryo qirg'og'i, **ulug' yo'l** – katta yo'l ma'nosida kelgan. Bobur daryolardagi suv kamayishi, pasayishi holatini hozirgi geografik ilmiy adabiyotda qo'llaniladigan mejenni **suv kichik bo'lganda**, toshqinni esa suv **ulug' bo'lganda** yoki **suv kirganda** deydi. Daryolar qo'shilgan, tutashgan joyni suv **qotilishi** deb ifodalaydi. **Chashma** – uncha kuchli bo'lmagan bosim ostidagi yer osti suvlarining yer betiga chiqqan joyi, buloq, **garm chashma** – issiq buloq. Asarda chashma ko'proq ishlatilgan bo'lsa-da, uning **qaynar** sinonimi ham bor. Yer osti suvlarining yer betiga sizib chiqqan joyi **buloq** deb ifodalanadi. Har ikki termin ham "Boburnoma"da keng qo'llanilgan.

Mohixona ("mohi" – baliq) – baliq saqlanadigan joy, chuqur o'yilgan yer. Suv oqib turadigan joydan chamasi 3–5 metrcha keladigan chuqur qazib, chiqish faqat bir tomondan (chiqish tomoniga *chig'* yasab qo'yiladi) qilib maxsus yasaladi. Mohixona asosan, qish faslida baliq saqlash uchun quriladi. Bunday usulda baliq tutishni Bobur hech yerda uchratmaganligini aytadi.

4. Tuproq, o'simlik va hayvonot olami bilan bog'liq xalq terminlari. **Sho'r yer** – qurg'oqchil o'lkalardagi pastqam yerlarda

²⁵ Bobur Z.M. Boburnoma. –T.: "Yulduzcha", 1989.–B.103.

²⁶ O'sha asar, 127–130-betlar.

minerallashtgan yer osti suvlarining yer betiga chiqishi. “Boburnoma”da “...Qobul va Gʻazni purshar va shoʻr yerlar edi...” deyiladi. Haqiqatan ham arid zonada joylashgan Kobul va Gʻazni atroflarida shoʻr yerlar koʻplab uchraydi. **Oʻlang** (ruschasi *polyana*) – oʻtloq yer, keng maydon. **Yayloq** – yaylov, “...Fargʻona viloyatining gidro-girdi togʻlarida yaxshi yayloqlari bor...”. **Julgʻa** – koʻkalamzor, hindlar julgʻani “**dun**” dey-dilar. **Tuqay** termini “Boburnoma”da faqat bir joyda tilga olinadi. Bu terminni V.Radlov oʻrmon deb tarjima qilgan. Moʻgʻulcha va koʻpgina turkiy tillarda bu termin “daryo boʻyidagi oʻrmon, chakalakzor” deb izohlanadi”.²⁷

“Boburnoma”da tilga olingan oʻsimliklar 4-jadvalda berilgan.

4-jadval

“Boburnoma”da tilga olingan oʻsimliklar

Tobulgʻu	Sangtora (apelsin navi)
Koju (qaragʻay)	Chanbariy (limon navi)
Chilgʻoʻza (kedr)	Mehrigiyo (“ayiq oʻti”)
Bolut (dub)	Nayshakar (shakarqamish)
Xanjak	Anba (mango)
Kila (banan)	Anbuli (hindi xurmo)
Maxva (gulchikan)	Amradpal (limon navi)
Kirni	Amalbu (limon navi)
Kadxil	Joman
Biyir	Kamrak
Tor (xurma navi)	Badxal (non daraxti)
Galgali mu (yirik limon)	Karunda
Panyola	Gular
Omila	Chirunchi
Xurma	Turunj (sitron)
Norgil	Sadofal (limon navi)
Limu (limon)	Noranj
Gullar: Josun	
Kanir	
Kiyura	
Yosuman (jambul)	

²⁷ Караев С. Опыт изучения топонимии Узбекистана. –дисс. на соиск. уч. степени канд. филолог. наук. –Т.: 1969.–С.15–16.

Bobur asarida tilga olgan hayvonot olamini bir necha guruhlarga bo'lgan.

5-jadval

“Boburnoma”da tilga olingan hayvonot olami

Quruqlik hayvonlari	Parrandalar	Suv va suv yoqasida yashovchi hayvonlar	Suv hayvonlari
Oq kiyik	Tovus	Ding (xind laylak)	Sher obiy
Bug‘u-maral	To‘ti (bir necha turi)	Soras (tevaturna)	(timsoh
Tovushqon (quyon)	Shorak (mayna)	Manik (oq bo‘yin laylak)	turlaridan biri)
Fil	Lucha	Ulug‘ buzak (ibis)	Sepso
Kara (karkidon)	(baqalamun, xo‘rozcha)	Oq buzak (ibis)	(seysor) (qora timsoh)
Sahroyi govmish Nilogov (ko‘k xo‘kiz)	Durroj (kaklik turi)	O‘rdak (bir necha turi)	Xo‘ki obiy (suv to‘ng‘iz)
Kitaxioy (kalta oyoq)	Pul-payqor (pul paqor, tog‘ kakligi)	Zumaj	Karyol
Uy (kichik ho‘kiz, gnu)	Sahroyi tovuq	Sor (qizil kalxat)	(timsoh turi)
Kiyik	Chalsiy (chilsiy)	Olaqarg‘a	Kakka (baliq turlaridan)
Maymun (bir necha turi)	Shom (bankiv xo‘roz)	Murgi jangal (o‘rmon tovug‘i)	Baqa (bir necha turlari)
Nul, Niyul (xurmo kalamushi)	Budana (bedana)	Ulug‘ shappara (chamagdar)	
Kiloxiriy (sichqon)	Harchal (tuvaloq dudok)	Akka (xakka, zag‘izg‘on)	
	Charz (bizgaldok)	Kushkuna	
	Bogri qora	Karcha (kurcha)	
		(qora jarqaldirg‘och)	
		Quyil (kakku)	

Bobur, uning ziddiyatli, sarguzashtlarga boy bo'lgan hayoti va ilmiy merosi sharqshunoslar tomonidan chuqur o'rganilmoqda. Uning ilmiy merosi Sharq madaniyati va umuman jahon madaniyatiga qo'shilgan bebaho xazinalardan ekanligi butun dunyoda tan olingan. Mashhur sharqshunos olim S.P.Tolstov unga yuksak baho berib "...farg'onalik Zahiriddin Bobur – Sharqdagi uyg'onish davrining eng atoqli siyosiy va madaniy arboblardan biridir" degan edi.

Hindistonning davlat arboblari va olimlari Bobur haqida ijobiy fikr-dalar, chunki Bobur Hindistonni talab ketmadi, odilona podsholik qildi, insonparvar, xalqparvar ekanligini isbotladi, Javoharlar Neru shunday yozadi: “Bobur dilbar shaxs, uygʻonish davrining tipik hukmdori, mard va tadbirkor shaxs boʻlgan. U sanʼatni, adabiyotni sevgan, hayot nafosatidan lazzatlana bilgan... Boburning Hindistonga kelishi tufayli Hindistonda buyuk oʻzgarishlar sodir boʻldi, sanʼatda, hayotda, meʼmorchilikda va madaniyatning boshqa sohalarida yangicha serilhom taraqqiyot yuz berdi”.²⁸

“Boburnoma” dunyoning turli tillariga tarjima qilingan boʻlib, turli davrlarda asar ustida tadqiqot ishlari olib borilgan va ilmiy ishlar olib borilmoqda.

Asarni tadqiq etishda yirik mamlakatlar (AQSh, Rossiya, Germaniya, Buyuk Britaniya, Fransiya, Turkiya, Pokiston, Afgʻoniston, Hindiston, Italiya va boshqalar) olimlarining ishlari diqqatga sazovordir. Gollandiyada Vitsen (1705), Angliyada U.Erskin va J.Leyden (1826), R.Koldekot (1844), A.Beverij (1905), Talbot (1909)lar, Germaniyada Yu.Klaprat (1810), A.Keyzer (1828), Fransiyada Pave de Kurteyl (1871), B.Gramon (1980, 1985), Rossiyada N.Ilminskiy (1857), Afgʻonistonda Abulxay Xabibiy, Pokistonda Rashid Axtor Nodviy, Hindistonda Mirza Nasriddin Haydar (1924), Turkiyada R.Arrat hamda N.Bayur (1943–1946) va boshqa olimlar “Boburnoma”ni ilmiy tadqiq etishga ulkan hissa qoʻshdilar. 1980–1985-yillarda dunyoning eng nufuzli tashkilotlaridan biri – UNESCO tashabbusi bilan “Boburnoma” fransuz tilida bosib chiqarildi.²⁹

“Boburnoma”ni ilmiy tadqiq etishda oʻzbekistonlik olimlarning ham xizmatlari kattadir. N.Ilminskiy (Qozon, 1857) va A.Beveridj (London, 1905)lar tomonidan nashr etilgan asar nusxalariga asoslanib,

²⁸ Дж. Неру. Открытие Индии.— Л.:— М.: 1955.—С. 272.

²⁹ Le Livre de Babur. Traduit du turc tchatay par Jean. — Louis Bacque Grammant. Paris: UNESCO, 1985

1948–1949-yillarda “Boburnoma”ning ikki qismdan iborat to‘liq teksti o‘zbek tilida bosilib chiqdi.³⁰

P.Shamsiyev va S.Mirzayevlar nashrga tayyorlagan ushbu asar nusxasi yangi o‘zbek alifbosida geografik nomlar va kishi ismlari ko‘rsatkichi, lug‘at va ba’zi bir qisqa izoh hamda tarjimalar bilan nashr etildi. Bu asar nusxasi 1960-yilga kelib, V.Zohidovning so‘zboshisi bilan qayta nashr qilindi. Toshkentda “Boburnoma”ning birinchi ruscha nashri 1958-yilda amalga oshirildi.³¹

M.Sale tarjimasiga asoslanib, 1982-yili S.Azimjonova so‘zboshisi va M.Hayrullayev tahriri ostida “Boburnoma” rus tilida qayta nashr etildi.

Tilshunos olim P.Shamsiyev o‘zbek tilida nashr etilgan yuqoridagi asar nusxalariga asoslanib, ularda yo‘l qo‘yilgan ba’zi kamchiliklar, tarjima va izohlarga qo‘shimcha qilib, asarni 1989-yili qayta nashr etdi. Umuman, tilshunos olim P.Shamsiyevning “Boburnoma” ustida olib borgan ishlari tahsinga loyiqdir.

Boburshunos, tarixchi olim S.Azimjonovanning xizmatlarini ham alohida ta’kidlash lozim. Sharqshunoslardan A.Nosirov Bobur asarlarining to‘la ro‘yxati va Bobur haqida turli tillarda e’lon qilingan materiallarni to‘plagan.

Tilshunos olim X.Nazarova Bobur asarlarida uchraydigan va tushunilishi qiyin bo‘lgan so‘zlarning izohli lug‘atini tuzdi.³²

Boburshunoslar orasida hassos olim, atoqli geograf Hamidulla Hasanovni alohida ta’kidlab o‘tish joizdir. H.H.Hasanov Boburning hayoti va uning me’rosini chuqurroq o‘rganish maqsadida Bobur izidan – Andijondan Hindistonga safar uyushtirdi. Boburning poyi qadami tekkan bir necha shaharlarda bo‘ldi, bobokalonimiz tomonidan qurdirilgan ziyoratgohlarni hamda Boburning Kobuldagi qabrini borib ziyorat qildi. Safardan ajoyib ma’lumotlar bilan qaytgan olim, keyinchalik Bobur va

³⁰ Z.M.Bobur. “Boburnoma” I–II qism.–T.: 1948, 1949 (nashrga tayyorlovchilar: P.Shamsiyev va S.Mirzayev).

³¹ Z.M.Bobur “Baburnamo”. Perevod M.Salye – T.: 1958. (pod red. S.Azimdjanovoy).

³² X.Nazarova. Zahiriddin Muhammad Bobur asarlari uchun qisqacha lug‘at. Mas’ul muharrir L.Xalilov.–T.: “Fan”, 1972.

uning geografik merosi haqida risola yozdi³³. Risolada Bobur merosi-ning geografik jihatlari talqin qilingan va “Boburnoma”da tilga olingan yirik joylar xaritasi ishlangan. Ayrim joy nomlari va terminlarini izohlab bergan. Xullas, muallif “Boburnoma”ning geografik qonuniyatlarini to‘la ochib bergan.

Quyida “Boburnoma”da keltirilgan xalq geografik terminlaridan namunalar keltirildi.³⁴

6-jadval

“Boburnoma”dagi xalq tabiiy geografik terminlaridan namunalar

Ariq	Yomg‘ur (yomg‘ir)	Nov	Ushoq tog‘
Arg‘adol	Jangal	Ovloq	Chorbog‘
Ark	Jar	Orol	Chashma (buloq)
Asad	Jilg‘a	Pushta	Shohjuy (ariq tarmog‘i)
Band (ko‘tal)	Zilzila	Ravoch	Shahr
Bandar	Iqlim	Rahguzar	Yayloq
Bahor	Kamar	Rud	O‘lang
Botqoqlik	Kent, kentgina	Sabo	O‘rdu
Buloq (chashma)	Kechit (kechuv)	Savr	Qasaba
Bulut	Kuz	Samum	Qasabacha
Vodiy, viloyat	Ko‘l	Saraton	Qishloq
Garmser	Ko‘tal	Sarhad	Qora suv
Guzar	Ko‘h	Sahro	Qor va yax
Dalv	Ko‘hiy	Sel	Qoriz
Daryo, daryocha	Ko‘histon	Soy	Qum
Dasht	Ko‘hpoya	Suv ulg‘ayishi	Qishloq
Dobon (dovon)	Langar	Suv yoqasi	Qo‘l (daryo irmog‘i)
Domana	Mashriq	Tangi	Qo‘rug‘
Dun (ko‘kalamzor)	Ma‘mura	Tarnov	Qo‘rg‘on
Duob	Muz	Tepa	G‘arb
Yel	Navro‘z	Tuz yer	G‘or
		Tuman (rayon)	Hut

³³ H.Hasanov. Bobur sayyoh va tabiatshunos. –T.: “O‘zbekiston”, 1983.

³⁴ Terminlarni to‘plashda 1989-yil P.Shamsiyev tomonidan nashrga tayyorlangan asar nusxasidan foydalanildi.

1.3. Sharqshunoslar asarlarida geografik terminshunoslikka oid ma'lumotlar

Ayrim mahalliy terminlar muayyan xalq tili doirasidan chiqib, baynalmilal ahamiyat kasb etadi. Bunday terminlar ilmiy-baynalmilal terminlar deb yuritiladi. Markaziy Osiyo (O'rta Osiyo) zaminida paydo bo'lib, shakllanib kelgan va ilmiy internatsional (baynalmilal) terminlar qatoridan o'rin olgan terminlar ko'plab uchraydi. Bunday terminlarni rus manbalarida ham, sharqshunos olimlar asarlarida ham uchratish mumkin.

Ko'plab ilmiy asarlarda xalq (mahalliy) geografik terminlaridan keng foydalangan olimlardan biri – V.V.Bartolddir.

Akademik V.V.Bartold Sharqning yirik tarixchisi, rus sharqshunosligi tarixi maktabini yaratgan atoqli olimdir. Uning hayoti va ijodiy faoliyati turli manbalarda atroflicha yoritib berilgan.³⁵

V.V.Bartoldning rus sharqshunoslik ilmiy maktabida alohida o'rni bor. U arab, fors-tojik va turk tillarini chuqur bilgan hamda Sharq mamlakatlari bo'yicha ko'plab ilmiy asarlar yozib, barakali ijod etgan olimdir.

“...V.V.Bartold hayoti va ilmiy faoliyatining katta bir davri Turkiston, xususan, O'zbekiston va Toshkent bilan bog'liq. U faqat 1893–1928-yillar orasida Toshkentga yetti marta kelib ketdi va uning har bir safari katta, ko'p hollarda yechimini kutib yotgan ilmiy, ilmiy-tashkiliy masalalar bilan bog'liq edi...³⁶ Olimning yaratgan 685 asaridan 320 nafari, faqat Turkistonga bag'ishlangan.”³⁷

Turkistonning tarixi, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotiga bag'ishlangan eng yirik asarlari – “Mo'g'ullar istilosi davrida Turkiston” (1900), “Orol dengizi va Amudaryoning quyi oqimidagi yerlarning qadim zamonlardan to XVII asrgacha bo'lgan aholisi haqida

³⁵ Автобиография В.В.Бартольда – “Огонёк”, 1927. № 40.– С.14; О.Шомансурова. В.В.Бартолд – yirik sharqshunos olim O'ZKP MKning Birlashgan nashri.–Т.:1969; Б.Лунин. Жизнь и деятельность академик В.В. Бартольда.–Т.: “Фан”, 1981; В.Аhmedov Tarixdan saboqlar.–Т.: “O'qituvchi”, 1994.–В. 5–11.

³⁶ В.Аhmedov. Tarixdan saboqlar. –Т.: “O'qituvchi”, 1994.–В.5.

³⁷ O'sha asar, 11-bet.

ma'lumotlar" (1902), "Turkistonning sug'orish tarixidan" (1914), "Ulug'bek va uning davri" (1918), "O'rta Osiyoda qadimdan to ruslar kelganga qadar o'tgan davrda paxtachilik" (1924), "Turkistonning madaniy hayoti" (1927) va boshqalar shular jumlasidandir.

V.V.Bartold Turkistonga bag'ishlangan asarlarida, tabiiyki, mahalliy (xalq) geografik terminlardan keng foydalangan. Ulardan ayrimlarini keltiramiz: **Og'och, yog'och** (agach) – masofa birligi, asarda V.Bartold "...Chehektu Murg'obdan 10 yog'och (farsax) sharqda joylashgan..." deydi.³⁸ **Aymoq** (aymak) – ma'lum hududda ko'chib yuruvchi va bir-biri bilan qon-qarindosh bo'lgan ovular to'dasi (II(2), 394-396).³⁹ **Aqaba** (akaba) – dovon, "O'zgandan (Farg'onada) aqabagacha (tog' dovonigacha) bir kunlik yo'l, aqabadan Otboshi shahrigacha yana shuncha yo'l..." (II (2), 216). **Ark** (II(2), 471, III, 208); **Bolg'asun** (Balgasun) – shahar. O'rta asrlarda Issiqko'l bo'ylarida Bolasog'un shahri bo'lgan. "Bolasog'un" nomi **bilod** yoki **balik** – *shahar* va **sog'un** – *xon, hokim* so'zlaridan yasalgan. "*Xon shahri knyaz shahri* ma'nosida bo'lsa kerak" (H.Hasanov, 1963, 48-bet).

Haqiqatan ham bu shahar X – XI asrlarda qoraxoniylar davlatining poytaxti, siyosiy, ilmiy va madaniy markazi bo'lgan. 1218-yili Chingizxon askarlari bosib olgan, XIV asr oxirlariga kelib shahar vayronaga aylangan.

Bartoldning yozishicha, Juvayning "Tarixi Jahongushiy" asarida ham Bolasog'un haqida ma'lumotlar berilgan.

Jung'or (джунгар) – mo'g'ulcha so'l qanot, so'l tomon, sharqiy tomon degan so'z (II (2)); **karvonsaroy** (каравансарай) – (II (2), 488); **karaunos** (караунас) – mo'g'ullar chig'atoylarni shunday ataydilar (II (2), 36); **qarshi** (карши) – mo'g'ulcha saroy; **qibla** (кибла) – dunyo tomoni, janubi-g'arb ma'nosida (II (2), 440, 441); **qo'rg'oncha** (курганча) – asarda uy ma'nosida ishlatilgan, aholi punkti, qishloqcha ma'nosi ham bor. Toponim sifatida ham ko'plab uchraydi (II (2), III, 244); **qishloq** (кишлак) – qishlov, qishda turiladigan joy, aholi o'rtoq

³⁸ Бартольд В.В. Сочинения. том II. 2-часть.–С.150.

³⁹ (II (2), 394-396) – ikkinchi tom, ikkinchi qism 394–396-betlar.

yashaydigan joy (II (2), 103); **langar** (ленгер) – to‘xtash joyi, qo‘noq (II (2), 151); **mahalla** (махалля) – (II (2), 348); **navro‘z** (навруз) – yangi kun, yangi yil boshi, yangi yil (II (2), 473); **o‘rda, o‘rdu** (орда, орду) – shahar ma’nosida (II (2), 538); **o‘rchin** (орчин) – atrof, yon, Bartoldning aytishicha, o‘rchinning etimologiyasi noaniq; **sardoba** (сардоба) – cho‘llarda suv saqlash maqsadida maxsus qurilgan suv ombori. Suv ko‘p bug‘lanib ketmasligi uchun ustiga gumbaz quriladi, tagiga ham suv yerga shimilib ketmasligi uchun g‘isht teriladi (II (2), 438); **tamg‘a** (тамга) – Bartold asarlarida hunarmandchilik va savdo-sotiqqa solinadigan soliq ma’nosida kelgan (II (2), 133). Bu terminning yana boshqa ma’nolari ham bor:

- dengiz, ko‘l, daryo va yirik irmoqlarga kelib quyiladigan suvning bir tarmog‘i;

- Daryoda qayiq to‘xtaydigan joy⁴⁰.

Tanob – yerni o‘lchashda ishlatiladigan o‘lchov birligi (II (2), 34); **Tarxon** (тархан) – soliqlardan holi yerlar (II (2), 149-151). Qoraxoniylar davrida xon tomonidan dehqonlarga ma’lum muddat davomida soliq solinmaslik sharti bilan berilgan yerlar. O‘zlashtirilmagan, qarovsiz yerlar uch-to‘rt yilgacha o‘zlashtirilib, ekin ekilib, dehqonlar bu yerdan foyda olgunga qadar soliq olinmagan; **tuman** (тюмен) – ma’muriy birlik, mo‘g‘ulcha va turkiycha “o‘n ming” ma’nosida, “...Samarqand viloyati Temur davrida va hatto XVIII asrda yetti **tumandan** iborat edi” (II (2), 33); **hovuz** (хайз) – (II (2), 89); **hisor** (хисар) – qal’a (II (2), 49); **chorsu** (чорсу) – yo‘llar tutashgan joy, yo‘llar kesishmasi, bozor maydoni ma’nosida ham ishlatiladi. Arabcha va forsha “su” – bozor (II (2), 156); **shahriston** (шахристан) – shahar (II (2), 472); **yayloq** (яйлак) – yaylov (II (2), 289); **oqsuv, oqdaryo** (аксу, ок-дарья) – oqsuv. Bartoldning fikricha, bu terminlar tog‘ daryolariga nisbatan ishlatiladi, chunki qor va muzliklardan boshlanadigan suvlar tiniq, oppoq rangda bo‘ladi, shuning uchun *oqsuv* yoki *oqdaryo* deyiladi, **qorasuv** termini esa (forsha siyob, siyoh+ob – qora suv) buloq, ariq va kanallarga nisbatan ishlatiladi. Chunki buloqlarning tiniq suvlari

⁴⁰ M.Koshg‘ariy. “Devonu lug‘atit-turk”.– T.: 1960, I tom. –400 b.

chuqurroq bo'lgan o'zanlarda qora rangda ko'rinadi (III, 117-118); tilshunos olim A.N.Kononovning fikricha esa, **oqsuv** – bu oqar suv, ya'ni **oq** – bu sifat emas, balki fe'l o'rnida kelgan (masalan, oqqum ko'chib yuruvchi qum).

Qora – bu yerda *yer*, *quruqlik*, **qorasuv** – *yer* + *suv*, ya'ni yerdan sizib chiqqan suv, buloq suvi ma'nosidadir. Umuman olganda, A.N.Kononovning fikriga ko'ra, “**oq**” va “**qora**” bu yerda rang, sifat o'rnida kelmagan⁴¹; **orol** (aral) so'zi turkiycha bo'lib, tarixchi Abulg'oz Bahodirxon uni dastavval “daryoning dengizga quyilish joyi” deb ta'riflagan. V.Bartoldning fikricha, Abulg'oz bu yerda delta natijasida hosil bo'lgan kichik orolchalarni nazarda tutgan. Orol dengizi nomi shunday kelib chiqqan (Abulg'oz Bahodirxon Orolni *Sir* dengizi deb atagan). *Orol* nomi rus manbalarida birinchi marta 1697-yilda, g'arbda esa 1723-yilda tilga olingan (III, 333); **ariq** – suvga oid turkiy terminlar orasida eng ko'p ishlatiladigan termin. Forscha **jo'y** deb ishlatiladi (III, 118). V.Radlovning fikricha, **ariq** – ayiriq (ikkiga bo'lingan, bo'lingan) so'zidan kelib chiqqan (Словарь I, 269); **arna** haqida V.V.Bartold quyidagicha yozadi: V.Radlovning ta'rifiga ko'ra **arna** – daryo hosil qilgan o'zan; bu sun'iy yasalgan ariqqa (kanalga) qarama-qarshi tabiiy hosil bo'lgan (daryoning yemirish ishi natijasida) ariq. Munis va Ogahiyar ma'lumotlarida esa katta ariqlar (kanallar) o'rniga **arna** ishlatiladi. Undan kichikroq va tarmoqlangan ariqlarni **yop** deb yuritiladi. V.Radlov esa **yop** – bu sun'iy qazilgan ariq, deb hisoblaydi. Xivaliklardan tashqari, turkmanlar ham **yopni** keng ishlatishadi. Boshqa o'lkalarda bu termin kam qo'llaniladi. Buxoro va uning atroflarida **ariq**, **arna** o'rnida **kom** ko'p ishlatiladi. Forscha va turkiy lug'atlarda **kom** deyarli uchramaydi. Bu so'z ham forsha-tojikcha bo'lsa kerak... (III, 118); **vodiy** (вади) – quruq o'zanli soylar ma'nosida ishlatilgan (III, 118); **shahar** musulmonchilikka qadar shahriston, arabchada **madina** deb yuritilgan.

⁴¹ Кононов А.Н. О семантике слов «қора» и «оқ» в тюрской географической терминологии. – Известия отдела общественных наук Таджикской ССР. – Сталинабад, 1954.–С. 83–85.

V.V.Bartold **rabod** va **rabot** terminlari haqida quyidagicha fikr bildiradi: dastlab islom dini tarqala boshlagan davrda shahristonlar bilan birga **rabod**lar bunyod etilgan. **Rabod** terminini **rabot** bilan almashtirib yubormaslik kerak, arabcha **ribat** (rabot) – islomning dastlabki yillarida harbiylar uchun mo‘ljallab qurilgan istehkom ma’nosida ishlatilgan, keyinchalik karvonsaroy, mehmonxona ma’nosida ham ishlatilgan (III, 120), **rabod** – shahar (qal’a) atrofi devorlari va devordan tashqi yerlar, shahar atrofi;⁴² O‘rta asrlarda **rustak** termini bilan aholi punktlari (qishloqlar) guruhi ifodalangan, odatda yirik shaharlar atrofida bir nechta **rustaklar** bo‘lgan. Mo‘g‘ullar davrida **rustak** termini o‘rniga **tuman** (o‘n ming ma’nosida) kiritilgan, bu termin o‘tgan asrning 80-yillari-gacha, ruslar istilosiga qadar keng ishlatilib kelingan. Ruslar bosqini davridan boshlab, bu termin o‘rnida **volost** termini ishlatila boshlanadi. Farg‘ona vodiysida **tuman** o‘rnida **o‘rchin** termini ishlatiladi. Xitoy Turkistonida ham **o‘rchin** keng tarqalgan.

V.Bartold ma’lumotlariga ko‘ra, aholi punktlarini eroniylar **deh**, arablar **kar’ya**, mahalliy aholi **kent** deb atashgan. Turkiylarda doimiy aholi yashaydigan joylar **qishloq** deb yuritiladi, bu termin keng tarqalib, hatto eroniylar yashaydigan hududlarda ham shunday ataladigan bo‘lgan. **Qo‘riq, qo‘rug‘** (кырык) termini ham turkiy tilda ko‘p ishlatiladi. Podsho va uning atrofidagi amaldorlar uchun maxsus qo‘riqxonalar **qo‘ruq** (qo‘rug‘) deb yuritilgan. Arabchada bunga yaqinroq, **harim** termini ishlatiladi. Zarafshon va Qashqadaryo havzalarida qadimda ko‘plab **harimlar** bo‘lgan. Hatto bu daryolarning irmoqlari (ariq, jo‘y) ham harim deb yuritilgan. A.Damakinning ma’lumotiga ko‘ra, **harim** – turkiy tilida **qo‘riq, qo‘rug‘** deb ishlatiladi. Mahmud Koshg‘ariy **qo‘rug‘** terminiga shunday ta’rif bergan. **Qo‘rug‘** amirlarning mol boqadigan ko‘katzor maydoni, qurshalgan har qanday narsaga ham **qo‘rug‘** deyiladi. Yana **qo‘rug‘** – “qurilgan, begonalardan ehtiyot saqlangan (joy)” degan izohi ham bor.

⁴² Конов А.Н. О семантике слов «қора» и «ок» в тюрской географической терминологии. – Известия Отдела общественных наук Таджикской ССР. – Сталинабад, 1954.–С. 83–85.

Akademik V.V.Bartold qadimiy Murg'ob vodiysi irrigatsiyasi haqida qimmatli ma'lumotlar to'plagan. Bu ma'lumotlarni keltirishda vodiyni mahalliy-tarixiy terminlarini ham to'plagan. Uning fikricha, qadimda yer uchastkalari ikki qismga bo'lingan: sug'oriladigan yerlar (obikor yerlar, ular **saqolar** deb atalgan) va lalmi (bahorikor) yerlar (**baxs, baxsi**). Obikor yerlarda o'z navbatida ikki xil sug'orish turi bo'lgan. Ariq (**kanal, seyx**) va **chig'irlar** yordamida (**grab**). Chig'irlar yordamida sug'orishni tavsiflash uchun quyidagi tarixiy terminlar ishlatilgan: **dulob, doliya, garrafa, zurnuk, naura, man'janun**. Bu atamalarning har biri ma'lum ma'noni va chig'irning alohida turini bildirgan hamda bu chig'irlar yordamida yuqori (baland) yerlar sug'orilgan. Chig'irlar asosan tuyalar yordamida harakatga keltirilgan. Lalmi yerlarning turli kategoriyalari bo'lgan: **iza** – yomg'irlar bilan sug'oriladigan yerlar; **bal** – namlik hisobiga sug'oriladigan yerlar (III, 143), qolgan terminlar (baxs, baxsi, asari)ning izohi berilmagan. **Tiraz** – suv taqsimlash joyi, Amudaryo ortida – Movarounnahrda bu termin o'rnida **daraka** va **mazraka** terminlari ishlatilgan (III, 143).

Suv taqsimoti bilan bog'liq bo'lgan yana quyidagi terminlar keng tarqalgan. **Best** – uzunligi va kengligi bir sha'ir (taxminan 3 sm) kattalikdagi shartli kesmadan o'tadigan suv miqdori (**sutka davomida bo'lsa kerak – ? V.B.**). **Paykal** (пейкел) – o'n best. **Sarafa** (сарфа) – sutka davomida (paykalga) keladigan suvning 1/60 qismi; to'lin suv davrida ortiqcha suv tashlanadigan joy (jar) **kuvaldja** yoki **mufriga** deb yuritilgan...; Suv to'planadigan va u yerdan dalalarga ariq tortilib suv chiqariladigan joy **gil** deyilgan; **musannat** – nov, ariq yoki chuqurliklar ustidan suv o'tkazish maqsadida maxsus yasalgan qurilma; **azala** – hovuz; yer qazuvchilar oralig'idagi bo'shliq (ariq qazish paytida bo'lsa – kerak V.B.), bu kattaligi 100 kub arshin keladigan chuqurlik, ya'ni uzunligi 10 arshin, kengligi 2 arshin va chuqurligi 5 arshin; Yer ostida oquvchi suvlar (korizlar va boshqalar) **kazaim** deb yuritilgan (ko'pligi **kizima** yoki **kazima** – V.B. **qazima** – M.M.), (III, 142-143); **Budjur** – suv taqsimlovchi (III, 146); Bartold ma'lumotiga ko'ra, Somoniylar davrida (X asr) ham ko'pchilik aholi arabcha **nahr** (ko'pligi **anhor** –

daryo, irmoq ma'nosida), **kanat** (ko'pligi **kuniy** – yer osti arig'i, koriz ma'nosida), **mabhas** (ko'pligi **mahabis** – faqat yomg'irdan sug'oriladigan yerlar), **saqo** kabi terminlar turkiy tilga yangi kirib kelganligiga qaramay, qadimdan qo'llanilib kelingan **rud**, **rudbor**, **rudxona** (daryo ma'nosida), **jo'y**, **jo'ybor** (irmoq, ariq), **koriz** (yer osti arig'i), **dulob** (suvni yuqoriga ko'tarish moslamasi), **deymi**, **lalmi** (sug'orilmaydigan yerlar) kabi forscha terminlarni ko'p ishlatganlar. Yuqoridagi so'zlardan **saqo** va **nahr** mahalliy adabiy tilga endilikda chuqur singib ketdi. **Nahr** termini hozirgacha ayrim yirik ariqlar (kanallar) nomida saqlanib qolgan: Narpay, Ulug'nor... (III, 117); O'lkada uchraydigan ayrim eroniy (forsiy) terminlar ba'zan o'z ma'nosida qo'llanilmaydi: shunday terminlardan **daryo** ilgari dengiz ma'nosini berar edi, endilikda **katta daryo**, **katta irmoq** ma'nolarida ishlatilmoqda. ...Yer osti arig'i (kanali) tushunchasi o'rniga turkiycha biror so'z ishlatilmagan bo'lsa kerak, forscha **koriz** keng ishlatilib kelinmoqda (Usmoniylar tilida buning o'rniga **kung** ishlatiladi (III, 117-118)); **daryo** (darya) (III, 118-120); **daryocha** (daryacha) (III, 200) – kichik daryo, irmoq; **jazira** (djazira) – arabcha orol (III, 47), muallifi noma'lum bo'lgan "Hudud al-olam"da **jazira** yarimorol ma'nosida ishlatilgan. **Jayhun** (джейхун) daryo. Daryoning katta irmog'i – jo'y, uni **rud** deb ham ataladi. Katta daryo esa **jayhun** deb ataladi (III, 72); **Duob** (duab) – ikki daryo (III, 296); **Qo'ra** (купа) – arab geograflari Farg'onadagi bir necha qishloqlar to'ldasini **qo'ra** deb atashgan (qarang: *o'rchin*, *rustak*); **qo'rg'on** (курган) – shahar, qal'a (III, 288); **qo'rg'oncha** (курганча) – kichik qishloq ("замки") (III, 244).

Ko'pgina arab geograflari Buxoro shahrini uch qismga bo'lishadi: **o'rda** (цитадель), forscha **ko'handiz** – eski qal'a; **madina** (shahar), forscha **shahriston**; **rabod** – shahar atrofi (qarang: *rabod* III, 380); **qir** (кыр) – usti yassi, gumbazsimon tepaliklar. O'rta Osiyodan tashqarida ham keng ishlatilgan (III, 167); **lalmi** (лялми) – bahorikor yerlar, lalmi yerlar, sug'orilmay dehqonchilik qilinadigan yerlar (III, 117). Ko'rinib turibdiki, V.Bartold dehqonchilikka oid tarixiy terminlar bilan

birgalikda, hozirgi asosiy lugʻat tarkibida boʻlgan terminlarni ham qoʻllagan.

Mahalla (махалля) (III, 213); **mirob** (мираб) – suv taqsimlovchi (III, 115); **nohiya** (нохия) – koʻpligi navohiy, tevarak-atrof; **parsang** (парсанг) – oʻlchov birligi (80 parsang – 500 verst) (III, 260); **poyob** (пояб) – botqoqlik (odam oyogʻi botqoqlikning tagiga yetgunga qadar boʻlgan qism, chuqurlik); **paykal** (пейкел) (III, 109, 142, 143); **saroy** (сарой) (III, 483); **tarnov** (тарнау) – shaharga suv olib kiriladigan ariqlar (III, 213); **marzbon** (марзбон) – **a)** musulmonchilikka qadar shahar hokimi shunday atalgan, **b)** chegarachi; **toʻqay** (тугай) – daryolar boʻyidagi qalin changalzor oʻrmon (III, 79); **hovuz** (хайуз) (III, 138, 141, 201, 201, 206, 211); **choʻl** (чул) (III, 85); **chinkoʻl** (чинкул) – Tajang daryosining quyilish joyi (III, 134); **shahr**, **shahriston** (шахр, шахристан) (III, 119, 138, 188, 382); **shoxroh** (шохрох) – katta (asosiy) yoʻl (III, 213); **yap** (яп) (III, 118, 457, 552)⁴³.

Xullas, akademik V.V.Bartold Turkistonga bagʻishlangan har bir asarida mahalliy (xalq) terminlaridan keng foydalanishga, ularning etimologiyasiga, eʼtibor bergan ayrim tillarga taqqoslagan holda izohlashga harakat qilgan. Ayniqsa, uning gidrologiyaga oid tarixiy terminlarni izohlab berganligi bu terminlarning ilmiy adabiyotda, yozma manbalarda saqlanib qolinishiga yordam berdi. Shuningdek, yuqorida qayd etilgan mahalliy terminlarning ilmiy-baynalmilal terminlar qatoridan mustahkam oʻrin olganligiga yana bir dalil boʻldi.

1.4. Oʻzbek geografik terminshunosligining XX asrda rivojlanishi

Oʻzbek geografik terminshunosligining XX asrdagi taraqqiyotini quyidagicha davrlashtirish mumkin:

1. *Asrimiz boshidan 40-yillargacha boʻlgan davr.*
2. *1940 – 90-yillar.*
3. *1990-yildan keyingi davr.*

⁴³ Бартольд В.В. Сочинения. III том. – С. 97–231.

1.4.1. Asrimiz boshidan 40-yillargacha bo'lgan davr

Ushbu davr o'zbek geografik terminshunosligi taraqqiyotining o'ziga xos davri hisoblanadi. Bu davrda o'zbek alifbosi ikki marta (1929 va 1940-yillari) o'zgartirilgan. 1929-yilgacha nashr etilgan barcha adabiyotlar arab alifbosiga asoslangan o'zbek yozuvida yozildi. Jumladan, Mahmudxo'ja Behbudiyning "Qisqacha umumiy jo'g'rofiya" (Samarqand, 1902), "Aholi jo'g'rofiyasiga kirish" (Samarqand, 1903), "Rusiyaning qisqacha jo'g'rofiyasi" (Samarqand, 1905), F.Karimiyning "Jo'g'rofiyaiy riyoziy" (1914), Munavvarqori Abdurashidxon o'g'lining "Yer yuzi (jo'g'rofiya risolasi)" (Toshkent, 1913), N.I.Balashovning "Turkiston. Jo'g'rofiya o'qimligi" (Toshkent, 1925), "O'rta Osiyo iqtisodiy jo'g'rofiyasi" (Toshkent, 1926) kabi darslik va risolalar arab alifbosiga asoslangan eski o'zbek yozuvida yozilgan. Bu asarlarda xalq terminlaridan keng foydalanilgan. O'sha davrning eng mukammal va ommabop qo'llanmalaridan biri Munavvarqori Abdurashidxon o'g'lining "Yer yuzi" geografik risolasidir. Risolada hozirgi davr uchun eskirib muomaladan chiqib ketgan deb hisoblanadigan terminlar – bahri muhit, kurai musanna, kurai musattah, xattiystivo, chaqirim va boshqalar bilan bir qatorda manba, mansab, sayyoh, cho'l, xarita kabi hozirgi geografik adabiyotda keng ishlatiladigan terminlar ham bor. Ko'rinib turibdiki, ushbu qo'llanmada keltirilgan terminlarning aksariyati arabcha terminlardir. Demak, o'sha davrda umuman terminshunoslikda bo'lgani kabi geografik terminshunoslikda ham arabcha terminlarning ta'siri kuchli bo'lgan.

N.I.Balashovning⁴⁴ rus tilidan tarjima qilingan darsliklarida ham shunday terminlarni uchratamiz.

G.Ivanovning "Boshlang'ich jo'g'rofiya"⁴⁵ qo'llanmasida ham arz, asg'ariy, bandar, bo'y chizig'i, darajai rasatiya, yonar tog', janubiy mador, zanj, kura, kurai mujassama, mador o'rmonlari, miqyos, taqim otalar, terma kitob, tul, usuli ta'lim, ufq, xarita, xattiistivo, shimoliy

⁴⁴ Balashov N.I. Turkiston. Jo'g'rofiya o'qimligi. – T. 1925 (tekst arab alifbosida).

Balashov N.I. O'rta Osiyo iqtisodiy jo'g'rofiyasi (Tarjimon Orif Айюн). – T. 1926 (tekst arab imlosida).

⁴⁵ Ivanov G. Boshlang'ich jo'g'rofiya. Samarqand – Toshkent, 1927 (tekst arab imlosida).

mador, en chizig‘i, yarim kura, yasama daryo, havoii nasimiy, hind qamichi kabi ko‘pgina geografik termin va tushunchalar ishlatilgan.

A.Obizovning “O‘zbekiston Sotsialistik Sho‘rolari Jumhuriyati jo‘g‘rofiyasi” kitobida ariq, bo‘y chiziq, viloyat, jumhuriyat, jo‘g‘rofiya, ziroatchilik, kimyo, xarita, en chiziq kabi ko‘plab terminlar ishlatilgan-ki, ularning aksariyati 30-yillarning ikkinchi yarmidan boshlab, rus va Yevropa tillari orqali kirib kelgan terminlar bilan almashtirildi. Shu bilan birga mazkur kitobda injener, passajir, temperatura, ekonomika kabi terminlar ham uchraydiki, bu narsa o‘sha davrdan boshlab rus tili orqali xorijiy tillar terminlarining o‘zbek tiliga kirib kela boshlaganligidan dalolatdir.

A.Obizovning “O‘lkani o‘rganish darsligi. Tabiat”⁴⁶ kitobida Turkiston (O‘rta Osiyo) o‘simliklari va hayvonot dunyosi haqida ma’lumotlar berilgan. Turkiston (O‘rta Osiyo) o‘simliklari quyidagicha guruhlashtirilgan: erta bahor o‘simliklari (gunafsha, chuchmoma, lola-qizg‘aldoq, qayrag‘och), foydali ildizlar (beda, tog‘ saqich), cho‘l o‘simliklari (sakso vul, juzg‘un), mevali o‘simliklar (tut, o‘rik, anor, uzum), boshqa o‘simliklar (qovun, qovoq), donli o‘simliklar (sholi, tariq, mosh), to‘qimachilik o‘simliklari (paxta, kanaf va boshqalar) moyli ekinlar (kunjut, kanakunjut, xitoy bodomi, ko‘knori), begona o‘tlar (g‘umay, sariq pechak, qamish, qurmaq), daryo o‘simliklari (darmana, totlik tomir), hush hidli o‘tlar (sumbul, taran), to‘qay o‘simliklari (jiyda, tol, terak), tog‘ o‘simliklari (yovvoyi olma, nok, o‘rik, archa, qayrag‘och).

Hayvonot dunyosi baliqlar (fil bo‘yin, laqqa), suvda hamda quruqlikda yashovchilar (ko‘k qurbaqa), sudralib yuruvchilar (sahro bo‘g‘ma iloni, toshbaqa, echkiemar), qushlar (yo‘rg‘a, tuvaloq, qirg‘ovul, tog‘ burguti), sutemizuvchilar (qulon, tog‘ echkisi, arxar, yumronqoziq, o‘rmon suvsari, sirtlon, Tyanshan ayig‘i, qorako‘l qo‘yi, qo‘tos)ga bo‘lingan.

⁴⁶ Obizov A. O‘lkani o‘rganish darsligi. Tabiat 3 – 4-sinflar (lotin alifbosida). –T.: O‘zdavnashr, 1933.

Ko‘rinib turibdiki, muallif Turkiston (O‘rta Osiyo) o‘simliklari va hayvonot olamiga oid xalq terminlaridan keng foydalangan.

30-yillarning o‘rtalari va ikkinchi yarmida rus tilidan tarjima qilingan ko‘pgina darsliklar⁴⁷ va qo‘llanmalarda ham tarjimonlar xalq geografik terminlaridan foydalanishga harakat qilgan, lekin rus tili orqali ko‘p xorijiy terminlar kirib kela boshlagan edi. 1930-yillarning o‘rtalaridan boshlab o‘zbek jo‘g‘rofiy nomlari buzila boshladi, an‘anaviy jo‘g‘rofiy atama va nomlarga nisbatan ta‘qib va siyosiy zo‘ravonlik boshlandi.⁴⁸ 1937-yilgacha ishlatiladigan xalq geografik terminlari turkiy til bilan bir qatorda, asosan arab va fors-tojik tillari orqali singib ketgan terminlardir.

1935–37-yillardan faqatgina terminlarimiz emas, fikr va qarashlarimiz, tilimiz, an‘analarimiz, milliy urf-odatlarimiz hammasi yevropalash-tirildi, hayotning turli jabhalarida yevropalashuv ildiz ota boshladi. Xalqimizning yillar davomida saqlab kelayotgan urf-odatlari, an‘analari, qadriyatlari, shu jumladan, terminlari quvg‘in ostiga olindi.

“Baynalmilalchilik” niqobi ostida xorijiy (rus tili orqali kirib kelgan) terminlar xalq terminlari o‘rnini egalladi.

30-yillarning o‘rtalarida geografik terminshunoslikka bag‘ishlangan lug‘atlardan biri O.Ibrohimovning “Geografiya atamalari”dir.⁴⁹ Bu lug‘at dastlabki urinish bo‘lganligidan ayrim kamchiliklardan xoli bo‘lmagan. Geografik nomlar bilan birga terminlar ham berilgan, lekin termin va nomlar ancha tartibsiz, “...tavsiya etilgan terminlarning ko‘pchiligi yasama; xalq terminlaridan termin bilan nomning farqiga yetilmagan”.⁵⁰

Asrimiz boshidan 40-yillarigacha bo‘lgan davrda yaratilgan yana bir lug‘at “Qisqacha ruscha-o‘zbekcha geografiya terminlari lug‘ati”

⁴⁷ Arxangelskiy N.P. O‘lkani o‘rganish darsligi. Jo‘g‘rofiya. –T.: O‘zdavnashr, 1933 (lotin alifbosida) tarj: Ж.Бахтияр; Leonov N.I. Jo‘g‘rofiya metodikasi bo‘yicha ocherklar. –T.: 1933 (lotin alifbosida); Barkov A.C., Polovinkin A.A. Tabiiy geografiya. –T.: O‘zdavnashr, 1936, tarj: A.Obizov.

⁴⁸ Mirortiq Mirabdulla o‘g‘li. Jo‘g‘rofiy atamalar lug‘ati. –T.: «Fan», 1992.–B.8.

⁴⁹ Ibroximov O. Geografiya atamalari. –T.: O‘zdavnashr, 1935 (lotin alifbosida).

⁵⁰ Hasanov H. Geografiya terminlari lug‘ati. –T. 1964.–B.10.

M.Bektemirov va S.Saidrasulovlar tomonidan tuzilgandir.⁵¹ Professor N.G.Malliskiy va R.G‘afurovlar tahriri ostida nashr etilgan ushbu lug‘at oldingi lug‘atdan biroz mukammalroq bo‘lsa-da, bu ham kamchiliklardan xoli emas. H.Hasanov ta‘biri bilan aytganda, “bunda ham xalq terminlariga e‘tibor berilmagan, yasama so‘zlar ko‘p. Shuningdek, *ustup, utyos, stremnina, skala, produkt, purga, poyma, plyos, obolochka, nanos, korabl* kabi so‘zlar o‘zbekchada ham aynan olinib berilgan, holbuki ularning har birining o‘zbekcha ekvivalentlari bor. Lug‘atda yana ortiqcha so‘zlar ham (masalan, *gryaz, dikar* kabi), noto‘g‘ri yozuvlar ham (masalan, *grigorian, yulian, laza, lagun* kabi) bor. Afsuski, O‘rta Osiyo mahalliy geogarfik terminlarini juda yaxshi bilgan professor N.G.Malliskiy ushbu lug‘atda negadir keng quloch yoza olmagan”.⁵² 1940-yildan so‘ng lotin imlosidan, kirill yozuviga o‘tildi, shuning uchun yuqoridagi lug‘atning amaliy ahamiyati deyarli qolmadi.

1.4.2. 1940–1990-yillar

1940–1990-yillar ham o‘zbek geografik terminshunosligi tarixida alohida bir davrni tashkil etadi. 50-yillarning boshlarida bir guruh geograflar tomonidan “Qisqa ruscha-o‘zbekcha geografiya terminlari lug‘ati”⁵³ tuzildi. Ushbu lug‘at “...ilgarigi barcha lug‘atlardan ancha afzal bo‘lib, geografiyaning ko‘pgina sohalarini qamrab olgan yangi va tartibli lug‘at edi...”.⁵⁴ Lug‘at haqida matbuotda bir necha ijobiy fikrlar bildirilgan maqolalar e‘lon qilingan, shu bilan birga ayrim e‘tirozlar ham bo‘lgan.

O‘zbek geografik terminshunosligining tarixida, rivojlanishida has-sos olim, mohir pedagog, geograf-terminshunos Hamidulla Hasanovich Hasanovning o‘rnini alohida qayd etib o‘tish lozim.

H.Hasanovning “Geografiya terminlar lug‘ati”⁵⁵ kitobida o‘zbek geografik terminshunosligining manbalari va taraqqiyoti, xalq

⁵¹ Qisqacha ruscha-o‘zbekcha geografiya terminlari lug‘ati. –T.: UzFan, 1940. Tuzuvchilar: M.X.Bektemirov, C.M.Сайдрасулов (lotin alifbosida).

⁵² H.Hasanov. Yuqoridagi asar, 10-bet..

⁵³ Dolimov H., Qoriyev M., Hasanov X., Mirboboyev M. Qisqacha ruscha-o‘zbekcha geografiya terminlari lug‘ati. –T.: O‘quvpeddavnashr, 1953.

⁵⁴ Hasanov H. Geografiya terminlari lug‘ati. –T.: «Fan», 1964.–B.10.

⁵⁵ Hasanov H.H. Geografiya terminlari lug‘ati. –T.: «Fan», 1964.

terminlaridan namunalar, geografik terminlarning ruscha-o'zbekcha va o'zbekcha-ruscha lug'ati berilgan. "...Ruscha terminlardan "step"ning dasht, "пустыня"ning cho'l, "впадина"ning botiq, "водораздел"ning suvayirg'ich "залив"ning qo'ltiq deb va boshqa shu kabi ko'plab terminlarni o'zbek geografik terminologiyasida mustahkam qaror toptirish olimning xizmati natijasidir".⁵⁶ Kitobda terminlarni tanlash tamoyillari va ayrim xalq geografik terminlarining izohi hamda etnonimlar keltirilgan.

Lug'atdagi xalq terminlari "Devonu lug'atit-turk", "Badoyi lug'ati"⁵⁷ "Kilurnoma", Shayx Sulaymon Buxoriyning "Lug'ati chig'atoy va turkiy usmoniy", L.Z.Budagovning lug'atidan⁵⁸ va turli sayohatlar davomida to'plangan. *Arg'adol, orqa, "tog'ning og'zi", uchma, o'r, olatog', qorator, o'y, o'y-qir, o'ydin, o'yqin yer, bayir (boyir), tirsak ayri (ayrilish), osilma (yo'l), sakratma, sangboron (sang bo'ron), etak, tumshuq, ko'l, qorako'l, bo'z (yer, suv, tuproq), to'rtko'l, chink, chopqun yog'in, qoradovul, garmsar, sarsar, angiz (angqizoq), jiltir muz, serka muz, muzdoq (do'l), yaqoriqon, yel yoq, obdon, ters oqim, girdob, oqma, oyoq (odoq), butoq (shoxcha, qo'l), zix, qodir yer, erkuz suv, oqim, chuqurdon, sel (seldara), guzar (kechuv), o'zgun suv, o'zburma, toyig', qo'l, qopchig'ay, ko'ksuv, qisnoq, qumtosh (toshqum), to'qay, qo'shorol, oyqin ko'l, chig'ir va boshqa ko'pgina xalq terminlari izohlab berilgan. Bulardan tashqari, xalqimizning ming yillar davomida tabiat hodisalariga zehn solib, qiziqish bilan qarab, kuzatib kelishi natijasida paydo bo'lgan xalq iboralari ham tahlil etilgan. Chilla, "oy o'tov tutdi", ayamajiz, beshqo'noq, "o't yoqmas oyi" (aprel), "sorch" (iyul), qirqkuyak (avgust), mezon oyi (sentyabr), "qoracha" (oktyabr), "xazon oyi" (xazonrezgi) (oktyabr-noyabr), "qozon oyi" (noyabr), "so'g'um oyi" (noyabr-dekabr), "qantar oyi" (dekabr), "opqon" (yanvar) kabi termin va oy nomlari, "javzoda arpa pishadi", "asad*

⁵⁶ Qorayev C., Rahimbekov P., G'ulomov P. Geografiyadan izohli lug'at. –T.: «O'qituvchi», 1979.–B.4..

⁵⁷ Боровков А.К. Бадаи ал-лугат. Словар Тали Имани Гератского.– М., 1961.

⁵⁸ Будагов Л.З. Словар турецко-татарских наречий. – Т.: И и ИИ.–М., 1961.

ekiningni yasat”, “*qantarda qarg’a odimidan kun uzayadi*”, “*ayamajiz oltin kun, qahri kelsa qattiq kun*” kabi xalq naqlari izohlangan.

H.Hasanovning “Mahmud Koshg’ariy”⁵⁹ kitobchasida ham xalq geografik terminlari izohlangan.

1958-yili A.S.Barkovning “Словарь-справочник по физической географии” kitobi o‘zbekchaga tarjima qilindi.⁶⁰ Lekin o‘zbek tilida mahalliy mualliflar tomonidan yozilgan geografiyadan birinchi izohli lug‘at 1979-yilda yozildi.⁶¹ P.N.G‘ulomov va R.U.Rahimbekov, S.Qorayevlar tomonidan tuzilgan ushbu lug‘at o‘lkashunoslik prinsipida, mahalliy geografik terminlarni o‘z ichiga olgan holda, mukammal yozilgan o‘zbek tilidagi geografiyadan birinchi izohli lug‘atdir. Lug‘atda geografik terminlardan tashqari muhim ahamiyatga molik ilmiy-nazariy tushunchalarning ham izohi berilgan. Lekin iqtisodiy geografik terminlar nisbatan kam, mualliflar iqtisodiy geografik terminlar lug‘ati kengaytirilgan tarzda tegishli mutaxassislar tomonidan alohida tayyorlashni lozim topishgan. Lug‘atda *adir, ayoz, azon, aydar, ayri, angqizoq, angor, ang‘iz, anhor, arna, achchi, aqba, badoq, band, bandar, beshqo‘noq, voha, garmsel, damba, darband, deygish, dovon, do‘ng, yovon (yobon), yona, jala, jangal, jilg‘a, jimbuloq, jo‘y, zayak, zov, zovur, ildirim, irmoq, yilg‘a, kamgak, kent, kechuv, kom, koriz, kunash, kungay, ko‘lanka, ko‘lmak (xalqob), ko‘lob, ko‘sa yer, ko‘tal, ko‘tarma, langar, mavze, mansab, marza, marg‘zor, mashriq, muztog‘, mo‘ynoq, nahr, nov, nura, obdon, obombor, ovdon, ovloq, ovring, oydin, olatov, olish, orol (ota), orqa osilma, otanoq, oftobru, oshuv, oqin, oqqum, okkuyu, og‘iz, partov yer, rabod (rabot), sayrob, sayhon, sakratma, sangbo‘ron, sangir, sangzor, sardoba, sargon, yer, sel, soy, taqir, tepa, terskay, to‘qay, unguz, ungur, chashma, chilla, chopqun yog‘un, chuvoq, shovva, shovush, sho‘rtob, sho‘rxok, yut, yaylov, o‘zan, o‘zbo‘y, qaynar, qasaba, qashqa, qisnoq, qoq, hovar, hovuz, xoma va*

⁵⁹ Hasanov H.H. Mahmud Koshg’ariy (hayoti va geografik merosi) –T.: «Fan», 1963.—B.82.

⁶⁰ Barkov A.S. Tabiiy geografiyadan izohli lug‘at. O‘zbekcha tarjimasi. –T.: O‘quvpeddav-nashr, 1958.

⁶¹ Qorayev S., G‘ulomov P., Rahimbekov R. Geografik terminlar va tushunchalar izohli lug‘ati. –T.: «O‘qituvchi», 1979.

boshqa ko'pgina xalq (mahalliy) geografik terminlari izohlab berilgan. Ushbu lug'at ko'p yillar davomida o'qituvchilar, talabalar va o'quvchilar uchun dasturulamal xizmatini o'tab keldi.

Xullas, 1940–90-yillar o'zbek geografik terminshunosligi tarixining o'ziga xos xususiyatlari shulardan iboratki, 40-yillardan 90-yillar boshlarigacha yozilgan geografiya darsliklari, qo'llanmalari asosan rus tilidan tarjima qilinganligi sababli, bu davrdagi terminlarning aksariyati **tarjima terminlaridir**.

1.4.3. 1990-yillardan keyingi davr

Bu davr mustaqillik davri hisoblanadi. 1990-yillarning boshidan boshlab bir necha tarjima va izohli lug'atlar bosib chiqila boshlandi.

1992-yilda taniqli olim Mirortiq Mirabdulla o'g'li (Ortiq Mo'minov)ning "Jo'g'rofiy atamalar lug'ati"⁶² nashr qilindi. Muallif tili bilan aytganda, "...mazkur lug'atda 1929-yilga qadar chop etilgan arab alifbosi (o'zbek tili)dagi jo'g'rofiy nashrlar, 1939-yilgacha nashr etilgan lotin alifbosidagi jo'g'rofiy darslik va qo'llanmalar, 1940-yildan keyin bosmadan chiqqan jo'g'rofiy lug'atlarni varaqlab, tahlil qilib, o'zbek tilining o'ziga xos xususiyatlariga asoslangan jo'g'rofiy atamalarni qayta ishlash va ayrim yangi atamalarni yaratishga oid olib borilgan dastlabki tadqiqot natijalari o'z ifodasini topadi...".⁶³

Lug'atda o'zbek geografik terminshunosligining asrimiz boshlaridagi qisqacha tarixi ham bayon etildi. "...1937-yildan boshlab jo'g'rofiy lug'atimizda, jo'g'rofiy atamalarda anchagina salbiy o'zgarishlar ro'y berdi, ta'bir joiz bo'lsa tilimizning sharqona, an'anaviy, milliy tarovati yo'qolib ovrupalashdi, yasama so'zlar paydo bo'ldi...".⁶⁴ Haqiqatan ham, ko'pgina arab, fors-tojik, turkiy terminlar o'rniga rus tili orqali kirib kelgan xorijiy terminlar qabul qilindi.

Bundan tashqari, muallifning ayrim terminlar xususida o'z fikr-mulohazalari bayon etilgan. Bularning hammasiga qo'shib bo'lmaydi, albatta. Geografiya o'rniga jo'g'rofiya, ekvator o'rniga xattiystvo,

⁶² Mirortiq Mirabdulla o'g'li. Jo'g'rofiy atamalar lug'ati. –T.: «Fan», 1992.

⁶³ O'sha asar. 4-bet.

⁶⁴ O'sha asar. 10-bet.

globus oʻrniga kurrai mujassima, tropik oʻrniga mador, okean oʻrniga ummon, parallel oʻrniga muvoziy, materik oʻrniga qarrat kabi eskirib, muomaladan chiqib ketgan terminlar ham taklif etilgan. “Fan rivojlanib borgan sari ayrim termin va tushunchalar ham eskirib muomaladan chiqib boradi, yangi terminlar paydo boʻladi. Shunday ekan ayrim, eskirib muomaladan chiqib ketgan terminlarni yana zoʻrma-zoʻraki tilga kiritish ham toʻgʻri emas”.⁶⁵ Lugʻatda karta oʻrniga xarita, zapovednik oʻrniga qoʻriqxona, kanal oʻrniga ariq kabi taklif etilgan terminlar oʻrinlidir.

“Joʻgʻrofik atamalar lugʻati”dan soʻng, 1993-yilda geograf-terminshunos P.N.Gʻulomovning “Geografiyadan qisqacha ruscha-oʻzbekcha atamalar va tushunchalar lugʻati” bosilib chiqdi. Ushbu lugʻatda, oʻzbek tiliga davlat tili maqomi berilishi munosabati bilan ilgari qabul qilingan ayrim terminlar qayta koʻrib chiqilib, iloji boricha oʻzbekchalashtirishga harakat qilingan. Lugʻat soʻzboshisida ruscha termin va tushunchalarining oʻzbekcha muqobilini topish va tanlashdagi manbalar koʻrsatilgan. Shuningdek, geografiya atamasini joʻgʻrofiyaga almashtirish notoʻgʻri ekanligi va unga bir qancha dalillar keltirilgan. Taklif etilayotgan ayrim terminlar eskirib, muomaladan chiqib ketganligi toʻgʻri qayd etilgan.

A.Rasulov, F.Hikmatov va A.Akbarovlar tomonidan chiqarilgan “Gidrologiya atamaları va tushunchalarining ruscha-oʻzbekcha lugʻati” (T., “Universitet”, 1993)da ham koʻpgina ruscha gidrologik terminlarni oʻzbek tiliga tarjima qilishda mahalliy terminlardan foydalanishga harakat qilingan, ayrim terminlarning qisqacha izohi ham berilgan. Bunda ilmiy-baynalmilallik tamoyili ham saqlanib qolgan boʻlib, gidrologik ilmiy-tadqiqot olib borayotgan tadqiqotchilar uchun katta ahamiyatga ega boʻldi.

1994-yilda P.N.Gʻulomovning “Joʻgʻrofiya atamaları va tushunchalari izohli lugʻati”⁶⁶ kitobi nashr etildi. Bu lugʻatda maktab geografiya darsliklari va dasturlari, xaritalarda hamda turli sayohatlar davomida toʻplangan xalq (mahalliy) geografik terminlarning izohi berildi. Garchi

⁶⁵ Gʻulomov P.N. Geografiyadan qisqacha ruscha-oʻzbekcha atamalar va tushunchalar луғати.—T.: «Universitet», 1993.—B.2.

⁶⁶ Gʻulomov P.N. Joʻgʻrofiya atamaları va tushunchalari izohli lugʻati. —T.: «Oʻqituvchi», 1994.

lugʻat maktab geografiya terminlari va tushunchalari izohli lugʻati boʻlsa-da, unga maktab darsliklari va dasturlarida koʻzda tutilmagan xalq (mahalliy) geografik terminlari kiritilgan. Izohli lugʻatning soʻzboshisida, muallif terminlar tanlashdagi prinsiplar (mezonlar)ni sanab oʻtgan. Lugʻatda ayrim sabablarga koʻra, geografiya oʻrniga (garchi muallif “geografiya” tarafdori boʻlsa-da) joʻgʻrofiya deb ishlatilgan, shunga bogʻliq ravishda joʻgʻrofiy bashorat, joʻgʻrofiy zonallik, joʻgʻrofiy kenglik, joʻgʻrofiy bashorat, joʻgʻrofiy zonallik, joʻgʻrofiy kenglik, joʻgʻrofiy koordinatalar, joʻgʻrofiy mintaqqa, joʻgʻrofiy muhit, joʻgʻrofiy uzunlik, joʻgʻrofiy xarita, joʻgʻrofiy qobiq, joʻgʻrofiya, zoojoʻgʻrofiya, iqtisodiy joʻgʻrofiya kabi atamalar qoʻllanilgan. “Joʻgʻrofiya atamalari va tushunchalari izohli lugʻati” tarkibida xalq (mahalliy) geografik terminlarining koʻpligi, ularning izohi bilan berilganligini alohida qayd etish lozim, ayrim hollarda terminlarning etimologiyasiga ham eʼtibor berilgan.

Umuman olganda, ushbu davrda oʻzbek geografik terminshunosligiga oid P.Gʻulomov (1979, 1993, 1994), H.Hasanov (1963, 1964), S.Qorayev (1979, 1986), R.Rahimbekov (1979), O.Moʻminov (1993), Q.Hurramov (1981)larning ilmiy ishlari va turli maqolalari nashr etildi.

1989-yili 21-oktyabrda oʻzbek tili Davlat tili deb eʼlon qilinganidan soʻng, darsliklar, qoʻllanmalar, lugʻatlarni oʻzbekchalashtirishga kirishildi. Lekin ayrim eskirib, muomaladan chiqib ketgan terminlarni yana qaytadan fanga olib kirish holatlari ham kuzatildi.

Quyidagi ayrim terminlarni biz taklif etadigan variantlarini keltiramiz:

absolyut balandlik – mutlaq balandlik

adaptatsiya – moslashuv

agat – aqiq

agrobiotsenoz – agrobiotsenoz

agroklimatologiya – qishloq xoʻjaligi iqlimshunosligi

antisiklon – antisiklon

arid iqlim – qurgʻoqchil iqlim

atmosfera – havo qobigʻi, atmosfera

aysberg – muztog‘, aysberg
 barxan – barxan, qumtepa
 basseyn – havza, hovuz
 bedlend – buzuvq yer, yaroqsiz yer, moxov yer
 dalnomer – uzoqlik o‘lchagich, dalnomer
 delta – delta, daryo mansabidagi tekislik
 denudatsiya – yuvilish, olib ketish, denudatsiya
 dominant – asosiy, hukmron
 drenaj – zovur, suvni qochirish
 dyuna – qumtepa, dyuna
 efemer – qisqa umrli (o‘simlik), efemer
 ekologik krizis – ekologik buhron
 ekosistema – ekologik tizim
 ekvator – ekvator
 endogen protsesslar – endogen jarayonlar, ichki kuchlar ta’sirida
 bo‘ladigan jarayonlar
 epitsentr – zilzila markazi
 firn – qotgan qor, firn
 flyuger – flyuger, shamol yo‘nalishini o‘lchaydigan asbob
 galo – gardish
 garmsel – garmsel, issiq shamol
 gavan – bandar, bandargoh
 geografik karta – geografik xarita
 geografik kenglik – geografik kenglik
 geografik kompleks – geografik majmua, kompleks
 geografik qobiq – geografik qobiq
 geografik sikl – geografik davriylik
 geografik zona – geografik zona
 geografiya – geografiya
 gidrosfera – yerning suv qobig‘i, gidrosfera
 globus – globus
 glyatsiologiya – muzshunoslik, gyalsiologiya

gorizont – ufq, gorizont
grunt suvi – sizot suvi
gradus to‘ri – daraja to‘ri
hamada – toshloq cho‘l, hamada
irrigatsiya – sug‘orish
kanal – ariq, kanal
kanon – chuqur dara, vodiya
kaolin – chinni gil
karta – xarita
kartografiya – xaritashunoslik, kartografiya
klimatologiya – iqlimshunoslik
komponent – tarkibiy qism, komponent
kontur karta – yozuvsiz xarita
kotlovina – qozonsoy, tovoqsoy, soylik
krater – vulqon og‘zi, chuqurlik, krater
krik – tentaksoy, quruq o‘zanli soy
krisofera – sovuq qobiq, qor qobig‘i, kriosfera
laguna – syoz qo‘ltiq, ko‘rfaz, laguna
landshaft – landshaft, manzara
limnologiya – ko‘lshunoslik
liman – ko‘rfaz, qo‘ltiqcha
litosfera – toshqobiq, litosfera
lyoss – soztuproq, lyoss
masshtab – masshtab
meandra – iloniz o‘zan, meandra
meditsina geografiyasi – tibbiyot geografiyasi
meridian – meridian, tush chizig‘i
migratsiya – ko‘chish
milliy park – milliy bog‘
miraj – sarob
navigatsiya – kemalar qatnovi, navigatsiya
okean – okean

okeanografiya – okeanshunoslik
 oriyehtirlash – chamalash, mo‘ljal olish
 orogenez – tog‘ paydo bo‘lishi
 osadkometr – yong‘ino‘lchagich
 parallel – parallel
 plan – tarx, reja, plan
 planeta – sayyora
 plato – supaqir, yassi va to‘lqinsimon baland tekislik
 poyma – qayir
 qo‘ltiq – ko‘rfaz
 reg – qum, qumli cho‘l
 region – hudud, o‘lka, region
 relyef – relyef, yer yuzasi tuzishi
 resurs – boylik
 savanna – savanna
 seysmologiya – seysmologiya, zilzila haqidagi fan
 siklon – siklon, quyun
 sinekliza – sinekliza, yassi botiq
 sopka – yakka tepa (do‘ng)
 subekvatorial – subekvatorial, ekvatoryoni
 subtropik iqlim – subtropik iqlim, tropikyoni iqlimi
 sutka – sutka, kecha-kunduz
 temperatura – harorat
 temperatura amplitudasi – harorat tafovuti
 terrasa – ko‘hna qayir, terrasa
 territoril ishlab chiqarish kompleksi – hududiy ishlab chiqarish
 majmuasi
 territoriya – hudud, maydon
 topografiya – topografiya, joyni o‘rganuvchi fan
 toponimika – toponimika, joy nomlarini o‘rganuvchi fan
 toroslar – uyurma muzlar, qalashma muzlar
 tropik – tropik

JWX2678

tuproqlar kartasi – tuproqlar xaritasi
uvallar – yassi tepaliklar
val – marza, do‘nglik
valun – g‘o‘latosh
vulkan – vulqon, yonar tog‘
vulkanologiya – vulqonshunoslik
zakaznik – zakaznik, buyurtma maskan
zapas – zaxira
zapovednik – qo‘riqxonona
zenit – tik tepa, zenit

1.5. O‘zbek geografik terminshunosligining rivojlanishida tarjima (ruscha-o‘zbekcha) adabiyotining ahamiyati

Geografik terminshunoslikning rivojlanishida tarjima adabiyoti muhim o‘rin tutadi. Tarjima jarayonida tarjima terminlari paydo bo‘ladi. Bunday terminlar o‘z tilimiz zaxirasidan olinadi. Hayot to‘xtab qolmagani kabi geografik terminlar va tushunchalar ham to‘xtovsiz boyib boradi. O‘z tilimizda yo‘q bo‘lgan termin va tushunchalar boshqa xalqlar tillaridan bizning tilimizga kirib keladi. Lekin boshqa xalqlar tilidan kirib kelgan terminlar ko‘pincha qabul qiluvchi xalqlarning talaffuziga, til qoidalariga (xususiyatlariga) moslab, biroz o‘zgartirilib olinishi mumkin.

O‘zbek geografik terminshunosligida tarjima terminlari (ruschadan) asrimizning 30-yillaridan paydo bo‘la boshlagan edi. O‘sha davrda mamlakatimizda geografiya ta’limining rivojlanishi, geografik bilimlarning ommalashuvida, rus tilidagi geografiya darsliklari va qo‘llanmalari tarjimoni A.Obizovning xizmatlari katta bo‘ldi. A.Obizov rus tilidagi bir qator o‘rta va oliy maktab darsliklari tarjimonidir. Olimning 1933–1939-yillar davomida rus tilidan tarjima qilgan “O‘lkani o‘rganish darsligi. Tabiat” (T., O‘zdavnashr, 1939), A.S.Barkov va Polovinkinlarning “Tabiiy jo‘g‘rofiya” (T., O‘zdavnashr, 1936) va “Fizik geografiya” (T., Sam., 1939)

darsliklaridagi ayrim terminlar haqida to'xtalib o'tish lozim. Dastlabki ikki darslik tarjimalaridagi terminlar o'rtasida deyarli farqlar yo'q. 1933-yilgi tarjimada *jo'g'rofiya, xarita, yer usti shakllari, do'ng* (tepalik – M.M.), *ma'dan chashmalari, mag'ora* (g'or – M.M.), *egrilik, daryo tindirmalari* (cho'kmalari – M.M.), *darajalik to'r, bo'ylik* (uzunlik – M.M.), *tabaqalik tog'* (palaxsali tog' – M.M.), *taqim orollar, muztog'* kabi oldindan qo'llanib kelingan terminlar ishlatilgan. 1936-yilgi tarjimada bo'lsa, *jo'g'rofiya, xarita, plan olish, masshtab, taxminlash, artezian, karstlik hodisalar, mag'ora, stalaktit va stalakmit, manba, suvayirg'ich, asl qirg'oq, egriliklar* (meanrda – M.M.), *temperatura, lab, buxta, gorizot, darajalik to'r, ekvator, meridian, parallel, kenglik va bo'ylik, orbita, litosfera, gidrosfera, atmosfera, epitsentr, tabaqali tog', troposfera, stratosfera, izoterma, barometr, flyuger, briz, musson, tropik poyas, muztog'* va boshqa terminlar qo'llanilgan. Ushbu tarjimada ilmiy geografik adabiyotga rus tili orqali kirib kelayotgan yangi terminlar bilan birga *do'ng, ma'dan chashmalari, mag'ora, asl qirg'oq, egrilik, poyas* kabi ko'pgina terminlar avvalgi shakllarida ishlatilgan.

1939-yilgi tarjimada esa rus tili orqali kirib kelgan yangi terminlar ko'proq qo'llanilgan: *geografiya, karta, kompas, fizik geografiya, terrasa, sutka, gradus (to'ri), arxipelag, poyas* va boshqalar.

Ruscha *землетрясение* – zilzila, *пещера* – g'or, *умеренный пояс* – o'rtacha poyas, *оползен* – o'pirilish deb tarjima qilindi, holbuki, ungacha bu terminlarni o'zbek tilidagi tarjimalari *yer qimirlashi, ungur, mo'tadil poyas, surilma* kabi terminlar bo'lgan.

Aynan mana shu yillari geografik terminlarda o'zgarishlar sodir bo'ldi. Buni 7-jadvaldan ham ko'rish mumkin:

**Ayrim terminlarning 1936 va 1939-yillardagi “Tabiiy geografiya”
darsliklarda ishlatilishi**

Ruscha	1936-y. “Tabiiy jo‘g‘rofiya” (A.Obizov tarj.)	1939-y. “Fizik geografiya” (A.Obizov tarj.)
География	Jo‘g‘rofiya	Geografiya
Карта	Xarita	Karta
Компас	Kompas	Kompas
Сутка	Kun-tun	Sutka
Рельеф	Yer usti shakllari	Yer usti formalari
Усте	(Daryoning quyilish joyi)	Mansab
Холм	Do‘ng	Do‘ng
Оползен	Surilma	O‘pirilish
Землетрясение	Yer qimirlashi	Zilzila
Атм. давление	Atmosfera bosimi	Atmosfera bosimi
Планшет	Planshet	Planshet
Перистые облака	Parra bulutlar	Patli bulutlar
Овраг	Jar	Chuqur
Пояс	Poyas	Poyas
Умеренный пояс	Mo‘tadil poyas	O‘rtacha poyas
Пещера	Mag‘ora	G‘or
Долгота ва широта	Bo‘ylik va kenglik	Uzunlik va kenglik
Меандр	Egrilik	Meandr
Градусная сет	Darajalik to‘r	Gradus to‘ri
Глыбовые горы	Tabaqali tog‘	Palaxsali tog‘
Архипелаг	Taqim orollar	Arxipelag
Айсберг	Muztog‘	Aysberg
Физическая география	Tabiiy jo‘g‘rofiya	Fizik geografiya

40-yillarning boshlarida nashr etilgan darslik, qo‘llanma va lug‘atlarda ayrim terminlar rus tilidagi holicha qo‘llangan. M.X.Bektemirov va S.M.Saidrasulovlarning ruscha-o‘zbekcha lug‘atida *ustup, utes, stremnina, skala, produkt, purga, poyma, ples, obolochka, nanos, korabl* kabi ruscha so‘zlar o‘zbek tilida aynan berilgan. Vaholanki, ularning o‘zbekcha muqobillari mavjud: jarlik, qoyatosh (tik qoya), ostona (daryoning tezoqar joyi), qoya, mahsulot, qor bo‘roni, qayir, chuqur joy

(o‘zanda), qobiq, oqiziq (jinslar), kema kabi. Keyingi nashr etilgan geografik adabiyotlarda terminlar biroz barqarorlashgandek bo‘ldi.

O‘zbek geografik terminshunosligi, lug‘atchiligi tarixida, terminlarning barqarorlashuvi va qat‘iylashuvida, atoqli olim H.H.Hasanovning “Ruscha-o‘zbekcha va o‘zbekcha-ruscha geografiya terminlari lug‘ati” (T., 1964) kitobi katta ahamiyatga ega bo‘ldi. Kitob so‘zboshisida muallif tomonidan ayrim terminlar xususida mulohazalar yuritilgan. Ruscha “осадок” so‘zining bir necha ma’nosi bor. Ximiyada cho‘kma, quyqa deb olingan, geografiyada *атмосферные осадки* – yog‘inlar deb ishlatiladi. Geologiyada *осадочные породы* – cho‘kindi jinslar deyiladi.

Ammo geografiyada yerning va dengiz ostining chuqurchasini ifodalaydigan **впадина** so‘zini **cho‘kma** deyish – yuqoridagilarga zid bo‘lib qolmoqda. Demak, **впадина** so‘zi uchun boshqa termin topishimiz kerak. Lug‘atda **botiq** va **chuqurcha** so‘zlarini ishlatdik...”⁶⁷

Поверхность – yuza, sirt, ust, **оболочка** – qobiq, **кора** – po‘st, **пласт** – qavat, **слой** – qatlam, **покров** – qoplam, **высокие облака** – baland bulutlar, **верхние облака** – yuqori bulutlar (yoki baland bulutlar) deb qat‘iy tarzda tarjima qilinadi. Shuningdek, terminologiyada ayrim sinonimlar qatoridan dominantlar ajratib ko‘rsatilgan: ruscha **водопад** so‘zining sinonimlari (sharqirama, sharshara, sharsharaq, shovva, uchrasuv) orasidan sharshara dominant qilib olindi. **Наводнение, разлив, паводок, полная вода, половоде** so‘zlarining har biriga muqobil so‘z topildi: **наводнение** – umuman toshqin, **паводок** – ma’lum mavsumda (bahor yoki kuzda) muz yoki qor erishi, yog‘in yog‘ishi bilan suvning qisqa muddatga birdan ko‘piyishi yoki toshishi, **полная вода** – suvning eng yuqorilashgan holati, to‘lin suv, **половоде** – daryoda, umuman suvning ko‘payishi hodisadir.⁶⁸ H.Hasanov ruscha **степ** so‘zining **cho‘l** emas, balki **dasht** deb tarjima qilinishi lozimligini 1952-yildayoq aytib o‘tgan edi.⁶⁹ Ushbu fikr yuqoridagi kitobda ham ma’qullanib, bir necha dalillar keltirgan. Lug‘atda esa

⁶⁷ Hasanov H. Geografiya terminlari lug‘ati. –T.: «Fan», 1964.-B. 6-7.

⁶⁸ Hasanov H.H. Geografiya terminlari lug‘ati.–T.: «Fan», 1964.

⁶⁹ «Qizil O‘zbekiston» 1952-yil. 6-may soni.

step – dasht, степ deb berilgan. Keyinchalik dasht bo‘lib ketdi va lug‘at-larga chuqur o‘rnashdi. Ushbu ruscha-o‘zbekcha lug‘at ko‘p yillar davomida geograf-tarjimonlar uchun dasturulamal bo‘lib keldi.

Ruscha-o‘zbekcha geografiya lug‘atchiligida geograf olimlardan Y.Sultonov, M.Qoriyev, N.Dolimov, M.Mirboboyev, keyinchalik P.G‘ulomov, S.Qorayev va R.Rahimbekovlarning xizmatlari kattadir.

Ushbu olimlar tomonidan bir qancha oliy va o‘rta maktablar uchun darsliklar, qo‘llanmalar⁷⁰ o‘zbek tiliga o‘girildi.

Xullas, 1990-yillarning boshlariga qadar rus tilidan tarjima qilingan geografik adabiyotlarda tarjima terminlari paydo bo‘ldi. Ayrim terminlar kalka yo‘li bilan tarjima qilindi: **водораздел** – suvayirg‘ich, **водохранилище** – suv ombori, **плоского́ре** – yassi tog‘lik, **полнолу́ние** – to‘lin oy, **ледоко́л** – muzyorag, ледорез – muzkesar, **дождемер** – yog‘in o‘lchagich kabi.

Mustaqillik davridan boshlab darsliklar, o‘quv qo‘llanmalar mahalliy o‘lkashunoslik tamoyillariga amal qilgan holda o‘zbek tilida nashr etila boshlandi.

⁷⁰ Kuznetsov S. Geologiya (dinamik) Geografiya fakulteti talabalari uchun o‘quv qo‘llanmasi. –T.: «O‘qituvchi» 1961. (Tarjimon: P. G‘ulomov, S. Qorayev, S.Қораев, Sultonov E.) Geologiyadan amaliy mashg‘ulotlar (talabalar uchun qo‘llanma) –T.: «O‘qituvchi», 1965. (Tarj: G‘ulomov P.). Dunyo qit‘alari tabiiy geografiyasi (A.M.Рябчиков tahriri ostida) universitet talabalari uchun qo‘llanma. –T.: «O‘qituvchi», 1967. (Tarj: G‘ulomov P., Qorayev S., Valiyev V.) Maksimov V.A. va boshqalar. 5-sinfda geografiya (O‘qituvchilar uchun darslik qo‘llanma) –T.: «O‘qituvchi», 1971. (Tarj: G‘ulomov P., Rahimbekov R.). Korinskaya V.A. va boshqalar. 6-sinfda geografiya (O‘qituvchilar uchun qo‘llanma). –T.: «O‘qituvchi», 1973. (Tarj: G‘ulomov P., Rahimbekov R.) Maksimov N.A. Tabiiy geografiyadan metodik qo‘llanma 6-sinf uchun. –T.: «O‘qituvchi», 1991. (Tarj: G‘ulomov P., Rahimbekov R.)

II BOB. XALQ (MAHALLIY) GEOGRAFIK TERMINLARI VA ULARNING PAYDO BO‘LISHI, SHAKLLANISH XUSUSIYATLARI

2.1. Xalq (mahalliy) geografik terminlari ilmiy terminlarning muhim turi sifatida

Har bir fanning rivojlanishida mukammal o‘rganilgan va ilmiy ishlab chiqilgan terminlarning ahamiyati benihoya kattadir. Terminlarsiz fanning rivojlanishini tasavvur qilish qiyin. Terminlarning aniqligi, mukammalligi fanning rivojlanishini ma’lum jihatdan belgilab beradi. Termin yordamida ma’lum hodisa tasnifi ixcham beriladi va o‘sha hodisani tez o‘zlashtirib olish imkonini beradi. Termin umumiy iste’mol so‘zlaridan bir ma’noli bo‘lishi, aniq ifoda etilishi va emotsionallikka ega emasligi kabi belgilar bilan farqlanadi.

O‘zbek ensiklopediyasida terminga quyidagicha ta’rif berilgan: “Termin – lotincha so‘z bo‘lib, chegara, chek degan ma’nolarni beradi. U inson hayoti, faoliyati yoki bilimining biror sohasiga oid muayyan tushunchaning boshqa tushunchalar bilan nisbatini ifodalovchi so‘z yoki so‘z birikmasi...”.

Tabiatda ro‘y berayotgan hodisalarni bilish uchun ularning har biri aniq bir termin bilan ifodalanadi. Terminlar ma’lum fan sohasiga aniq yo‘nalgan, sistemali (tizimli), qisqa, grammatik jihatdan to‘g‘ri, chuqur tahlil etilgan bo‘lishi lozim.

Ma’lumki, hayotda ro‘y bergan har qanday yangilik, avvalo, tilda o‘z ifodasini topadi, xalq tilidan esa ilmiy terminga aylanadi. Fan-texnika taraqqiyoti natijasida ilm-fanda yangi-yangi fan tarmoqlari, ilmiy yo‘nalishlar shakllanishi, ilmiy tadqiqot ishlari ko‘laminig kengayishi va chuqurlashuvi bilan bog‘liq ravishda yangi terminlar paydo bo‘ladi. Fanlarning umumlashuvi (integratsiyasi) natijasida umumiy uslublar, bilimlar, tushunchalar va tabiiyki, terminlarni keltirib chiqaradi. Ko‘pgina hollarda, termin, tushuncha va geografik nom bir-

birlari bilan chalkashtirib yuboriladi. Terminga yuqorida ta'rif berildi. Tushunchani quyidagicha tushunish mumkin:

1. Predmet va hodisalarning mantiqan ajratilgan muhim belgilarini umumlashtirib, birlashtirib aks ettiruvchi umumiy tasavvuf.

2. Onglilik darajasi, ong.

3. Insonning bilim va tasavvurlari darajasi, saviya.

Geografik nom esa ma'lum obyektlarga, predmetlarga atab qo'yiladigan atoqli ot, asosan ismlardan iborat bo'ladi.

Terminlarga quyidagi talablar qo'yiladi:

1. Terminlarni to'g'ri tanlash.

2. Ularni terminlar tizimida (sistemasida) tahlil qilish.

3. Terminlar qisqa, ixcham, aniq, jarangdor, talaffuzi oson bo'lishi kerak.

L.Y.Belaxovning fikricha, termin qanchalik qisqa, aniq, jarangdor bo'lsa, u shunchalik ko'p ishlatiladi. Buning uchun ayrim termin elementlarini qisqartirishga to'g'ri keladi. Masalan: "geografik muhit" o'rniga "muhit", "iqtisodiy rayon" o'rniga "rayon", "territorial ishlab chiqarish kompleksi (hududiy ishlab chiqarish majmuasi)" o'rniga "kompleks (majmua)", bu hodisa ellipsis deb yuritiladi.⁷¹

4. Terminlar ilmiy va etimologik hamda grammatik jihatdan to'g'ri bo'lishi kerak.

5. Termin bir ma'noli bo'lishi kerak, ya'ni polissemiya – ko'p ma'nolikka barham berilishi lozim.

Fanga yangi termin kiritilayotgan paytda uning ma'nodoshi bo'lish-bo'lmasligiga e'tibor berilmog'i lozim. Bu ilmiy terminshunoslikni atroflicha bilishni talab qiladi.

"So'zlarning ko'p ma'noli bo'lishi tabiiy hol, lekin terminlarning ko'p ma'noli bo'lishi bu borada olib borilayotgan ilmiy ishlarning eng muhim kamchiliklaridan biridir".⁷²

6. Termin hozirgi zamon til qoidalariga mos kelishi kerak.

⁷¹ Белахов Л. Ю. Проблемы государственной стандартизации терминологии. – М.: 1968. – С. 22.

⁷² Будагов Р. А. Слово и значение. {С. 22} 1947.

7. Termin oson tarjima qilinadigan bo‘lishi lozim. Agar biron tilda boshqa tildan kirib kelgan terminni aniq ifoda etish imkoni bo‘lmasa, o‘sha terminning o‘zi ishlatiladi va u ilmiy-baynalmilal terminga aylanadi.

8. Termin eskirib, hozirgi zamon muomala so‘zlari zaxirasidan chiqib ketmagan bo‘lishi kerak. Terminlar muomalaga zo‘rlab kiritilmaydi. Eskirgan terminlar asta-sekin muomaladan chiqib ketib, yangilari kirib kelaveradi.

Terminlarni shartli ravishda quyidagi turlarga ajratish mumkin:

- 1. Xalq (mahalliy) terminlari.**
- 2. Ilmiy terminlar.**
- 3. Ilmiy-baynalmilal terminlar.**
- 4. Tarjima terminlari.**
- 5. Toponimik terminlar (indikatorlar).**

Xalq terminlari – ilmiy terminlarning milliy-mahalliy xususiyatlarini aks ettiradi. Ilmiy geografik adabiyotda mahalliy xususiyatga ega bo‘lgan geografik terminlarning ikki xil talqini bor. Ayrim olimlar **“xalq geografik terminlar”** deb atasalar, ayrimlari **“mahalliy geografik terminlari”** deb ishlatadilar. Yirik toponimist – terminshunos olim E.M.Murzayev geografik terminshunoslikka oid asarlarida, ham **“mahalliy geografik terminlar”** iborasini, ham **“xalq geografik terminlar”** iborasini keng qo‘llagan.

“Xalq terminlari – ilmiy terminshunoslikning rivojlantirish manbayi” – deb yozgan edi E.M.Murzayev.⁷³

“Xalq geografik terminlari” iborasini G.K.Konkashpayev ham ilmiy tadqiqotlarda keng qo‘llagan.⁷⁴

Geograf-terminshunos M.Geldixonov esa terminshunoslik tadqiqotlarida **“xalq terminlari”** va **“mahalliy terminlar”** iboralari bir-biriga qarama-qarshi so‘zlar emas, sinonimlar sifatida qo‘llagan.

“Xalq termini” bilan “mahalliy termin” orasida farq bor!

Hovar – mahalliy termin, vodiylar, yonbag‘ir, cho‘qqi – xalq termini.

⁷³ Мурзаев Э.М. Словар народных географических терминов. –М.: «Мисл», 1984. –С.6.

⁷⁴ Конкашпаев Г.К. Словар казахских географических терминов. –Алма-ата. 1948.

Umuman, “xalq geografik terminlari” iborasi kengroq ma’no kasb etadi.

Mahalliy geografik terminshunoslikni atoqli geograf L.S.Berg “**xalq qo‘lbola san’ati**” deb atagan edi.⁷⁵

Har bir xalq o‘z terminlari bilan xalqaro terminlarning rivojlani-shiga ma’lum darajada hissa qo‘shadi. XX asrning qomusiy olimi akademik L.S.Berg uqtirib o‘tganidek, “xalq tilida bitmas-tuganmas boylik bor, bu ilmiy terminologiyani kengaytirish manbayidir”.⁷⁶

Qadimdan Markaziy Osiyo – Turkiston xalqlari jahon fani va mada-niyati rivojiga salmoqli hissa qo‘shib kelmoqda. Turkistonda “tug‘ilgan” va ilmiy-baynalmilal terminlarga aylangan terminlarga *adir, arashon, ariq, arna, bayir, balchiq, bel, bosh, botqoq, bo‘y, bo‘g‘iz, vodi, garmsel, girdob, guzar, dasht, dara, daryo, jilg‘a, jun, irmoq, kamar, kindik, lab, maydon, pul (ko‘prik), sardoba, sel, tirsak, taqir, to‘qay, ungur, chashma, cho‘l, sho‘r, ko‘l, qosh, havza* va boshqa ko‘plab misollarni keltirish mumkin. Xalq terminlarining ilmiy-baynalmilal terminlarga aylanishida biror fan sohasida yaratilgan yangilik ham sabab bo‘ladi. Masalan, o‘zbek zoolog olimi Q.Z.Zokirovning (1906–1992) Turkiston va Qozog‘iston tog‘lari, tog‘oldi rayonlarini cho‘l, adir, tog‘, yaylov mintaqalariga ajratib, fanga olib kirishi cho‘l, adir, tog‘, yaylov terminlarining ilmiy-baynalmilal terminlar qatoridan o‘rin olishiga sabab bo‘ldi.

Umuman, xalq terminlari (mahalliy terminlar) katta zaxiraga ega bo‘lib, yirik masshtabdagi ilmiy-tadqiqot ishlarining obyekti hisoblana-di. Shuning uchun, xalq geografik terminlari, turli davr olimlarini o‘ziga jalb qilib kelmoqda. Hatto zamindosh allomalarimiz Abu Rayhon Beruniy (IX asr), Yusuf Xos Hojib, Mahmud Koshg‘ariy (XI asr), Zahiriddin Muhammad Bobur (XV–XVI asrlar) va boshqalar o‘z asarlarida xalq (mahalliy) geografik terminlaridan keng foydalanishgan. Xalq (mahalliy) geografik terminlari ustida turli davrlarda qator ilmiy ishlar olib borilgan. Rossiyada L.S.Berg (1915, 1945),

⁷⁵ Берг Л.С. О русской географической терминологии. «Землеведение», 1915 кн ИВ.—С. 99-101.

⁷⁶ Берг Л.С. О русской географической терминологии. «Землеведение», 1915 кн.—С. 99.

N.P.Arxangelskiy (1935), V.P.Androsova (1937), P.L.Mashtakov (1931), V.P.Voshinin (1939), E.M.Murzayev (1939, 1940, 1959, 1984), Qozog‘istonda G.Konkashpayev (1948), Ozarbayjonda R.Yuzboshev (1962), Turkmanistonda M.Geldixonov (1973), Qirg‘izistonda R.Umurzoqov (1969), O‘zbekistonda H.Hasanov (1964), Q.Hurramov (1981) va boshqalar maxsus shug‘ullanishgan. O‘zbek xalq geografik terminlari H.Hasanov, P.G‘ulomov, R.Rahimbekov, S.Qorayev va boshqalar ilmiy ijodining diqqat markazida bo‘lgan hamda toponimik, geografik lug‘atlarda xalq geografik terminlaridan keng foydalanganlar. Q.Hurramov esa Janubiy O‘zbekiston relyefini bildiruvchi o‘zbek xalq geografik terminlarini maxsus tadqiq etgan.⁷⁷

O‘zbekiston toponimikasi bilan maxsus shug‘ullangan T.Nafasov (“Qashqadaryo oblast toponimlari”, 1968), Z.Do‘simov (“Shimoliy Xorazm toponimlari”, 1970), Sh.Qodirova (“Микротопонимия Ташкента”, 1970), N.Oxunov (“Топонимия Кокандской группы районов”, 1978) va boshqalar ham o‘z ilmiy ishlarida xalq geografik terminlaridan keng foydalanishgan.

Xalq (mahalliy) geografik terminlarini tadqiq etish ikki yo‘nalishda – toponimik va terminshunoslik yo‘nalishida bo‘ladi. Terminshunoslik yo‘nalishida xalq geografik terminlarini tadqiq etishga yetarli e‘tibor berilmayapti, ya‘ni maxsus ilmiy ishlar kam olib borilmoqda. Xalq geografik terminlaridan keng foydalanishga, uni atroflicha tadqiq etishga mustaqillik sharofati bilan keng imkoniyatlar ochilgan bo‘lsa-da, ulardan samarali foydalanilmayapti: Birinchidan, geografiya va tarmoq fanlar (komponentlar geografiyasi)dan tuzilayotgan lug‘atda xalq terminlari e‘tibordan chetda qolib bormoqda. Ikkinchidan, eskirgan va muomaladan chiqib ketgan ayri terminlarni (masalan, nohiya, ummon, xattiystvo, qarat, mador va boshq.) qo‘llash holatlari bo‘lmoqda.

Ushbu muammolarni hal etish geograf – terminshunoslar oldidagi eng muhim vazifalardandir.

⁷⁷ Хуррамов К. Узбекские народные географические термины, обозначающие рельеф Южного Узбекистана // КД. –Т., 1981.

Geografik ilmiy tadqiqot ishlarida xalq (mahalliy) geografik terminlari bir necha daraja bo'ladi:

1. Umumturkiy, ya'ni barcha turkiy xalqlar bilan bir xil ishlatiladigan terminlar. Bunday terminlar talaffuz ta'sirida biroz o'zgargan bo'lishi mumkin.

2. Regional, ya'ni biror regionga xos terminlar.

3. Tabiiy o'lkaga xos terminlar.

4. Lokal yoki biror tabiiy **rayonga** (muayyan joyga) xos terminlar.

Muayyan ilm-fan sohasidagi terminlar majmuyi shu fanning terminlar zaxirasini tashkil qiladi va uning tushunchalari bilan uzviy holda rivojlanib boradi.

Ilmiy terminologiya fan taraqqiyoti, ma'lum sohalarda yaratilgan yangiliklar, hayotdagi turli o'zgarishlar ta'sirida doimo rivojlanib boradi. "Ilmiy terminlar muayyan bir xalqlarning jamisi to'plagan, bilgan, o'rgangan obyektiv borliqning majmuasidir, yig'indisidir..."⁷⁸

Mashhur terminshunos D.S.Lotte terminologiyada ko'p ma'nolilik (sinonimiya) zararli ekanligini uqtirib o'tgan.⁷⁹

"Terminologiyada sinonimiya asosan uning shakllanish davrida, ayniqsa, bir tipdagi terminologik tushunchani boshqa tilda ifodalash, tarjima qilish, tushuntirish bilan bog'liq hollarda yuzaga keladi".⁸⁰ Bu uzoq tarixning mahsulidir. Har qaysi fan, hatto eng yangi fanning ham kurtaklari, binobarin, terminlari uzoq o'tmishga borib taqaladi...⁸¹ O'zbek geografik terminologiyasi ham o'z o'tmishiga, tarixiga ega. Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'atit-turk" va Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarlari (XI asrlar) geografik terminologiyaga oid ilk turkiy manbalardir. Bu va boshqa manbalardan to'plangan terminlar jamlanib, ma'lum tizimga keltirilib, terminologik lug'atlar tuziladi. Terminlar lug'atlari ma'lum fan sohasiga xizmat qilibgina qolmasdan, terminlarni tartibga solish, takomillashtirish hamda standartlashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Terminlar lug'atlari bir tilli bo'lishi

⁷⁸ Будагов Р.А. «Слово и значение». – Л., 1947.

⁷⁹ Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. Вопросы теории и методики. – М., 1961. – С.74.

⁸⁰ Shukurov R. Terminologiyada sinonimiya muammosi // O'zbek terminologiyasi va taraqqiyot perspektivlari. To'plam. – T., 1986. – B.32.

⁸¹ Doniyorov R. O'zbek tilining ilmiy-texnikaviy terminlari tarixidan. – T.: «Fan», 1986. – B.70.

mumkin. Ularga terminlarni tanlash nihoyatda mas'uliyatli ish. Chunki har bir termin ma'lum tushunchani to'g'ri izohlashi, o'zi ifodalagan sohaga va ayni chog'da o'zbek tilining ichki qonunlariga mos bo'lishi shart. Tanlangan har bir termin bir ma'noli, ixcham so'z yoki birikmadan iborat bo'lishi, u sinonimlarga ega bo'lmasligi kerak.

Terminlar lug'atlarini tuzish, termin tanlash tamoyili va mezonlarning ishlanmaganligi, shu yo'nalishda nazariy ishlar olib borilmagani ishni qiyinlashtiradi.⁸²

Hozirgi davr geografiya terminologiyasining asosiy vazifalari quyidagilardir:

- 1) **ilmiy-nazariy vazifasi;**
- 2) **ta'limiy vazifasi;**
- 3) **madaniy vazifasi;**
- 4) **tarixiy vazifasi;**
- 5) **amaliy vazifasi.**

Geografik terminologiya oldida turgan muammolarni esa quyidagicha guruhlashtirish mumkin:

1. Terminlarni to'plash muammosi. Terminlarni, ayniqsa xalq (mahalliy) geografik terminlarini to'plash maqsadida turli geografik obyektlarga tog' va tog'oldi rayonlariga, daryo bo'ylariga, uzoq qishloqlarga maxsus ilmiy safarlar uyushtirish lozim. Ma'lumki, tog'liklar tili eng sof til hisoblanadi. Ular bilan bo'lgan suhbatlar chog'ida ilmiy va ommabop adabiyotda kamdan kam uchraydigan yoki hali adabiyotdan o'rin olmagan terminlarni, xalq (mahalliy) geografik terminlarini to'plash mumkin.

2. Terminlarni saralash muammosi. Turli manbalardan to'plan-gan xalq (mahalliy) geografik terminlari tabiatning qaysi komponentiga oid ekanligiga qarab saralanadi (guruhlanadi). So'ngra terminlar lingvistik tahlil etiladi va etimologiyasi aniqlanadi. O'zbek tilida qo'lla-nilayotgan ko'pgina xalq geografik terminlari arab, fors-tojik va boshqa Sharq xalqlari tilidan ona tilimizga o'tgan. Binobarin, o'zbek xalqi

⁸² Abdurahmonov G. O'zbekiston terminologiyasi va taraqqiyot perspektivlari. Тўплам.— Т.: 1986.—Б.3.

qadimgi sharq xalqlaridan biri bo‘lib, uning o‘tmishi, madaniyati, an‘anasi va tili, Sharq xalqlari, jumladan, arab-fors tillari bilan birgalikda tarkib topgan.

1. Terminlarning areallarini aniqlash va o‘rganish muammosi.

2. Xalq (mahalliy) terminlarining turli adabiyotlardan o‘rin olgan-ligi yoki adabiyotda uchramasligini tekshirish muammosi.

3. Xalq (mahalliy) terminlarini ilmiy, o‘quv va ommabop adabiyotga kiritish muammosi

4. Terminologiyada sinonimiya muammosi.

Bu muammolarni hal etish hozirgi zamon geografik terminologiyasining eng muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

2.2. Xalq (mahalliy) geografik terminlarining manbalari

O‘zbek xalq (mahalliy) geografik terminlarining bir necha manbalari mavjud:

1. Qadimgi qo‘lyozmalar, tarixiy-badiiy asarlar.
2. Xalq og‘zaki ijodi – folklori.
3. Xalq urf-odatlarini – an‘analari.
4. Ilmiy adabiyot.
5. Turli lug‘atlar, qomuslar, xaritalar.

O‘zbek xalq (mahalliy) terminlarining eng muhim manbalaridan biri – qadimgi qo‘lyozmalar, tarixiy-badiiy asarlardir (“Devonu lug‘atit-turk”, “Qudatg‘u bilig”, “Shajarai turk”, “Shajarai tarokima”, “Boburnoma”, yirik sharqshunoslar asarlari to‘plamlari va boshqalar).

Xalq og‘zaki ijodi – folklori terminologiyaning muhim manbalari-dandir. Folklor – xalq ma‘naviy madaniyatining muayyan qismi bo‘lib, turli janrlarga ega.

Xalq og‘zaki nutqida qo‘llaniladigan terminlarning aksariyati ilmiy safarlar (sayohatlar) davomida turli joylardan to‘planadi. Ulardan ayrim-larini izohlaymiz:

Chig‘ir – to‘qay chetidagi yoki to‘qay o‘rtasidan ochilgan yo‘l; qor ichidan ochilgan yo‘l ham shunday ataladi. **Ildim** – tog‘ tepasidan yoki tepalikdan yonbag‘ir bo‘ylab pastga tushish oson bo‘lgan yer, uning

o‘zagi **ildam** bo‘lib, pastga ildamroq, tezroq tushadigan yerni bildiradi. **O‘r** esa tog‘ yonbag‘ridan tepaga ko‘tarilgan yer, bundan tashqari, tog‘ yonbag‘ridan tepaga ilonizi bo‘lib chiqiladigan so‘qmoq yo‘llar, ba‘zan **osilma** deb yuritiladi. **Toyig‘** – daryoning sayoz, odam kechganda oyoq‘i toyib ketadigan kechik (kechuv) joylari. Daryoni kechib o‘rish oson bo‘lgan sayoz joylari guzar (guzargoh), kechik, kechuv, o‘tkil deyiladi. **O‘zgun suv** termini suzib o‘tish oson bo‘lgan daryoga nisbatan ishlatiladi. Janubiy O‘zbekistonda “**ichak soy**” – uzun, tor o‘zanli soy, “**yotiq soy**” – qirg‘oqlari tik bo‘lmagan, keng o‘zanli soy. **Sel** – tog‘ vodiylari, soylar va jarlardan qisqa vaqtda juda katta tezlik bilan oqib keluvchi tosh aralash loyqa suv oqimi. Sellar qattiq jala quyishi, tog‘lardagi qorlarning juda tez erishi va ularning o‘zi bilan nuragan tog‘ jinslarini olib ketishi natijasida hosil bo‘ladi.

Tog‘ va tog‘oldi rayonlarida sel hosil bo‘ladigan daralar, soylar – **seldara** deb yuritiladi. Sel yerni o‘yib ketishi natijasida hosil bo‘lgan chuqurcha – **chuqurdon** deyiladi. **Sellama** – suv bilan to‘lgan chuqurlik, ko‘lmak, xalqob.

O‘zani chuqur, tiniq suvlarga – **sarisuv** deb yuritiladi. **Qisnoq** – daryoning torayib oqqan joyi. Qashqadaryoning Dehqonobod tumanida **qisnoq** deb tog‘ tizmalari orasida taxminan 4–5 km ga cho‘zilgan, uncha baland bo‘lmagan tepalikka ham aytiladi.⁸³ Daryoning boshlanishiga **oqma**, quyilish joyiga **oyoq, odoq**, tarmoqlariga – **butoq, shoxcha, qo‘l** kabi terminlar qo‘llaniladi.

Xalq orasida, o‘zlashtirib, ekin ekilib, obod qilingan yerlarni “**tirik yer**”, o‘zlashtirilmagan, qarovsiz yerlarni “**o‘lik yer**”, shahrisabzliklar ko‘p yillar ishlov berilmasdan yotgan yerlarni **hakat** deyishadi. Qashqadaryoda besh–o‘n yillab ekin ekilmay, foydalanmasdan yotgan yerni **jovuz** deyishadi. Kitob tumanida Jovuz qishlog‘i ham bor.⁸⁴ Sho‘rxok yerlar, qamish qurib qoladigan to‘qaylar “**sarg‘an yer**” yoki “**sarg‘an qamish**” deb atash rasm bo‘lgan. Samarqand va Jizzax viloyatlarining ba‘zi tumanlarida ko‘p yillik ekin ekilmay yotgan

⁸³ Хуррамов К. Узбекские народные географические термины обозначающие рельеф южного Узбекистана // КД. –Т., 1981.–Б.24.

⁸⁴ Qorayev S. Geografik nomlar ma‘nosi. –Т., «O‘zbekiston», 1978.–Б. 55.

tashlandiq yer **zayak (zoyak)** deyiladi.⁸⁵ Bundan tashqari, Janubiy O'zbekistonning ayrim tumanlarida sho'rlanib, yer yuzasi oppoq tuz bilan qoplangan yerlar **oq sho'r**, kam sho'rlangan yerlar **mayin sho'r** deb yuritiladi, ba'zi tumanlarda **mayin sho'r** termini bilan birga **tatir** termini ham ishlatiladi.⁸⁶ Hosildorligi kam, qumli yerlar esa **sancha yer** deyiladi.

Ilgari bulutlarning mahalliy nomlari ham bo'lgan: past bulutlar – **“oyoq buluti”**, patsimon bulutlar – **“momiq bulut”**, to'lqinsimon bulutlar – **“barra bulut”**, baland qatlamli bulutlar esa – **“charvi bulut”** deyilgan. Lekin ular ilmiy terminlar qatoridan o'rin olmagan.

“Chopqun yog'in” – yomg'ir aralash qor yog'ib, shamol esib turish hodisasi. Yog'insiz qattiq shamol, chang bo'ronga **qoradovul** deyiladi. Issiq shamol – **garmsar**, sovuq shamol – **sarsar** deb yuritiladi, janubiy issiq shamolni buxoroliklar **angqizoq** deyishadi. Angqizoq paytida havo va tuproq qurib, o'simliklar nobud bo'lishiga olib keladi. Bunday issiq shamol **garmsel**, angqizoq vaqtidagi jazirama kun **“angiz kun”** deb yuritiladi. **“Yaqoriqon”** – osmondan muz yog'ish hodisasidir. Maysalar yuzasidagi muzlarga nisbatan **“serka muz”** termini ishlatilgan.

Etak daryoning quyi oqimidagi yerlar (daryo etagi), qishloq, shahar yoki biror obyektning pastki chekka qismi (qishloq etagi), tog' etagi va hokazo. **Yurt** – tog'larda ovchilar tunashi uchun qulay, asosan tekis, atrofi daraxtlar bilan o'ralgan yer. Ba'zan g'or (ungur)lardan ham **yurt** sifatida foydalaniladi va boshqa ovchilar, yo'lovchilar foydalanishi uchun yurtga tuz, gugurt, o'tin qoldiriladi; tog'larda kaklik ovlash uchun tepalikka maxsus yasalgan supa **taxt** deb yuritiladi. Taxt quyidagicha yasaladi: o't-o'lanlardan tozalanib maxsus yo'l qilinadi. Bu yo'l tepaga – maxsus supa qilib yasalgan tekis yerga – taxtga olib chiqiladi. Xorazmda **otiz** (otz) deb, ekin ekiladigan yer, tomorqa yerlari, umuman dalaga aytiladi. Daladagi o'qariq (bosh ariq) **solma** deb, o'qariqdan tortilgan ariqlarga esa **qariq** deb yuritiladi. **Soqa** esa ariqning boshlanish joyi.

⁸⁵ O'sha kitob, 59-bet.

⁸⁶ Хуррамов К. Узбекские народные географические термины обозначающие рельеф южного Узбекистана // КД. –Т., 1981.–с.93.

Qashqadaryoda **qirot** termini uncha baland bo'lmagan, keng, uzun va usti tekis do'ngliklarga nisbatan qo'llaniladi. Qirotning ustida lalmikor yerlar bo'lib, dehqonchilik qilish mumkin. Uncha baland bo'lmasligi, ustining keng va tekis bo'lishi bilan qirdan farq qiladi. Qozoq geograf terminshunosi G.K. Konkashpayevning yozishicha **qirot** yirik, lekin uncha baland bo'lmagan do'ng, tepa.⁸⁷

Qadimdan xalqimiz dunyo tomonlarini ham o'ziga xos terminlar bilan atab kelishgan: shimol o'rnida **soya bet, terskay**, janub o'rnida **kungay, manglay, kunash, kunorti, kuntegar**, sharq o'rnida **kuntug'di, kun chiqish tomon, mashriq, yuqori bet**, g'arb o'rnida esa **kunbotar, mag'rib, odoq (bet), botar, qibla tomon, past** va hokazolar ishlatilgan.

Xalq og'zaki nutqida ishlatiladigan ayrim geografik terminlar inson tanasi a'zolari bilan ataladi: daryoning quyilish joyi hamda tog' darasiga kiraverishdagi eng tor joyga (tog' og'zi) **og'iz** deyiladi.

Tog' etaklari, daryolarning quyi oqimiga **oyoq** deyiladi. **Qo'l** – tog' yonbag'ridagi cho'ziq tepaliklar, tog' chekkasidagi do'ngliklar; tog' tepasidan etagigacha to'g'ri tushgan do'ng; vodiyning o'rtasidan tepasigacha bo'lgan yer; ba'zan daryoning irmoqlari ham **qo'l** deyiladi. Daryoning burilish joyi **tirsak** deyiladi. **Tumshuq** deb tog', tepalik va orolning burnini, uchli tomonini aytiladi; sang'ir ham shu ma'noda (H.Hasanov, Toshkent, 1964, 20-bet.); **Bel** – tog'lardan oshib o'tish oson bo'lgan joy, oshuv, ko'tal, dovon. Joy nomlari tarkibida ham uchraydi: Muzbel, Oltinbel va boshqalar.

Barmoq – ekzogen jarayonlar natijasida (asosan eol va nurash) paydo bo'lgan relyef shakli. Toponimlar tarkibida o'tkir qirrali cho'qqi, tepalik (sopka) ma'nosida qo'llaniladi. **Bosh** – daryo (irmoq)ning yuqori qismi – boshlanish joyi, tog' cho'qqisi (boshi), xalqimiz orasida *tog'ning boshi (cho'qqisi)*, *daryoning boshi* iboralari keng ishlatiladi. Forshtojikcha *sar* – bosh, masalan, *tog'sar* – tog'ning boshi. **Qosh** – uzunasiga cho'zilgan tepalik, marza, baland qirg'oq, o'rmonning cheti (E.M.Murzayev, 1984. 265-bet). **Til** qo'ltiqcha va bo'yin ma'nolarida

⁸⁷ Konkashpayev G.K. Kazaxskiye narodnie geogarficheskiye termini. – Izv. AN Kaz SSR №99 seriya geograf. Vip. 3. –Alma-Ata. 1951. –C.27.

ishlatilgan. Til soʻzining sinonimlaridan biri **qayroq** soʻzidir (H.Hasanov, Toshkent, 1969, 23-bet). **Lab** – daryo qirgʻogʻi, biror obyektning cheti maʼnosida ishlatiladi.

Buloqning yer betiga chiqqan joyiga **buloqning koʻzi** deyishadi. Ariqning tarmoqlangan joyi **quloq** deyiladi. Bunday terminlar **anatomik terminlar** deb ataladi. **Qovoq** – daryo va koʻllarning baland qirgʻogʻi, jarlik, baland terassa. Qirgʻizistonda botiq, chuqurcha. Toponimlar tarkibida ham uchraydi: Qovoqtogʻ (Tyanshan), Qovoq (Qabaq) daryosi va Qoraqovoq (Qirgʻiziston), Qovoqli soy (Qabaqlichay, Ozarbayjon), Qabax daryosi (Yakutiya), Dashti Xavax va Chaylik (Soylik), Xavak (Tuva), Qabax daryosi va Toyqabaq, Qovoqtayga tizmasi (Oltoy) va hokazo. Lekin bu toponimlar qovoq (oʻsimlik) nomi bilan bogʻliq boʻlishi ham mumkin, deb hisoblaydi E.M.Murzayev (–M., 1984. 239-bet).

8-jadval

Anatomik xalq (mahalliy) tabiiy geografik terminlaridan namunalar

№	Termin	Geografik maʼnosi
1.	Barmoq	Tik qoya, eol ishi natijasida hosil boʻlgan ustuncha
2.	Bel	Dovon, oshuv, koʻtal
3.	Bosh	Daryoning boshlanish qismi, togʻ choʻqqisi
4.	Burun	Burun, quruqlikning suvga turtib chiqqan uchi
5.	Boʻyin	Quruqliklar, togʻlarni (relyefning musbat shakllarini) tutashtirib turuvchi kambar joy
6.	Boʻgʻiz	Dengizlarni, koʻllarni va ularning qismlarini tutashtirib turuvchi kambar suv hududi, akvatoriya
7.	Kindik	Tabiiy-hududiy birliklarning oʻrta, markaziy qismi
8.	Koʻz	Buloq koʻzi-buloq chiqqan joy
9.	Oyoq	Etak, quyi qism, odoq
10.	Ogʻiz	Daryoning quyilish joyi (koʻrfaz), togʻ darasining eng tor joyi
11.	Til	Koʻrfaz (qoʻltiq), buyin
12.	Tirsak	Daryoning burilish joyi
13.	Tumshuq	Togʻ, tepalik va orolning burni, uch tomoni
14.	Qovoq	Daryo va koʻllarning baland qirgʻogʻi, jarlik; baland terassa
15.	Qosh	Uzun choʻzilgan tepalik, marza; baland qirgʻoq, oʻrmon cheti
16.	Quloq	Ariqning tarmoqlangan joyi
17.	Qoʻl	Togʻ yonbagʻridagi tepaliklar, togʻ chekkasidagi doʻnglar; togʻ tepasidan etagigacha toʻgʻri tushgan doʻng; vodiyning oʻrtasidan tepasigacha boʻlgan yoʻl, daryo irmogʻi

“Xalqimiz azaldan tabiat hodisalariga zehn solib, ob-havo, o‘simlik, hayvonot va xo‘jalikning o‘zaro aloqalarini kuzatib kelgan. Shu munosabat bilan ilmiy asosi va ilmiy ahamiyati bo‘lgan ajoyib, oqilona iboralar to‘qilgan”.⁸⁸

Ayoz – qish faslida, havo ochiq, toza bo‘lgandagi sovuq kunlar. Qishning oxirgi kunlarida bo‘ladigan sovuq kunlar esa **ayamajiz** deb ataladi va u ko‘pi bilan yetti kun davom etadi. “Ayamajiz olti kun, qahri kelsa qattiq kun” iborasi shundan kelib chiqqan. **Chilla** (forscha *chil*–qirq) termini yoz va qishning o‘rtasidagi qirq kunga nisbatan qo‘llaniladi. Yozda 26-iyundan 5-avgustgacha (yoz *chillasi*), qishda 26-dekabrda 5-fevralgacha (*qish chillasi*) bo‘lgan qirq kunlik **chilla** deyiladi.

Beshqo‘noq termini hamal (aprel) oyida bo‘ladigan sovuq kunlarga nisbatan ishlatilgan, **beshqo‘noq**, asosan, aprel oyi boshlarida bo‘lib, to‘rt-besh kun davom etadi.

Qadimda xalq orasida o‘ziga xos oy nomlari ishlatilgan va hozirgi paytda bunday oy nomlari ba‘zan og‘zaki nutqda qo‘llaniladi.⁸⁹

Sorcha termini iyul oyiga nisbatan ishlatilgan, chunki iyulda ko‘katlar sarg‘aya boshlaydi. Oktyabrda qirlarda qora qo‘ng‘iz sovuqdan qotib qoladi – bu oy **qoracha** deb nom olgan.

Qirqkuyak avgust oyiga nisbatan ishlatiladi, chunki bu oyda qir-yaylovdagi qo‘ylar qochmasin deb (chunki qishda qo‘zilash xavfli) kigizdan to‘sqoq (kuyak) bog‘lab qo‘yishgan. Shundan avgust oyining nomi **qirqkuyak** bo‘lgan.

Oktyabrning boshlaridan to noyabr boshlarigacha bo‘lgan davr **xazon oyi** yoki **xazonrezgi** deyilgan, chunki bu vaqt kech kuz kirib, xazon to‘kilgan. Noyabrda yaylovdan qaytib kelgach, sut-qatiq kama-yib, endi ko‘proq go‘sht pishirilgan, buning uchun qozon ko‘proq osilgan noyabrning **qozon oyi** deb atalishi shundan kelib chiqqan.

Noyabr-dekabr oylari **so‘g‘um oyi** deb atalgan, chunki bu oylarda qish uchun mol so‘yilib, go‘sht tayyorlangan. **Qantar oyi** dekabrga

⁸⁸ Hasanov H.H. Geografiya terminlari луғати.–Т.: «Fan», 1964 .–В. 24.

⁸⁹ H.H. Hasanov ma’lumotlari asosida.

nisbatan ishlatilgan, chunki dekabrda hayvonlar bog‘lab boqila boshlanib – qantarib qo‘yish, ya’ni terlagach, beda bermay, ertalabgacha saqlab turilgan.

Yanvarda yer oppoq qor bilan qoplanib, qattiq sovuqlar bo‘lganligidan bu oy – **opqon** deyilgan.

Sentyabrda ingichka o‘rgimchak iplari uchib yurganligidan bu oy – **mezon oyi** deyilgan. Mezon – tarozi, Quyosh shu oyda Mezon yulduz turkumida bo‘ladi.

Har bir oy, har bir faslning o‘ziga xos taomili va qonuniyatlari bor. Ushbu qonuniyatlar bilan bog‘liq bo‘lgan naql va iboralar to‘qilgan: *hamal kirdi, amal kirdi, ko‘k qarg‘aning kelishi sovuqning tugashi; hamal yig‘loq, savr qirg‘oq* kabi iboralar mart-aprel oylariga nisbatan ishlatilgan.

May oyining oxirlari – iyun boshlarida havo harorati ancha ko‘tarilib, tog‘larda qor va muzlarning erishi kuchayib, soylar to‘lib oqadi, ba’zan suv toshqinlariga olib keladi. Bunday paytda toshqinga qarshi tadbirlar amalga oshiriladi. Shuning uchun *doroyi alo bo‘ladi, daryo suvi balo bo‘ldi* deyishadi (*doroyi* – ertapishar uzum navi bo‘lib, uning yirik donalari 21-iyun oqshomi, javzoning chiqishi, saratonning dohil bo‘lishi bilan hol tashlab, qizara boshlaydi).⁹⁰

Javzoda qush qanotini egma, bolalagan parrandayu jonivorga tegma iborasida qushlarni, hayvonlarni avaylab-asrashga, ularni muhofaza qilishga da’vat etilgan. Saraton haqida ham naql va iboralar ko‘p: *Yaxshi kelsa saraton, pisand etmas qahraton (qish); saraton issiq deb yotma, qo‘lingdan naqdni yo‘qotma; saratongacha g‘o‘za qarichdan oshsa, kuzda xirmon toshadi; saratonda tok sug‘orsa sohibkor, uzumi oldida asal ham bekor; saratonda ekindan hol so‘r, kuzga borib, barakali xirmonni ko‘r.*⁹¹

Asad – ekiningni yasat; asad kirdi yotma tek, bo‘sh qolgan yeringga sholg‘om ek kabi iboralar birinchi hosildan bo‘shagan yerlarga nisbatan

⁹⁰ Narziqulov A. Dehqon taqvimini. –T.: «Mehnat», 1991.–B. 24.

⁹¹ O‘sha kitob, 29-bet.

qo‘llangan. *Sunbula salqin bilan ogohlantiradi; sunbulada suv tinar* kabi iboralar oktyabr – sentyabr oylari uchun ishlatilgan.

Dehqonlar o‘zlarining ko‘p yillik kuzatishlari, tajribalari asosida mezon oyining o‘ziga xos xususiyatlarini, dehqonchilik, bog‘dorchilik va uzumchilik sohalaridagi ishlar muddatini aniq, to‘g‘ri belgilab, unga amal qilganlar. Ular *mezon kirdi, naqding oldirma, hosilni yig‘, aqrab* (oktyabrning oxiri – noyabr) *gacha qoldirma, mezon kirdi, hisobingni top* kabi gaplarni bejiz aytishmagan. Mezon oyidan so‘ng aqrab oyi kiradi, shuning uchun *kuzgi donni aqrabgacha maysalat; dehqon bo‘lsang shudgor qil; tokni aqrabgacha ko‘mmasang pand yeysan; mezon o‘tdi, yomg‘irdan nam qoldi* kabi iboralar qo‘llanilgan. Qavs chiqishi bilan to‘qson dohil bo‘ladi – bu iboraning ma‘nosi, navro‘zga qadar 90 kun qish davom etadi demakdir. Xalqimiz orasida *qor yog‘di, non yog‘di* degan ibora yuradi. Chunki g‘allakor dehqon chillada (qish chillasida) qalin qor yog‘ishini istaydi, qor kuzgi don maysalarining ustini yopib, ularni qahraton sovuqdan saqlaydi. Qor suvi singuvchan bo‘lib, bahorda qor erib, maysalar tomiriga kuch beradi, nam uzoq saqlanadi.

Aprel oyining boshlarida ba‘zan qattiq sovuqlar bo‘ladi. Shuning uchun *hut hutligini qilsa kampirlarni (keksalarni) qutidan (uydan) chiqarmay qo‘yadi* deydi xalqimiz. Chorvadorlar “Yaxshi kelsa hutni ko‘r, qozon to‘la sutni ko‘r” deyishadi. Ushbu oyda dehqonlar ko‘klamgi ekin ishlariga tayyorgarlik ko‘ra boshlaydi, shundan *hutning har bir daqiqasi kuzning o‘n kuniga teng* deyiladi.

Meteorologik ahamiyatga ega bo‘lgan yuqoridagi o‘git, naql va iboralar shuni ko‘rsatadiki, ajdodlarimiz qadimdan tabiat hodisalari haqida yuksak bilimga ega bo‘lganlar.

Xalq urf-odatları – an‘analari, marosimlari ham terminlarning muhim manbalaridir. O‘zbek xalqining milliy tusga ega bo‘lgan urf-odatları, marosimlari bilan maxsus shug‘ullanuvchi folklorshunos tadqiqotchilar ularni bir necha guruhga ajratishgan: Qishda (*gap-gashtak, yasan-yusun*), bahorda (*navro‘z, shohmoylar, lola, gul sayllari*), yozda (“qovun sayli, choy momo”) va kuzda (*mixrgan – hosil yig‘imi bilan*

bog'liq marosim, oblabaraka; shamol chiqarish; uzum sayli) o'tkaziladigan marosimlar.⁹²

Qadim zamonlardan buyon nishonlanib kelinayotgan Navro'z bayrami geografik qonuniyatga asoslangan. Yerning shimoliy yarim sharida bahorgi kun-tun tengligi Shamsiya (Quyosh) yili hisobida 21-martga to'g'ri keladi, shuning uchun 21-mart *yangi yil boshi, yangi kun*, ya'ni Navro'z deb atalgan. Buyuk alloma Abu Rayhon Beruniyning yozishicha, Navro'z yangi yilning birinchi kuni bo'lib, uning forsha nomi ham shu ma'noni taqozo etadi. Navro'z eronliklar zijlari bo'yicha o'tmish zamonlarda, ular yillarni kabisam qilgan yillarda Quyoshning saraton burjiga kirish paytiga to'g'ri kelar edi. So'ngra u orqaga surilgach bahorda keladigan bo'ldi. Endi u bahor yomg'irini birinchi tomchisini to'kishdan gullar ochilguncha, daraxtlar gullashidan mevalar yetilguncha... o'simlik unib chiqa boshlaguncha davom etgan vaqtda keladi. Shuning uchun Navro'z olamning boshlanishi va yaratilishiga dalil qilingan. Navro'zga bag'ishlangan marosimlar, turli dala ishlari, har xil sayillar o'tkazilgan. Ular bilan bog'liq turli terminlar kelib chiqqan.

Hashar – bahorda bog'-rog'larga gul va ko'chatlar ekish, ariq va zovurlarni loyqalardan tozalash, ularni yangi mavsumga tayyorlash uchun o'tkaziladigan ommaviy ishlar, umuman, ko'makka asoslangan barcha ommaviy ishlarni xalqimiz orasida **hashar** deyiladi. Xorazmda **ko'mak** deb yuritiladi.

Bahorda (Navro'zga yaqin) Zarafshon vodiysi va Janubiy O'zbekistonda (Surxondaryo, Qashqadaryo) **loy tutish** marosimi, Quyi Amudaryoda esa **qazuv** marosimlari o'tkazilgan. **Loy tutish** marosimini o'tkazish quyidagicha bo'lgan: biror kishi ariq qazuvchilar oldidan o'tib qolsa, uning qo'liga ketmon yoki belda loy tutqazganlar. Kelgan kishi uni loyi bilan olishga majbur bo'lgan. Shunda u o'zining biror hunarini ko'rsatib ketadi, yoki hasharchilarga ziyofat berishga majbur bo'ladi, yo belgilangan joyni qazib beradi. U qo'shiqchi bo'lsa qo'shiq aytib berishi, baxshi bo'lsa doston aytishi, polvon bo'lsa kurash tushishi lozim. Agar

⁹² Jabborov I. O'zbek xalq etnografiyasi. –T.: «O'qituvchi», 1994.–B.129.

aytilganlarning birortasini bajara olmasa, u belgilab berilgan yerdagi ariqni qazib, soʻng oʻz yoʻliga ketishi mumkin.⁹³

Shohmoʻylar – dehqonchilikka oid, dalaga qoʻsh chiqarish bilan bogʻliq marosim. Qoʻsh chiqarishni, odatda tajribali dehqon (oqsoqollar belgilashgan, bunda asosan ob-havo sharoiti hisobga olingan. Koʻpchilik hollarda bu marosim Navroʻz kunlari boshlangan.

Navroʻz arafasida buloqlarning koʻzini ochish, atroflarini tozalash maqsadida oʻtkaziladigan hashar qadimdan **teganak** (taganak) deb yuritiladi va u haqiqiy bayramga aylanib ketadi. Bunday hasharlar Janubiy Oʻzbekistonda ayni paytgacha saqlanib qolgan.

Terminlarning yana bir manbayi – ilmiy adabiyotlar boʻlib, ilgari nashr etilgan ayrim ilmiy asarlarda oʻzbek (turkiy) xalq (mahalliy) geografik terminlarga bagʻishlangan E.Murzayev (1959, 1984), H.Hasanov (1964), S.Qorayev, P.Gʻulomov va R.Rahimbekov (1979), P.Gʻulomov (1994)larning izohli lugʻatlari mavjud.

2.3. Toponimik terminlar

Joy nomlari (toponimlar) tarkibida qatnashib, ular ifodalangan obyekttni bildiruvchi soʻzlar (turdosh otlar) **toponimik terminlar** (topoterminlar) deb yuritiladi. Ayrim ilmiy adabiyotlarda toponimik aniqlagich (TA), indikator deb ataladi. Toponimik terminlar joy nomlari tarkibida bir necha koʻrinishda uchraydi:

1. *Toponimik termin toponimlar tarkibida (Jumabozor, Ellikqalʼa, Sultonravot...).*

2. *Toponimik termin toʻgʻridan toʻgʻri toponim (Rabot, Sayram, Arna, Boʻz, Langar...).*

3. *Toponimik termin toponimlar tarkibida turli affikslar (qoʻshimchalar) bilan (Xondayliq, Chimboylik, Maytchoyi...).*

4. *Toponimik termin juft holda (Aydarkoʻl, Qumariq, Shoʻrariq, Chuqurqishloq, Jarqoʻrgʻon...).*

⁹³ Jabborov I. Oʻzbek xalq etnografiyasi. –T.: «Oʻqituvchi», 1994.–B.197..

Atoqli geograf terminshunos E.M.Murzayev aytganidek, turdosh otlar toponimlarning asosini tashkil etadi va tabiiy geografik obyektlarning turini ifodalaydi.⁹⁴

Xalq geografik terminshunosligini atroflicha bilish joy nomlarini o'rganishni osonlashtiradi. Hech bir xalq tilida mahalliy terminlar ishtirok etmagan toponimlar bo'lmasa kerak.⁹⁵

“Qadimda kishilar geografik obyektlarni oddiygina turdosh otlar bilan ataganlar, tog', suv, qishloq kabi... Keyinchalik obyektlarni bir-biridan farqlash ehtiyoji tug'ilgan va natijada atoqli otlar, shu jumladan, toponimlar vujudga kelgan. Shu boisdan ham hozirgi vaqtda hatto daryo, tog'lar, shaharlarning nomlari asosida turdosh ot (indikator)lar yotadi: Amudaryoning qadimgi nomi O'g'uz – suv; Don, Dnepr, Dunay – suv; Kat – qishloq, Karpat – **tosh cho'qqi** kabilar.⁹⁶

Aksariyat joy nomlari asosida oddiy geografik terminlar yotadi, shuning uchun E.M.Murzayev: “Har qanday toponimik tadqiqot geografik terminlarni o'rganishdan boshlanishi kerak” deb to'g'ri ta'kidlab o'tgan.

Toponimik terminlar – turdosh otlar, toponimlar esa atoqli otlar sanaladi.

Toponimik terminlar barcha tillarda takrorlanadi. H.Hasanov bu haqida quyidagicha yozadi: “...Bordi-yu o'ntacha asosiy tilni biladigan kishi xaritada nomlarni shu tillarga tarjima qilib o'qisa, aksari shahar, tog', daryo va ko'llarning nomlari deyarli bir ma'noda ekanini ko'rib hafsalasi pir bo'lar edi”.⁹⁷

Reka, missi, rio, river, shtat, xe, yoki so'zlari – daryo demakdir. Jayhun, ob, ganga so'zlari ham **suv, daryo** ma'nosida.⁹⁸

⁹⁴ Муразев Э.М. Словарь метонимических географических терминов. –М.: 1959.–С.11.

⁹⁵ Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. –М.: «Мисл», 1974.–С. 97.

⁹⁶ Do'simov Z. Xorazm toponimlari. –T.: «Fan», 1985.–B. 59-60.

⁹⁷ Hasanov H. Geografik nomlar siri. –T.: «O'zbekiston», 1985.–B.47.

⁹⁸ O'sha kitob, 59-bet.

Ko‘h, jabal, shan (min), maunt, berg (gebirge), montana, kordilera, serra, monte – **tog‘** demakdir. Obod, kent qo‘shilgan nomlarning ma‘nodoshlari – pur, grad, kin, taun, vil, pol, burg, shtadt qo‘shilgan toponimlardir.

Toponimik terminlar (topoterminlar)ni o‘zi ifodalayotgan obyektlarga qarab quyidagicha guruhlashtirish mumkin:

1. *Geomorfologik topoterminlar* (ag‘ba, (dovon), alang, alin (tizma, o‘rmonli tog‘), angar (dara, yoriq), bayir, bag‘ir, bel (dovon, o‘tkil), bo‘m (bo‘m–qisqa, tor dara), do‘ng, yozi, jar, kungay, ko‘tal, ort, oshuv, terskay, tog‘, chuqur, qir, qopchig‘ay (dara), qorator, qurum va boshqalar).

2. *Litologik topoterminlar* (oltin, kumush, tosh, qum, gaz va boshqalar).

3. *Gidrologik topoterminlar* (arashon (arasan), arna, ariq, buloq, guzar, daryo, duob, yop, idil, kom, ko‘l, pul (ko‘prik), qayir, qorasuv, quduq, hovuz va boshqalar).

4. *Floristik va faunistik topoterminlar* (arpa, bodom, patta (tol navi), tol, terak, tut, jiyda, qayrag‘och, olma, o‘rik, g‘azol, tuya va boshqalar).

5. *Oykonimik topoterminlar* (qishloq, kent, kat, ovul, mahalla, guzar, qo‘rg‘oncha, ko‘cha va boshqalar).

6. *Etnonimik topoterminlar* (o‘zbek, qipchoq, qangli, ming, nayman, qirg‘iz, qatag‘on, do‘rmon, yuz, arab, tojik, uyg‘ur va boshqalar).

7. *Turli topoterminlar* (Obyektning belgi – xususiyati, tomon, o‘rin-joy, hajm va boshqa xususiyatlarni ifodalovchi terminlar (obod, orqa, katta, kichik, o‘rta, yuqori, quyi, yangi, ko‘hna, eski, oq, qizil, achchiq, chuchuk, sho‘r, shirin va boshqalar).

Geomorfologik topoterminlar. Yer yuzasining relyefi, tuzilishi bilan bog‘liq bo‘lgan terminlar **geomorfologik topoterminlar** deyiladi. Yer yuzasining turli xil shakllari joy nomlarining shakllanishiga sababchi bo‘ladi.

“Vaqt o‘tishi bilan relyef shakli o‘zgarishi mumkin. Lekin o‘sha relyefni ifoda etgan nom saqlanib qolaveradi. Qadimgi turkiy tillarda faol qo‘llanilib, hozirda iste‘moldan chiqib ketgan “yozi”, “yor” kabi

relyefni bildiruvchi soʻzlardan yuzaga kelgan oykonimlar ham uchraydi.⁹⁹

“Yozi” eskirib, muomaladan chiqib ketgan qadimiy turkiy soʻz boʻlib, toponimlar tarkibida saqlanib qolgan: Yozyovon, Oqyozi, Sariyozi, Qiziyoz. “Yozi” – choʻl, dasht, tekislik maʼnosidadir. “Yor” ham qadimgi turkiy termin boʻlib, jar maʼnosidadir. Fargʻona vodiysi toponimlari tarkibida uchraydi: Yortepa, Yorqoʻrgʻon, Yortagi, Yorboshi, Keskanyor, Kuyganyor, Yorqishloq, Oqyor va boshqalar.

Forscha-tojikcha “tal” – tepa, balandlik maʼnosini beradi. Talliyulgʻun, Talisafed, Tagital, Tallak, Tallimarjon kabi toponimlar ushbu termin yordamida yasalgan. Quyida turli geomorfologik topo terminlar yordamida yasalgan toponimlar keltirildi: “Jar” topotermini yordamida, Jarqoʻrgʻon, Jarqishloq, Aylanmajar, Jarboshi, Tagijar, Qiziljar, Jartepa, Jarmahalla, Jarkoʻcha va boshqalar; “tepa” termini yordamida: Maytepa, Tepaqishloq, Toʻqaytepa, Mayintepa, Chagaltepa, Qumtepa, Toshloqtepa, Qiziltepa, Beshtepa, Uchtepa, Ketmontepa va b.; “chuqur” termini yordamida: Chuqurqishloq, Chuqurkoʻcha, Chuqursoy, Chuqurak, Chuqurbekat, Chuqur, Chuqurroq va boshqalar; “doʻng” termini yordamida: Doʻngqishloq, Doʻngqoʻrgʻon va boshqa toponimlar yasalgan.

Bundan tashqari, Boldir, Gazaqishloq, Darband, Deybaland, Dapsan, Joʻyazoq, Maydon, Maydonak, Otgaza, Chalqa, Shoqon, Egambelitogʻ, Muzbel, Oltinbel, Oʻzbekkoʻtal, Qozoqkoʻtal, Qizilnura, Govxona, Oftobroʻy, Sayxon, Taypoq, Tallak, Talisafed, Talliyulgʻun, Talliqoʻrgʻon, Tallipaxsa, Tallimarjon kabi toponimlar ham geomorfologik topoterminlar asosida vujudga kelgan.

Litologik topoterminlar. Togʻ jinslari, foydali qazilmalar bilan bogʻliq boʻlgan va joy nomlari tarkibida keng qoʻllaniladigan terminlar litologik topoterminlar deyiladi. Mamlakatimiz hududida oltin, kumush, tosh, qum, gaz, kabi litologik terminlardan yasalgan joy nomlari koʻp: Toshloq, Qumqoʻrgʻon, Oltinsoy, Bolotosh, Konizar, Kumushkent,

⁹⁹ Oxunov N. Joy nomlari taʼbiri. –T., 1989.–B. 25.

Kumushkon, Oltinvodiy, Oltinko‘l, Oltintepa, Oltintov, Teshiktosh, Qumtepa, Qumbosgan, Qumariq, Gazli va boshqalar.

Gidrologik toponimik atamalar. Gidrologik obyektlar, suv inshootlari bilan bog‘liq terminlar **gidrologik topoterminlar** deb yuritiladi. Respublikamiz toponimlari tarkibida ariq, arna, buloq, soy, ko‘l, daryo, quduq kabi terminlar ko‘p uchraydi.

Ariq termini yordamida Jiydaariq, Juvalariq, Dashtariq, Buvaydariq, Beshariq, Oltiariq, Qumariq, Churashaariq, Chinoariq va boshqa gidronimlar yasalgan.

Arna termini Xorazmda *katta ariq* ma’nosiga ega. Sharqshunos olim V.V.Bartold **arna** so‘zi qadimgi xorazmiylar tiliga mansub ekanligini uqtiradi.¹⁰⁰ Arna Xorazmdan tashqari, Jizzax viloyatining ayrim tumanlarida soy, jar ma’nolarida qo‘llaniladi. Z.Do‘simovning fikricha, arna so‘zi **ar** (eroniy tillarda suv) o‘zagi orqali yasalgan.¹⁰¹ **Arna** termini yordamida yasalgan gidronimlar: Mang‘itarna, Arnasoy, Paxtaarna, Shovotarna va boshqalar.

Buloq termini yordamida Beshbuloq, Muzbuloq, Oqbuloq, Arashonbuloq, Qushbuloq, Buloqboshi, Qo‘tirbuloq, Qaynarbuloq, Sho‘rbuloq, Qashqabuloq, Oydinbuloq, Sovuqbuloq, Qorabuloq, Kandabuloq, Mingbuloq va boshqa toponimlar yasalgan.

Soy termini yordamida vujudga kelgan toponimlar: Oqsoqotasoy, Qizilsoy, Nurekotasoy, Chovlisoy, Beldorsoy, Teraklisoy, So‘qoqsoy, Parkentsoy, Qoraquyasoy, Olmaliqsoy, Oqtoshsoy, Ozodboshsoy, Tavasoy, Shaydonsoy, Gumsoy, Olmaliqsoy va hokazo.

Ko‘l termini yordamida vujudga kelgan toponimlar: Dengizko‘l, To‘dako‘l, Achchiqko‘l, Kattako‘l, Devonko‘l, Qorako‘l, Issiqko‘l, Shaytonko‘l, Oltinko‘l, Tegirmonko‘l, Chuqurko‘l va boshqalar.

Daryo termini yordamida Amudaryo, Sirdaryo, Norindaryo, Qoradaryo, Qolgandaryo, Oqdaryo, To‘polondaryo, Qashqadaryo, Surxondaryo kabi gidronimlar paydo bo‘lgan.

¹⁰⁰ Бартолд В.В. Сочинения. –Т.:ИИ.–С.122.

¹⁰¹ Do‘simov Z. Xorazm toponimlari. –Т.: «Fan», 1985.–В. 69.

Galaquduq, Oyoqquduq, Eshonquduq, Otquduq, Qo'shquduq, Uchquduq, Jalolquduq, Qizilquduq kabi toponimlar **quduq** termini yordamida yasalgan.

Floristik va faunistik topoterminlar. Floristik va faunistik topoterminlar toponimlar tarkibida ishtirok etib, joy nomlarining atalishida o'simlik va hayvonot olami turlarini ifoda etdi. Jiyda, tol, tut, qayrag'och, olma, chinor, terak, o'rik, bodom kabi o'simlik va hayvonot olami turlarini ifoda etib, toponimlar tarkibida ko'p uchraydi:

Jiyda yordamida: Jiydali, Jiydaqishloq, Jiydazor, Jiydakapa, Qorajiyda, Jiydamozor, Chilonzor, Jiydalik va boshqalar.

Tol yordamida: Yakkatol, Qatortol, Tolqishloq, Beshtol, Uchtol, To'ptol, Tolzor, Tolmozor, To'rttol va boshqalar.

Terak yordamida: Ko'kterak, Qatorterak, Beshterak, To'pterak, Teraktagi, Terakmozor va boshqalar.

Tut yordamida: Yakkatut, Chortut, Uchtut, Mingtut, Tutzor, Qoratut, Sertut va boshqalar.

Chinor yordamida: Mingchinor, Qo'shchinor, Chorchinor, Chinor, Uchchinor, Beshchinor va boshqalar.

Qayrag'och yordamida: Qayrag'och, Qayrog'ochto'pi, Quruqqayrag'och, Qayrag'ochsoy, Qo'shqayrag'och, Beshqayrag'och, To'pqayrag'och, Qayrag'ochovul va boshqa toponimlar yasalgan.

Bulardan tashqari Olmaliq, Olmazor, O'rikzor, Bodomzor, Sada, To'psada, Shuvoqzor, Tikanli, Ajiriqli, Arpapoya, Paxtazor, Paxtakor, Yong'oqli, Pistazor, Bodomiston, Anjirbog', Shaftolizor va boshqa ko'pgina toponimlar floristik topoterminlar yordamida paydo bo'lgan.

Floristik topoterminlar yordamida vujudga kelgan toponimlar ma'lum hududda tarqalgan o'simlik turlari haqida ma'lumot berish bilan birga, ayrim topoformantlar yordamida o'simliklarning oz-ko'pligi, soni, miqdori haqida ham ma'lumot beradi. O'simlik turlarining ko'pligi haqida ma'lumot *ming, to'p, qator, galazor* kabi so'zlar yordamida beriladi: Mingchinor, Mingko'prik, To'pterak, Qatortol, Galatut, chilonzor kabi. Ayrim topoformantlar (-zor, -li, -iston, -ilik) muayyan

hududda muayyan o'simlik turining boshqa turlardan ko'proq uchrashini bildiradi: Bodomzor, Nayiston, O'rikli, Olmaliq kabi.

O'simliklarning sanoqli ekanligini *yakka, qo'sh, uch, chor* so'zlari ishtirok etgan toponimlardan bilsa bo'ladi: Yakkatut, Qo'shchinor, Uchtol, Chorchinor va boshqalar. Chinor, Ko'kterak, Tut, Uzum, Archa, Qorajiyda, Qayrag'och, Qorayantoq kabi toponimlar ma'lum hududdagi o'simliklarning miqdori haqida ma'lumot bermaydi, lekin o'sha hudud uchun eng xarakterli belgi ekanligini bildiradi.

G'azalkent (g'azol-kiyik), Bog'iston (aslida Bug'iston), So'qoq (arabchada oq kiyik), Tuyatortar, Qoplonqir, Karkuldak (qush), Maymunto'qay kabi toponimlar faunistik topoterminlar yordamida yasalgan.

Oykonimik topoterminlar. Bu guruh toponimik terminlarga qishloq, ovul, obod, guzar, kent (kat, kand), mahalla, qo'rg'oncha kabi terminlar kiradi. Ular oykonimlarni ifodalovchi muhim belgilardan hisoblanadi.

Qishloq so'zi bilan: Yangiqishloq, Kattaqishloq, Qo'qonqishloq, Chuqurqishloq, Tepaqishloq, Dashtqishloq, Sultonqishloq, Oyimqishloq, Oyqishloq, Qumqishloq, Chigitqishloq, Belqishloq, G'aniqishloq oykonimlari.

Kent so'zi bilan: Toshkent, Parkent, Zarkent, Sho'rkent, Beshkent, O'zbekkent, Ho'jakent, Kumushkent, G'azalkent, Alimkent, Mirkent, Mo'g'ulkent, Fayziken, Piskent kabi toponimlar.

Qo'rg'on (qo'rg'oncha) yordamida: Soyovul, Oqovul, O'rtaovul, Qirqovul, Tojikovul, Qozoqovul, Qayrag'ochovul, Beshovul, Toshovul, Merganovul, Toshkentovul, Forishovul va boshqalar.

Guzar topotermini yordamida: Eshonguzar, Dalaguzar, Qirg'izguzar, Nonvoyguzar, Isfaraguzar, Sumalakguzar, Tepaguzar, Sho'rguzar, Tomaguzar, Boyguzar, Qoriguzar, Qashqarguzar va boshqa toponimlar.

Obod termini yordamida: Mirobod, Yangiobod, Chinobod, Nurobod, Qurbaqaobod, Bekobod, Dashtobod, Adirobod, Xalqobod, Haqqulobod, Xonobod, Mirzaobod, Qarshiobod, Dehqonobod, Yunusobod, Sayxunobod, Tojikobod, Saidobod va boshqalar.

Ko'cha so'zi yordamida: Yangiko'cha, Jarko'cha, Bog'ko'cha, Aylanmako'cha, Kattako'cha, Uzunko'cha, Boyko'cha va boshqa toponimlar, asosan, oykonimlar yasalgan.

Etnonimik topoterminlar. Toponimlar tarkibida ishtirok etgan urug', qabila, millat, xalq nomlari **etnonimik topoterminlar deb** yuritiladi.

Ma'lumki, o'zbek xalqi boshqa turkiy xalqlar kabi ma'lum urug'-qabilalardan tashkil topgan.

Afsuski, hozirgi paytida o'zbek xalqining ko'plab urug'-qabilalari unutilib yuborilgan. Lekin ularning kattagina qismi respublikamiz toponimiyasi tarkibida saqlanib kelmoqda.

Qabilalarning eng yiriklari – qipchoq, qangli, qatag'on, kenagas, nayman, do'rmon, saroy va ular tarkibiga kiruvchi urug'lar nomlari joy nomlarida ko'plab uchraydi. Ular orasida eng katta va asosiy qabilalardan biri – **qipchoq** qabilasidir. Bu qabila nomi bilan bog'liq Qipchoq, Sariqipchoq, Qoraqipchoq, Qipchoqqo'rg'on, Qipchoqsuv, Qipchoqravot kabi toponimlar mavjud.

Qipchoq qabilasi bir necha urug'larga bo'linadi: *qo'g'ay, bug'ach, kumushoy, o'lmas, yashiq, jaydoq, puchug'oy, elaton, bo'g'az, og'im, toz, sirmoq, yettiqashqa, qutlug' seid, cherik, ko'kbo'yin, turayg'ir, tovuldi, chang'aroqchi, chiyal, qo'lon, oybo'yra, qorabovur, boshqirt, tikan, qoratikon, sariqipchoq, qorabuyin* kabilar.¹⁰²

Ular bilan bog'liq Qorbo'yin, Tovul (Beshariq), Puchug'oy (Uchko'prik), Oqbo'yra (Qo'rg'ontepa), Turayg'ir, Yashik (Uchqo'rg'on), Qizilmush (Dangara), Bachkir (Buvayda), Changaroqchi (Izboskan), O'lmas (Namangan), Qoratikan (Pop), Qo'g'ayo'lmas, Qo'g'ay, Qo'g'aymahalla, Elaton, Yettiqashqa (Uchqo'rg'on) va boshqa toponimlar mavjud.¹⁰³

Samarqand viloyatdagi Jelturuv, Jag'albayli, Oytamg'ali (Poyariq tumani), Sariqipchoq, Qoramo'yin (Bulung'ur), Qoraqipchoq, Boltali (Pastdarg'om), Do'ngboltali, Pastboltali, Qoranayman (Paxtachi),

¹⁰² Шониёзов К. К этнической истории узбекского народа. {'} 1974.–С.109–110.

¹⁰³ Oxunov N. Toponimlar va ularning nomlanish xususiyatlari. –T.: «Fan», 1989.–B.10.

Beshbola (Ishtixon), Bolta (Kattaqo'rg'on), Qo'shtamg'ali (Qo'shrabot) etnooykonimlari ham qipchoq urug'lari nomi bilan atalgan.¹⁰⁴

Qangli etnik guruhi ham o'zbek xalqining qadimiy qabilalaridan bo'lib, bu qabila bilan bog'liq Qangli, Kattaqangli, Qani (aslida Qangli), Bolg'ali Qangli, Irg'oli Qangli, Qo'g'ali Qangli kabi qishloqlar mavjud.

Nayman qabilasi (etnonimi) bilan atalgan toponimlar ham ko'p: Nayman, Naymansaroy, Naymantepa, Naymanovul, Naymanbo'ston, Naymancha, Katta Naymancha, Kichik Naymancha va boshqalar.

Qatag'on – o'zbek xalqi tarkibidagi qabilalardan bo'lib, ularning ko'p qismi o'z urug'larini unutib yuborishgan. O'zbekistonning ayrim viloyatlari (Xorazm, Farg'ona, Qashqadaryo, Namangan, Samarqand) dagi Qatag'on nomli qishloqlar shu yerlarda qatag'onlar yashaganligidan dalolat beradi.

Do'rmon qabilasi yashagan hududlarda shu qabila nomi bilan atalgan toponimlar saqlanib qolgan. Farg'ona vodiysi, Xorazm, Buxoro viloyatlarida do'rmon etnotoponimi bilan yasalgan toponimlar bor: Do'rmon, Do'rmoncha, Pastki Do'rmon, Yuqori Do'rmon, Yonbosh Do'rmon, Toza Do'rmon, Oyoq Do'rmon va boshqalar. *“Do'rmonlarning quyli, uvoq, uch urug', ko'kchelak, sakson, no'g'oy, gurdak, oytamg'ali kabi urug'lari bo'lgan”*.¹⁰⁵

Yuzlar, Karopchiyuz, Marqayuz, Ganchiyuz, Ulyuz (Ulug'yuz), Yuziya, Yuzmahalla, Xitoyyuz, Ho'jayuz, Parchayuz, Sartyuzi, Beshyuz, Sartyuz, Yuzqishloq kabi toponimlar **yuz** etnonimik topotermini asosida vujudga kelgan.

Andijon, Bo'z, Shahrixon, Navoiy, Baxmal, Forish, G'allaorol, Namangan, To'raqo'rg'on, Yangiqo'rg'on, Bulung'ur, Jomboy, Ishtixon, Kattaqo'rg'on, Pastdarg'om, Xatirchi, O'zbekiston, Shahrisabz, Qarshi tumanidagi Saroy, Dang'ara tumanidagi Kapasaroy, Toptiqsaroy, Bag'dod tumanidagi Cheksaroy, O'zbekiston tumanidagi Do'ngsaroy, Uychi tumanidagi Qo'shtepasaroy, Romiton, Qorako'l tumanidagi Miyonsaroy, Keles tumanidagi Ko'ksaroy, O'rta Chirchiq

¹⁰⁴ Oxunov N. Toponimlar va ularning nomlanish xususiyatlari. –T.: «Fan», 1989.–B.10.

¹⁰⁵ Qorayev S. Geografik nomlar ma'nosi. –T.: «O'zbekiston», 1978. –B. 50.

tumanidagi O'rtasaroy kabi toponimlar **saroy** topotermini yordamida yasalgan.

Ming qabilasi nomi bilan Katta Minglar, Kichik Minglar, Minglar, Mington, Mingqishloq kabi oykonimlar nomlangan. Minglar Samarqand, Jizzax, qisman Farg'ona vodiysida hamda Buxoro vohasida, Surxondaryo va Xorazmda yashaganlar.

Mang'it qabilasi asosan Buxoro, Samarqand, Qashqadaryo, Xorazm vohasi va Jizzax atroflarida yashagan. Mang'itlar oq mang'it, qora mang'it, och mang'it, chala mang'it, boyg'undi mang'it, temirxo'ja, isoboy, gaulak, ko'sa, toz, qorabayir, baqirchi, ko'la tamg'ali, mang'it qozoq, un ikki cho'qay, galabotir, beshkil, chobakchak, o'z, uvolay kabi urug'larga bo'lingan.¹⁰⁶ Oqmang'it, Mangiton, Mang'ittepa, Mang'it, Mang'ityop, Mang'itobod, Mang'itsolma kabi toponimlar shu qabila nomi bilan yuritilgan.

Turk nomi bilan bog'liq Turkiston, Turkibola, Turkipoyon, Turklar, Turovul, Turkmahalla, Turkavot, Turkqishloq kabi toponimlar, **turkman** nomi bilan Turkmanovul, Yomonturkman, Turkman, Turkmanbolo singari toponimlar vujudga kelgan. **Qiyot** 92 bo'li o'zbek *qavmlari* qatorida tilga olingan urug'lardan biri bo'lib, ular Buxoro, Navoiy, Samarqand viloyatlari hamda Namangan viloyati hududlarida tarqalgan. Yomonqiyot, Qiyot, Korizqiyot, Lappiqiyot kabi etnotoponimlar ular nomi bilan bog'liq.

Respublikamiz hududida turli millatlar, xalqlar tarqalganligi, yashaganligi haqida ma'lumotlar beruvchi toponimlar ham ko'p.

Arab etnonimik topotermini yordamida Arabqishloq, Arabxona, Arabqo'rg'oncha, Arabmorzor, Arablar, Arabon, Arabband, Arabchek, Arabto'pi, Qizilarab, Arabmahalla, Kattaarab kabi toponimlar yasalgandir.

Afg'on topotermini yordamida Afg'onqishloq, Afg'onbog', Avg'on, Afg'onon, Avg'ona kabi toponimlar, *o'zbek* topoterminidan O'zbek, O'zbekon, O'zbekqishloq, O'zbekovul, O'zbekmahalla, O'zbekkent, O'zbekyop, O'zbekqipchoq, O'zbekko'tal kabi toponimlar vujudga kelgan. Uyg'urson, Uyg'ur, Qashqar, Qashqarqishloq, Qashqarguzar, Qashqarmaxay, Qashqari, Qashqarmahalla singari toponimlar **uyg'ur**, **qashqar** etnonimik topoterminlari ishtirokida yasalgandir.

¹⁰⁶ O'zbek Sovet Ensiklopediyasi. VI tom. 594-bet.

Tojik topotermini yordamida Tojikobod, Tojiklar, Tojikravot, Tojikqishloq, Tojikmahalla, Tojikovul, Katta Tojik va boshqalar; **Qozoq** topotermini yordamida Qozoqovul, Qozoqariq, Qozoqto‘pi, Qozoq, Qozoqqo‘rg‘on, Qozoqlar, Qozoqsoy, Qozoqqayirma va boshqalar. **Qirg‘iz** topotermini yordamida Qirg‘izsaroy, Qirg‘izqishloq, Qirg‘izqo‘rg‘on, Qirg‘izguzar, Qirg‘izqo‘rg‘oncha, Qirg‘izovul, Qirg‘izlar, Qirg‘izobod, Qirg‘izsho‘ra, Qirg‘izmahalla va boshqa toponimlar vujudga kelgan. Qoraqalpoq, Qoraqalpoqqo‘rg‘oncha, Tatarqishloq, Tatarto‘pi, Qalmoqon, Qalmoqlar, Qalmoq, Rabotqalmoq, Qalmoqqir kabi toponimlar ham etnonimik topoterminlar yordamida yasalgan.

Ko‘rinib turibdiki, etnonimik topoterminlar yordamida vujudga kelgan toponimlar asosan oykonimlardan iborat. Ular etnooykonimlar deb yuritiladi hamda bunday toponimlar ma’lum hududlarda qadim zamonlardan boshlab hayot kechirgan urug‘-qabilalar, xalqlarga oid muhim ma’lumotlar beradi. Yirik urug‘-aymoqlar, qabilalar o‘z navbatida kichik bo‘linmalarga, tarmoqlarga, kichik urug‘larga bo‘lingan. Bunday kichik urug‘larning ko‘pchiligi hozirgi paytda unutib yuborilgan bo‘lsa-da, oykonimlar sifatida saqlanib qolgan. Quyida shunday etnooykonimlar ro‘yxati berildi.¹⁰⁷

9-jadval

O‘zbekiston etnooykonimlari

Ayronchi	Jadik	Kulburun	Orlat
Ayteke	Jaloyir	Kunchibog‘	Orolli
Alelicha	Jamansha	Ko‘rpali	Oqbaytal
Axtachi	Jat	Ko‘sa	Oqbaroq
Achchi	Jag‘albayli	Mavlush	Oqmo‘yin
Barlos	Jettiuruv	Maydon	Oqtovlik
Barak	Jida	Mergan	Oqchelak
Batal	Jilontamg‘ali	Moyna	Oqechki
Batash	Julun	Moshlar	Oqquyli
Beshkal	Junni	Munduz	Parchayuz
Beshsari	Zarms	Naymas	Pichoqchi
Boyovut	Ilonli	Naki	Ramazon
Boyoqli	Isaboy	Nebusa	Saltir

¹⁰⁷ Etnooykonimlarni to‘plashda C.Копеев ma’lumotlarida ham foydalanildi (C.Копеев. Географик nomlar ma’nosi. –T.: «O‘zbekiston», 1978).

Gurlan	Qadan	Nekuz	Sandikli
Gurtak	Kalamush	Ovoqli	Saribosh
Duvlat	Kasbi	Oytamg'ali	Saritamg'ali
Yobuxona	Kasovli	Olatun	Sarishirin
Yobiariq	Kelachi	Olaqanot	Sariuymovut
Yomonturkman	Kichiqchiovul	Olmachi	Sario'roqli
Jarg'oq (Yorg'oq)	Kirey	Oltio'g'ul	Sariqishloq
Javog'li	Kovon	Orday	Sarkach
Sirg'ali	Uyshun	Chuyut	Kiyot
Sarg'aliog'ar	Uyg'ur	Cho'mich	Qiriq
Solin	Ungut	Shag'araq	
Soqov	O'tamayli	Shag'al	Qirqtamg'a
Surun	Uyuvli	Sherdan	Qiyon
Sug'umboy	Ukrach	Shirin	Qora
Tama	Xalaj	Shix	Qorakesak
Tamaguzar	Xatob	Shodmontubi	Qorako'sa
Tamayrat	Xidireli	Evalak	Qoramurt
Tarag'ay	Xidirsha	Elaton	Qoramurcha
Taroqli	Xontushti	Eltamg'ali	Qoramo'yin
Tashkanti	Chang'aroqchi	Erganak	Qorasadak
Tegana	Chag'ir	Echkilar	Qorason
Telov	Chektamg'a	Eshakchi	Qoratayloq
Temirchi	Chelak	Yambarak	Qoraunas
Tentak	Chibar	Yangiqo'rg'ay	Qoraupa
Tiraovul	Chibat	Yapag'i	Qoracha
Toz	Chiljivut	Yashiq	Qoruymovut
Toybaday	Chimboy	O'lmas	Qarakasmak
Toyloq	Chingiz	O'raztoy	Qorako'lonchi
Tokchiyon	Chinoz	O'ray	Qorakuyli
Tuliobod	Chiriq	O'ramas	Quva
Tulkichi	Chovdur	O'ris	Quyonguloq
Tuma	Choldar	O'roqli	Qyin
Tumar	Choljivut	O'tarchi	Quljamon
Turan	Cholmo'yin	O'choqli	Kulchan
Turg'oq	Cholqishloq	Qayroqli	Qo'ralas
Tutamg'ali	Chubalanchi	Qalmoqli	Kursak
Tupqora	Chubat	Qandi	Quldov
Turi	Chuvalanchi	Karaman	Qo'ng'irotd
Tukboy	Chuvama	Karapchi	Qo'shtamg'ali
Tukmon	Chuvat	Karmish	Qo'g'ay
Uzun	Chumchuqli	Qarqarali	Guralas
Uyshovut	Churash	Qarg'a	Xaqqa

Turli toponimik terminlar. Obyektning belgi-xususiyatini, tomonlarni, o'rnini, hajmini bildiruvchi toponimik terminlar ham mavjud: orqa, kichik, yuqori, o'rta, quyi, oq, sariq, qora, qizil, yangi, eski, ko'hna va boshqalar.

Bu so'zlardan Arqaovul, Arqali, Arqa, Balandavil (Balandovul), Balandqopur, Passalma, Pastdarg'om, Pastki Zang, Yuqori Chirchiq, Yuqori Po'latchi, Yuqorisoy, Balandariq, O'rtabuloq, O'rtaariq, Pastariq, Orasoy, Chetisuv, Chekkako'l, O'rtakuba, O'rtamayli, Oqoltin, Oqchelak, Sariqamish, Qoraqamish, Qizilo'zak, Qizilnura, Yangiqo'rg'on, Yangibozor, Yangiobod, Eskijuva, Eskibuloq, Kattaqo'rg'on kabi toponimlar yasalgan.

Bundan tashqari, ayrim gidronimlar *shirin, achchiq, chuchuk, sho'r, sovuq, issiq, sassiq* kabi so'zlar yordamida yasaladi: Shirindaryo, Shirinbuloq, Shirinquduq, Chuchukbuloq, Chuchukquduq, Sho'rsoy, Sho'ro'zak, Sho'rsuv, Sho'rquduq, Sho'rzovur, Achchiqko'l, Achchiqsoy, Sassiqsoy, Sassiqko'l, Sassiqbuloq, Issiqko'l, Issiqbuloq, Sovuqbuloq va boshqalar. Oqdaryo, Oqsoy, Oqsuv, Oqko'l, Qariq, Oqbuloq, Qorasuv, Qorasaroy, Qoradaryo, Qorabuloq, Sariqsuv, Yashilko'l, Ko'kbuloq, Ko'kdaryo, Ko'ksuv, Ko'ksuy, Qorauzak, Qizilsoy, Qizildaryo singari gidronimlar, Qiziltepa, Oqtepa, Ko'kbet, Qiziljar kabi toponimlar rang xususiyatlarga qarab nomlangan.

Lekin rang ko'rsatkichlar har doim ham aynan rang ma'nosida ishlatilmaydi. Masalan "...qora, oq so'zlarining rangdan boshqa o'nlab ma'nosi borki (yomon, sharpa, shimol, qorsiz), ular ham joy nomlarida ishlatilgan: Qoraqum – "mustahkamlangan qum", "o'simligi bor qum"¹⁰⁸, Qora dengiz – "shimoldagi dengiz", Qoratog' – "past tog'", "qorsiz tog'", "qorong'i tog'"; Qorasuv – "sizot suv", "buloq suvi"... Oqqum – "ko'chma qum"; Oqtog' – "qorli tog'", "baland tog'"... (Hasanov H.H., 1985, 25-bet).

O'rinni bildiruvchi **boshi, labi, tag'i** so'zlari yordamida Ariqboshi, Buloqboshi, Ko'prikboshi, Bozorboshi, Jarboshi, Objuvboshi, Guzarboshi, O'raboshi, Tarnovboshi, Soyboshi, Ariqbo'yi, Daryobo'yi,

¹⁰⁸ Hasanov H.H. Geografik nomlar siri. –T.: «O'zbekiston», 1985.–B. 25.

Hovuzbo‘yi, Soylabi, Ko‘llabi, Tepatagi, Chinortagi, Teraktagi, Darvozatagi kabi toponimlar yasalgan. Bo‘stonliq tumanidagi Tovoqsoy, Parkent tumanidagi Tavashaxsoy, Chovlisoy, Uchko‘prik tumanidagi Qozonbuloq, O‘zbekiston tumanidagi Mo‘ribuloq, Tuynukbuloq, Tandirbuloq kabi joy nomlari biror predmet, narsa shakliga o‘xshatilishi tufayli yuzaga kelgan. Binobarin, mazkur gidronimlardan Qozonbuloq – yuqori qismining gardishi keng, quyi qismi tor va o‘yiq bo‘lganiga ko‘ra; Tuynikbuloq va Mo‘ribuloq esa o‘zi chuqur, lekin yuzasi tor ko‘rinishda bo‘lganidan shunday nom olgan.¹⁰⁹

Xullas, bu guruh topoterminalardan yasalgan joy nomlari ham juda ko‘p va xilma-xildir. Bunday toponimlardan shu joyning o‘ziga xos xususiyatlarini, joylashgan o‘rnini va umuman o‘sha joyning mahalliy belgilarini bilib olsa bo‘ladi.

10-jadval

Toponimik terminlar (TT)ning turlari va ayrim namunalar

Geomor-fologik TT	Lito-logik TT	Gidro-logik TT	Floristik va faunistik TT	Oykoni mik TT	Etno-nimik TT	Turli TT
bel	oltin	arashon	arpa	guzar	arab	katta
do‘ng	kumus h	arna	bodom	daha	do‘r-mon	kichik
jar	zar	ariq	olma	ko‘cha	ming	ko‘hna
ko‘tal	qum	buloq	terak	kent	nayman	Chu-chuk
ort (art)	tosh	guzar	tol	mahalla	saroy	shirin
tog‘	gaz	daryo	o‘rik	ovul	uyg‘ur	eski
chuqur	neft	yop	buqa	shahar	yuz	yuqori
qorator	temir	kom	tuya	qishloq	o‘zbek	o‘rta
qopchig‘ay		ko‘l	chayon	qo‘rg‘on (cha)	qang‘li	qizil
		quduq	g‘azol		qipchoq	quyi

¹⁰⁹ Oxunov N. Toponimlar va ularning nomlanishi xususiyatlari. –T.: «Fan», 1989.–B.41.

2.4. O'zbek xalq (mahalliy) geografik terminlarining leksik tarkibi va hozirgi zaxirasi

Muayyan hududdagi terminlarning leksik tarkibiga har bir hududda yashovchi xalqlar, urug' va qabilalar terminlari kiradi. Chunki o'sha hududda yashovchi har bir xalq terminlarni o'z tillarida ko'pincha turlicha nomlaydi, bu ularning tilida aks etadi.

O'rta Osiyo hududida, shu jumladan O'zbekiston hududida ham, qadim zamonlardan buyon bir qancha urug', qabila va xalqlar yashab kelmoqda. Bu haqdagi ma'lumotlar ular yashaydigan hudud toponimlari va terminlarida (leksik tarkibi) ham o'z aksini topgan.

Ushbu hududda turkiy xalqlar bilan birga boshqa xalqlar vakillari yashagan va yashab kelmoqda.

Geografik terminlar tarixan kelib chiqishi, qaysi xalq, urug', qabilalarning tillariga mansub ekanligini hisobga olib, quyidagi guruhlariga bo'lindi:

1. *Umumturkiy leksikasiga oid xalq (mahalliy) geografik terminlari.*

2. *So'g'd tili leksikasiga oid xalq (mahalliy) geografik terminlari.*

3. *Fors-tojik leksikasiga oid xalq (mahalliy) geografik terminlari.*

4. *Mo'g'ul tili leksikasiga oid xalq (mahalliy) geografik terminlar.*

5. *Arab tili leksikasiga oid xalq (mahalliy) geografik terminlari.*

Umumturkiy leksikaga oid xalq (mahalliy) geografik terminlari.

O'zbek tili qadimgi turkiy tillardan biri bo'lganligi sababli, uning tarkibida turkiy so'zlar ko'p. Binobarin, geografik terminlar tarkibida ham umumturkiy terminlar eng ko'pchilikni tashkil etadi. Ularning ko'pchiligi ilmiy baynalmilal terminlar qatoridan o'rin olgan va ularning qo'llanilishi areallari ham ancha katta.¹¹⁰ Umumturkiy leksikaga oid xalq (mahalliy) geografik terminlari mahalliy toponimlarning vujudga kelishida ham muhim o'rin tutadi.

Umumturkiy terminlarga adir, aydar, ariq, bag'ir, barmoq, botqoq, bosh, bayir, beltir, bo'z, butoq, vodi, do'ng, degish (deygish), jilg'a,

¹¹⁰ Э.М.Мурзаев Словарь народных географических терминов. М.: «Мысль», 1984.—С.36—653.

kechuv, kesh, ko‘l, mo‘g‘uz, muz, og‘och (yog‘och), og‘iz, og‘il, odoq (etak), oqqum, sayram, tog‘, taroq, toshqin, tepa, terskay, to‘qay, ustyurt, hashar, cho‘l, chig‘ir, chel, chuqur, yurt, yop, yon, yaylov, o‘kuz, o‘yiq, o‘rda, o‘tloq, qishloq, quduq, quyu, qir va boshqa ko‘pgina terminlar kiradi. Ularning ayrimlarini izohlaymiz: **Adir** terminining etimologiyasini E.M.Murzayev “ayir” termini bilan bog‘laydi.¹¹¹ Uning fikricha, “ayir” – ajratib turuvchi ma’nosida qo‘llaniladi. O‘rta Osiyodagi barcha davlatlarda, Janubiy Sibirda keng tarqalgan termin. Joy nomlari tarkibida ham uchraydi: Qirg‘izistonda Cho‘ladir, Qoraadir past tog‘lari, Qozog‘istondagi t.y. stansiyasi, janubiy Tojikistonda Oqboshadir qirlari, Tuvada Qoraadir va O‘rtaadir daryolari.¹¹²

Ariq termini “ayiriq” so‘zidan kelib chiqqan¹¹³. O‘rxun-Yenisey yodgorliklarida – jilg‘a deb yozilgan. Hozirgi ilmiy adabiyotda va og‘zaki nutqda katta suvlar, daryolar va soylardan ayrilgan shoxobchalar **ariq** deyiladi. Joy nomlari tarkibida Oltoy o‘lkasi, Sibir, Tuva va O‘rta Osiyoda uchraydi: Juvonariq daryosi (Chuv daryosining irmog‘i), Oqariq daryosi, Tasariq qo‘rg‘oni (Qozog‘iston), Dasharx, Kendarx ariqlari, Chayarxi, Cheltikar aholi punktlari (Ozarbayjon, ozarbayjoncha *arx*–kanal), Ariqxem daryosi (Tuva), Sarligariq (Xakasiya), Oqariq, Ariq daryolari (Oltoy o‘lkasi), Poyariq, Beshariq, Oltiariq, Yangiariq, Zaxariq (O‘zbekiston) va hokazo.

Aydar termini, ustida tosh parchalari uyulib qolgan qir, do‘ng, tepalar, ya’ni tosh kokilli do‘nglarga nisbatan qo‘llaniladi.¹¹⁴ Toponimlar tarkibida ham ishlatiladi: Qozog‘istonda – Aydarli qo‘rg‘oni, Janubiy Qizilqumda Aydar sho‘rxogi, Donesk viloyatining daryolaridan biri ham Aydar deb nomlangan.¹¹⁵

¹¹¹ yuqoridagi asar, 40-bet.

¹¹² Э.М.Мурзаев Словарь народных географических терминов. –М.: «Мысль», 1984.–С.40.

¹¹³ Радлов В.В. Опыт словаря тюрских наречий. – СПб.: 1888-1911 (в 4 томах 8 книгах).

¹¹⁴ Qorayev C., G‘ulomov P., Rahimbekov R. Geografiyadan izohli lug‘at. –T.: «O‘qituvchi», 1979.–B.10.

¹¹⁵ Конкашпаев Г.К. Казахские народные географические термины – Изв. АН КазССР серия географ. Алма-ата 1951 стр. 99, Конкашпаев Г.К. Географические названия монгольского происхождения, на территории Казахстана – Изв. АН.КазССР серия филолог. Алма-ата, 1959. I.

Ayri (ayrilish) – daryolar, tog‘lar, yo‘llarning bo‘lingan, tarmoqlangan joylari. Ko‘p turkiy xalqlar ishlatadigan termin, tarqalish areli ham katta: Qozog‘iston, Boshqirdiston va Oltoy o‘lkasi toponimlari tarkibida ko‘p uchraydi: Qoraayri daryosi, Qoyaayri tog‘i (Oltoy o‘lkasi), Ko‘layriq daryosi va Ayirtosh tog‘i (Tojikiston), Qashqadayri va Kebekayri (Boshqirdiston), Qozog‘istondagi Ulug‘tog‘ning bir qismi Ayirtog‘ deb nomlangan.

Baliq (balig‘) termini qadimiy turkiy tilda *shahar* degan ma‘noni beradi. Ba‘zi mualliflar bu terminni **balchiq** (loy) bilan bog‘lashadi, lekin bu isbot talab qiladi.¹¹⁶ Qadimiy turkiy manbalarda **bolasog‘un** shaklida ham bo‘lgan. Xususan, qoraxoniylar davlatining poytaxti Bolasog‘un¹¹⁷ (xon shahri) bo‘lgan (Sharqiy Turkiston), Xonbaliq (Pekin shahrining qadimgi turkiycha nomi), bundan tashqari, Baliq, Galabaliq o‘tlog‘i (Ozarbayjon) kabi toponimlar **baliq** termini bilan bog‘liq.¹¹⁸

Bo‘z yordamida *bo‘z yer*, *bo‘z suv*, *bo‘z tuproq* kabi terminlar vujudga kelgan. *Bo‘z yer* – qo‘riq yer. Haydalgan yer, hosildor yer ma‘nosida, *bo‘z tuproq* – O‘rta Osiyoda dengiz sathidan balandligi 300 m dan 1000 m gacha bo‘lgan yerlarda keng tarqalgan tuproq turi.¹¹⁹ *Bo‘z suv* termini esa loyqa, sariq tusli suv. Daryo yumshoq jinslarni, ayniqsa lyossni, lyossimon gilni yuvib oqqanda hosil bo‘ladi¹²⁰. *Bo‘z* termini Ozarbayjonda “yalang‘och”, “o‘rmonsiz” ma‘nosida qo‘llaniladi. Turkcha **bo‘zqir** – cho‘l, dasht¹²¹ ma‘nosida, turkmancha ham shunday. Bo‘ztog‘ (Bo‘zdog‘), Bo‘ztepa, Bo‘zburun, Bo‘zg‘il tog‘lari (Ozarbayjon), Bo‘zbaytal daryosi (Tojikiston), Bo‘zayg‘ir, Bo‘zorol, Bo‘zariq, Bo‘zdala (Qozog‘iston), Bo‘zsuv, Bo‘z, Bo‘zqal’a

¹¹⁶ Э.М.Муразев Словарь народных географических терминов. –М.: «Мысль», 1984 –С. 71.

¹¹⁷ Hasanov H.H. Mahmud Koshg‘ariy. –Т.: 1963.–В. 47–48.

¹¹⁸ Алиев А.И. Топонимия западных районов Азербайджана АКД, Баку, 1975.

¹¹⁹ Bu terminlar haqida G‘ulomov P.N. Jo‘g‘rofiya atamallari va tushunchalari izohli lug‘ati. –Т.: «O‘qituvchi», 1994.–В. 22.

¹²⁰ Bu terminlar haqida G‘ulomov P.N. Jo‘g‘rofiya atamallari va tushunchalari izohli lug‘ati. –Т.: «O‘qituvchi», 1994.–В. 22.

¹²¹ Turkcha-o‘zbekcha va o‘zbekcha-turkcha lug‘at. –Т.: «O‘zbekiston», 1993.–В. 23.

(O‘zbekiston), Bo‘zteri (Qirg‘iziston) kabi toponimlar bevosita **bo‘z** termini bilan bog‘liq.

Bo‘g‘oz (bo‘g‘iz) asosan okeanlar, dengizlar, ko‘llar va ularning ayrim qismlarini bir-birlari bilan qo‘shilib turadigan kambar suv¹²². Toponimiyada o‘tish yo‘li ma’nosida ham qo‘llaniladi. Janubiy Qirg‘izistonda **bo‘g‘oz** – soylik. Pastlik yer, ikki soylikning tutashgan joyi, turkmanlarda daryoning quyilish joyi, dara, tangi (tang, bo‘g‘iz, qopchig‘ay), torgina tog‘ yo‘li ma’nolarida ishlatiladi. Joy nomlari tarkibida ham uchraydi. Qrimda – Kebitbo‘g‘oz, Angarbo‘g‘oz dovonlari, Taman yarim oroli (Krasnodar)dagi Bo‘g‘oz ko‘rfazi (liman). Bo‘g‘oz tili va shu nomdagi aholi punkti, Odessa yaqinida Karolina Bo‘g‘oz, Bosfor bo‘g‘izining turkcha nomi Bo‘g‘oz, hatto Kiprda ham Bo‘g‘oz nomli tog‘ bor.

Deygish (degish) – Quyi Amudaryoda g‘ovak jinsli qirg‘oqlarni suv yuvib turishi va natijada qirg‘oqlar qulab, ko‘plab g‘ovak tog‘ jinslarini suv oqizib ketishi hodisasi.

E.M.Murzayev bu terminning kelib chiqishini “Qadimiy turkiy lug‘at (DTS,1969)”ga asoslanib “o‘zgarish” termini bilan bog‘liq bo‘lsa kerak, deb taxmin qiladi.¹²³ Bu mahalliy termin keng tarqalib, ko‘p tillarga o‘zlashib ketdi.

Jar – oqar suvlarning yumshoq tog‘ jinslarini o‘yib hosil qilgan chuqurlik bo‘lib, asosan lyoss, lyossimon qumoqdan tuzilgan baland tekisliklarda, tog‘ etagidagi qiyaliklarida ko‘p uchraydi.¹²⁴

Qadimiy turkiy tilda (**jar**) **yer** shaklida uchraydi.¹²⁵ Tatar va boshqird tillarida **yar** – qirg‘oq, Yoqutistonda **jar (daar)** – baland qirg‘oq, dengiz, daryo bo‘yidagi chuqurlik. Oltoyda **yar** – qirg‘oq, yar, Tuvada **erik** – qirg‘oq, Xakasiyada **char** – qirg‘oq, yar, forsiy tillarda ham **jar** (jer) – *yoriq, darz, zovur, uyqin (balka), tik qirg‘oq, tik qoya*

¹²² Qorayev C., G‘ulomov II., Rahimbekov R. Geografiyadan izohli lug‘at. –T.: «O‘qituvchi», 1979.–B. 31.

¹²³ Э.М.Мурзаев. Словарь народных географических терминов. –М.: «Мысль», 1984.–С. 175.

¹²⁴ G‘ulomov P.N. Jo‘g‘rofiya atamalari va tushunchalari izohli lug‘ati. –T.: «O‘qituvchi», 1994.–B.44.

¹²⁵ M.Qoshgariy.«Devonu lug‘atit-turk». –T.: 1963, III tom. 156-bet.

shaklida qo‘llaniladi.¹²⁶ Joy nomlari tarkibida juda ko‘p uchraydi: Jar, Jarli, Jardam – Ozarbayjonda, Jarko‘l, Jartepa, Jar – Tojikistonda, Qizilyar, Yarbaji – Oltoyda, Jar –Yoqutistonda, Jarariq, Jarqo‘rg‘on, Jarquduq – O‘zbekistonda, Jarbuloq, Jarlisuv, Jarko‘l, Jarkent – Arasan (Arashon), Jarkent (Panfilov), Mug‘ojar – Qozog‘istonda.¹²⁷

Jilg‘a – termini kichik soy yoki qor, muz va yomg‘ir suvlaridan hosil bo‘ladigan oqar suvlarga nisbatan ishlatiladi.¹²⁸ E.M.Murzayev lug‘atida¹²⁹ esa *jar*, *yassi jar* (*o‘yqin*), *soylik* (*pastlik yer*), *jilg‘a*, *kichik daryocha*. Qadimiy turkiy manbalarda *yilg‘a* shaklida uchraydi. Hozirgi joy nomlari tarkibida ko‘p uchraydi: Qorajilg‘a (Chuv daryosining o‘ng irmog‘i), Sarijilg‘a (jar, Pomirdagi Rangko‘l atrofi), Katta jilg‘a (Stavropol o‘lkasi), Sho‘ronjilg‘a va Bo‘ronjilg‘a (Ozarbayjon), Qorajilg‘a tizmasi (Tojikiston), Jilg‘a (Janubiy Qozog‘iston) va Shubarjilg‘a (Qozog‘iston).

Yaylov – yozmoq, tog‘lardagi yozgi o‘tloq, alp va alpyoni (subalp) o‘tloqlari. Rus adabiy tiliga *yayla* shaklida o‘zlashgan. Qrimda *yayla*, Qozog‘iston *jaylov*, Qirg‘izistonda *jayla*, Ozarbayjonda *yayla* – tog‘lik, yassiqtog‘lik, supatog‘ (plato, yayla), turkcha *yayla* – yozda chorva mollari boqiladigan supatog‘ (plato), Afg‘onistonda – *aylag‘*. Yaylovlar turli tog‘larda har xil mutlaq balandliklardan hisoblanadi: Qrimda 1000 m, O‘rta Osiyoda va Oltoyda 2000–3500 m, Kavkazda 2000–3000 m. Toponimlar tarkibida ham uchraydi: Olmaota viloyatidagi Jaylov, Jambul viloyatida Jaylovko‘l shular jumlasidandir.¹³⁰

Xullas, O‘rta Osiyo zaminida, binobarin, O‘zbekistonda ham, umumturkiy leksikaga oid xalq (mahalliy) geografik terminlari eng ko‘pchilikni tashkil etadi. Bunday terminlarning aksariyati ilmiy-

¹²⁶ Савина В.И. Словарь географических терминов и других слов формирующие топонимию Ирана.–М.: 1984.–С. 179.

¹²⁷ Э.М.Мурзаев. Словарь народных географических терминов.–М.: «Мысль», 1984.–С. 179.

¹²⁸ Qorayev C., Rahimbekov P., G‘ulomov P. Geografiyadan izohli lug‘at. –T.: «O‘qituvchi», 1979. –B.-60.

G‘ulomov P. Jo‘g‘rofiya atamallari va tushunchalari izohli lug‘ati. –T.: «O‘qituvchi», 1994. – B.44.

¹²⁹ Murzayev E.M. Yuqoridagi asar. 180-bet.

¹³⁰ O‘sha asar. 178-bet.

baynalmilal terminlar qatoridan o‘rin olgan. Shu bilan birga, umumturkiy terminlarning o‘zi toponimlarni (asosan, mikrotoponimlarni) tashkil etishi hamda boshqa tillarga oid bo‘lgan so‘zlar bilan birga joy nomlarini shakllantirishi mumkin. Bunday toponimlar turkiy xalqlar yashaydigan hududlardan tashqarida ham ko‘plab uchraydi.¹³¹

Umuman olganda, umumturkiy xalq (mahalliy) geografik terminlari toponimlarga ham, ijtimoiy-iqtisodiy hayotga ham chuqur singib ketgan. Umumturkiy terminlarning toponimlar tarkibida ishlatilishi alohida mavzu bo‘lib, bu borada ilmiy-amaliy jihatdan tadqiq etilgan bir necha ilmiy ishlar mavjud.¹³²

So‘g‘d tili leksikasiga oid xalq (mahalliy) geografik terminlari. O‘rta Osiyo hududidagi qadimda o‘z tili, yozuvi, mustahkam davlati bo‘lgan xalqlardan biri – so‘g‘dliklardir. Tarxidan ma’lumki, so‘g‘dliklarning davlati poytaxti Marokand bo‘lgan Sug‘diyonadir.¹³³ Afrosiyob va Mug‘ qal’asi xarobalarida so‘g‘d yozuviga oid manbalar saqlangan.¹³⁴

O‘rta asrlarda turk shaharlarida, jumladan, qoraxoniylar davlatining poytaxti Bolasog‘un, Tiroz shaharlarida aholi asosan turk va so‘g‘d tilida so‘zlashganlar.¹³⁵

So‘g‘d tili jonli til sifatida hozirgi kungacha saqlanib qolmagan bo‘lsa-da, hozirgi fors-tojik tiliga yaqin bo‘lgan.

O‘rta Osiyoning asosiy qismida yashovchi so‘g‘diylar o‘z ona tillarida XIII-XIV asrgacha so‘zlashganlari ma’lum.¹³⁶ Shuning uchun Zarafshonning yuqori qismidagi yag‘noblar tilida so‘g‘d tili elementlari

¹³¹ Мусаев К.М. Лексикология тюрских языков. –М.: «Наука», 1984. –С.203–204.

¹³² Enazarov T. Shahrisabz hududi joy nomlarining tarixiy qiyosiy tadqiqi. // KD. –T.: 1993. – B.29–35. Хуррамов К. Узбекские народные географические термины обозначающие рельеф Южного Узбекистана// АКД. -Т.: 1981. Б.-19.; Камалов А.А. Некоторые вопросы изучения тюрской географической терминологии // Языки и топонимия Алтая. -Барнаул, 1979. Б.- 64–67; Hurrarov Q. O‘zbek xalq geografik leksikasining qaysi til elementlaridan shakllanganligi haqida // O‘zbek tilshunosligi masalalari. Toshkent-Qarshi, 1976. B.-59-62; Mirzayev N. O‘zbek tili leksikasining tarixiy-etimologik qatlamlarini o‘qitish// Ta’lim bo‘g‘inlarida ona tili o‘qitish mazmunini yangilash asoslari. Qarshi, 1933. B.-80-82.

¹³³ Is'hokova M. Kostetsskiy V. O‘zbekiston xalqlari tarixi. –T.: «O‘qituvchi», 1993. B.-21–40.
¹³⁴ каранг: Согдийские документы с горы Муг вып. I. –М.: 1962; вып II. –М.: 1962; вып. III. –М.: 1963.

¹³⁵ Кошгарий М. Девону луғатит-турк. –Т.: 1960. I-жилд, 486-б.

¹³⁶ «Народы Средней Азии и Казахстана» вып I. –М.: 1962. С.–132, С.–532–536.

ko‘proq miqdorni tashkil etadi. Bu hozirgi toponimlar tarkibida ham saqlanib qolgan.¹³⁷

Toshkent viloyati tarixiy toponimiyasiga nazar tashlasak, so‘g‘dcha so‘zlarni ko‘plab uchratamiz. Biskom (Piskom), Binkat, Biskat (Piskent), Farankat (Parkent), Zarankat (Zarkent), Chinakat (Chinoz), G‘azarkat (G‘azalkent) va boshqalar. Bulardan tashqari, Nijkat, Vinkerd, Unkajat, Shuturkat, Zaltikat, Banunkat, Dahkat¹³⁸ kabi tarixiy toponimlarning (Toshkent viloyati) tarkibidagi –kat, -ket, -kent (kerd) terminlari asli so‘g‘dcha –**kass** so‘zining o‘zgargan shaklidir. Yuqorida qayd etilgan Mug‘ hujjatlarida bu topoformant uch xil ko‘rinishda (-kat, -kas, -kan) uchraydi. Bu so‘zlarning ma‘nosi *shahar, qo‘rg‘on* demakdir. Keyinchalik bu toponimik termin –**kent**, –**kant** shaklida boshqa turkiy toponimlarga ham o‘tdi. So‘g‘dcha –**kas** topotermini asli o‘zi ham aholi yashadigan joy (shahar, qishloq, qo‘rg‘on)ni bildiradi. –**kas** yordamida yasalgan tarixiy toponimlar: Jabg‘ukas (Toshkent yaqinida bo‘lgan), Farnkas (Parkent), Nujkas (Xonobod), Karjakas (Xo‘jand yaqinida bo‘lgan), Tirkas (Pargos), Xotunkas (Do‘rmon yaqinida bo‘lgan) va boshqalar. Bu tarixiy toponimlar IX asrga oid “Hudud al-alam” asarida zikr etilgan.¹³⁹

Ba‘zi so‘g‘dcha topoformantlar (topoterminlar) quyidagi ma‘nolarni beradi:

- kat** (–**kand**) – shahar, qal’a, qishloq (yag‘nobcha **kat**–uy);
- ovut** (–**ovat**, –**ut**) – o‘rin, joy;

¹³⁷ Nafasov T. Qashqadaryo oblast toponimlari. // KD. –T.: 1968. B.-88-101; Nafasov T. Toponimi Kashkadarinskoy oblasti // AKD. –T.: 1968. c.-9-10; Nafasov T. Janubiy O‘zbekiston toponimiyasining etnolingvistik analizi. –T.: 1985. C.-55–64;

Караев С. Древние топонимы Средней Азии в согдийских документах с горы Муг // Ономастика Средней Азии. –Фрунзе, «Илим», 1980. Б.-141-149; Хромов А.Л. Согдийская топонимия верховьев Зерафшана // Топонимика Востока. –М.: «Наука», 1969. С.-87–99; Enazarov T. Shahrisabz hududi joy nomlarining tarixiy qiyosiy tadqiqi. // KD. –T.: 1993. C.-35–41; Абдунабиев А. Содийские –кат, –канд, в топонимии Средней Азии. // Ономастика Средней Азии. –Фрунзе, «Илим», 1980.

¹³⁸ Begimov O. Toshkent viloyatining qadimgi eroniy toponimlari xususida // «Toshkent shahri va viloyati toponimlari muammolari». –T., 1994. B.-69–70.

¹³⁹ Bo‘riyev O. XI–XVI asrlar yozma manbalarida Toshkent shahri va viloyati toponimiyasi // Toshkent shahri va viloyati toponimlari muammolari. –T., 1994, B.-48–50.

-por – qarshi, biron narsaning qarshisida (masalan, so‘g‘dcha Porvog‘ – bog‘ning qarshisidagi joy). Hozir Pomir mikrotoponimiyasida **-por** topoformanti keng tarqalgan: Pordara, Poryil va boshqalar;

-rut – daryo, hozir **rud** shaklida ishlatiladi va suv, ariq, kanal, daryocha ma‘nolarida qo‘llaniladi;

-zoy – yer, o‘lka (yag‘nobliklarda yer maydoni, haydalib ekin ekilgan yer, masalan, G‘antumizoy – bug‘doy ekilgan joy, ya‘ni yag‘nobcha **g‘antum** – bug‘doy, **zoy** – ekin ekilgan joy, yer ma‘nosida); **-sara** – ustida, yuqorida (masalan, Shaxsara – yag‘nocha shax(qoya) ustidagi joy ma‘nosida);

-g‘or (g‘ar) – tog‘ (yag‘nobliklarda **g‘ar** – tog‘, bu umuman tog‘ ma‘nosida emas, o‘tish dovoni (o‘tkil) bo‘lgan va inson tomonidan o‘zlashtirilgan tog‘ etaklari ma‘nosida).

Rovut topoterminining ma‘nosi hozircha juda ham aniq emas. A.L.Xromov fors-tojik adabiyotlaridagi **rovut-rovat-ravot** so‘zining ma‘nosini ruscha **lug**, ya‘ni o‘tzor, ko‘klamzor bilan bog‘liq bo‘lsa kerak deb hisoblaydi.¹⁴⁰

Bulardan tashqari so‘g‘dcha **-if (-yef, -yev), -ich (-uch), -k, -ik (-yek), -t (-d), -mand (-mant, -man), -vand (-vant), -in (ind), -on (-un), -it, -ar** kabi topoformantlar yordamida toponimlar yasalgandir.

Xulosa tariqasida shuni qayd etish joizki, so‘g‘d tili leksikasiga oid sof geografik terminlar bizgacha yetib kelmagan yoki kam saqlanib, ular asosan topoterminlar (ba‘zan topoformant) shaklida joy nomlarining tarkibida saqlanib qolgan.

Fors-tojik leksikasiga oid xalq (mahalliy) geografik terminlari.
O‘rta Osiyo zaminida qadimdan turkiy xalqlar va boshqa qabila, urug‘, elatlar bilan birga fors-tojik tilida so‘zlashuvchi xalqlar, urug‘, qabilalar yashab kelgan va kelmoqda. Turkiy va eroniy (fors-tojik) qabilalarning ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, madaniyati mushtarak bo‘lgan, tashqi dushmanlarga qarshi birgalikda kurashishgan. Shuning uchun turkiy so‘zlar fors-tojik tiliga, fors-tojikcha terminlar esa turkiy tillarga o‘tgan,

¹⁴⁰ Хромов А.Л. Согдийская топонимия верховьев Зарафшана // Топонимика Востока. – М., 1969. С. – 96.

o'zlashgan. Fors-tojik tiliga oid terminlar ilmiy-baynalmilal terminlar qatoridan ham o'rin olgan. Ularning ayrimlarini izohlaymiz:

Ag'ba (aqba) dovon, tog' yo'li, arabcha **aqba** ham shu ma'noda. O'rta Osiyo hududida keng tarqalgan termin. O'rta asrlardagi arabnavis olimlar asarlarida hamda "Hudud al-olam", "Tarixi Tabariy" asarlarida **ag'ba** termini uchraydi.¹⁴¹ Hozirgi paytda O'zbekistonning ayrim tumanlarida **ovg'a** (dovonga chiqiladigan tik yo'l ma'nosida) shaklida uchraydi. **Ag'ba** esa asosan O'rta Osiyoning tog'li o'lkalari toponimlari tarkibida saqlanib qolgan: Ag'badaryo, Ag'badara, Ag'balangar, Aqbabosh, Aqbai Gishxun, Choshi aqba, Aqbavodimiy, Aqbai Obburdan va hokazo.

Forscha-tojikcha **deh (dih)** terminining ma'nosi qishloq, ba'zi pomirliklar tilida *de*, *di* ham shu ma'noni beradi. Eronda **dehiston** – qishloq birlashmalari, bir necha qishloqlar to'dasi, eng kichik ma'muriy birlik. Toponimlar tarkibida ko'p uchraydi: Denov (Dehinav – O'zbekistonda); Deynav – Chorjuy oblastida; Deh va Dehikalon – Tojikistonda; Diza, Qalandardiza, Qo'shadiza, Dizaxli, Digyax – Ozarbayjonda (qadimiy turkiy tilda *diza* – qal'a, masalan, Jizzax – Dizakqal'a, hozir Ozarbayjonda saqlanib qolgan); Dehbog', Dehbozoro, Dehnov – Eronda. Eron toponimikasi bilan shug'ullangan toponimist I.V.Savina Erondagi *diza* termini bilan bog'liq yetmishdan ortiq joy nomlarini keltirgan.¹⁴²

Garmsel (tojikcha *garm* – issiq, *sel* – oqim) O'rta Osiyo hududida yilning iliq davrida esuvchi issiq va quruq shamol.¹⁴³ Badaxshondagi Garm-Chashma – *issiq buloq*, lekin Garm tog'ining *issiq* so'ziga hech aloqasi yo'q, qadimgi so'g'dcha *grm* – qishloq, yashash joyi degan ma'noda deb hisoblaydi E.Murzayev.

¹⁴¹ Qorayev C., G'ulomov P., Rahimbekov R. Geografiyadan izohli lug'at. –T.: «O'qituvchi», 1979. B.-19.

¹⁴² Савина И.В.Словарь географических терминов и других слов формирующих топонимию Ирана. –М., 1971.

¹⁴³ G'ulomov P.N. Jo'g'rofiya atamaları tushunchalari izohli lug'ati. –T.: «O'qituvchi», 1994, B.-26; Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. –М.: «Мысль», 1984. С.-140; Qorayev C., G'ulomov P., Rahimbekov R. Geografiyadan izohli lug'at. –T.: «O'qituvchi», 1979. B.-34.

Girdob – uyurma, suvning yuzasi qismida bo‘ladigan aylanma harakat. Tojikchada *gird* va *ob* so‘zlarida yasalgan. Tojikiston mikrotoponimiyasida ko‘p uchraydi.

Harsang termini *qoya*, *g‘o‘la toshlar*, *palaxsa toshlar* ma’nosini beradi. Tojikcha **kar (har)** – katta va **sang** – tosh. Tojikistondagi Karsang toponimi shundan yasalgandir.¹⁴⁴

Ariq, kanal ma’nosini beruvchi **jo‘y** mahalliy tarixiy terminlardan bo‘lib, hozir Buxoro va Samarqand viloyatlarida ariq va kichikroq kanallar shu termin bilan yuritiladi. Ariq, kanal yoqasidagi yerga **jo‘ybor** deyiladi. **Jo‘ybor** forslarda ariq, kanal, soy, jilg‘a, o‘zan ma’no-larida qo‘llaniladi. Afg‘oncha **juvar** – suv yig‘iladigan havza. Jo‘ydam (Farg‘ona), Jo‘ynov, Jo‘yrabot (Buxoro), Chorjo‘y kabi toponimlar va Eron-dagi ko‘pgina mikrotoponimlar jo‘y termini bilan yasalgandir.

Forscha-tojikcha **ko‘tal** tog‘ dovoni, tog‘dan oshib o‘tiladigan yo‘l ma’nosida qo‘llaniladi, toponimlar tarkibida ham uchraydi, masalan, Jizzaxdagi O‘zbekko‘tal.

Ko‘h – tog‘, tog‘ tizmasi, tog‘ cho‘qqisi; **ko‘histon** tog‘li o‘lka; **ko‘hpoya** – tog‘oldi, tog‘ etagi, tog‘ yo‘li. Toponimlar tarkibida ko‘plab uchraydi; Ko‘histon (Tojikistondagi tog‘li o‘lka), Ko‘hisafed tog‘i (Surxondaryo), Ko‘hi – Mo‘g‘il (Mo‘g‘iltog‘, Tyanshan), Ko‘h tizmasi, Ko‘hdara daryosi va aholi yashash maskani, Safedko‘h, Surxko‘(x) tizmasi (Tojikiston) va boshqalar. Afg‘oniston va Eron toponimiyasida ham **ko‘h** termini bilan bog‘liq joy nomlari talaygina.¹⁴⁵

Ko‘lob – turkiycha *ko‘l* va tojikcha *ob* – suv so‘zlaridan yasalgan bo‘lib, botqoqlashgan yer, botiq zax yer ma’nosini beradi. Asosan, daryo qayirlarida sizot suvlari, toshqin suvlari, boshqa yerlarda qor va yomg‘ir suvlari to‘planib qolgan botiq yerlar **ko‘lob** deyiladi.¹⁴⁶ Tojikistondagi Ko‘lob, Ko‘loba, Ko‘lobdaryo toponimlari shu termin yordamida yasalgan. **Marg‘zor** termini o‘tzor, maysazor, tog‘larning yashil

¹⁴⁴ O‘sha kitob, 591-bet.

¹⁴⁵ Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. –М.: «Мысль», 1984. С.-296. Розова Л.И. Словарь географических терминов и других слов формирующих топонимию Таджикской ССР. –М.: 1975.

¹⁴⁶ G‘ulomov P.N. Jo‘g‘rofiya atamallari va tushunchalari izohli lug‘ati. –T.: «O‘qituvchi», 1994. B.-61.

(o'simlik bilan qoplangan) yonbag'irlariga, umuman o'tloqqa nisbatan ishlatiladi. Yag'nobcha **marg'** – o'tloq, o'tzor ma'nosini beradi.¹⁴⁷ *Marg'* termini haqida A.Z. Rozenfold maxsus maqola yozgan.¹⁴⁸ *Marg'* oddiy so'z sifatida hozir ham ishlatiladi, u, asosan, murakkab so'z yoki toponimlar tarkibida qo'llaniladi: *Marg'zor*, *Marg'zori* – Sir, *Murg'ob* (asli *Marg'ob*), *Marg'idar* (Tojikistonda); *Marg'ilon* shahri nomini ham toponimistlar *marg'* termini bilan bog'laydilar, Turkmanistonda – *Murg'ob* daryosi.

Hozirgi paytda tojikcha **alaf** – o't, **alafzor** – o'tzor termini ham ishlatiladi.

Lalmi – sug'orilmasdan dehqonchilik qilinadigan yerlar, asosan, tog'oldi, adirlarda va vohalarda bo'ladi. O'zbekcha *bahorikor* deb yuritiladi.

Langar – to'xtash joyi, qo'noq, manzil. Ilgarigi karvon yo'llaridagi qo'noq joylar, karvonsaroylar shu termin bilan yuritilgan. Langarda choyxona, mehmonxona, karvonsaroy, ba'zan guzar (bozori bilan)lar bo'lgan.¹⁴⁹ Aziz avliyolarning mozori ham langar deyilgan.¹⁵⁰ Toponimist A.Z. Rozenfoldning **langar** terminiga oid maxsus maqolasi bizga ma'lum.¹⁵¹

Kelib chiqishiga ko'ra forsha-tojikcha, lekin turkiy va boshqa tillarda qadimdan ko'p ishlatilib, barcha turkiy tillar uchun umumiy bo'lib qolgan terminlar ham uchraydi. Masalan, **mag'ora** – g'or, XX asr boshidan to 1930-yillarning ikkinchi yarmigacha *mag'ora* ishlatilgan, hozir joy nomlari tarkibida uchraydi: *Mag'ora* – Ozarbayjonda, *Mag'ortepa*, *Qizilmag'ora* tog'lari va *Mag'orajuk* Armanistonda,

¹⁴⁷ Климчицкий С.И. Название Согдианы в топонимике Таджикистана // «Записки Института востоковедения» АН СССР т. VI -М.-Л.: 1937.С.-10; Хромов А.Л. Очерки по топонимии и микротопонимии Таджикистана. –Душанбе, 1975.

¹⁴⁸ Известия АН Таджикской ССР. Серия общественных наук. –Душанбе, 1956. С.-10–11.

¹⁴⁹ Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. –М.: «Мысль», 1984. С.–355; G'ulomov P.N. Jo'g'rofiya atamallari va tushunchalari izohli lug'ati. –Т.: «O'qituvchi», 1994. В.-63.

¹⁵⁰ Qorayev C., G'ulomov П., Rahimbekov R. Geografiyadan izohli lug'at. –Т.: «O'qituvchi», 1979. В.-78.

¹⁵¹ Розенфельд А.З. Название «лангар» в топонимии Таджикистана // Изв. ВГО. т. 72 вып. 6. 1940.

Mag'oro va Mag'oraskali – Gruziyada, Mag'ora va Mag'orajik – Turkiyada.

Tojikcha **ob** – suv, daryo, **pyonob** – daryoning quyi qismi. **Ob** yordamida ko'pgina terminlar yasalgan: *obdon*, *ob-havo*, *obxo'r*, *obombor*, *obdara* (torgina dengiz ko'rfazi), *obloy* – loyqa suv, *obband* – to'g'on, *beob* (biob) – suvsiz, -on qo'shimchasi qo'shilib *biyobon* – ya'ni suvsiz dasht, cho'l, suvsiz yer kelib chiqqan. Kopetdog'da **ob** – issiq (termal) buloq.¹⁵²

Ob termini yordamida ko'plab toponimlar vujudga kelgan; uning tarqalish areali ham ancha katta. Toponimist olim A.Z.Rozenfold Tojikiston hududidagi gidronimlar ro'yxatini tuzgan.¹⁵³ Obi Xingou, Obi Ravnou, Obi Niou, Obi Niyou, Obi Hamarou, Surxob va Obisurx (har ikkalasining ma'nosi – Qizilsuv), Safedobdara (Oqdaryo – dara), Siyohob (Qoradaryo), Varzob, Duoba toponimi ham ko'p uchraydi. Amudaryoning qadimiy nomlaridan biri Obiamu, Ozarbayjonda Siov daryosi, Zardob aholi maskani, Apsheron yarim orolining etimologiyasi ham **ob** bilan bog'liq; ob+shirin – shirin suv, ya'ni *chuchuk suv* yoki «ob+sho'r+on» – *sho'r suv*.

Sibir toponimikasi bilan shug'ullanuvchi A.P.Dulzon bu regionda uchraydigan 35 ta **ob** termini bilan bog'liq gidronimlarni ko'rsatib o'tgan.¹⁵⁴

Janubiy O'zbekistonda **parajma** termini odam o'tib bo'lmaydigan darajada buzilib ketgan (surilmalar, sig'alonlar) yerlarga nisbatan ishlatiladi.

Pul termini asosan toponimlar tarkibida saqlanib qolgan bo'lib, *ko'prik* ma'nosini beradi. Masalan, Tojikistonda – Puligirdob, Pulichuqur, Pulbog', Saripul, Pulisangin (Toshko'prik, Norak GESi qurilgan joy), O'zbekistonda – Taxtapul.

¹⁵² Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. –М.: «Мысль», 1984. С.-400.

¹⁵³ Розенфельд А.З. Гидрографические термины в топонимии Таджикистана. – ВГ вып.81 –М., 1970.

¹⁵⁴ Дулзон А.П. Древние топонимы Южной Сибири индоевропейского происхождения – В кн. ТВ Новые исследования. –М., 1964.

Roh (roha, raha) – yo‘l, o‘tish yo‘li; Tojikistondagi Rohiob va Rohinav, Erondagi Mionroh, Rohdar kabi toponimlar ushbu termin yordamida yasalgan. **Reg** – qum, qumloq, qumli joy. O‘rta Osiyodagi shaharlarda qadimda jamoat to‘planadigan markaziy maydonlarga quruq bo‘lsin deb yerga qum solib qo‘yilgan. Bunday joylar **registon**, ya‘ni qumli joy deb atalgan. Sahroi Kabirda toshloq (shag‘alli) cho‘llar **reg** deb ataladi.¹⁵⁵ Joy nomlari tarkibida ham ko‘plab uchraydi; Regidor (Buxoro viloyati), Registon (Afg‘onistondagi cho‘l), Rigbolend (Erondagi cho‘l nomi)¹⁵⁶ va boshqalar.

Forscha-tojikcha **rud** termini *suv, daryo, ariq, kanal* ma’nolarida qo‘llaniladi. Toponimlar yasallishida faol ishtirok etgan: Tangirud daryosi, Shurud va Baxrud aholi maskanlari, Bisheru (**ru** ham shu ma’noda, **Bisheru** – o‘rmon daryosi), Choyrud (**choy** Ozarbayjonda soy, daryo ma’nosida) kabi toponimlar Ozarbayjonda; Ruispiri (kanal, ariq qirg‘og‘i), Ruisbodo (kanalning quyi qismi), Rustavi (kanalning bosh qismi) toponimlari Gruziyada; Tojikistonda Pasrud daryosi, Yahrud dovoni, Panrud aholi punkti, Rudak (Panjikent yaqinida, ulug‘ shoir Rudakiy tug‘ilgan qishloq); Shohrud (Buxoroda); Narshaxiy (X asr) asarlarida Zarafshon daryosi – Rudizor (oltin daryo) deb yuritilgan. Turkmanistondan oqib o‘tuvchi Tajang daryosining Afg‘onistonda boshlanadigan qismi Herirud deb nomlanadi; Eronning markaziy qismida Rudeshur daryosi bor; Kaspiy dengiziga quyiluvchi bir daryoning nomi Sefirud.¹⁵⁷

Tang (tangi) – dara, chuqur dara, qopchig‘ay. O‘rta Osiyo hududidagi Tangdara, Bartang, Oqtang, Dangidara (Tojikiston), Ko‘hitang tog‘i (Turkmaniston va O‘zbekiston), Tangarud daryosi, shuningdek, Ozarbayjondagi Tankuvan (aholi punkti), Erondagi Tanganamak (daryo) toponimlari ushbu termin yordamida yasalgan.

¹⁵⁵ G‘ulomov P.N. Jo‘g‘rofiya atamallari va tushunchalari izohli lug‘ati. –T.: «O‘qituvchi», 1994. –B.- 90. Qorayev C., G‘ulomov P., Rahimbekov R. Geografiyadan izohli lug‘at. –T.: «O‘qituvchi», 1979. –B.- 110.

¹⁵⁶ Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. –М.: «Мысль», 1984. С.- 479.

¹⁵⁷ Yana Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. –М.: «Мысль», 1984. – С.-485.

Shox tojiklarda daryo irmog'i ma'nosida ishlatiladi, shoxobcha – kichik irmoq; **shoxrud** – bosh daryo, kanal, ya'ni o'z suvini ko'p tarmoqlarga bo'ladigan kanal. Toponimlar tarkibida ko'p uchraydi: Shoxdara, Dushox daryolari (Badaxshon), O'zbekistondagi So'x toponimining etimologiyasi *shox* bilan bog'lanadi.¹⁵⁸

Chaman termini o'tzor, maysazor ma'nosida qo'llaniladi. Joy nomlari tarkibida ham uchraydi: Chamanbuloq, Chamangul (Tojikiston), Olachaman, Chamanzamen, Chamanobod (Eron).

Bundan tashqari *makon, manba, mahalla, namak, sardoba, sahro, hisor, chorbog', chashma, chim, sharshara, shax* kabi ko'pgina terminlar shunday (umumiy) terminlardir.

Xullas, forsha-tojikcha terminlar umumturkiy terminlardan so'ng eng ko'pchilikni tashkil etib, boshqa tillarga ham o'tib, o'zlashib ketgan. Respublikamizda Surxon-Sherobod vodiysining yuqori qismi, Zarafshon va Farg'ona vodiylarida bunday terminlar keng tarqalgan.

Mo'g'ul tili leksikasiga oid xalq (mahalliy) geografik terminlari. Tarixdan ma'lumki, O'rta Osiyo xalqlari XIII asr boshlarida mo'g'ul istilochilari zulmi ostida qoldi. Chingizxon bu ulkan hududni o'z o'g'illariga ulus qilib bo'lib bergan. Tabiiyki, mo'g'ullar o'zlari bilan urf-odatlarini, an'analari va shu bilan birga mo'g'ul tili elementlarini ham olib kirgan. Aslida turkiy va mo'g'ul tillari tarixan bir-biriga yaqin va ular yagona oltoy tillari guruhiga kiradi.

Respublikamiz hududida (umuman, O'rta Osiyo hududida ham) turkiy til bilan mushtarak bo'lgan mo'g'ul tiliga oid xalq geografik terminlari ham ko'p uchraydi. Masalan, **aymoq** hozirgi Mongoliyada ma'muriy birlik, hudud, o'lka, viloyat. Dastlab **aymoq** termini urug', qabila, urug'-qabilalar birlashmasi (uyushmasi)ga nisbatan qo'llanilgan. Hozir ko'proq og'zaki nutqda **urug'-aymoq** termini ishlatiladi. Toponimlar tarkibida ham uchraydi: Xirdaaymoq (Ozarbayjon), Aymoq (Qashqadaryo), Aymoqi (Dog'iston), Eronning shimolida Cheharoymaq nomli okrug bor.

¹⁵⁸ Хуррамов К. Узбекские народные географические термины обозначающие рельеф южного Узбекистана // КД. –Т.: 1981. –С. -45.

Arashon (arasan, arshon) ham turkiy va mo'g'ul tillari uchun mushtarak, umumiy bo'lgan terminlardan bo'lib, issiq suvli mineral buloq, shifobaxsh buloq ma'nosida qo'llaniladi. Tuvada **arjan**, qozoqlarda **arasan**, mo'g'ul va buryat tillarida **arshan**, qirg'izlarda **arashan** tarzida qo'llaniladi. **Arashon** termini ulkan hududda – O'rta Osiyodan Uzoq Sharqqacha, Buryatiyadan to Tibetgacha keng tarqalgan. Sanskritcha **rasayana** – «*bol*», «*obi hayot*», «*shifobaxsh buloq*» so'zidan olingan. Joy nomlari tarkibida ko'p uchraydi: Arashan kurorti, Oltin Arashan (Issiqko'lda), Arashan daryosi – Qirg'izistonda; Arjan daryosi, Arjani, Arjantu tog'i va Arjan-Qosh Oltoy o'lkasida; Arasan-Kaba bulog'i va shu nomdagi daryo – Sharqiy Qozog'istonda; Arshan – Qalmaq Respublikasida; Arshan – Irkutskda; Arshan Zelman – Kaspiybo'yi pasttekisligida; Arshan shahri – Buryatiyada; Turkmanistondagi Archman issiq bulog'i va shu nomdagi temiryo'l stansiyasi ham **arashon** termini bilan bog'liq. Hatto Xitoyda ham Arshant, Mongoliyada Arashani-Ixe-Ula, Arshanti kabi toponimlar ham borki, ular ham ushbu termin bilan bog'langan.

Bel termini, E.M.Murzayevning ta'kidlashicha, metaforik terminlardan biridir. Masalan, ozarbayjon tilida – «*yol*», «*tog' tepalari (gryadalari)*», «*yassi tepaliklar*», tuvaliklar tilida – «*tog' yonbag'ri*», «*yon sirti*», «*biror narsaning o'rtasi*», turkmancha – «*tog'larning o'tloq bilan qoplangan o'rta qismi*», «*tog'larning baxorikorlik bilan shug'ullaniladigan qismi*», xakas tilida – «*dovon*», «*uval (yassi tepalik)*», «*tog' yonbag'ri*», turkcha – «*dara*», «*tang (tangi, qopchigay)*», qozoqcha va qirg'izcha – «*dovon*», «*tog'lardan o'tish oson bo'lgan yer*», qozoqchada yana «*yassi tepalik*», «*uncha baland bo'lmagan, qirralari sezilmaydigan balandlik*», mo'g'ul tilida «*tog' yonbag'rining pastki qismi*», «*tog' etagi*», «*qiyalama tog' (ruscha «kosogore»)*», afg'oncha «*dovon*», «*tog' yo'li*». Ushbu termin yordamida asosan oronimlar paydo bo'lgan: Muzbel, Olabel, Qorabel, Tuzbel, Saribel, Belorol va boshqalar.

Mo'g'ul va turkiy tillar uchun umumiy, mushtarak bo'lgan terminlardan biri **buloq** bo'lib, u yer ostidagi suvlar yer yuzasiga tabiiy holda sizib chiqqan joyga aytiladi. Toponimlar tarkibida ko'plab uchraydi:

Baykalorti, Janubiy Sibir, Mongoliya, Qozog'iston, Qirg'iziston, O'zbekiston, Tatariston va Boshqirdiston toponimlarining ko'pchiligi **buloq** topotermini yordamida yasalgan: Qorabuloq, Akpabuloq, Qaynarbuloq – Pavlodar oblastida, Kama daryosining bir irmog'i – Buloq, Volgabo'yida Toldi-Buloq, Oltoy o'lkasida Buloq, Tuvada ham Buloq daryolari bor; Olmaota yaqinida tog'-chang'i sporti muntazam o'tkazilib turiladigan joy nomi – Chimbuloq; Qirg'izistonda Toldibuloq, Mingbuloq, Saribuloq, Baykalortida Xadabuloq temiryo'l stansiyasi, Buryatiyada Klyuchi-Bulak, Tyumenda Pulak ko'li, Ozarbayjonda Buloqtagi, Oqbuluq toponimlari hamda Mongoliyada Oltinbuloq, Sinszyan-Uyg'urdagi Misbuloq bevosita ushbu termin bilan yasalgan toponimlardir.

Dala termini ham turkiy, ham mo'g'ul tili leksikasiga oid termin bo'lib, keng, ochiq, tekis joy, yerga nisbatan qo'llaniladi. Og'zaki nutqda dala termini **dala-dasht** shaklida ham ishlatiladi. Qadimgi turkiy tilda **dala dasht**, ozarbayjoncha **tala** – *tekislik, tekis, o'tloq yer*, qozoq va qoraqalpoq tillarida **dasht** – *ochiq, tekis, keng yer*, qirg'iz tilida **dasht** – *ochiq yer* ma'nolarini beradi. Toponimlar tarkibida ham keng qo'llaniladi: masalan, Qo'ng'irot yaqinida Mamayning Dalasi degan joy bor.

Soy termini bizda *vodiy, irmoq, soylik, eski o'zan, yassi jar* ma'nolarida yaxshi tanish. Turkiya va Ozarbayjonda **choy** shaklida qo'llaniladi. Ozarbayjoncha **choyloq** – *quruq o'zan*, **choybosar** – *qayir, quyi terrasa*, **choy og'zi** – *daryoning (soyning) quyilish joyi*, turkmanlarda **choy** – *darali soy, quruq o'zan, jar*, G'arbiy Turkmanistonda esa **soy** shaklida qo'llanilib, *quruq o'zan, yassi jar, o'yqin, kichik daryo*, qirg'iz tilida **soy** – *qurib qoluvchi daryo o'zani, quruqsoy* degan ma'nolarni beradi. E.M.Murzayevning ma'lumotiga ko'ra, Tomsk pedagogika institutining toponimlar kartotekasida **soy** topotermini yordamida yasalgan 406 ta joy nomlari saqlanadi.

Respublikamiz hududida **soy** topotermini yordamida yasalgan gidronimlar ko'p: So'qoqsoy, Parkentsoy, Chovlisoy, Maylisoy, Kosonsoy, Boshqizilsoy, Quruqsoy va boshqalar. Hatto Turkiya, Afg'oniston, Eron, Xitoy va Mongoliya toponimlari tarkibida ham soy (choy)

topotermi yordamida yasalgan joy nomlari ko'p. Ko'rinib turibdiki, **soy** terminining tarqalish areali nihoyatda katta hududdagi toponimlar tarkibida saqlanib qolgan.

Tuman termini «*o'n ming*» ma'nosini beradi, bu haqda yuqorida qisman qayd etib o'tildi. Qadimgi turkiy tilda **tuman** – «*o'n ming*», «*ko'plik*» ma'nosida qo'llanilib, mo'g'ullar istilosidan so'ng O'rta Osiyoda (ruslar bosqiniga qadar) va ayrim yaqin Sharq mamlakatlarida ma'muriy birlik sifatida qo'llanilgan. O'rta asrlarda mo'g'ullar o'n ming askari bo'lgan polkni shunday atashgan.

Hozirgi vaqtda toponimlar tarkibida saqlanib qolgan: Sibirdagi Tyumen shahri va viloyati, Dog'istondagi Tyumen qishlog'i, Qozog'istondagi Tumanariq stansiyasi nomlari **tuman** terminidan olingan.

Ulus termini ko'pgina turkiy xalqlar uchun ham, mo'g'ul tili uchun ham umumiy bo'lgan termin. Mo'g'ul tilida *xalq, davlat, mamlakat* ma'nosida qo'llaniladi: Mongol Ard Ulus – Mongoliya Xalq Respublikasi.

Xulosa qilganda, mo'g'ul tili leksikasiga oid terminlarning ko'pchiligi, umumturkiy va boshqa tillar bilan yonma-yon, keng qo'llanilib, ular bilan mushtarak, umumiy bo'lib qo'llanilib kelingan va hozir ularning aksariyati toponimlar tarkibida ham saqlanib qolgan.

Arab tili leksikasiga oid xalq geografik terminlari. Arablarning O'rta Osiyoga bosqinchilik yurishlari VII asrning ikkinchi yarmidan boshlangan edi. Mahalliy xalqlarning mardonavor qarshi kurashlariga qaramay, feodal tarqoqlikdan foydalangan arablar, O'rta Osiyoni (Movarounnahrni) VIII asr boshlarida zabt etishgan.

Arab tili bir necha asrlar davomida Yaqin va O'rta Sharqda ilmiy til bo'lib kelganligi ham ma'lum. Shuning uchun arab tili uning elementlari turkiy va boshqa tillar tarkibida salmoqli o'rinni egallab kelgan. Geografik terminlarning ayrimlari ham arab tili leksikasiga oid terminlardir.

Bob – darvoza, eshik, kirish joyi, toponimiyada **bo'g'oz (bo'g'iz)** ma'nosida qo'llaniladi. Asrlonbob (Qirg'izistonda), Pop (ilgari Bob bo'lgan, O'zbekistonda), Bobilmandob bo'g'izi, Bobiyur, Bob Laymun

daryosi (Suriya), Bob-al-Bahrayn (Fors ko'rfazi) va boshqa toponimlar *bob* termini bilan bevosita bog'liq.

Jabal – tog' demakdir. Pokistonda *tog'*, *tepalik*, Eronda *tog'*, *tog' tizmasi*, *tog' cho'qqisi*, *balandlik*, Tunisda – *jarlik bilan o'ralgan supa tog'lar (platolar)ning yonbag'ri*, *supa tog'* ma'nosida qo'llaniladi. Arab mamlakatlari oronimlari tarkibida **jabal** termini qo'shib ishlatiladi: Jabal Axbor, Jabal Aqra, Jabal Xira va boshqalar. Gibraltar – Jabal al-tariqa ("Jabal"– tog', Toriq – arab lashkarboshisi, u 711-yili hozirgi Gibraltar-dan o'tgan) so'zidan olingan.

Arabcha **jazira** termini *orol* ma'nosida qo'llanilgan bo'lib, hozir kam ishlatiladi.

Kabir termini ham turkiy, ham arab tili uchun umumiy bo'lgan terminlardan sanaladi. O'rta Osiyoning janubi va Erondagi sho'rxok cho'llar **kabir** deb yuritiladi. Kabir asosan relyefning botiq joylarida uchraydi. Arablarda kabir – katta, buyuk ma'nosida qo'llaniladi. Joy nomlari tarkibida ham uchraydi: Kabirli (Ozarbayjon), Dashti Kabir va Kabiri Namak (Eron), dunyodagi eng katta cho'l Sahroi Kabir.

Maydon – ochiq, tekis joy, dala yer. O'rmonlar orasidagi daraxtsiz sayhon yer, tog'lardagi tekis joylar, shaharlarda bozor, yig'ilish, ko'rgazma joyi uchun ajratilgan yalang yer. Toponimlar tarkibida ham uchraydi: Maydon, Maydanes, Maydanovka nomli joy nomlari Ukrainada ko'p uchraydi, Maydon (O'sh, Andijon, Samarqand), Maydонтol dovoni Talas Olatovida, Polshada Maydan Soposki, Maydanak degan joylar bor. Bolqon yarim orolida Maydonpek nomli temir rudasi koni bor. Zagreb va Kalkutta shaharlarining asosiy maydonlari Toshmaydon va Maydon deb yuritiladi. Damashqning janubiy qismi Maydon deb yuritiladi. G'arbiy Tyanshanda Maydонтol, Sharqiy Turkistonda Maydонтog' tizmasi bor. Janubiy Afrika Respublikasining Mozambik bilan chegarasi yaqinida Kapmaydon toponimining bo'lishi qiziq hodisa.

Manba – daryo suv oladigan joy, daryo boshlanadigan joy; muzlik, qor, buloq, chashma, botqoq. Asli kelib chiqishi arabcha, lekin keyinchalik turkiy tillar bilan umumlashib, mushtarak bo'lib ketgan.

Nahr termini ham shunday terminlardan biri bo'lib, *daryo, ariq (kanal)* ma'nosida qo'llaniladi. Toponimlar tarkibida ko'p uchraydi. Narpay (Samarqand), Anhor (Toshkent), Miyonnahr, Nahrisiyob, Nahrobob (Eron), O'rta Osiyoning qadimiy nomlaridan biri – Amudaryo va Sirdaryo oralig'i Movarounnahr deb yuritilgan. Arab mamlakatlarida ham **nahr** bilan bog'liq bo'lgan toponimlar ko'p.

Turkiy, eroniy (fors-tojik) va arab tillari uchun umumiy bo'lgan terminlardan biri **qal'a** bo'lib, ushbu termin Osiyo, Afrika, Yevropaning ko'p mamlakatlarida keng tarqalgan. O'rta Osiyoda asosan *shahar, qishloq, atrofi devor bilan o'ralgan istehkom* ma'nosida qo'llaniladi. **Qal'a** terminining tarqalish areali va ularning toponimlar tarkibida ishtiroki xususida E.M.Murzayev atroflicha to'xtalib o'tgan.

Qasr ham arabcha atama bo'lib, *qal'a* ma'nosida qo'llaniladi, turkiy tillarga chuqur singib ketgan. Arab mamlakatlarida Al-Qasr, Al-Qasar, Qasr-Bag'dod, Qasr-Iordani kabi toponimlar tez-tez uchrab turadi. Hatto G'arbiy Yevropada ham **qasr** termini bilan bog'liq ayrim toponimlar mavjud.

Ko'rinib turibdiki, o'zbek xalq (mahalliy) geografik terminshunosligida arab tili leksikasiga oid terminlar ham salmoqli o'rin tutadi. Eskirib, muomaladan chiqib ketgan yoki kam ishlatiladigan terminlar toponimlar tarkibida saqlanib qolgan va shu toponimlar yordamida uning tarqalish arealini bilib olish mumkin.

O'zbek geografik terminshunosligida boshqa tillardan qadimdan o'zlashib, keng qo'llanilib kelinayotgan terminlar bilan birga rus tili orqali kirib kelgan terminlar ham qo'llanilib kelinmoqda. Sobiq Sho'rolar davrida zo'rma-zo'raki fanimizga kiritilgan ayrim terminlarni hisobga olmaganda, ko'p terminlar ruscha terminlar emas, balki rus tili orqali kirib kelgan ilmiy-baynalmilal terminlardir. Tabiiy geografiyaga oid landshaft, rayon (tabiiy), fatsiya, urochishche, tundra, tayga, flyuger, terrasa, okean va boshqa terminlar shular jumlasidandir. Bunday terminlarning o'rniga sof o'zbekcha (ba'zan, arabcha, fors-tojikcha) terminlarni izlamay, yoki eskirib qolgan terminlarni taklif etmasdan, ilmiy-baynalmilallik tamoyiliga amal qilib, o'z holicha ishlatishimiz o'rinlidir.

Quyida biz o'zbek geografik terminshunosligida keng qo'llaniladigan va ilmiy-baynalmilal terminlar qatoridan o'rin olgan turli xil tillar leksikasiga oid terminlardan namunalar keltirdik.

Umumturkiy terminlarining zaxirasi ancha katta, lekin turkiy xalqlar yashaydigan hudud katta bo'lganligidan va ular yaxlit arealdan iborat emasligidan terminlarni to'plash muammosi to'liq hal etilmagan. Areallar ikki xil bo'lishi mumkin:

1. Yaxlit areallar.

2. Yaxlit bo'lmagan (uzilgan) areallar.

Oltoy oilasi turkiy guruhiga kiruvchi o'zbek, qirg'iz, turkman, qozoq, qoraqalpoq, oltoy, xakas, tuva tillari, mo'g'ul guruhiga kiruvchi buryat tili yaxlit arealini tashkil etadi. Shu oila va guruhga kiruvchi chuvash, tatar, boshqird, ozarbayjon, no'g'ay, qorachoy, bolqar, yoqut va mo'g'il guruhiga kiruvchi qalmaq tillari areali uzilgan va yaxlit bo'lmagan til arealini tashkil etgan.

11-jadval

Turli xil tillar leksikasiga oid terminlardan namunalar

Umumturkiy leksikasiga oid terminlar	Arna, arashon*, anhor*, adir, aydar*, ariq, bag'ir, bayir, barmoq, botqoq, bosh, bel*, baliq, bo'g'oz (bo'g'iz), bo'z, buz (muz), buloq*, bulut, vodi, dala*, dara*, dasht*, deygish, dengiz, yol jar, jilg'a, irmoq, ko'l, kamar, mag'ora*, soy*, sayram, sardoba*, sangir, sel*, taqir, tarxon, toshqin, tepa, terskay.
Fors-tojik leksikasiga oid terminlar	Ark*, ayn, bob*, band, biyobon, bahr*, bo'ston, garmsel, guzar*, gumbaz, darband*, dara*, duob, deh, jo'y, zamin, kavir*, ko'tal, ko'h, ko'lob, lalmi, mag'ora*, manba*, marg'zor, ob, poyonob, pul, roh (raha), reg, sangiston.
Arab tili leksikasiga oid terminlar	Bob*, jabal, manba*, qibla, qal'a*, qasr, kavir*, maydon*, nahr*, sel*, hisor*, jazira.
Mo'g'ul tili leksikasiga oid atamalar	Aymoq*, angor*, orol*, arashon*, bel*, beltir*, buloq*, dala*, yut*, qopchig'ay*, nor (nur), soy, tuman*, ulus*.
So'g'd tili leksikasiga oid atamalar	-ovut, -kat, -g'or, -zoy, -sara, -por, -rut, -rovut va boshqa qo'shimchalar yordamida yasalgan joy nomlari (toponimlar).

***Eslatma:** Ajratib ko'rsatilgan terminlar muayyan leksikaga aniq taalluqli bo'lmagan terminlar.

Turli tillar terminlarining tarqalish areallari, hatto bir tilning o'zidagi turli lahjalarning geografik tarqalishi masalalari va umuman terminshunoslikda areallar muammosi bilan lingvistik geografiya shug'ullanadi.

Turkiy xalqlarga qo'shni xalqlar tillari ham terminlar zaxirasining ma'lum qismini tashkil etadi, chunki qo'shni xalqlar (arab, fors-tojik va boshqalar)dan bizning tilimizga kirib o'zlashib ketgan terminlar ko'pchilikni tashkil etishini yuqorida ko'rdik. Binobarin, til areallari siyosiy-ma'muriy chegaralarga mos kelmaydi. Shuning uchun terminlarni ilmiy safar (sayohat)lar davomida to'plash eng asosiy muammo bo'lib qolaveradi. Bu masalani hal etishning bir tomoni muayyan hudud bo'yicha bajarilgan terminologik yoki toponimik tadqiqotlar bilan tanishib, shu hududga oid terminlarni to'plashdir.

2.5. Xalq (mahalliy) geografik terminlarini saralash, guruhlashtirish va ularning tasnifi

Turli lug'atlar, qomuslar, yozma manbalardan va xaritalardan, ilmiy safarlar, sayohatlar davomida to'plangan xalq geografik terminlari saralab olinadi. Umumta'lim maktablari uchun chiqarilgan darslik va dasturlardan ham maktablar uchun lug'atlar tuzish maqsadida xalq geografik terminlari saralab olinadi. Buning uchun har bir terminning tagiga chizib chiqiladi. Saralab olingan har bir termin maxsus kartochkalarga yozib chiqiladi. Kartochka orqasida esa terminning manbayi ko'rsatiladi. So'ngra kartochkalarning har biri alohida ko'rib chiqiladi, chunki har bir termin bir necha marta takrorlangan bo'lishi mumkin, ular alohida ajratib olinadi. Saralanib bo'lingan kartochkalarning esa kartotekasi tuziladi. Kartoteka yordamida turli izohli yoki tarjima lug'atlari tuzish mumkin.

So'nggi yillarda bir necha tarjima¹⁵⁹ va izohli¹⁶⁰ lug'atlar bosib chiqarildi.

To'plangan xalq (mahalliy) tabiiy geografik terminlarini quyidagicha guruhlashtirdik:

¹⁵⁹ Rasulov A.A., Hikmatov F.X., Akbarov A.A. Hidrologiya atamaları va tushunchalarining ruscha-o'zbekcha lug'ati. –T.: «Universitet», 1993; Mirortiq Mirabdulla o'g'li. Jo'g'rofiy atamalar lug'ati. –T.: «Fan», 1992. G'ulomov P.N. Geografiyadan qisqacha ruscha-o'zbekcha va o'zbekcha-ruscha atamalar lug'ati. –T.: «Universitet», 1993.

¹⁶⁰ G'ulomov P.N. Jo'g'rofiya atamaları va tushunchalari izohli lug'ati. –T.: «O'qituvchi», 1994.

1. *Geografik o‘rinni bildiruvchi xalq geografik terminlari.*
2. *Relyef (orografiya)ni bildiruvchi xalq geografik terminlari.*
3. *Gidrologiyaga oid xalq geografik terminlari.*
4. *Iqlimshunoslikka oid xalq geografik terminlari.*
5. *Tog‘ jinslari bilan bog‘liq xalq geografik terminlari.*
6. *Tuproqlarga oid xalq geografik terminlari.*
7. *Biogeografiyaga oid xalq geografik terminlari.*
8. *Landshaftshunoslikka oid xalq geografik terminlari.*

Geografik o‘rnini bildiruvchi xalq geografik terminlari. Bu guruhdagi terminlar biror obyektning geografik o‘rnini, joylashishini bildiradi. Masalan, odoq, ayri (ayrilish), lab, kungay (tomon), terskay (tomon), bekat (to‘xtash joyi, karvonsaroy), burun (tumshuq), guzar, dahan (dahana), yona (yonbag‘ir), yoqa, manba, mansab, mo‘ynoq, ovloq, orqa va boshqalar.

Odoq termini oyoq so‘zidan olingan bo‘lib, daryolarning o‘rta, asosan, quyi qismi sohillaridagi pastak tekis joylarga nisbatan qo‘llaniladi.

Daryolar, tog‘ tizmalari va yo‘llarning bo‘lingan, tarmoqlangan joylariga **ayri** (ayrilish) deyiladi.

Lab termini daryo, ko‘l, jar va boshqa obyektlarning chekka qismiga nisbatan qo‘llaniladi.

Tog‘, tepa, jar va vodiylarning quyoshga (janubga) qaragan va quyosh nurlari ko‘p tushadigan tomoni **kungay**, unga teskari tomon esa **terskay** tomon deb yuritiladi.¹⁶¹

Tog‘ etagidan jarlik, kirish qiyin bo‘lgan joy, chuqur yer, ov hayvonlari haydab qamaladigan joyga **ag‘dol** deb yuritiladi.

Bekat termini to‘xtash joyi, karvonsaroy ma’nosida qo‘llaniladi.

Shahar (qishloq) markazlarida ko‘pincha aholi to‘planadigan gavjum joylar **guzar** hisoblanib, u yerda ko‘pincha kichik bozorlar, choyxona, madaniy-maishiy muassasalar, do‘konlar va boshqalar bo‘ladi. Qadimdan guzarlar O‘rta Osiyoning turli shahar va qishloqlarida mavjud bo‘lib kelgan. Hozirgi paytda, ayniqsa, qishloq joylarda guzarlarni qayta bunyod

¹⁶¹ Qorayev C., G‘ulomov II., Rahimbekov R. Geografiyadan izohli lug‘at. «O‘qituvchi», 1979. B.76,-26-betlar.

etish, u yerlarda madaniy-maishiy muassasalarning qurilishiga katta e'tibor berilmoqda. Guzar terminining boshqa ma'nolari ham bor.

Ma'lumki, geografiyada biror obyekt tadqiq etilayotganda, avvalo, uning o'zidan boshqa biror yirik obyekt (ko'pincha tabiiy obyekt)ga nisbatan geografik o'rni qayd etiladi. Bu tadqiqotlarda, obyektlarning geografik o'rnini tasvirlashda yuqorida sanab o'tilgan xalq (mahalliy) geografik terminlari katta ahamiyat kasb etadi.

Relyef (orografiya)ni bildiruvchi xalq (mahalliy) geografik terminlari. Tabiiy geografik terminlar orasida relyef (orografiya)ni bildiruvchi xalq (mahalliy) geografik terminlari ko'pchilikni tashkil etadi, zero, relyef asosiy tabiat komponentlaridan biridir. Bunday terminlar muayyan hududning mahalliy relyef shakli (mikrorelyef) va umuman mahalliy xususiyatlarga qarab nomlangan. Shuning uchun bunday terminlarning aksariyati mahalliy terminlardir.

Relyef (orografiya)ni bildiruvchi xalq (mahalliy) geografik terminlariga adir, aydar, art (ort), aqba (aqaba), ag'dol (arg'adol), bayir, bel, beltog', bet, bo'rtiq, bo'rtma (bo'rtiq), bo'sqiyo, bo'g'in, vodiy, gaza, dara, darvoza, dovon, domana, do'ng, yetimtog', yobon (yovon), yozi, yozloq, yol, yoriq, jar, jar-jur (serjar), jarlik, jingalak qoya, jong'oq, jo'n (jo'na), jo'yak qum, kamar, kamgak, ko'tal, ko'h (tog'), marza (marja), olatog', otonoq (eskirgan termin), oshuv, og'iz, pillipocha, sayxon, sangir, sirt, sig'alon, supatog', tal (tall), tumshuq, taroq, tepa, uzilma, ungur, xoma, chil, chink, o'y (o'yi), o'r-qir, qovoq, qoratog' (past tog'), qoya, qumtog', qo'l, g'or, hovar va boshqalarni kiritish mumkin.

Ushbu xalq (mahalliy) terminlaridan ilmiy adabiyotda nisbatan kam qo'llaniladigan ayrimlarini izohlaymiz:

Bayir – qum, qumoq jinslar keng tarqalgan cho'llarda shamolning o'yish faoliyati natijasida paydo bo'lgan botiq yerlar. Bular odatda yer osti suvlari sathigacha chuqurlashadi, so'ngra to'xtaydi. Tagida kichik-kichik chuqurlar, mayda qum do'nglari, sho'rxoklar bo'lishi mumkin. Qrimda, Turkmanistonda tog'oldi balandliklari **bayir** deb yuritiladi. Ustyurt va Mang'ishloqda usti yassi tepa, qirlar ham bayir deyiladi.¹⁶² Bayir

¹⁶² G'ulomov P.N. Jo'g'rofiya atamaları va tushunchalari izohli lug'ati. -T.: «O'qituvchi», 1994. B. -15.

terminining boshqa ma'nolari ham bor.¹⁶³ Taniqli geograf-terminshunos G.K. Konkashpayev «kelib chiqishiga ko'ra bu termin turkmancha bo'lsa kerak» deydi.

Beltog' termini balandligi 5–8 m. bo'lgan, yakka-yakka yoki qator qum barxanlariga nisbatan qo'llaniladi. Asosan cho'llarda uchraydigan relyef shakli.

Relyefning kichikroq ko'tarilib turgan shakli (tepa, do'ng, qoya)ga **bo'rtiq** deb ataladi. **Bo'sqiyo** esa nurash, yumshoq jinslarning yuvilib ketishi natijasida hosil bo'lgan yalang'och, tik qoya.

Surxondaryo va Qashqadaryoning tog'li rayonlaridagi tog' va tog'oldi qirlarida relyefni bo'rtib, turtib chiqqan tog', tog' tepasi yoki alohida tepalar **gaza** deb yuritiladi. Qadimiy tog'larning yemirilib ketishi natijasida boshqa tog'lardan ajralgan holda joylashgan qoldiq tog'lar **yetimtog'** deyiladi.

Jingalak qoya – harakatlanayotgan muz qirib, silliqlab ketgan tub jinslar, qattiq tog' jinslari. Bunday qoyalar to'rtlamchi davr muzlari bosgan o'lkalarda, hozirgi baland tog'larda tarqalgan. Jingalak qoyalarning muz kelgan tomonga qarang yoni qiya, teskari tomoni tikroq bo'ladi. Odatda jingalak qoya yalang'och toshlar bo'lib, muz tarashlari aniq ko'rinib turadi.¹⁶⁴

Suv, shamol eroziyasi natijasida hosil bo'lgan notekis, past-baland, o'r-qir yer **jong'oq** deb ataladi. Tog' yonbag'irlaridagi o'yiqlik, botiq, tor yo'lakka nisbatan **kamgak** termini qo'llaniladi.

Kichik do'ngchalari bo'lgan tekislik **otonok** deb yuritiladi. Eskirgan termin bo'lganligidan hozir kam ishlatiladi.

Osilma – tog'ning baland qismiga ilonizi bo'lib ko'tarilgan so'qmoq yo'l. Respublikamizning ayrim hududlarida «o'r» deb yuritiladi.

Tog' jinslarining (granit, bazalt) yemirilishi natijasida hosil bo'lgan zinasimon yonbag'irlar **pillapocha** deb ataladi.

Tog'lardagi tik yonbag'irlarning o'rta va quyi qismida to'plangan silliqlanmagan parcha toshlar **sig'alon** deb yuritiladi. Sig'alon tub tog'

¹⁶³ G'ulomov P.N. Jo'g'rofiya atamaları va tushunchalari izohli lug'ati. –T.: «O'qituvchi», 1994. C -15.

¹⁶⁴ G'ulomov P.N. Jo'g'rofiya atamaları va tushunchalari izohli lug'ati. –T.: «O'qituvchi», 1994. B. -44.

jinslarining nurashi natijasida va nuroq jinslarning yuqoridan qulab tushishi natijasida hosil bo'ladi.

Tog'larning qator o'tkir cho'qqilari bo'lgan qirradi yoki muzliklardagi yoriqlarga nisbatan **taroq** termini qo'llaniladi.

Xoma – Buxoro vohasida keng qo'llaniladigan mahalliy termin bo'lib, qator tepa, uzun cho'zilgan balandlik, qir ma'nosida qo'llaniladi.

Samarqand, Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlarida tik jarlik, chuqur dara **zov** deb ataladi. Tekis joy, keng tekis yer, tep-tekis joylar **hovar** deb yuritiladi.

Umuman olganda, relyefga oid bunday xalq (mahalliy) terminlari Respublikamiz hududida juda ko'p va bunday terminlardan ko'proq to'plash zarur. Hatto janubiy O'zbekiston relyefini bildiruvchi xalq geografik terminlari bo'yicha maxsus ilmiy tadqiqot o'tkazilgan.¹⁶⁵

Gidrologiyaga oid xalq (mahalliy) geografik terminlari. O'zbekiston va umuman O'rta Osiyo xalqlari (ajdodlarimiz) qadimdan sug'orish tizimini yaxshi bilganlar. Turli voha va vodiylarda sug'oruv tizimlari yuqori darajada rivojlangan.

Rossiya istilosining dastlabki yillarida Farg'ona vodiysini tadqiq etgan A.F.Middendorf (1887) vodiydagi sug'oruv tizimiga juda yuqori baho bergan.¹⁶⁶ Ajdodlarimizning bunday aql-zakovati, bevosita ularning tilida aks etgan va gidrologiyaga oid terminlar vujudga kelgan. Bunday terminlarga ariq, arna, anhor, arashon, achchi, badoq, band, bent, bilqillama, botqoq, buloq (chashma), girdob, gum, damba, daryo, deygish (degish), yop (yob), jilg'a (yilga), jim, juybor, zah, zahkash, zovur, izza, irmoq, yiqqin, kechuv (kechik), kom, koriz, ko'lmak, ko'lob, muz, nahr, nov, ob, obdon, oydin, olish, oroshon (arashon), oqin, oqquyu, oqma, oqsuv, poynov, po'ltir, po'rtana, rud, sakrama, sardoba, sarisuv, sel, seldara, solma, tarmoq, tirsak, tomoq (bo'g'iz), shovva, qaynar, qisnoq, qorasuv, quyu va boshqalar kiradi. Ularning ayrimlarini izohlaymiz:

Achchi termini achchiq, nordon, taxir, sho'r suvlarga nisbatan ishlatiladi. Xorazmda keng tarqalgan mahalliy termin bo'lib, qozoqlarda **ashi**, qirg'izlarda **achi**, turkmanlarda **aji** tarzida qo'llaniladi.

¹⁶⁵ Хуррамов К. Узбекские народные географические термины, обозначающие рельеф южного Узбекистана. КД. –Т., 1981.

¹⁶⁶ Миддендорф А.Ф. Очерки Ферганской долины. Перев. с немец. –СПб.: 1882. 489 с.

Badoq – kanal tarmog‘i, ariq. Dalalarga bosh kanaldan (ariqdan) badoqlar, ya’ni kanal tarmoqlari orqali suv chiqariladi.

Soy va daryolarga qurilgan to‘g‘on, suv ombori – **band** deyiladi.

Bilqillama termini ortiqcha nam, botqoq, zax yerga nisbatan qo‘llaniladi.

Xorazmdagi o‘rta va kichik kanal (ariq)larga nisbatan ishlatiladigan **yop** termini, qoraqalpoqlarda va qozoqlarda **jap** tarzida qo‘llaniladi.

Jilg‘a deb qor, muz va yomg‘ir suvlaridan hosil bo‘luvchi hamda buloqlardan oqib chiquvchi oqar suvlar, kichik soylarga aytiladi. Ular ko‘pincha yozda qurib qoladigan bo‘ladi. Qadimiy turkiy tilda **yilg‘a**, **yo‘lg‘a** tarzida ishlatilgan.

Daryolar o‘zanining suv sekin oqadigan, chuqur qismi **jim** deb yuritiladi. **Jim buloq** termini esa buloq ko‘zi bilan suvli qatlam sathi teng bo‘lgan, suv sizib chiqadigan buloqqa nisbatan qo‘llaniladi.

Xorazmda suv toshqini **yiqqin** deb ataladi.

Buxoro viloyatida ekinlarni jo‘yaksiz sug‘organda pollarni bir-biridan ajratish uchun yasalgan marza, ko‘tarma **rosh**, ba‘zan **chel**, **bellik** deb ham ataladi.

Daryolarning tor, tezoqar qismi **sakrama** deyiladi. **Sakrama** daryo o‘zani qattiq tog‘ jinslarini kesib o‘tgan joylarda hosil bo‘lib, ostonalar, sharsharalar paydo bo‘ladi.

Izza – yer osti va grunt suvlari yer yuzasiga chiqqan, suv o‘tkazmaydigan qatlam yuza joylashgan, atrofdagi yerlarga nisbatan botiq joylardagi o‘ta nam yerlar. Ko‘pincha botqoqlikka, bilqillama yerga aylangan bo‘ladi. Ko‘proq adir, tog‘, tepalar etaklardagi yer osti suvlari yuzaga chiqqan joylarda bo‘ladi.

Suv oqib chiqib ketadigan joyga **poynov** (*poy-oyoq, nov-suv oqadigan o‘zan, ariq* ma’nosida) deyiladi.

Daryolarning tarmoqlarga bo‘lingan qismi **po‘ltir** deb yuritiladi. Suvi uncha kuchli bo‘lmagan bosim ostida pastdan yuqoriga ko‘tarilib chiqqan buloq – **qaynar** deb ataladi, ba‘zan **chashma** deb ham ishlatiladi.

Daryo o‘zanining toraygan qismi **qisnoq** deyiladi. Qisnoq daryo o‘zanining chuqurlatish eroziyasi kuchli bo‘lgan qismlarida hosil bo‘ladi.

JWX2678

Yomg'ir hamda ko'l suvlari to'planib qoladigan kichik chuqurlik **qoq** deyiladi.

Kanda – mahalliy geografik termin bo'lib, kelib chiqishiga ko'ra tojikchadir. *Kanda* so'zi tojikcha **kan** hamda **da** qo'shimchasidan tashkil topgan bo'lib, u o'zbek tilida **tashlama** degan ma'noni ifoda qiladi. Ayrim shevalarimizda ko'pincha **kanda** deyilganda «tashlandiq suvlar to'plangan chuqur ariq» ma'nosi anglashiladi.¹⁶⁷

Xullas, gidrologiyaga oid xalq terminlari turli o'zbek shevalarida turlicha (o'ziga xos) ishlatiladi va xalq og'zaki nutqida hanuzgacha saqlanib kelmoqda. Ularni to'plash, ayrimlarining izohini bilib olish va keng targ'ib qilish lozim.

Iqlim bilan bog'liq xalq (mahalliy) geografik terminlari. Iqlim bilan bog'liq xalq (mahalliy) geografik terminlari juda qadimda paydo bo'lib, bizgacha yetib kelgan. Chunki ajdodlarimiz tabiatga, undagi iqlimiy o'zgarishlarga zehn solib, kuzatib kelishgan va shu orqali dehqonchilik taqvimini tuzishgan. Kuzatishlardan ajoyib naql va iboralar, terminlar vujudga kelgan.¹⁶⁸

Iqlim bilan bog'liq xalq (mahalliy) terminlariga abri navbahor, ayoz, angqizoq (angiz kun), beshqo'noq, bulduruq, bulut, burchoq, garmsel (garmsar), girdibod, jala, jiltir muz, ildirim, ilish, kamalak, laylak qor, momaqaldiraq, ob-havo, sayrob, sayqan, samum, sarin shamol, tuman, chopqun yog'in, shabnam, shudring, yut, qoradovul va boshqalar kiradi.

Xalqimiz orasida momaqaldiraq, qora to'p-to'p bulutga nisbatan **abri navbahor** – bahor buluti termini qo'llaniladi. Bu bulutda jala tarzida qattiq yomg'ir, do'l yog'adi.

Bulduruq ham yog'inlarning bir turi. Shamolsiz sovuq havoda daraxtlarning shox-shabbasi, elektr simlari va boshqa ingichka, yupqa buyumlarni oppoq muz kristallari qoplab oladi, chunki havo sovuq bo'lganda uning tarkibidagi nam muz kristallchalari tarzida bo'ladi.

JWX2678

Yomg'irli to'p-to'p bulutlardan yog'adigan qattiq qor donachalari **burchoq** deyiladi. Havo uncha sovuq bo'lmagan, ya'ni 0°C ga yaqin vaqtlarda yog'adi.

¹⁶⁷ Oxunov N. Toponimlar va ularning nomlanish xususiyatlari. – T.: «Fan», 1989. B. – 43.

¹⁶⁸ Bu haqda avvalgi bobda qisman to'xtaldik: qarang 71–74-betlar.

Havoda kuzatiladigan aylanma shamol, quyun – **girdibod** deb ham ataladi.

Jala – yirik tomchili kuchli yomg‘ir, sharros yomg‘ir. Ko‘pincha bahor va yoz boshlarida siklon faoliyati kuchaygan paytda yog‘adi. Tog‘ va tog‘oldi o‘lkalarida ko‘pincha sel oqimlari vujudga kelishiga sabab bo‘ladi.

Jiltir muz qishda kunlar birdan ilib, qor erib, ketidan sovuq oqim kelishi natijasida paydo bo‘ladi. Erishni boshlagan ho‘l qor muz bo‘lib qotib qoladi. Xalqimiz orasida **yut** deb ham ataladi. Yaylovda boqiladigan chorva mollari uchun juda xavfli sanaladi.

Xalq tilida chaqmoq, yashin, uchqun terminlari bilan birga **ildirim** termini keng ishlatiladi.

Kulcha muz – diametri bir necha santimetrdan 3-4 metrgacha yetadigan, qalinligi 10 sm gacha bo‘lgan doira shaklidagi parcha muz. Ko‘l va dengizlarda suv muzlashi oldidan kuzatiladi.¹⁶⁹

Ko‘pincha bahorda yog‘adigan yirik pag‘a-pag‘a qor **laylak qor** deb ataladi. Bahorda laylak kelishi vaqtida ko‘proq yoqqanligi sababli shunday atalgan.

Tog‘larda orografik yomg‘ir ko‘p tushadigan, sersuv joy, vodiylar boshi **sayrob** deb ataladi.

O‘rta Osiyoda shimoli-g‘arbdan vaqtincha esuvchi kuchli shamol **sayqon** deyilgan. Janubi-sharqiy shamol esa **ebe** (ebi) deb yuritilgan.¹⁷⁰ Ko‘pincha yozda esadigan salqin shamolni **sarin shamol** deb atashadi.

Shabnam – iliq havo kirib kelganda o‘t, buta, daraxtlar va boshqalar sirtida hosil bo‘ladigan suv pardasi. Tunda havo sovib, undagi suv bug‘lari ajralib chiqishidan ham shabnam tushadi.

Tabiatdagi yil fasllarining o‘zgarishi, iqlimiy va ob-havo o‘zgarishi munosabati bilan tabiatning mavsumiy o‘zgarib borishini tabiiy geografiyaning sohalaridan biri – **fenologiya** o‘rganadi. Atoqli olim H.Hasanovning ta’biri bilan aytganda fenologiya – tabiiy geografiyaning

¹⁶⁹ G‘ulomov P.N. Jo‘g‘rofiya atamallari va tushunchalari izohli lug‘ati.–T.: «O‘qituvchi», 1994.B.-61.

¹⁷⁰ Масальский В.Н. Россия: Полное географическое описание нашего Отечества. Под ред. П.П.Семёнова – Тянь-Шанского том XIX. Туркестанский край. С.-42.

«tesha tegmagan», «boʻz sohasi» boʻlib, geografik terminshunoslikning ham tarmogʻi hisoblanadi.

Togʻ jinslari bilan bogʻliq xalq geografik terminlari. Bu guruh terminlarga chagʻirtosh, qumtosh, xarsang, sigʻalon, ohaktosh, olmos, boʻr, oltingugurt, qum, gilvata, qumloq, toshloq (sangzor), marmar, toshkoʻmir, kumush, qoramoy, paxtatosh, qurum va boshqa koʻp terminlarni kiritish mumkin.

Gilvata termini boshqacha qilib togʻ yogʻi, gilmoya, soz kesak, toshsovun deb ham ataladi. Gilvata gillarning bir turi – tabiatda yumshoq, yogʻli, silliq holda uchraydi.

Chagʻirtosh – qirrali toshlar sementlashib hosil qilgan togʻ jinsi.

Togʻlarda tik yonbagʻirlarning oʻrta va quyi qismida toʻplangan silliqланmagan parcha toshlar **sigʻalon** deb yuritiladi. Sigʻalon togʻ jinslarining fizik nurashi, parchalanishi natijasida hosil boʻladi.

Xalqimiz orasida neftni **qoramoy** deb ham atashadi.

Togʻ jinslari bilan bogʻliq terminlar toponimlar tarkibida ham koʻp uchraydi. Ular koʻpincha muayyan hududdagi foydali qazilma konlarining turini bildiradi. Masalan: Kumushkon, Oltintopgan, Zarkent, Olatemir, Ohangaron va boshqalar.

Tuproqlar bilan bogʻliq xalq (mahalliy) geografik terminlari. Boʻz yer, boʻz tuproq, «bichilgan» yer, buzuq yer, zamin, zarang yer, koʻsa yer, partov yer, reg (registon), soz tuproq, taqir, shoʻr, shoʻrtob, shoʻrxok, qoʻriq yer, «tirik» yer, «oʻlik» yer, «semiz» yer, «oriq» yer, sargʻan yer, qumloq kabi terminlar xalq ogʻzaki nutqida koʻp ishlatiladigan, tuproqshunoslikka oid terminlar qatoriga kiradi.

«**Bichilgan**» yer termini turli sabablarga koʻra tuproqning ortiqcha qurib ketishi, surilma boshlanishi, yer poʻstining gumbazsimon koʻtarilishi, qattiq yer qimirlashlari natijasida yorilib ketgan yerga nisbatan ishlatiladi.

Foydalanish uchun yaroqsiz oʻr-qir yerlar **buzuq yer** deyiladi. Bunday yerlarda eroziya natijasida turli xildagi juyaklar va chuqurliklar paydo boʻladi. «**Boʻz**» soʻzi ajoyib soʻz yasovchi komponentdir; undan **boʻz yer, boʻz suv** (sargʻish, loyqa suv), **boʻz tuproq** soʻzlari yasalgan. «**Boʻz**» soʻzining «yangi», «yosh» maʼnolari ham bor. **Boʻz yer** – qoʻriq

yer, haydalmagan yer, hosildor yer. **Bo‘z tuproq** – O‘rta Osiyoda keng tarqalgan tuproq turi, asosan, dengiz sathidan 300–1600 m gacha baland yerlarda tarqalgan. Lyoss, lyossimon gil, chag‘irtoshli, shag‘alli yotqiziqlar ustida paydo bo‘ladi. Bo‘z tuproq uch xil turga bo‘linadi: och tusli, to‘q tusli va tipik (oddiy) bo‘z tuproqlar.

Xalqimiz orasida qattiq, zich tuproqli yerlar **berch yer**, berch tuproq deb yuritiladi. Bunday yerlarga suv singmaydi va yog‘ingarchilik paytida ko‘lmaklar hosil bo‘ladi. Qurg‘oqchilik vaqtida esa yer yuzasi yorilib-yorilib ketadi va taqirlarning berch turi hosil bo‘ladi.

O‘simlik o‘smaydigan taqir, yalang‘och yerlarga «**ko‘sa yer**» deyiladi.

Ilgari ekin ekilib, keyin dam berish uchun ekilmay, haydamay qo‘yilgan yer **partov yer** deb yuritiladi.

«**Soz tuproq**» – zarrachalari juda mayda tog‘ jinsi, berch – yopishqoq tuproq.

Taqir – cho‘l va chala cho‘l o‘lkalarida pastlik joylarni egallagan ancha keng, deyarli tep-tekis maydonlar. Yer yuzasida, asosan, gil jinslar tarqalgan bo‘ladi. Yog‘ingarchilik vaqtida ko‘pincha suv to‘planib, sayoz ko‘llarga aylanadi. Kun isishi bilan suv bug‘lanib ketib, yuzada betartib yoriqlar hosil bo‘ladi. Taqirlarda oliy o‘simliklar o‘smaydi, faqat suvo‘tlarigina uchraydi. Tuproqda chirindi miqdori kam – 0,3–0,8%. Tuproqni ba‘zan sho‘r bosadi. Taqirlar, odatda qum tepaliklari orasidagi botiqlarda, tekis pastqam yerlarda bo‘ladi. Ko‘pincha qadimgi daryo vodiylarida, deltalarda, tog‘oldi tekisliklarida uchraydi. Taqirlar daryo vodiylarida, deltalarda, tog‘oldi tekisliklarida uchraydi. Taqirlar ikki xil bo‘ladi: **berch taqir** va **bo‘zloq taqir**. Berch taqirlarda odatda zarralari changsimon og‘ir mexanik tarkibli gil tarqalgan bo‘ladi. Bu yerda bir dona ham giyoh ko‘rinmaydi. Bo‘zloq taqirlardan tuproq mexanik tarkibida gil bilan birga qum ham bo‘ladi. Yer yuzasi uncha yorilib ketmaydi, har yer-har yerda kavar va boshqa o‘simliklar uchraydi.¹⁷¹

Xalqimiz orasida **sho‘r**, **sho‘rtob**, **sho‘rxok** terminlari keng ishlatiladi. **Sho‘r** termini, asosan, pastqam yerlarda tarkibi minerallashgan yer osti suvlarining yer betiga chiqishi yoki ko‘llarning yozda qurib qolishi

¹⁷¹ Hasanov H.H. Geografiya terminlari lug‘ati. –T., 1964. B.-20.

natijasida tuproqda tuzlarning yig'ilishidan hosil bo'ladigan botqoq, sho'r yerga nisbatan qo'llaniladi. Qurg'oqchil o'lkalarda keng tarqalgan. Tarkibida, asosan, osh tuzi ko'p bo'lgan tuproqli yerlar **sho'rtoblar** deyiladi. Sho'rtoblar dasht, chala cho'l, cho'l zonalarida keng tarqalgan. Bu yerlarga ekin ekish uchun tuproqni yuvish kerak bo'ladi. Qurg'oqchil o'lkalarda tarkibida umuman tuz ko'p bo'lgan tuproqli yerlar **sho'rxoklar** deb yuritiladi. Sho'rxoklar yer osti suvlarining tuproq yuzasidan bug'lanib turishidan hosil bo'ladi, tuproq yuzasida tuz ta'sirida qatqaloq hosil bo'lishi mumkin. Ba'zan bilqillama sho'rxoklar hosil qiladi. Sho'rxoklar yerlarni noto'g'ri sug'orib, sizot suvlari sathini ko'tarib yuborishdan ham vujudga keladi.

Dehqonchilik uchun yaroqli bo'lgan, lekin uzoq vaqt haydalmay qo'yilgan yerlar **qo'riq yer** deb ataladi. Qo'riq yerlar o'simliklar bilan qoplanib yotadi, tuprog'i unumdor bo'ladi.

Sho'rxok yerlar, qamish qurib qoladigan to'qaylar «**sarg'an yer**», «**sarg'an qamish**» deb atalgan.¹⁷²

Xullas, tuproqshunoslik bilan bog'liq terminlar xalq og'zaki nutqida ko'pchilikni tashkil etadi, ba'zan ilmiy adabiyotdan o'rin olmagan terminlar ham uchraydi. Galdagi vazifalardan biri shunday terminlarni to'plash va ularning o'ziga xos «Qizil kitobi»ni yaratishdir.

Biogeografiyaga oid xalq (mahalliy) geografik terminlari. O'rta Osiyo xalqlari qadim zamonlardan buyon nabobatshunoslik, xalq tabobati bilan shug'ullanib keladi, zero, butun dunyoga mashhur alloma Abu Ali ibn Sino ham asli O'rta Osiyolikdir. Tabiiyki, xalq tabobati o'simlikshunoslikka asoslanadi, shuning uchun geobotanikaga oid terminlar ham qadimiydir.

Aksariyat hollarda geobotanikaga oid xalq (mahalliy) terminlari toponimlar (joy nomlari) tarkibida saqlanib qolgan. Ulardan misollar keltiramiz. Bug'doy, arpa kabi ekinlar o'rib olingandan keyin qolgan g'alla poyasi (ang'iz) **angor** deb yuritilgan. Angor termini XIV asrda o'lchov

¹⁷² Qorayev C., G'ulomov P., Rahimbekov R. Geografiyadan izohli lug'at. -T.: «O'qituvchi», 1979. 125-b. Yana qarang: Мурзаев Э. и др. Словарь местных географических терминов. - М.: 1959 стр. 219-220; Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. -М.: «Мысль», 1984. С.540-541; Фуломов П.Н. Жўғрофия атамалари ва тушунчалари изоҳли луғати. -Т.: «Ўқитувчи», 1994. 105-б.

birligi sifatida ishlatilgan. Surxondaryodagi Angor toponimi shu bilan bog‘liq bo‘lsa kerak.

Betaga – mayda o‘t o‘simligi, Zomin tumanida betaga o‘simligi nomi bilan atalgan yaylov bor, bundan tashqari, Toshkent viloyatida Betagalisoy, Betagali kabi toponimlar ham shu o‘simlik nomi bilan bog‘liq.

Bobur betaga o‘simligini ajoyib ta’riflagan: «...O‘t tog‘ining va pushtasining va julg‘asining birdek bo‘lur va ho‘b bo‘lur, aksar **butaka** o‘ti bo‘lur, otga bisyor sozvor o‘ttur. Andijon viloyatida bo‘ o‘tni **butga** o‘ti derlar, vajki tasmiyasi ma’lum emas erdi, yuu viloyatda ma’lum bo‘ldi. Bu o‘t buta-buta (ya’ni to‘p-to‘p M.M.) chiqar uchun **butaga** derlar emish». ¹⁷³ Bu termin keyinchalik betaga bo‘lib ketgan bo‘lsa kerak.

Yulg‘un o‘simligini Buxoroda **jing‘il** deyishadi. **Jing‘ildi** toponimini ham bor.

Irg‘ay – butaning bir turi. Piskent yaqinidagi tog‘ nomi Irg‘ayli deb nomlangan. Bu yerda **irg‘ay** ko‘p o‘sadi, shuning uchun tog‘ shunday atalgan. Ilgarilari irg‘aydan panshoxa, savag‘ich, hasa va boshqa buyumlar yasashgan. ¹⁷⁴

Qovunga o‘xshab uzun palak otib o‘sadigan o‘simlikning bir turi **kavar** deyiladi, ba’zan **kovul** ham deb ataladi. Samarqand yaqinida **Kavarzor** degan joy bor.

Surxondaryo va Qashqadaryoning ayrim joylarida yalpizni **pidana** deyishadi (tojikcha – pidana). Boysun tumanida **Pedana** nomli qishloq bor. Ushbu toponim ham o‘simlik nomi bilan bog‘liq bo‘lsa ajabmas.

Dasht zonasida o‘sadigan mayda o‘t – **rang** bilan ham ayrim toponimlar paydo bo‘lgan. Masalan, Rangzor.

Respublikamizning Zomin va G‘allaorol tumanlarida suv bo‘ylaridagi bo‘liq o‘tlarni **shiver** (shiber) deyishadi. Xorazmda **shav‘r** – chimzor, sersuv o‘tloq yer. Shiverning boshqa ma’nolari ham bor. ¹⁷⁵

So‘kso‘k Mahmud Koshg‘ariyning «Devonu lug‘atit-turk»ida **yulg‘un daraxti** deb izohlangan. ¹⁷⁶ **So‘kso‘k** saksovuldan boshqa narsa

¹⁷³ Bobur Z.M. Boburnoma. –T.: «Yulduzcha», 1989. B.-128.

¹⁷⁴ Yana Qorayev S. Geografik nomlar ma’nosini bilasizmi? –T.: «O‘zbekiston», 1970. B.-59.

¹⁷⁵ Qorayev S. Yuqoridagi asar. 105-109 bet.

¹⁷⁶ Koshg‘ariy Mahmud «Devonu lug‘atit-turk». –T.: 1960 I t. B.-448.

emas. Mahmud Koshg'ariyning o'zi ham «yaxshi yonadigan yog'och» deb izoh bergan.¹⁷⁷ Haqiqatan ham saksovul yaxshi yonuvchi bo'ladi. Qorako'l tumanida **So'kso'k** nomli qishloq va ariq bor.

Ba'zi turkiy tillarda piyoz **so'g'on** deb yuritiladi. M.Koshg'ariyda ham shunday ma'noda qayd etilgan.¹⁷⁸ Joy nomlari tarkibida ko'p uchraydi. Masalan, Ishtixon tumanidagi **So'g'onchi** qishlog'i.

Tobilg'i – qizil tanali, yog'ochi qattiq buta. «Boburnoma»da **tobulg'u** tarzida tilga olingan: «Tobulg'u yig'ochi bu tog'larda bor, o'zga hech yerda bo'lmas. Tobulg'u bir yig'ochdur, po'sti qizil, aso qilurlar, qamchi dastasi ham qilurlar, tarosh qilib tircaz qilurlar, heyli yaxshi yig'ochdur...»¹⁷⁹

«Devonu lug'atit-turk»da **tavilqu** – «qizil tol daraxti» deb izohlangan.¹⁸⁰ Bu so'zning **tavilg'uch** shakli ham bo'lgan. Tobilg'i degan joy nomi ham bor.

Shilvi – O'rta Osiyo tog'larining pastroq joylarida o'sadigan buta. Undan panjshaxa, duk (yik) kabi buyumlar yasalgan. Zomin tumanida **Shilbili** qishlog'i va shu nomdagi dovon bor.

Qarag'an – tikanli buta, Mahmud Koshg'ariyda **qaraqan** shaklida uchraydi.¹⁸¹ Qozog'istondagi Qarag'anda shahri nomi shu o'simlik bilan bog'liq.

Yuqorida qayd etib o'tilgan terminlarning ko'pchiligi mahalliy terminlar bo'lib, ko'pchilik uchun noma'lum, tushunarsiz bo'lishi ehtimol. Chunki bu o'simlik nomlari, birinchidan, mahalliy bo'lib, keng tarqalmagan, ikkinchidan, ayrimlari eskirib muomaladan chiqib, faqat joy nomlaridagina saqlanib qolgan.

Mamlakatimizning turli joylarida ayrim o'simliklar turlicha qo'llaniladi. Xususan, isiriq shifobaxsh o'simligi ayrim joylarda adrasman, adrashman, xazorispand shaklida qo'llaniladi. O'rta Osiyo zaminida qadimdan ishlatilib kelinayotgan geobotanikaga oid terminlarning ko'pchiligi ilmiy-baynalmilal terminlar qatoridan o'rin olgan.

¹⁷⁷ Qorayev S. Geografik nomlar ma'nosini bilasizmi?—T.: «O'zbekiston», 1970. B.-112.

¹⁷⁸ Koshg'ariy Mahmud. Yuqoridagi asar. 388 bet

¹⁷⁹ Bobur Z.M. «Boburnoma». —T.: «Yulduzcha», 1989. B.-8..

¹⁸⁰ Koshg'ariy Mahmud. Yuqoridagi asar. — 451-bet

¹⁸¹ Koshg'ariy Mahmud. Devonu lug'atit-turk. —T., 1960. I t. B.-149.

O'rta Osiyo o'simliklarini tadqiq etgan geobotanik olim Ye.P.Korovin o'z ilmiy ishlarida o'simliklarning mahalliy nomlaridan keng foydalangan.¹⁸² Uning ilmiy ishlarida arjik, arpa, archa, bodom, buyurg'in, bug'doy, do'lana, jiyda, juzg'un, jut, zirk, o'rik (turli navlari), qovun (turli navlari), mosh, nor, olcha, otquloq, shaftoli (turli navlari), piyoz, rang, tamaki, handalak, hurmo, shakarpalak, yantoq, o'rik, qiyog, qizil murch, g'o'za, g'umay kabi terminlar asl holicha, tarjima qilinmasdan ishlatilgan.

Xulosa qilib aytganda, geobotanikaga oid xalq terminlari tarixi ham uzoq o'tmishga borib taqaladi. Ularning ayrimlari eskirib, ko'pchilik uchun tushunarsiz bo'lib qolgan bo'lsa-da, ular toponimlar tarzida saqlanib qolib, turli yozma manbalarda, ba'zan (ayrim hududlarda) og'zaki nutqda izohi ham bor. Joy nomlari tarkibidagi geobotanik terminlar shu yerda qaysi o'simlik turi ko'pchilikni tashkil etishini, miqdori bo'yicha ustunlik qilishini ko'rsatib turadi. Bundan tashqari, ayrim hayvonot olami nomlari bilan bog'liq terminlar joy nomlariga o'tib, shu joylarda qanday hayvonlar keng tarqalgani, o'tmishda yashab o'tgani haqida ma'lumot beradi.

Landshaftshunoslik bilan bog'liq terminlar. Adir, cho'l, yaylov, to'qay, voha, dasht, o'rmon, sahro, tayga kabi terminlar landshaftshunoslik bilan bog'liqdir.

Ma'lumki, landshaft tabiiy komplekslarni umumlashtiruvchi tushuncha, ya'ni tabiat komponentlarining bir xilligi bilan ajralib turadigan va tabiiy chegaralarga ega bo'lgan hudud. Shu hududlar yuqorida sanab o'tilgan xalq terminlari bilan ifodalanadi; masalan, cho'l landshafti, to'qay landshafti, voha landshafti va hokazo. Bu terminlar ham joy nomlarining vujudga kelishida topotermi sifatida ishtirok etadi: Maymunto'qay, Cho'liguliston, Dashtakibolo, Dasht va hokazo.

Xullas, landshaftshunoslikka oid xalq terminlarining alohida tur sifatida ajratilishining asosiy sababi, biz bu terminlarni komponentlilik tamoyili (prinsipi)ga asoslanib guruhlashtirdik. Landshaft esa yuqorida qayd etilganidek, shu tabiat komponentlarini, komplekslarini umumlashtiruvchi tushuncha hisoblanadi.

¹⁸² Коровин Е.П. Растительность Средней Азии и Казахстана. Москва-Ташкент, ОГИЗ, 1934.

**Xalq (mahalliy) geografik terminlarining turlari va ulardan
ayrim namunalar**

Geografik o'rinni bildiruvchi xalq (mahalliy) geografik terminlari	Relyefni (orografiya) bildiruvchi xalq (mahalliy) geografik terminlari	Gidrologiyaga oid xalq (mahalliy) geografik terminlari	Iqlimshunoslikka oid xalq (mahalliy) geografik terminlari	Tuproqshunoslikka oid xalq (mahalliy) geografik terminlari	Biogeografiyaga oid xalq (mahalliy) geografik terminlari	Tog' jinslari bilan bog'liq xalq terminlari	Landshaftshunoslikka oid xalq terminlari
ag'dol	bayir	achchi	bulduruq	bo'z yer	angor (angiz)	gilvata	adir
ayri (ayrilish)	beltog'	badoq	burchoq	zarang yer	betaga	kumush	voha
bekat	bo'rtiq	band	girdibod	«ko'sa yer»	yulg'un	marmar	dasht
dahana	bo'sqiyo	bilqillama	jala	partov yer	irg'ay	ohak-tosh	sah-ro
guzar	Gaza	yop	ildirim	taqir	so'kso'k	olmos	tay-ga
kungay (tomon)	Zov	jilg'a	sayrob	sho'rhok	tobilg'i	sig'alon	to'-qay
Lab	otonoq	jim	sayqon	sho'rtob	qarag'an	chag'ir-tosh	cho'l
odoq	osilma	rosh (chel)	shabnam	qo'riq	shilvi	qumtosh	yay-lov-
terskay (tomon)	sig'alon	izza	yut		tuya	qum	o'r-mon
yona (yonbag'ir)	xoma	poynov			g'azol		

III BOB. O‘ZBEKISTON TOPONIMLARINI HOSIL QILUVCHI GEOGRAFIK TERMIN VA BOSHQA ATAMALARNING IZOHLI LUG‘ATI

Abaqli – o‘zbeklarning saroy, kenagas, qo‘ng‘irot qabilalari tarkibida qayd qilingan urug‘; q.: *Avaqli*.

Abdal – ko‘chmanchi o‘zbeklar tarkibidagi qabilalardan biri. O‘zbeklarning laqay qabilasining bir urug‘i ham *abdal*. Turkmanlarda *abdal* qabilasi bor; shuningdek, chovdur, ersari, ota, sariq qabilalari tarkibida, qozoqlarning boyuli, qirg‘izlarning adigine qabilalari tarkibida *abdal* urug‘i qayd qilingan.

Abdal qabilasi Hindiston, xususan, O‘rta Osiyo xalqlari etnogenezida muhim rol o‘ynagan xalq – eftalit, ya’ni haytal (abdel)larning avlodlaridir. Tarixchi Bal’ami (X asr) fikricha, haytal so‘zi buxoroliklar tilida “pahlavon”, “jasur odam” demakdir. Keyingi asrlarda **abdal** deganda “gadoy, darvesh” tushunilgan.

Abiz – qo‘ng‘irot va uz qabilalarining bir urug‘i (*abiz-aviz*); qozoqlarning jetiruv, qoraqalpoqlarning ashamayli qabilalarining bir urug‘i ham *abiz* (qoraqalpoqlarning uyshun qabilasi urug‘i esa *abis*) deb atalgan.

G‘allaorol, Jarqo‘rg‘on tumanlarida **Abuz (Abiz)** qishloqlari bor.

Abrik – binafsha rangli mayda guli butasimon o‘t, poyasi va ildizi o‘tin bo‘lib xizmat qiladi. Asalga boy o‘simlik. **Abrikli** degan joylar bor.

Adaq (odoq, oyoq, etak) – daryolarning va eski ariqlarning o‘zanlaridagi serunum yerlar (Buxoro). “Adaqda yerim bor dema” – tashqin suvlari ekinni yuvib ketishi mumkin. – (M.A. Абдураимов, Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве. –Т., 1966, с. 315.

Adirlar – Oʻrta Osiyo togʻlarining etaklaridagi choʻl va chala choʻl qirlar. Adirlar past-baland boʻladi. Adir “ajralgan”, “boʻlinib-boʻlinib ketgan” maʼnosidagi “ayir” soʻzidan kelib chiqqan degan fikr bor. Jizzax viloyati Zomin tumanida, Qashqadaryo viloyati Gʻuzor tumanida **Boʻlakadir**, oʻsha Zomin tumanida **Changnatir** (“Changli adir”), Qirgʻiziston Respublikasida **Maydaadir**, **Oqadir**, **Choʻladir**, Tojikistonda **Oqboshadir** degan toponimlar bor.

Adras – yarim ipak guldor gazlama.

Adrasmon, adrashman – isiriq oʻsimligi, shevalarda hazo-risipon.

Afdoq – katta ariqdan chiqarilgan tarmoq (Buxoroda) q.: *Bodoq*.

Afgʻon – afgʻon xalqi vakili.

Afshin – janob, arbob (sugʻdcha) – oʻrta asrlarda Ustrushona viloyatining oliy hokimi. Oʻrta asrlarda Buxoro yaqinida **Afshina** degan qishloq, Buxoro viloyati Vobkent tumanida Abu Ali ibn Sino tugʻilgan **Afshana** qishlogʻi ham shu termindan tarkib topgan.

Ajina – jin, afsonaviy mahluq; Toshkentda **Ajinajar** degan joy boʻlgan.

Ajiriq – serildiz oʻt; **Ajiriqli** degan mikrotoponimlar uchraydi.

Ajrim – bitim, kelishuv.

Aka – bir tugʻishgan oʻgʻillarning kattasi, ogʻa.

Aksi – teskarisi.

Akvatoriya (lotincha **aqva** – suv) – suv bilan band maydonning, masalan, dengizning bir qismi.

Akveduk (lotincha *aquaeductus* – vodoprovod) – jar, dara, yoʻl ustidan oʻtkazilgan suv yoʻli quvur.

Alam (arabcha) – aziz avliyolarning qadam joylarida oʻsgan daraxtlarning shox-shabbalariga yoki shahid boʻlgan kishilarning mozoriga qoqilgan tayoqlarga osilgan latta-luttalar. Maʼnosi (arabcha) “bayroq” demakdir. **Alam, Alamdor, Alamli, Alamchi** degan joy nomlari “aziz avliyolar mozori” yoki “shahid boʻlgan kishi koʻmilgan joy” degan maʼnoni bildiradi.

Alamdor – tugʻ koʻtaruvchi, bayroqdor.

Alan – qoʻriq yer (Xorazm).

Alban (mo‘g‘ulcha) – 1) to‘lov, o‘lpon; 2) etnonim- qozoqlarning bir urug‘i *alban* deb atalgan (Востров В.В.; Муканов М.С. Родоплеменной состав и расселение казахов. Алма-Ата, 1968, с. 45).

Albatu (mo‘g‘ulcha) – fuqaro.

Aleli – urug‘ nomi, etnonim.

Alep – urug‘ nomi, etnonim (qoraqalpoqlarda).

Alep nukus – urug‘ nomi, etnonim (qoraqalpoqlarda).

Aling – yassi balandlik (Qamashi).

Alla – beshik qo‘shig‘i; asli Alloh “xudo”, “tangri” so‘zidan: yo alloh (alla) deb qo‘shiq aytsam, qodir egam rahm qilur (xalq qo‘shig‘i).

Alloh (arabcha *al-illah* – “ibodat qilgulik”) – xudo, tangri, parvardigor. Q.: Olloh.:

Allop (to‘g‘risi allof) – g‘alla savdogari.

Allot – allot: arlot urug‘ining talaffuz shakli, Qashqadaryo viloyati, Kasbi tumanida **Allot** degan qishloq bor.

Alpovut – 1) bahodir; 2) janob.

Alqor – **Alvoli** – olcha.

Alvasti, albarsti, olbosti – mistik tasavvurga ko‘ra har xil qiyofalarda ko‘rinadigan afsonaviy mahluq. Folklorshunoslarning fikriga ko‘ra, bu *ol+bosti* so‘zlaridan kelib chiqqan: ol-qizil, ya’ni “qizil ajina bosdi (urdi)” demakdir. Olbosti ko‘pincha sariq taka shaklida ko‘rinarmish. Ishi teskaridan kelgan odamni yoki tug‘a olmagan ayollarni “qora bosdi” deyishadi-ku. Toshkentda Alvastiko‘prik degan joy bor.

Alvon (arabcha *lawn* so‘zining ko‘pligi) – qizil; tus, rang.

yovvoyi tog‘ qo‘yi (ilmiy nomi arxar), Janubiy O‘zbekistonda alqor degan o‘simlik bor.

Amin – O‘rta Osiyo xonliklarida daha boshlig‘i yoki qishloq oqsoqoli; bozorda soliq undiruvchi amaldor, bozor oqsoqoli. *Amin* so‘zi asli arabcha bo‘lib, ma’nosi “ishonchli” demakdir. Buxoro viloyati Qorako‘l tumanida **Aminlar**, Jondor tumanida **Aminobod**, Romitan tumanida **Amino** (“aminlar”) degan qishloqlar bor.

Amir – Buxoroda va ba’zi bir musulmon mamlakatlarida xon, podshoh.

Amlök (arabcha *mulk* soʻzining koʻpligi) – 1) katta yer-mulk, yer-suv, hovli-joy, bogʻ-roq; 2) umuman mulk, mol-dunyo; 3) Buxoro xonligida: yer-mulkdan oʻlpon olish uchun ajratilgan maʼmuriy-hududiy tuman. Mikrotoponimlar shaklida uchraydi. Qashqadaryo viloyati Shahrizabz shahrining kunchiqish tomonida **Amlök** degan joy bor.

Amlökдор (tarixiy) – 1) katta yer egasi; zamindor, mulkdor; 2) Buxoro xonligida: tuman hokimi.

Anbar – 1) xushboʻy hid; 2) ambar, ambarxona.

Angor – hosili yigʻib-terib olingan ekinzor, mas., bugʻdoypoya, arpapoya; angʻiz; qadimiy maydon oʻlchovi; odatda atrofi uvat bilan oʻralgan yaxlit ekin maydoni bir *angor* deyilgan. Surxondaryo viloyati Angor tumanida **Angor** qishlogʻi bor.

Anda (moʻgʻulcha) – 1) jon doʻst, aka-uka, xesh-aqrabo, quda-anda; 2) yon-veri, uzoq emas.

Andiz – har xil kasalliklarga, jumladan ot kasalliklariga dori oʻsimlik. Jizzax viloyati Zomin tumanida Andizli degan joy bor.

Andoz – soliq, oʻlpon.

Anhazrat – toʻgʻrisi *On hazrat* – hazrati oliylari.

Anhor (arabcha *nahr* soʻzining koʻpligi) – katta kanal, ariq. Xorazm shevasidagi *arna* soʻziga toʻgʻri keladi. Toshkent shahrida **Anhor** kanali, Toshkent viloyati Zangiota tumanida **Anhor** qishlogʻi bor.

Anjir – daraxt va meva.

Anna – q.: *Arna* (Qashqadaryo viloyati Chiroqchi tumanida **Anna** degan jilgʻa bor).

Anor – daraxt va mevasi.

Anqa, anqo – afsonaviy qush.

Angʻiz – yaylov yer (Oʻsh), hosili yigʻib olingan yer.

Aqaba – koʻpligi *aqabot* “togʻ dovonidan oʻtiladigan qiyin yoʻl”; q.: *Aqba, avgʻa, agʻba*.

Aqba, aqaba (ko‘pligi – *aqabot*) – joy nomlari tarkibida saqlanib qolgan geografik termin. *Aqba* arab tilida «dovon», «tog‘ yo‘li» demakdir. IX–X asrlarda bitilgan asarlarda (masalan, muallifi noma‘lum forscha «Hudud ul-olam» asarida (Худуд ал-аълем. Рукопис Туманского. С ведением и указателем В.Бартолда. –Л., 1930), «Tarixi Tabariy»da ko‘p uchraydi. Tojikiston va O‘zbekistonning tog‘li hududlarida, ayniqsa Pomir, Hisor, Zarafshon tog‘larida o‘nlarcha toponimlar tarkibida, xususan, dovon nomlari tarkibida *aqba* so‘zi uchraydi: **Aqba, Ag‘ba, Aqbaboshi, Aqvavodif, Aqbai Gishxun, Aqbai Farob, Choshi Aqba, Aqbai Surxat, Axba-Ispan, Aqbai Obburdon** va h.k. Bu termin hozir ham O‘rta Osiyoning tog‘li hududlarida **aqba, axba, ag‘ba, avg‘a, ovq‘a** shakllarida turli ma‘nolarda ishlatiladi. Masalan, Jizzax viloyatining Zomin, Baxmal, G‘allaorol tumanlarida dovonga chiqiladigan tik yo‘l **ovq‘a** deyiladi.

Aqor (arabcha «ko‘chmas mulk», «yer-suv») – ijtimoiy termin. O‘rta Osiyoda Temuriylar davlatida, shuningdek, Eronda yer-suv, bog‘, tegirmon, kanal, do‘kon, ustaxona va bozorlar kabi ko‘chmas mulk.

Zarafshon vodiysida (Romitan, Jondor, Buxoro tumanlarida) **Oqar, Og‘ar** kabi toponimlar uchraydi.

Aqrab (arabcha aqrab – chayon) – 1) burj yulduzlari turkumi; 2) quyosh (shamsiya) yilining sakkizinchi oyi 22-oktyabrdan 22-noyabrgacha davom etadi.

Aqcha – to‘g‘risi oqcha – “Oqsoy”, “oqsuv” ma‘nosida; aqcha degan urug‘ ham bo‘lgan. q.: *Ahcha*. Qirg‘izlarning mungush qabilasi, turkmanlarning ersari qabilasi tarkibida aqcha urug‘i qayd qilingan.

Arab – arab xalqi vakili (respublikamiz janubida **Arablar, Arabovul, Arabon, Arabto‘da, Arabto‘par** degan toponimlar bor).

Arabxona (aynan “*arablar uyi*”) – arablarning qishlog‘i. Zarafshon daryosi vodiysida **Arabxona** degan qishloqlar ko‘p.

Arasot (arabcha *arsa* so‘zining ko‘pligi) – to‘s-to‘polon, shovqin-suron; qiyomatgoh.

Arashan, arashon, arasan – issiq mineral suvli buloq. Masalan, Toshkent viloyatidagi Ohangaron daryosining bir irmog‘i **Arashon** deb ataladi; Qirg‘izistonning Issiqko‘l vodiysida **Oqsuv-Arashan** kurorti bor. O‘rta Osiyoda, Sibirda **Arashan, Arasan, Arshan** nomli suvlar, kurort joylar juda ko‘p. Bu termin G‘arbiy Xitoyda, Oltoy, Sharqiy Sibirda ham keng tarqalgan. Masalan, Rossiya Federatsiyasining Irkutsk oblastida mineral buloqlar yaqinidagi bir qancha aholi punktlari **Arshan** deb ataladi. Rus tilshunosi N.A.Baskakov yozishicha, oltoyliklar tilidagi **arjan** so‘zi «shifobaxsh suv» demakdir (*Н.А.Баскаков. Географическая номенклатура в топонимии Горного Алтая.- В кн. “Топонимика Востока”, 1969 г.*).

Akademik V.V.Radlov **arashan** oltoyliklar, tobolliklar tillarida «issiq buloq», «shifobaxsh buloq» ekanini aytgan edi. Hozirgi mo‘g‘ul tilida **arshan** «muqaddas suv», «mineral suv», «shifobaxsh buloq» demakdir.

Ba‘zan biron narsa, masalan, go‘sht ezilib qaynab pishsa «arashan bo‘lib ketibdi», ya‘ni juda mazali, yoqimli bo‘lib pishibdi» deyishadi.

Arashan termini sanskritcha *rashiani* so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, «obi hayot», «xudolar ozig‘i» degan ma‘noni bildiradi. Bu so‘z O‘rta Osiyoga, Sibirga buddizm (lamaizm) dini orqali kirib kelgan.

Ba‘zi birovlar *arashan* so‘zi bilan **narzan** suvi nomi bir negizdan kelib chiqqan deyishadi. Narzan asli «nordon» degani. Shunisi qiziqki, Shimoliy Kavkazdagi Kislovodsk shahrining mahalliy nomi **Achisuv**, qorachay-balqarlar esa **narsana** deyishadi.

Arbob – biron sohada tanilgan mashhur shaxs; amaldor.

Ariq – daryo yoki kanaldan boshlanadigan suv yo‘li. Bu so‘z eroniy jo‘y terminini surib chiqargan. Akademik V.V Radlov ariq “ikkiga ajralgan”, “tarmoqlangan” ma‘nosidagi *ayriq* so‘zidan kelib chiqqan degan (*Радлов, Опыт словаря, т.1, 269*); qirg‘iz urug‘i nomi.

Aris – turkiy xalqlarda, jumladan qozoq va qoraqalpoqlarda “urug‘ tarmog‘i” demakdir: aris 14 uru(v) qoraqalpoq; Toshkent yaqinidagi Aris daryosini eslang.

Arislan – turkmanlarning bir urug‘i (Винников Я.Р. Родо-племенной и этнический состав населения Чарджоувской области Туркменской ССР. Труды ин-та истории, археологии и этнографии АН Туркм.ССР.Серия этнографич. Том ВИ. –Ашхабад, 1962, С. 83).

Ark – xon yoki amir saroyi.

Arlon – erkak it.

Arlot – Chingizxon o‘z o‘g‘li Chig‘atoyga taqdim etgan to‘rtta mo‘g‘ul qabilasidan biri. Bu qabila hozirgi Afg‘onistonning shimoliy qismiga o‘rnashib qolgan. Arlot qabilasi 92 bo‘li o‘zbek “qavmlari” qatorida “Jome’ at-tavorix”, “Ravzat us-safo”, “Shayboniynoma”da, “Abdullanoma”, “Shajarai turk” yodnomalarida, Navoiy asarlarida tilga olingan; arlotlar nufusli qabilalardan hisoblangan (Кармышева. Очерки этнической истории. –М., 1976.). Samarqand, Buxoro, Xorazm, Qashqadaryo, Surxondaryo viloyatlarida qabila nomi – etnonim va toponimlar holida saqlanib qolgan. Masalan, Buxoro viloyati Peshku tumanidagi **Allot**, Buxoro viloyati Qorako‘l tumanidagi **Olot** qishloqlari ham *arlot* etnonimining talaffuz shaklidir. Abulg‘ozi Bahodirxonning fikricha, *arlot* so‘zining asl ma‘nosi “o‘z onasining sevgan o‘g‘li” demakdir.

Arna – juda qadimiy so‘z. Akademik V.V.Radlov (*Опыт словаря, т.1, 303*) *arna* so‘zini «daryo yo‘li», «daryo o‘zani» deb izohlaydi.

Akademik V.V.Bartold fikricha bu so‘z xorazmchadir (*Бартольд. Сочинения, т. II, часть 1, 1963, С. 122*). Biroq *arna* so‘zining ma‘nolari va areali ancha keng. Qadimgi xet tilida *arna* «buloq», «chashma» degan ma‘noni anglatgan. Xorazmda katta kanallar *arna* deb ataladi. Sun‘iy kanallarning bu termin bilan atalishiga sabab bu kanallar hajmi jihatidan daryoning bir qismi deb hisoblanadi. Masalan, **Paxtaarna**, **Shovotarna**, **Polvonarna**, **Otaliqarna** xuddi shundaydir. Shu bilan birga, Amudaryoning **Boglanarna**, **Kesikarna** kabi shoxobchalari ham shu terminda yuritiladi.

Demak, Xorazmda *arna* so‘zining asl ma‘nosi «daryo tarmog‘i», «shoxobchasi» bo‘lib, keyinchalik bu termin kanallarga nisbatan ham ishlatilgan. Qadimgi eron tilida **ar (ir)** «suv» demakdir. Arnas sanskrit tilida «oqim», «suv oqimi» demakdir.

Bu soʻzning arealiga kelganda shuni aytish kerakki, arna turli maʼnolarda Oʻzbekistonning Xorazmdan boshqa hududlarida, Oʻrta Osiyo va Qozogʻistonning koʻpgina joylarida, hatto Kavkazda ham qayd qilingan. Jizzax viloyatida suv oʻyib ketgan jarni *arna* deyishadi. Sirdaryo yaqinidagi **Arnasoy** koʻli ana shunday jar oʻrnida hosil boʻlgan. Baʼzi bir joylarda arna *anna* deb talaffuz qilinadi.

Demak, *arna* qadimiy xorazmcha soʻz boʻlsa ham, hozirgi vaqtda juda katta hududlarda suv bilan bogʻliq turli maʼnolarni anglatadi: bir joyda (Xorazm, Turkmaniston) «katta kanal» yoki «daryo shoxobchasi», boshqa bir yerda (Jizzax, Samarqand viloyatlari) «jar», Janubiy Oʻzbekistonda (Qashqadaryo viloyatida) «dara» (anna), Qozogʻistonda «daryo oʻzani», qaysidir hududlarda «daryo», hatto «buloq».

Endi *arna* soʻzidan tarkib topgan toponimlardan misol keltiraylik: **Arna** qishlogʻi (Buxoro viloyati), **Arnaboʻyi** (Xorazm viloyati), **Arnasoy** (Sirdaryo, Jizzax viloyatlari), **Arnaqapchigʻay** darasi (Qashqadaryo viloyati), **Kattaarna**, **Kichikarna** soylari (Qirgʻiziston), **Arnabulok**, **Arna-Gvay** (“Arna yaqinidagi joy” – Kavkaz), **Xoʻjaarna** qudugʻi (Surxondaryo viloyati); *arna* termini Xorazm viloyatida ayniqsa koʻp uchraydi: **Arnaoʻtkan**, **Bogʻlonarna**, **Kesikarna**, **Nazararna**, **Otaliqarna**, **Paxtaarna**, **Urgancharna**, **Shovotarna** va b.

Bulardan tashqari **Arna**, **Arnaboshi**, **Kattaarna**, **Kichikarna** kabi mikrotoponimlar ham bor.

Arqon – argʻamchi.

Ars – oq suvsar, oq sichqon (ruschasi – горноста́й). Ars asli turkiy soʻz, arslon soʻzi ham shundan. Zahiriddin Muhammad Bobur bu soʻzni ishlatgan: ars boʻrk “ars terisidan qilingan telpak” (“*Boburnoma*”, 1960, 114 b.)

Arslon – qadimiy turkiycha arsul ang “yirtqich hayvon” degani – *sher* (forsa), arabchasi *asad*, *haydar*.

Arslonboy – qoʻngʻirot qabilasi vaxtamgʻali boʻlimi urugʻlaridan biri (Qashqadaryo viloyati Qumqoʻrgʻon tumanida, **Arslonboyi** degan qishloq va guzar bor).

Art, ort – qadimiy geografik termin “dovon”, “tog‘ yo‘li”. Geografik nomlar tarkibida, xususan, Qirg‘izistonda saqlanib qolgan: **Ayiqart, Qayinart, Qizilart**.

Arta, arda – qadimgi eroniy so‘z (“a‘lo”, “ajoyib”) – Xorazmning geografik nomlar tarkibida tez-tez uchraydigan termin (Бартольд. Сочинения, Т.III, С. 171). O‘rta asrlarda arab geograflarining asarlarida **Ardaxiva, Artaxushmitan, Ardaquva** kabi shahar-qishloqlar tilga olingan.

Arxar – yovvoyi tog‘ qo‘yi; q.: Alqor.

Arg‘adal – tog‘ etagidagi pastak tepalar, adir; qaroqchilarning borish qiyin bo‘lgan joylardagi pistirmasi (Porsa Shamsiyev, S. Ibrohimov, Navoiy asarlari lug‘ati – T., 1972, 59 b.).

Arg‘amchi – q.: Arqon.

Arg‘in, arg‘un – o‘zbeklar, qozoqlar, boshqirdlar tarkibida uchraydigan urug‘. Bu urug‘ O‘rta Osiyoda qadimdan yashab kelgan va Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit-turk” asarida qayd qilingan *argu* qabilasining davomi bo‘lsa kerak. “Boburnoma”da, o‘zbek urug‘larining dastlabki yozma shajarasi – Mulla Sayfiddin Axsikandiyning “Majmuat-tavorix” asarida keltirilgan o‘zbek elatlari ro‘yxatida bu urug‘ **arg‘un** shaklida qayd qilingan (*Сайфиддин Ахсикенди. “Маджмуат-таворих. – В кн. “Материалы по истории киргизов и Киргизии”” Вып II, М., 1973. с. 210-214*). Bu etnonim mo‘g‘ulcha **arg‘in** (o‘zagi arg‘ – “duragay”) so‘zidan kelib chiqqandir. Arg‘in (arg‘un) so‘zi qirg‘iz tilida ham ana shu ma‘noni anglatadi.

Respublikamizning Andijon viloyati Asaka, Toshkent viloyati Qibray, Zangiota, Navoiy viloyati Navoiy, Buxoro viloyati Qorako‘l, Surxondaryo viloyati Denov tumanlarida **Arg‘in, Arg‘un** qishloqlari bor.

Arvoh – o‘lgan kishining ruhi.

Arz (arabcha) – yer, mamlakat, davlat.

Arziq – qattiq yer, metin tuproq; Farg‘ona viloyati Dang‘ara tumanida Arziqtepa qishlog‘i qayd etilgan.

Arzon – bahosi, narxi past.

Asad (arabcha – sher, arslon, haydar) – o‘n ikki burjning biri; shamsiya yil hisobida beshinchi oyning arabcha nomi; q.: *Arslon*.

Asaka – ko‘chmanchi o‘zbeklar orasida tilga olingan urug‘lardan biri. Qirg‘izlarning sayaq qabilasi tarkibida ham *asaka* degan urug‘ qayd qilingan. Joy nomlari shaklida uchraydi. Masalan, **Asaka** shahri (Andijon viloyati); Oltinko‘l tumanidagi **Asakalik** qishlog‘i ham shu urug‘ nomi bilan atalgan bo‘lsa kerak, - **lik** qo‘shimchasi toponimlar tarkibida, jumladan etnonimlar oxirida shunday funktsiyani bajaradi: **Boyliq** «boylar», **Xo‘jaliq** «xo‘jalar», **Taqachilik** «taqachilar», **Asakalik** «asaka urug‘i vakillari» (yashaydigan qishloq). Qoraqalpog‘iston Respublikasida **Asakaovdon** degan botiq bor. Geologlar fikricha, bu yerda yuqori to‘rtlamchi davrda katta ko‘l bo‘lgan (**ovdon**, to‘g‘risi **obdon** «suv havzasi», «suv ombori»).

Asbob – Buxoro viloyatining Vobkent, Romitan, Buxoro tumanlarida qishloq nomi shaklida uchraydigan qadimiy termin (ko‘pincha *aspop* shaklida talaffuz qiladilar). XI–XII asrlarda biron kishiga qarashli yer *asbob* (**asbob** arabcha *sabab* so‘zining ko‘pligi). XVI–XVII asrlarda esa yerdan tashqari mulk *asbob* deb atala boshlagan (*П.П.Иванов Хозяйство джуйбарских шейхов, к истории феодального землевладения в Средней Азии XVI-XVIII. –М-Л., 1954*). Demak, Buxoro viloyatidagi **Asbob** nomli qishloqlar bundan 6–7 asr oldingi davrdan qolgan toponimlardir. Buxoro yaqinida yashab o‘tgan Jo‘ybor shayxlari arxivlarida **Asbobi Ali Yomchi**, **Asbobi Bog‘ikalon**, **Asbobi Ibrohim**, **Asbobi Kofiron**, **Asbobi Sho‘rcha** kabi bir qancha joy nomlari tilga olingan. *Asbob* so‘zidan keyin bu yer kimniki yoki qanday joy ekanligini bildiradigan aniqlovchi bo‘lgan, chunonchi, **Asbobi Kofiron**, ya‘ni «kofirlar yeri» va hokazo. Keyingi davrlarda aniqlovchi tushib qolib *asbob* termini joy nomiga aylangan.

Asp, asb – ot; shaxmat donasi.

Asqar – yuksak tog‘, qishin-yozin qor bilan qoplanib yotgan azim tog‘. O‘rta Osiyodagi turkiy xalqlarning deyarli hammasida *asqar tog‘* (tov, too) «buyuk tog‘», «chiqib bo‘lmaydigan baland tog‘» ma‘nosini anglatadi.

Bu so‘z o‘zbek dostonlarida ham shu ma‘noda uchraydi. Qirg‘iz tilida **asqa** (asqatosh) «yuksak cho‘qqi» ma‘nosini anglatadi. Qashqadaryo viloyatida **Asqarcho‘qqi**, **Asqartepa**, **Asqarqir** degan toponimlar bor.

Asr – yuz yillik davr.

Astar – ko‘rpa yoki kiyimning ichki qavati.

Astarbop – to‘g‘risi astarbof: astar to‘quvchi hunarmand.

Atav – orol (Xorazm).

Atiz – dala, ekin maydoni.

Attor – do‘kondor yoki savdogar.

Avaqli, avoqli – urug‘ nomi, etnonim, o‘zbeklarning kenagas, saroy qabilalari urug‘i; Qashqadaryo viloyati Chiroqchi, Qamashi, Dehqonobod tumanlarida **Avoqli** degan qishloqlar bor.

Avliyo (arabcha *valiy* so‘zining ko‘pligi) – mo‘jizalar ko‘rsatadigan muqaddas inson.

Avlod (arabcha *valad* so‘zidan) – bir ota-bobodan tarqalgan, qolgan nasl; zot, zurriyot.

Avshar – qadimiy urug‘lardan biri. Arab geograflari Buxoro yaqinida **Avshar** degan qishloqni tilga oladilar. Abulg‘ozi Bahodirxon Avshar so‘zini “ishni yildam ishlamak” deb izohlaydi. Turkmanlarning guklen qabilasi tarkibida avshar (afshar) urug‘i qayd qilingan.

Avg‘a – dovon (Qashqadaryo), q.: *Aqba*.

Axta – ot, bichilgan ot.

Axtachi – 1) qadimgi urug‘lardan biri. Bu urug‘ vakillarini Zahiriddin Bobur ham tilga olgan. Qirg‘iz qipchoqlarning bir urug‘i hozir ham **axtachi** deb ataladi. *Axta* mo‘g‘ul tilida «ot» (jumladan «bichilgan ot») demakdir. Axtachi esa «otboqar», «jilovdor» (xon oti jilovini ushlab yuruvchi kishi) ma’nosini beradi.

Andijon viloyatining Asaka, Bo‘z tumanlarida **Axtachi** degan qishloqlar bor. Jizzax viloyati Zomin tumanida bir qishloq **Antaxona** (Axtixona) deb ataladi. Bu toponim ham o‘sha *axtachi* (axta) etnonimining in’ikosi bo‘lsa kerak. Urug‘-qabila nomlari tarkibidagi -chi, -li qo‘shimchalari bir qancha hollarda tushib qoladi: chimboyli – chimboy, po‘lati – po‘latchi – po‘lat; -xona affiksi urug‘-aymoq nomlariga qo‘shilib toponim yasaydi: yobu (qabila) – **Yobuxona** (yobular yashaydigan joy), do‘rmon (qabila) – **Do‘rmonxona** (do‘rmonlar yashadigan joy);

2) jilovbardor-xonliklarda mansabdorning otiga qaraydigan, otga mindirib qo'yadigan, kutib oladigan xizmatkor.

Axcha – oq so'ziga "cha" qo'shimchasi qo'shib yasalgan toponim ("oqsuv" ma'nosida); axcha degan urug' ham bor.

Ay, oy – joy nomlari tarkibida "yalang yer, sayhonlik" ma'nosini anglatadi (E.V.Sevortyan).

Ayamajiz – qishning oxirgi haftasi. Ayamajiz so'zi "ayyom ajuz" (kampir kuni) so'zlarining talaffuzda qisqarib ketishidan hosil bo'lgan. "Ayamajiz olti kun, qahr qilsa qattiq kun" (Aziz momo ham deyishadi).

Ayinni (oyinni) – urug' nomi etnonim.

Aylana – tevarak-atrof; doira shaklidagi.

Aylanma – halqasimon.

Ayloq – 1) tog' yaylovi; 2) yozda ko'chib chiqiladigan joy; 3) turkman urug'i (aylaq).

Aymoq – urug', elat. Bu so'zning ma'nolari ko'p. Akademik B.Ya. Vladimirsov fikricha, mo'g'ulcha **aymag** "o'xshash narsalar majmuyi" degan ma'noni anglatgan. O'rta asrlarda Mo'g'ulistonda muayyan hududda ko'chib yurgan qon-qardosh oilalar ittifoqi **aymoq** deyilgan; ba'zan katta bir oila yoki qishloq ham **aymoq** deb atalgan.

Hozirgi mo'g'ul tilida **aymak** so'zi ma'muriy birlik, qabila-urug', tur, xil, bo'lim, gap bo'lagi ma'nolarini anglatadi; qozoq, qirg'izlarda bu so'zning "hudud" ma'nosi ham bor. Akademik V.V.Radlov bu so'z "yot kishi", "boshqa mamlakatdan kelgan odam" ma'nosini ham anglatgan deydi.

Masalan, Zomin tumanida baland tog' bag'ridan o'tkazilgan **Aymoqariq** devqomat kelgindilar tomonidan qazilgan deyishadi. O'zbeklarda, turkmanlarda *aymoq* urug'i bo'lgan. Etnograf B.X.Karmisheva fikricha, *aymoq* so'zi "asl dehqon", "tub-joy xalq" ma'nosidadir. Masalan, Qashqadaryo viloyati Chiroqchi tumanida **Aymoq** degan qishloqlar bor.

Ayoq – kosa, piyola, qadah.

Ayoqchi – soqi, kosagul.

Ayoz – 1) turkiy folklarning eng qadimgi obrazlaridan biri, bahodir va jasur qul. Qoraqalpog‘iston Respublikasi Beruniy tumanida **Ayozqala** degan arxeologik yodgorlik bor; 2) qora sovuq; Jizzax viloyati Zomin tumanida **Ayozbetkay** degan joy bor.

Ayram – oqar suvning chuqur joyi (Janubiy Xorazm).

Ayri, ayrilish – yo‘l ikkiga bo‘lingan joy (Zomin).

Ayrim – alohida.

Ayriq – ikkiga bo‘lingan, ikkiga ajralgan suv yoki yo‘l - yo‘layriq.

Ayrit – suv bo‘lingan joy (Xorazm).

Ayritam – Respublikada **Ayritam** (Ayritom) degan qishloqlar ko‘p. Turkmanistonda, Qoraqalpog‘istonda ham Ayritam toponimlari uchraydi. O‘zbekiston bilan Afg‘oniston o‘rtasida Amudaryoga qurilgan ko‘prikning Afg‘oniston tomoni **Hayraton** deb ataladi, O‘zbekiston tomonida **Ayritom** degan joy bor. Ikkalasi bir toponimning talaffuz shakllari bo‘lsa kerak. Etimologiyasi noma‘lum. Turkmanlarda *ayritam* (ayritamlar) degan urug‘ bo‘lgan.

Ayron – suvga qo‘shilgan suzma yoki yog‘i olingan qatiq; qo‘shng‘irot qabilasi tarkibida ayron urug‘i qayd qilingan (К. Л. Задыхина. Узбеки дельты Аму-Дари. – Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. 1945-1948. Т. II, –М.; 1952, с. 338).

Ayronchi – urug‘ nomi, etnonim, asli eronchi, ya‘ni “eronlik” “eroni” bo‘lishi mumkin. Qashqadaryo viloyati Kitob, Koson tumanlarida **Ayronchi** degan qishloqlar bor.

Ayuchi – Dashtiqipchoq urug‘laridan biri, parchalanib boshqird, o‘zbek qirg‘iz xalqlari tarkibiga qo‘shilib ketgan.

Ayvon – ko‘pincha uch tomoni berk oldi ochiq xona.

Ayg‘ir – 1) bichilmagan katta yoshdagi erkak ot; 2) biron geografik obyektning ulkan, katta ekanligi ma‘nosida (Ayg‘irtepa): Qashqadaryo viloyati G‘uzor, Dehqonobod, Chiroqchi, Surxondaryo viloyati Boysun, Angor tumanlarida **Ayg‘irtepa** degan tepaliklar bor (*T.Nafasov, O‘zbekiston toponimlarining izohli lug‘at.i –T., 1988, 11-b.*). Qozoqlarning kerey qabilasi tarkibida ayg‘ir urug‘i qayd qilingan.

Azim – ulug‘, katta, buyuk, zo‘r.

Aziz – qadrli, qimmatli, muhtaram.

Ag‘ar – ko‘chmanchi o‘zbeklar tarkibida qayd qilingan urug‘. Turkmanlarning bayat, yomut, teke qabilalari tarkibida ham *ag‘ar* urug‘i bo‘lgan. **Ag‘ar** (Og‘ar), **Oqar** shaklida toponimlar bor. Masalan, Bobur Zomin yaqinida **Oqar tuzini** tilga olgan (tuz – tekislik); bu joy hozir ham Og‘ar (Oqar) deb ataladi.

Ag‘ba – tog‘ dovoni, q.: Aqba, aqaba.

Ag‘dol – tog‘ etagidagi jarlik, xaltadara, kirish qiyin bo‘lgan joy, chuqur yer, tog‘ beli, ov hayvonlari haydab qamaladigan joy.

Ashaq – qoraqalpoqlarda urug‘ nomi, masalan, ashaqqarvaq – etnonim.

Ashmishka (ruscha *осмышка*) – bir qadoqning sakkizdan biri; ba‘zan “kichik gavdali” ma‘nosida ishlatiladi. Jizzax viloyati Zomin tumanidagi Achchi qishlog‘ida Sattor ashmishka degan kichik jussali ellikboshi bo‘lgan.

Achamayli, Ochamayli – o‘zbeklarning yuz qabilasining bir bo‘lagi; qo‘ng‘irotlar, saroylar tarkibida ham qayd qilingan; qozoqlar, qoraqalpoqlarda **ashamayli** urug‘i bor (*Арустов. Заметки об этническом составе. s.424*). Etnograflar *achamayli* urug‘i *ach* (och) nomli qabila nomi bilan bog‘liq bo‘lsa kerak deyдилar. *Achamaylilar* O‘zbekistonda Toshkent, Sirdaryo, Qashqadaryo, Xorazm, Samarqand viloyatlarida, Tojikistonda esa O‘ratepa tumanida qayd qilingan; Samarqand viloyati Nurobod, Urgut, Bulung‘ur, Surxondaryo viloyati Qumqo‘rg‘on, Toshkent viloyati Bo‘ka, Bekobod, Qashqadaryo viloyati Kitob tumanlarida **Achamayli** qishloqlari bor.

Ho‘kizga yoki ko‘tonga uriladigan yoki bolalar uchun mo‘ljallangan egar ochamay (achamay) deyilgan. Demak, urug‘ tamg‘asi shaklan ana shu egarga o‘xshash bo‘lgan.

Achchi – achchiq, nordon, taxir, sho‘r (suvlar); turkmanlarda *aji*, qozoqlarda *ashi* (ashshi), qirg‘izlarda *achu*. **Achchisoy, Ajiko‘l, Ashibuloq** toponimlari shu termindan. Toshkent yaqinidagi **Damashi** toponimi qozoqcha Sho‘rkul degani (*dam* – suv damlanib qolishidan hosil bo‘lgan ko‘lmak).

Achchiqtosh – alyuminiy, xrom, temir kabi metallarning sulfat kislota bilan o‘zaro ta’siridan hosil bo‘lgan murakkab tuz.

Badal – 1) evaz, to‘lov; 2) chakalakzor, butazor; 3) urug‘ nomi. (Samarqand tumanida **Badal** degan qishloq bor).

Badaviy (arabcha) – ko‘chmanchi arab (*bodiya* “sahro” so‘zidan).

Baday – ko‘chmanchi o‘zbeklar tarkibidagi urug‘. Asosan Amudaryoning quyi oqimida, Xorazm viloyatining Urganch, Qoraqalpog‘istonning Beruniy tumanlarida yashagan. XIX asrning boshlarida Surxondaryo vodiysiga, Bekobod, Zomin dashtlariga tarqalgan. Amudaryoning o‘ng sohilidagi **Badayto‘qay** qo‘riqxonasi shu urug‘ nomi bilan bog‘liq.

Badiha – biror voqea, hodisa munosabati bilan to‘satdan aytib yuborilgan she’r yoki musiqa asari, ekspromt.

Badoq – kanal tarmog‘i, ariq, soy. Buxoroda *afdok* deyilgan. Bo‘stonliq tumanida **Badoqsoy** gidronimi shu termindan.

Bahor – ko‘klam.

Bahori – bahorda ekilgan ekin.

Bahorikor – yer sug‘ormasdan ekiladigan, lalmikor.

Bahoriston – mangu bahor o‘lka, yashnagan diyor.

Bahrin (baarin) – turklashgan mo‘g‘ul qabilalaridan. Mo‘g‘ullar hukmronligi davrida Dashtiqipchoqqa o‘rnashgan. XVII–XIX asrlarda katta bir qismi Toshkent vohasiga, Farg‘ona vodiysiga, bir qismi Zarafshon vohasiga, Qashqadaryoning o‘rta oqimiga o‘rnashgan (*T.I.Султанов. Кочевые племена Приарала в XV–XVII вв. {} 1982, С.М.Абрамзон. Киргизы и их этнегенческие и историко-культурные связи. –Л., 1971, s.63*). Andijon viloyati Asaka, Samarqand viloyati Ishtixon, Qashqadaryo viloyati Qamashi, Farg‘ona viloyati Uchko‘prik tumanlarida **Bahrin**, Buxoro viloyati Qorako‘l tumanida **Bahrinbayot** qishloqlari bor. Baxrin – ov qushi, lochinning bir turi. Bu parranda urug‘ning totemi – muqaddas jonivori bo‘lgan bo‘lishi mumkin.

Eng to‘g‘risi – bahrin qabilasi mo‘g‘ullarning afsonaviy ajdodi Bo‘do‘ncharning katta o‘g‘li Baaridaydan tarqalgan va uning nomi bilan atalgan.

Bahrinbayot – etnik guruh, qo‘shaloq etnonim.

Bahrinturkman – etnik guruh, qo‘shaloq etnonim.

Bajanak – qabila nomi, etnonim.

Bakaylar – urug‘ nomi, etnonim; masalan, qozoqlarning arg‘in, kirey qabilalari tarkibida bakay urug‘i bo‘lgan.

Baken – suv yo‘llarida xavfli joylarni belgilash va kemalar suza oladigan suv yo‘lini aniqlash uchun langarga bog‘lab qo‘yilgan suzg‘ich chiroq.

Bakenchi – bakenlarga qarab turadigan mutaxassis.

Bakovul – 1) podsho, amir, xon saroyida hokimi mutlaqlarga atalgan ovqatni tatib ko‘ruvchi va ovqat tayyorlash ishiga mas‘ul mansabdar; 2) to‘y-ma‘rakalarda ovqatlarni taqsimlovchi xodim; 3) oshpaz, dasturxonchi.

Balad (arabcha) – keng ma‘noda shahar; ichki shahar va shahar atroflari (ko‘pincha X asr arab geograflari asarlarida uchraydi).

Balada (arabcha) – shaharcha, kent.

Baland – daroz, yuksak (Andijon viloyati Xo‘jaobod tumanida **Balandchek** qishlog‘i bor).

Balandi – balandlik, dunglik: “Daraning o‘rtasida bir balandi ustida bir ulug‘ sufa tosh bila yasaldi” (“Boburnoma”, 286 b).

Baliq (balig‘) – 1) suv jonivori; 2) qadimiy turkiy tilda «shahar». Turkiy runik yozuvlarda, «Devonu lug‘otit-turk»da qayd qilingan. Qadimiy joy nomlari tarkibida ko‘p uchraydi: **Beshbaliq** (Sharqiy Turkiston), Xonbaliq (Pekin shahrining qadimiy turkiy nomi). Qozoqlarda (shanshqili qabilasi tarkibida), qirg‘izlarda *baliq* urug‘i qayd qilingan (bug‘u qabilasi tarkibida); 3) balchiq, loy. *Akademik V.V.Bartold (Сочинения, т.V, с.44.)* qadimiy turklar shaharni imoratlari balchiqdan qilinganiga qarab *baliq* degan deydi va arablar ko‘chmanchilarni (badaviylarni) “kigiz odamlari” (o‘tovda yashaydiganlar) deb, o‘troq odamlarni “loy odamlari” (loy-tuproq uylarda yashaydiganlar) deb ataganlarini eslaydi.

Baliqchi – o‘rta asrlarda tilga olingan qabilalardan biri. Qirg‘izlarning mendi, saruu qabilalari tarkibida, tuvaliklarda, turkmanliklarning ersari qabilasi tarkibida *baliqchi*, boshqirdlarda *baliqsi* urug‘i qayd qilingan.

Baliqchi, Koson, Chust tumanlarida **Baliqchi** qishloqlari bor. Baliqchi «baliq tutuvchi» yoki «shahar qo'riqchisi», «shaharlik» ma'nosidadir.

Balqi – q.: Balxi.

Balqibarlos – etnik guruh nomi.

Ballos – q.: Barlos.

Balxi – o'zbeklarning kenagas, qutchi (qovchin), saroy qabilalari, turkmanlarning ersari qabilasi, qozoqlarning alimuli qabilasi tarkibiga kirgan urug'. «Balx shahridan kelgan kishidan, balxlikdan tarqalgan urug'» ma'nosida bo'lsa kerak. O'zbekistonda **Balxi**, **Balxiyon**, **Balxibog'ot**, **Balxilar**, **Balxiya**, **Balxiquduq** kabi toponimlar mavjud.

Balxibayot – etnik guruh nomi.

Balchiq – suyuqroq loy, q.: *Chalchiq*.

Balqan – O'rmonli tik tog' (bolqon).

Bangi – nashavand, giyohvand, ko'knori.

Band – O'zbekiston va Tojikistonda joy nomlari tarkibida uchraydigan termin. Bir necha ma'noda keladi: 1) *bandi ob* – to'g'on (**Abdullaxon bandi**, **Xonbandi**); 2) *bandi reg* «qum to'sig'i» – ko'chma qum yo'lidagi har xil to'siqlar; 3) *bandi mufsidon* – fitnachilar, qo'zg'olonchilardan saqlanish uchun qurilgan g'ovlar, devorlar; 4) dovon.

Band, avvalo, irrigatsion termin; tog' daralariga qurilgan qadimiy gidrotexnik inshoot *band* deyilgan. Masalan, X asrda hozirgi Forish tumanida Pasttog' darasiga toshdan qurilgan to'g'on **Xonbandi**; Jom qishlog'i yaqinidagi suv omborining to'g'oni (XII asr) **Gishtband**, Qo'shrabod tumanidagi «Qo'shrabot» shirkat xo'jaligi hududidagi **Eskioqchob** qishlog'i yaqinida Buxoro xoni Abdullaxon (1557–1598) tomonidan bunyod etilgan **Abdullaxon bandi** ana shular jumlasidandir. Bu so'zning ko'l ma'nosi ham bor.

Navoiy shahri yaqinida Zarafshon bo'yida **Band** nomli qishloq bor.

Bandar – chorraha, yo‘llar kesishgan joy: “Hinduston bila Xuroson orasida xushki yo‘ldin (ya’ni quruqlikdan o‘tadigan yo‘ldan) ikki bandardur. Biri Kobul, yana biri Qandahor. Koshg‘ar va Farg‘ona va Turkiston va Samarqand va Buxoro va Hisor va Badaho‘ondin karvon Kobulga kelurlar” (“*Boburnoma*”, 1960, 186 b.).

Bandi – asir, tutqin.

Bandob – to‘g‘on.

Bandargoh – port, pristan.

Bant – to‘g‘on (Samarqand viloyati), q.: *Band*.

Baqa – suv mahluqi; urug‘ nomi - baqa etnonimi ham bo‘lgan (masalan, turkmanlarda).

Baqay – etnonim, masalan, qozoqlarning arg‘in, kerey qabilalari tarkibida baqay urug‘i bo‘lgan.

Baqanli – urug‘ nomi, etnonim (masalan, qoraqalpoqlarda).

Baqachinor – chinorning bir turi.

Baqaqangli – urug‘ nomi, etnonim.

Baqaqurilloq – baqaqurildoq – qurbaqa ko‘p joy.

Baqir – mis (qadimiy turk tilida), qizil mis; q.: Paqir.

Baqiroqsoy – shovqin solib oqadigan suv, sharshara. Navoiy viloyatida **Baqiroqsoy** degan soy bor.

Baqirchi – mang‘it qabilasining bir urug‘i. *Baqir* – qadimiy turkiy tilda – mis. «Chelak» va «mayda chaqa» ma’nosidagi *paqir* so‘zi ham shundan (ilgari chelak va mayda chaqalar misdan qilingan). Hunar-kasb nomi etnonimga aylangan. Qashqadaryo viloyati Qarshi, Qamashi, Nishon, Dehqonobod tumanlarida **Baqirchi** toponimlari qayd qilingan.

Baqqol – do‘kondor.

Baqqolxona – do‘kon.

Barang‘ar, brong‘or (mo‘g‘ulcha) – o‘ng qo‘l, o‘ng tomon; toponimlar tarkibida uchraydi; q.: *Jung‘or*. Mo‘g‘ullarda el ham, qo‘shin ham o‘ng va so‘l qanotlarga bo‘lingan.

Baraj – to‘g‘risi barraj; (fransuzcha barrage) to‘siq, g‘ov – shaxta va konlarni yer osti suvlaridan muhofaza qilish. Chirchiq shahri yaqinida **Barraj** degan joy bor.

Baraq – o‘zbeklarning qatag‘on, qo‘ng‘irot, turkman qabilalari tarkibidagi urug‘; qozoqlarning jaloyir, jetiruv, alimuli qabilalari, turkmanlarning go‘klen, yo‘mut qabilalari, qirg‘izlarning adigine, sayaq qabilalari tarkibida ham *baraq* urug‘i qayd qilingan.

Nurota, Xatirchi tumanlarida **Baraq**, Ishtixon tumanida **Baraqqishloq** qishloqlari bor.

Barz (sug‘dcha) – baland, yuksak.

Barzko‘h – juda baland tog‘, katta tog‘.

Barimta – garov, garovga qo‘yish (*Радлов. Опыт словаря. т. IV, 1482.*) (*Barimta* so‘zi ruscha-o‘zbekcha lug‘atda zalog so‘zida keltirilgan, “Ensiklopediya” nashriyoti, 1972).

Baroq – juni o‘siq, juni uzun (masalan mushuk).

Barlos – o‘zbek qabilalaridan biri. Barloslar Respublika hududida ko‘chmanchi o‘zbeklardan (XV–XVI asrlardan) oldin yashab kelgan qabilalardan biridir. Hozirgi paytda barloslarning avlodlari Buxoro, Jizzax, Qashqadaryo, Samarqand, Surxondaryo viloyatlarida yashaydilar. *Barlos* so‘zi Xiva xoni Abulg‘ozi Baxodirxon fikricha «qo‘mondon», Alisher Navoiy asarlariga yozilgan «Badoye ul-lug‘at»ga ko‘ra «bahodir», “shijoatli yigit”, “botir”, “qahramon” degan ma‘noni bildiradi (*Радлов. Опыт словаря, т. IV, 1603*).

Samarqand viloyati Bulung‘ur, Jizzax viloyati Baxmal, Surxondaryo viloyati Sariosiyo tumanlarida **Barlos**, **Barlosguzar**, Qashqadaryo viloyati Kasbi, Chiroqchi tumanlarida **Barlosto‘p** nomli qishloqlar mavjud.

Baroz, baraz – tog‘ yon bag‘ridagi yoki tog‘ tepasidagi kichik yassi tekislik, qirlarning yassi tepasi. Eroniy so‘z. Eroniy tillar jumlasiga kiradigan osetin tilida ham *barz* so‘zining bir ma‘nosi «balandlik». Eronshunoslar *barz* so‘zini sug‘diycha deb biladilar; Zarafshon daryosining yuqori oqimidagi **Varziminor** toponimini «baland minora» deb izohlaydilar. Qadimgi arman tilida yassi tog‘lik *barzarvandan* deyilgan: *barzar* «balandlik» (arman tili leksikasida eroniy so‘zlar ko‘p). *Baroz* so‘zining «dovon» ma‘nosi ham bo‘lishi mumkin.

Jizzax viloyati Zomin tumanida **To‘pchiboybaraz, Kattabaraz, Kichikbaraz** kabi toponimlar bor. Eroniy tillardan bo‘lgan shug‘non tilida bar – «tog‘ yon bag‘ri», Tog‘li Badaxshon muxtor viloyatidagi Yuqori Xorug‘ toponimini shug‘nonlar **Bar-Harag** deyishadi. Eronda **Baroz-ar-ruz** degan kanal bor.

Barot – 1) podsho tomonidan berilgan ozodlik xati; 2) biron narsa, masalan, unvon berilganligi haqidagi yorliq.

Bars – qoplonning baland tog‘larda yashaydigan bir turi. Xonliklarda bars bilan ov qiluvchilar barschi deb atalgan. Bars (Barsxon) degan ism ham bo‘lgan. Bars turkiy so‘z; yo‘lbars ham “yo‘l-yo‘l (taram-taram)” degani. Qadimiy turklarda bars urug‘i bo‘lgan.

Barqiroq – yaltiroq.

Barin – to‘g‘risi *bahrin*.

Barincha – to‘g‘risi *bahrincha* (q.: Bahrin).

Barot – 1) yorliq, ozodlik xati; 2) *barat* – qipchoq o‘zbeklarda va qirg‘izlarda urug‘ nomi.

Baroq, baraq – 1) umumturkiy etnonim: qozoqlarning alimuli, jetiruv, jalayir, qirg‘izlarning adigine, sayaq qabilalari, turkmanlarning guklen, yo‘mut qabilalari, o‘zbeklarning qatag‘on, qo‘ng‘irot qabilalari tarkibidagi urug‘; 2) uzun junli (masalan, baroq mushuk).

Batal – urug‘ nomi, etnonim (qipchoq o‘zbeklarda). Samarqand viloyati Pastarg‘an tumanida **Batal** qishlog‘i bor.

Batash, batosh – o‘zbek qabilalaridan biri. Vakillari Qashqadaryo viloyatining Qarshi, G‘uzor, Surxondaryo viloyatining Sho‘rchi, Oltinsoy tumanlarida, shuningdek, Buxoro viloyatining ayrim hududlarida yashaganlar.

Qashqadaryo viloyati Yakkabog‘, Qarshi, G‘uzor, Surxondaryo viloyati Sho‘rchi tumanlarida **Batash** (Batosh), **Odokbatash, Bevabatash. Bo‘ribatash, Sariqbatosh, Yakkaog‘ochbatash** qishloqlari, Qashqadaryo viloyati Qamashi tumanida **Batashariq** degan ariq bor. O‘zbeklar tarkibiga kirgan turkmanjuz qabilasi, turkmanlarning ersari surxi qabilalari tarkibida ham *batash* urug‘i qayd qilingan.

Batrak – yollanib ishlovchi qashshoq dehqon.

Baxil – qizg‘anchiq, xasis; toponimiyada – aksari tabiati qashshoq joy. Samarqand viloyatida **Baxiltog‘** degan tog‘ bor.

Baxmal – duxoba, baxmal; baxman (boqman urug‘i nomining talaffuz shakli).

Baxt – omad, tole, iqbol.

Baxshi – 1) badihago‘y oqin, shoir; 2) emchi, sehrgar, shaman; 3) Buxoro xonligida qurilish uchun belgilangan mablag‘larning hisob-kitobini yurituvchi lavozimli kishi.

Baxshi so‘zi sanskritcha *bxikshu* «budda qalandari» so‘zidan kelib chiqqan. Mo‘g‘ullar davrida *baxshi* deganda «mirzo, kotib, katta amaldor» tushunilgan. 1920-yilda Kalkuttada bosilgan chig‘atoycha lug‘atda *baxshi* so‘ziga «noib, jarroh, nozir, ovchi» deb izoh berilgan. Qo‘ng‘irot qabilasining bir bo‘limi, taka turkmanlarning bir urug‘i *baxshi* deb ataladi.

Demak, bu so‘zdan tarkib topgan toponimlar qaysi davrda nima uchun shunday atalganiga qarab turli ma’nolarni anglatgan. Xo‘ja Ahrorning vaqf hujjatlarida Samarqand biqinida **Baxshikent** degan kanal tilga olingan. Surxondaryo viloyati Sho‘rchi tumanida **Baxshitepa**, Xorazm viloyati Gurlan tumanida **Baxshilar** degan qishloqlar bor.

Baxshob – suv taqsimlagich (Бартольд. Сочинения. Т.III, С. 140)-tojikcha *baxsh kardan* – taqsimlamoq, bo‘lib bermoq.

Baydo (arabcha) – dasht, cho‘l (*B. Xasanov. Navoiy asarlari uchun qisqacha lug‘at. T., 1993, 25 b.*).

Baydoqchi – harbiy bayroqni ko‘tarib yuruvchi askar. *Baydoq* – bayroq so‘zining qadimiy talaffuzi (turkmanlar hozir ham bayroqni baydaq deyishadi). *Baydoqchi* degan urug‘ ham bo‘lgan. Muborak, Kasbi, Koson tumanlarida **Baydokchi** degan qishloqlar bor (Janubiy O‘zbekistonda anchagina turkmanlar yashaydi (*Радлов. Опыт словаря. т. IIB, 1424*)).

Bayoz – ishga solinmagan, obod qilinmagan yer (arabcha aynan “oq yer”).

Bayot – qadimgi turk-o‘g‘uz qabilalaridan biri. O‘zbek, turkman, ozarbayjon xalqlari tarkibiga kirgan; *Bayot* so‘zining ma’nosini Rashidaddin «Jome it-tavorix» asarida «baxtli va marhamatli» deb, Abulg‘ozi Bahodirxon «Shajarai turk» asarida «baxtli va boy» deb izohlagan. 20-yillarda bayotlar Buxoro shahri va Qorako‘l tumani atroflarida, Xorazm viloyatining ayrim joylarida yashagan. Xorazm viloyati Yangiariq tumanida **Bayot** degan qishloq bor, yana q.: *Boyovut*.

Bayir, boyir – cho‘l, tepalik, do‘nglik, jarlik, O‘zbekistonda cho‘llarda shamolning o‘yishi natijasida paydo bo‘lgan botiq yerlar. Chiroqchi tumanida **Boyirgaza** toponimi uchraydi. “Va arslon tevani alarning olida (oldiga) qo‘yub o‘zi biyik *boyirig‘a* chiqib o‘lturdi (Alisher Navoiy, “Nasoyimul-muhabbat”).

Baymoqli, boymoqli – o‘zbeklarning qo‘ng‘irot, yuz qabilalari, qoraqalpoqlarning jaung‘ir qabilasi tarkibidagi urug‘lardan biri. Baymoq – oyoq yoki oyoq kafti egri, maymoq. Dasht kemiruvchilaridan sug‘urni qadimgi, turkiy tilda *baymoq* deyishgan – sug‘urning oyoqlari ham *maymoq* bo‘ladi. Bu so‘z rus tiliga ham kirgan – sug‘urning beso‘naqay yirik turini ruslar *baybak* deyishadi. Surxondaryo viloyati Boysun, Jarqo‘rg‘on, Qumqo‘rg‘on tumanlarida **Baymoqli** qishloqlari bor.

Baynalmilal – internatsional.

Bayram – muborak kun.

Bayroq – tug‘, yalov (Qashqadaryo viloyati Qarshi tumanida **Bayroq** degan qishloq bor (*T.Nafasov*)).

Bayt (arabcha) – 1) uy, xona, oila; 2) aruz vaznida yozilgan, ikki misrali bir band, she’riy parcha.

Baytal – hali tug‘magan biya.

Bayturchi – to‘quvchi.

Bazm – to‘y, ziyofat.

Bazzoz – gazlama sotuvchi savdogar.

Bayat – qadimiy turk tilida “xudo, tangri”.

Bag‘ (bog‘) – fag‘ (fog‘) – qadimiy eron tilida “xudo”, “iloh”.

Bag‘ajili – etnonim, turkmanlarning ersari qabilasi urug‘i.

Bag'anali – o'zbeklarning yuz qabilasining urug'laridan biri. Qozoqlarning arg'in va nayman qabilalari, qoraqalpoqlarning qipshaq qabilasi tarkibida ham *bag'anali* urug'i bo'lgan; turkmanlarning ersari qabilasida *bagana* urug'i qayd qilingan. *Bag'ana* «qorako'l teri», «yosh qo'zi terisi» demakdir (*bag'ana* so'zining «stun» ma'nosi ham bor).

Narpay, Pastdarg'om tumanlarida **Bag'anali** (Bog'onali) degan qishloqlar uchraydi.

Bag'dod – qadimiy eron tilida “xudo bergan” ma'nosida.

Bag'is – qozoqlarning arg'in qabilasi tarkibidagi urug' (qirg'izlarda bag'ish). Qibray tumanida **Bag'is** degan ovul bor.

Bag'ish – qirg'iz urug'laridan biri. Farg'ona vodiysida urug'ning bag'ish, boybag'ish, saribag'ish, cho'ngbag'ish tarmoqlari nomi bilan atalgan toponimlar uchraydi. Tarixchi V.P.Nalivkin nayman, qurama urug'lari qatorida bag'ishni ham o'zbek urug'lari qatoriga kiritgan. Andijon viloyatida **Bag'ish**, **Boybag'ish** qishloqlari qayd qilingan.

Bashat – suvi uzoqqa oqib bormasdan yerga singib ketadigan kichik buloq; bunday buloq *tosh bashat* ham deyiladi. Namangan viloyatida, ayniqsa Qirg'iziston Respublikasi O'sh viloyatida bunday mikrotoponimlar ko'p uchraydi. Ba'zi bir joylarda, masalan, Janubiy Qozog'istonda bunday kichik buloqlar *mashat* deyiladi; q.: *Boshot*.

Bachkana – bolalar uchun mo'ljallangan, bolalarniki.

Bachkanado'z – bolalar kiyim-kechagi tikadigan tikuvchi.

Bachki – 1) o'simlik tanasining, poyasining ostidan yon-veridan o'sib chiqqan mayda shoxchalar, nihollar; 2) ko'kligida o'rib olish uchun ekilgan makkajo'xori; 3) bachkana, bolalar kiyimi. Samarqand tumanida **Bachki** degan qishloq bor.

Bachcha – 1) bola; 2) urug'ning kichik bir tarmog'i, patronim; 3) birovning qaramog'ida va ixtiyorida bo'lgan xushro'y o'yinchi o'g'il bola.

Bed (tojikcha) – tol. Qashqadaryo viloyati Kitob tumanida **Bedak** degan qishloq bor: Bed – tol, -ak – qo'shimcha (“toli ko'p joy”).

Beda – ko'p yillik xashaki o'simlik.

Bedak – “tol ko'p joy”; tojikcha *bed*, “tol”.

Bedana – kichik sayroqi qush. Jizzax viloyati Zomin va Baxmal tumanlari chegarasida **Bedananing dalasi** degan yaylov bor.

Bedanabarlos – etnik guruh nomi.

Bedapoya – beda ekilgan yer, bedazor.

Bedarak – daraksiz, nom-nishonsiz.

Bedav, bedov – uchqur ot. Qo‘chmanchi arab qabilalari vakili badaviy, ya’ni sahroi deyiladi. Bu so‘z dastlab arab otlarga nisbatan *bedav* shaklini olgan. Bedav Arabiston cho‘llarida yetishtirilgan, cho‘l oti, arab oti. Turkmaniston cho‘llarida yetishtirilgan bedav ot zoti axaltaka deyiladi.

Bedachi – beda ekib, o‘rib oladigan dehqon.

Bedil – o‘zbeklarning musobozori qabilasi tarkibida qayd qilingan urug‘ (Кубаков К.К. О некоторых родо-племенных группах узбеков Верхней Кашкадари... Этническое изучение быта и культуры узбеков. –Т., 1972, С. 20).

Beg – amaldor; q.: *Bek*.

Begar – aholini majburiy ishlarga zo‘rlab jalb qilish. Masalan, XIX asrda – XX asr boshlarida o‘lpon to‘laydigan har qanday fuqaro yiliga bir necha kun davlat uchun ishlab berishi shart bo‘lgan. Masalan, Buxoroda bunday kunlar soni 12 ta edi; q.: *Hashar*.

Begbachcha – bekszoda.

Beglik, beklik – bek qaramog‘idagi ma’muriy hudud.

Behi – daraxt va mevasi.

Behisht – jannat, jannatday go‘zal va obod joy.

Bek – amaldorlarga berilgan yoki meros bo‘lib o‘tgan unvon va shunday unvonli amaldor. Farg‘ona viloyati, Farg‘ona tumanida, Samarqand viloyati, Pastdarg‘om tumanida, Jizzax tumanida **Beklar** degan qishloqlar bor. Respublikada **Bekobod** degan qishloqlar anchagina.

Bekat – temiryo‘l stansiyasi, pochta stansiyasi (fransuzcha piket «harbiy post», «qorovul»). Fransuzcha piquet ruschaga *beket* shaklida o‘tgan; Beketov degan familiya shundan. Chor Rossiyasi davrida O‘rta Osiyoda o‘rmonlarni qo‘riqlash harbiylar qo‘lida bo‘lgan va o‘rmon qorovulining uyi *bekat* deyilgan. Temiryo‘l stansiyasi ham rus harbiylari tomonidan qo‘riqlangani uchun *bekat* deb atala boshlagan. Jizzax viloyati Forish tumanida, Samarqand viloyati Samarqand tumanida, Farg‘ona viloyati Oltiariq tumanida **Bekat**, Samarqand viloyati Bulungur tumanida **Chuqurbekat** degan toponimlar bor.

Bekenchi – to‘g‘risi *bakenchi*: daryolarda suzgich chiroq – bakenni yoqib-o‘chirib turadigan ishchi.

Beksiik – qoraqalpoq urug‘ nomi, etnonim.

Bektemir – kenagas qabilasining kichik bir urug‘i. Toshkent shahrining bir qismi, tuman markazi, Toshkent viloyati O‘rta Chirchiq tumanidagi bir qishloq, Qashqadaryo viloyati Kitob tumanidagi bir qishloq **Bektemir** deb ataladi. Turkmanlarning chovdur qabilasi tarkibida ham *bektemir* degan kichkina urug‘ bor.

Beko‘g‘li – urug‘ nomi, etnonim. Toshkent viloyati Bekobod tumanida **Beko‘g‘li** degan soy bor; qozoqlarning tabin qabilasi tarkibida beguli urug‘i qayd qilingan.

Bel – ko‘pgina turkiy tillarda «past tog‘», «tog‘ tizmasining pasaygan joyi», «dovon» ma’nolarida joy nomlari tarkibida uchraydi.

Aslida *bel* (turkiy), *dovon* (mo‘g‘ulcha), *aqba* (arabcha), *ko‘tal* (forscha-tojikcha), *oshuv* (turkiy) terminlari ma’nodosh bo‘lib, «tog‘dan oshib o‘tiladigan qulay yo‘l» ma’nosini anglatadi.

Belas – tepalik, qirsimon balandlik (*Радлов. Опыт словаря. т. IV, 1611, Юдахин, Киргизско-русский словарь, С.127*). Jizzax viloyati Zomin tumanida **Belasadir**, **Belasmozor**, Qashqadaryo viloyati Dehqonobod tumanida **Belassirt** degan joylar bor (sirt – belasdan ko‘ra yirikroq balandlik, Qirg‘izistonda tog‘lardagi usti yassi qirlar).

Belbog‘ – qiyiq, kamar.

Beldor – beli baquvvat, beli yo‘g‘on; dovonli baland tog‘. Toshkent viloyati, Bo‘stonliq tumanida **Beldor** degan tog‘ va soy bor.

Beldov – o‘tovning belidan o‘rab bog‘langan arqon.

Beles, belas – yassi tog‘ tarmog‘i.

Bellik – ekinlarni jo‘yaksiz sug‘organda pollarni bir-biridan ajratish uchun qilingan ko‘tarma, marza. *Rosh, chel* deb ham ataladi.

Beltov – dovondan oshib o‘tish mumkin bo‘lgan past tog‘. Orol dengizining janubida **Beltov** degan tog‘ bor (Qoraqalpog‘iston Respublikasi).

Belchagach – ustidan yo‘l o‘tgan past tog‘, qir. Jizzax viloyati Zomin tumani markazi, Zomin shaharchasi yaqinida **Belchagach** degan joy bor.

Beqasam – gazlama.

Berk – tuyuq, boshi berk (masalan, soylik).

Berun – tashqari, shahar tashqarisi.

Bet, betkay – kungay, oftobro‘y (Forish, Qo‘qon), yonbag‘ir.

Betaga – tog‘ yonbag‘irlarida to‘p-to‘p bo‘lib o‘sadigan boshqali o‘t. Zahiriddin Bobur bu o‘tni *butaka* degan: “...Butaka o‘ti bo‘lur, otg‘a bisyor sozvor o‘ttur. Andijon viloyatida bu o‘tni butaka derlar, vajhi tasmiyasi (ya‘ni nomning kelib chiqishi) ma‘lum emas erdi, bu viloyatlarda ma‘lum bo‘ldi. Bu o‘t buta-buta chiqar uchun butaka derlar emish (*“Boburnoma”, 1960, 198-b.*). Jizzax viloyati Zomin tumanida **Betagaliqir** degan joy bor.

Bevatan – Xiva xonligida yer-suvdan mahrum eng qashshoq dehqon, uy-joysiz, oilasiz kishi, ijtimoiy ma‘noda – davlat (podsholik) yerlarini ijaraga olib ishlagan nisbkor. Bevatanlik otadan bolaga meros qolgan (*M.Ю.Юлдашев. К истории крестьян Хивы XIX века. – Т., 1969. с.41*).

Yangiariq, Qo‘shko‘pir tumanlaridagi **Bevatan** qishloqlari shu termin in’ikosidir.

Beyvatan – q.: *Bevatan*.

Besh – son, 5 raqami.

Besha – to‘qay, o‘rmon, changalzor (*Navoiy asarlari lug‘ati, 1972, 114 b.*).

Beshamak – ariqdan suv olib, egatlarga tarovchi suv yo‘li.

Beshbarmoq – 1) taom nomi; 2) qirg‘iz qipchoqlarning urug‘i.

Beshbola – o‘zbeklarning qovchin, kenagas, qo‘ng‘irot, yuz qabilalari tarkibiga kirgan urug‘. Samarqand viloyati Bulung‘ur, Pastdarg‘om tumanlari, Farg‘ona viloyatida **Beshbola** degan qishloqlar bor.

Beshkubi – xitoyyuzi (xitoyizi) urug‘ining bir tarmog‘i. Jizzax viloyati Zomin, Pastdargom tumanlarida **Beshkubi** degan qishloqlar bor.

Qirg‘izlarning kesek, tinimseyit qabilalari tarkibida, shuningdek, qoraqalpoqlar tarkibida ham beshbola urug‘i qayd qilingan.

Beshik – belanchak, shaklan beshikka o‘xshagan tog‘.

Beshiktosh – shaklan beshikka o‘xshagan qoya.

Beshkal – urug‘ nomi, etnonim.

Beshkaltak – o‘zbeklarning qo‘ng‘irot qabilasi urug‘i. Qashqadaryo viloyati Kitob, Dehqonobod tumanlarida **Beshkaltak** degan qishloqlar bor.

Beshkapa – urug‘ nomi, etnonim. Namangan viloyati Yangiqo‘rg‘on, Uchqo‘rg‘on tumanlarida, Samarqand viloyati Urgut tumanida **Beshkapa** degan qishloqlar bor.

Beshkubi – urug‘ nomi, etnonim. Jizzax viloyati Zomin tumanida **Beshkubi** qishlog‘i bor.

Beshog‘ayni – urug‘ nomi, etnonim. Farg‘ona viloyati Oltiariq tumanida **Beshog‘ayni** degan qishloq bor.

Beshog‘och – o‘zbeklarning qo‘ng‘irot qabilasi tarkibiga kirgan urug‘. Toshkentning 4 dahasidan biri Beshog‘och. Qashqadaryo viloyatida **Beshog‘och** degan qishloq bor.

Beshqashqa – urug‘ nomi, etnonim.

Beshqora – etnik guruh bo‘lishi kerak.

Beshqozoq – etnik guruh nomi “besh tarmoqqa bo‘lingan urug‘”. Qashqadaryo viloyati Kitob tumanida **Beshqozoq** degan qishloq bor.

Beshqo‘noq – hamal oyida bo‘ladigan qattiq sovuqlar odatda bunday kunlar aprel boshida bo‘lib, 4–5 kundan oshmaydi.

Beshsari – urug‘ nomi, etnonim. Farg‘ona viloyatida **Beshsari** degan qishloq bor.

Beshyuz, beshjuz – etnik guruh. Toshkent viloyati Bekobod tumanida **Beshyuz** degan qishloq bor.

Besho'g'il – etnik guruh nomi. Qashqadaryo viloyati Yakkabog' tumanida **Besho'g'il** degan qishloq bor.

Bino – imorat.

Binokor – imorat ustasi.

Birinchi – dastlabki, eng oldingi.

Birlashgan – mushtarak. Toshkent viloyati O'rta Chirchiq tumanida **Birlashgan** degan qishloq bor.

Birlashish – birga qo'shilish.

Birlashuv – uyushma.

Birlik – hamjihatlik, yakdillik.

Bitbozor(i) – chayqov bozori; bat – “yaramas”, “bo'lmag'ur” (*Радлов. Опыт словаря. т. IV, 1424; muallif tojikcha bad so'zining talaffuz shaklini keltirgan bo'lsa kerak*).

Bitiklik – bitiklar (yozuvlar) o'yib yozilgan qoya.

Bitov, pitov – boshi berk, o'tib bo'lmaydigan dara.

Biy – 1) qabilalar ittifoqining boshlig'i, to'rasi; 2) yuqori mansabli kishilarni ulug'lash uchun ishlatiladigan so'z yoki unvon; 3) zaharli katta o'rgimchak, ba'zan bo'y ham deyishadi.

Biy dala – biyday dala, ochiq yalang dala.

Biya – bolali baytal.

Biyobon – suvsiz cho'l, sahro. Forscha-tojikcha *be* (old qo'shimcha) – biron narsaning mavjud emasligini bildiradi, *ob* – suv, -on toponim hosil qiluvchi qo'shimcha; biyobon (beobon) «suvsiz (joy)». Bu termindan tarkib topgan toponimlar O'zbekiston, Tojikiston, Eron, Hindiston, Afg'oniston va Kavkazda uchraydi.

Bob (arabcha) – darvoza; Turkistonda islom dinini tarqatgan kishi (masalan, Arslonbob); yo'l o'tadigan tor dara.

Bobo – ota yoki onaning otasi, oqsoqol, otaxon.

Bodiya (arabcha) – cho‘l, sahro, dasht. Alisher Navoiy asarlarida, “Boburnoma”da va boshqa tarixiy asarlarda ko‘p uchraydi. Navoiy viloyatidagi Karmana shahrining qadimiy nomlarida biri **Bodiyai Xurdak** bo‘lgan. *Narshaxiyning “Buxoro tarixi”da* (Toshkent, 1966, 20-b.), V.V.Bartold asarlarida bu nom «ko‘zacha» deb izohlangan. Haqiqatan ham *bodiya* so‘zining bir ma‘nosi “ko‘za”, “qumg‘on” demakdir. Aslida Bodiyai Xurdak “kichik cho‘l”, “kichkina dasht” demakdir. Joy nomlari uy-ro‘zg‘or asboblari nomlaridan ko‘ra ko‘proq tabiiy geografik terminlar bilan ataladi. Eronda **Sarobbodiya** degan cho‘l bor.

Bodom – darax va mevasi.

Bodomcha – mayda mevali bodom.

Bodxiz, bodxez – shamol ko‘tariladigan joy, sershamol joy.

Bofanda – to‘quvchi, kosib.

Bol – asal.

Bola – go‘dak, chaqaloq.

Boldir – do‘ng, tumshuq.

Boldio‘roq – etnonim.

Bolo – baland, yuksak; Jizzax viloyati Forish tumanida **Bolosoy** degan soy bor.

Boloxona – ikkinchi qavatdagi kichkina xona.

Boltali, boltachi, bolta – umumturkiy etnonim: qozoqlarda, ozarbayjonlarda, qoraqalpoqlarda, tatarlarda, o‘zbeklarda qayd qilingan. Tamg‘asi shaklan boltaga o‘xshagani uchun shunday atalgan. Farg‘ona viloyati Beshariq, Samarqand viloyati Pastdarg‘om, Surxondaryo viloyati Sariosiyo tumanlarida **Boltali** oykonimlari qayd qilingan.

Bolqon – tog‘, o‘rmon bilan qoplangan tik tog‘lar. Bolgariyadagi Bolqon, Turkmanistondagi Balxan, Buxoro, Samarqand viloyatlaridagi **Bolqon** oronimlari shu so‘zdan.

Bolg‘a – uy-ro‘zg‘or asbobi.

Bolg‘ali – umumturkiy etnonim; o‘zbeklarning jaloyir, kenagas, qurama, qo‘ng‘irot qabilalari tarkibida qayd qilingan. Tamg‘asi shaklan bolg‘aga o‘xshash bo‘lgani uchun shunday atalgan. Samarqand viloyati Narpay, Qashqadaryo viloyati Yakkabog‘, Toshkent viloyati Oqqo‘rg‘on tumanlarida **Bolg‘ali** oykonimlari qayd qilingan.

Boqi(y) – abadiy, mangu.

Boqon – obkash; *boqon, to ‘smoq* – kelin yo‘lini to‘smoq.

Borgoh – podshoning saroyi; podshoning chodiri.

Boru – qal’a, qo‘rg‘on devori.

Botin – ich, qalb; yashirin-botin ko‘z: ichki ko‘z, aziz-avliyolarda bo‘ladigan yashirin ko‘z; toponimiyada ko‘milib ketgan, ishlatilmay qolgan ariq, quduq va b. Qashqadaryo viloyati Koson tumanidagi **Botinariq** – ishlatilmay qolib, ko‘milib ketgan ariq.

Botir – dovyurak, jasur.

Botkan – botgan – balchiq, chalchiq, suvga botib, cho‘kib ketgan ma’nosida.

Botmon – og‘irlik o‘lchovi (8-12 pud).

Botqoq – doimo yoki uzoq vaqt o‘ta zax bo‘lib yotadigan yer.

Bov – 1) bog‘lab qo‘yilgan pichan, beda, bog‘lam, bog‘; 2) xalqning tarmog‘i, qabila. 92 qabilaga bo‘lingan o‘zbek xalqini jelovchilar 92 bovli o‘zbek deyishadi (q.: Bog‘)

Bovurchi – Chingizxon davrida ta’sis qilingan saroy amallaridan biri – oziq-ovqat va ichimlik mutasaddisi, keyinchalik *bakovul* deb atalgan – oziq-ovqat tayyorlash, tatib ko‘rish va tortish uchun mas’ul amaldor. Qashqadaryo viloyati Qarshi tumanida **Bovurchi** qishlog‘i qayd qilingan. Bu so‘z etnonimga ham aylangan.

Boy – badavlat odam, kishilar ismi tarkibida ko‘p uchraydi.

Boybicha – q.: *Boyvuchcha*.

Boybichagon – boybichalar, boyxotinlar.

Boybo‘ri – urug‘ nomi, etnonim, masalan, qirg‘izlar tarkibida.

Boyiston – boylar ko‘p joy.

Boyliq – boylar, boylar qishlog‘i.

Boyon – boy, boylar.

Boyot – urug‘ nomi, etnonim; yana q.: *Bayot*.

Boyovut – Respublikamiz hududida qadimdan yashab kelgan urug‘lardan biri. Rashid ad-dinning «Jomeut-tavorix», Abulg‘ozi Bahodirxonning «Shajarai turk» asarlarida Chingizxon qo‘shinlari bilan birga kelgan qabilalar orasida ham *boyovut* urug‘i tilga olingan. Boyovut «boy», to‘g‘rirog‘i «boylar» demakdir. O‘zbeklarning yuz qabilasi, qozoqlarning *arg‘in* qabilasi tarkibida ham *bayaut* urug‘i qayd qilingan. Ba’zi bir olimlar (masalan, boshqird olimi R.G.Kuzeyev. (*Происхождение башкирского народа. С.174,328*) *boyovut* bilan *bayot* aslida bir qabila deb hisoblaydilar.

Boyqut – etnik guruh nomi.

Boyqush – boyo‘g‘li.

Boyqo‘ng‘ir – urug‘ nomi, etnonim. Jizzax viloyati Baxmal tumanida **Boyqo‘ng‘ir** degan soy bor.

Boyterak – shajara daraxti, urug‘ning muqaddas daraxti; etnonimga aylangan bo‘lishi mumkin: qozoqlarning qanli qabilasi, qirg‘izlarning sari bag‘ish qabilasi tarkibida boyterak urug‘i qayd qilingan.

Boyto‘bi – etnik guruh nomi. Toshkent viloyati Bo‘ka tumanida, Samarqand viloyati Ishtixon tumanida **Boyto‘bi** degan qishloqlar bor.

Boyvachcha – boyning bolasi.

Boyvuchcha – boy xotin, boyning xotini.

Boyyotir – boy yotgan yer.

Boyo‘g‘li – qush; etnik guruh.

Boychechak – erta bahorda ochiladigan gul.

Bozor – savdo-sotiq maydoni.

Bozorjoy – bozor maydoni.

Bog‘, fog‘ (1) – mevazor; qadimgi eron tilida “xudo, iloh”.

Bog‘ (2) – xalqning bir tarmog‘i, qabila (*Радлов. Опыт словаря. т. IV,1447*) *tog‘ so‘zi tov* deyilgani kabi jelovchi sheva vakillari bog‘ni *bov* deyishadi; q.: *Bov*.

Bog‘bon – bog‘ga qaraydigan mirishkor.

Bog‘don – bog‘-rog‘lar ko‘p joy; ilohlar vatani.

Bog‘dor – bog‘ egasi, bog‘bon.

Bog'iston – bog'lar o'lkasi, bog'i-bo'ston. **Bog'iston** degan toponimni akademik V.V.Bartold «Xudo vatani» deb tarjima qilgan (islom dinidan oldin *bog'* (fog') so'zi eroniy tillarda «xudo» ma'nosini ham anglatgan (*Бартольд. Сочинения. т. II, часть I. – М., 1963, с.215*). **Bog'iston** qishlog'ini prof. H.Hasanov «bug'uli yer» deb izohlagan (*H.Hasanov. O'rta Osiyo joy nomlari tarixidan – Т., 1965*). Farg'ona vodiysida bog'ostan, *bug'uston* degan qirg'iz urug'i bo'lgan.

Bog'ot – bog'lar, bog'-rog'; Xorazm viloyati Bog'ot tumani markazi Bog'ot shaharchasidir.

Bog'zor – serbog' joy, bog'iston.

Bosh – kalla, boshliq, rahbar; biron obyektning tepa qismi, cho'qqisi.

Boshot (bashat), tosh bashat – tosh orasidan chiqadigan buloq, buloqcha (mashat shakli ham bor – Farg'ona vodiysi); bashat – buloq (*Радлов. Опыт словаря. т. IV, 1552*).

Boshqir – etnik guruh, xalq nomi (to'g'risi boshqird). O'zbeklarda boshqirt urug'i qayd qilingan (Шаниязов К.Ш. К этнической истории узбекского народа. – Т., 1974, С. 116).

Bukur – egilgan, bukchaygan. Jizzax viloyati Zomin tumanida **Bukurqir** degan tepalik bor.

Bulamiq – atalasimon ovqat.

Bulbul – sayroqi qush (forscha, turkiysi sanduvoch).

Bulduruq – 1) cho'l qushi, qorabovur; 2) mayda qattiq qor.

Buljor – qo'shin yurishga otlanganda to'planish manzili (Navoiy asarlari lug'ati, 1972, 135-b), ya'ni dislokatsiya o'rni. "...Beklarga buljor bila (ya'ni o'rni aniq ko'rsatilib) farmonlar bitib yiborildikim, cherik otlaniladur, muqarrar bo'lg'on *buljorg'a* ehtimom qilib, yetisha kelsunlar (*"Boburnoma"*, 1960, 306-b.).

Toshkent shahridagi **Bo'rjar** arig'i chuqur soylikdan oqqani uchun qo'shinlar to'planishiga qulay joy ekanligidan "Buljor" (buljar) deb atalgan va keyinchalik Bo'rjar bo'lib ketgan bo'lishi mumkin. Qo'shni Qozog'istonning Chimkent viloyatida Toshkentdan 30–40 km narida ham Burjar degan joy bor.

Bulon – yirik hayvon, los.

Buloq – «chashma», «jilga», «ariq» ma'nolarida Sibirdan Mo'g'uliston Respublikasi orqali Qozog'iston, Qirg'iziston, O'zbekistongacha, g'arbda Kavkazgacha, shimolda Tatariston va Boshqirdiston Avtonom Respublikalarigacha, sharqda *XXR Shinjan avtonom* rayonigacha, janubda Eron va Afg'onistongacha toponimlar tarkibida takror-takror uchraydigan geografik termin. Turkolog E.V.Sevortyan *buloq* so'zi «oqmoq», «aralashtirmoq» ma'nosidagi *bula* fe'lidan kelib chiqqan bo'lsa kerak deydi.

Buluk – o'z ma'muriy markaziga ega bo'lgan va bir necha qishloq, qasabalarni birlashtirgan joy, okrug, uyezd; q.: *Bo'luk*.

Bulung'ur – loyqa suv.

Bulg'ori – yumshoq ko'n.

Bum – mamlakat, vatan, zamin, ekilmagan yer (*Navoiy asarlari lug'ati, 1972, 136-b*).

Bunyodkor – yaratuvchi, quruvchi.

Buqa – bichilmagan erkak qoramol.

Buq'a – madrasalarda faqir yoki qalandarlar hujralari.

Burama – buralgan, o'ralgan.

Burga – mayda hasharot.

Burgan – o't o'simlik, poyasidan supurgi qilishadi; Qashqadaryo viloyati Yakkabog' tumanida **Burganli** degan adir bor.

Burgut – yirtqich, ovchi qush. Jizzax viloyati Zomin tumanida **Burgutqo'ndi** degan qoya bor.

Burj – 1) Quyoshning yillik harakati yo'lidagi 12 yulduzlar turkumi (Hut, Hamal, Savr, Javzo, Saraton, Asad, Sunbula, Mezon, Aqrab, Qavs, Jadyi, Dalv); 2) qal'a devori burchagidagi minora.

Burkut – yozma manbalarda, jumladan Navoiy asarlarida burgut so'zi – qush nomi burkut shaklida uchraydi. Hozir ham ba'zi bir xalqlarda, masalan, qirg'iz tilida burkut deyiladi. Bu so'zning burqut qabilasi nomiga hech aloqasi yo'q.

Burlaq – ko‘chmanchi o‘zbeklar tarkibida qayd qilingan urug‘. Qo‘shko‘pir, Shovot, Jomboy tumanlarida Burlaq, **Otaniyozburlaq**, **Navro‘zburlaq**, **Xudoyqulburlaq** degan qishloqlar bor. *Burlaq* termini Volga daryosida kemalarni oqimga qarshi tortib kun ko‘rgan ishchilarni anglatgan *burlaq* so‘zi bilan aloqador emasmikin?

Burqut – turklashgan mo‘g‘ul urug‘laridan biri. Burqutlarning bir qismi XIII – XVI asrlarda Movarounnahrda kelib o‘rnashgan. Asosan Zarafshon vohasida (hozirgi Samarqand viloyati Payariq, Narpay, Navoiy viloyati Navoiy, Buxoro viloyati G‘ijduvon tumanlarida), qisman Mirzacho‘lda (Jizzax sh. atroflarida) joylashgan. Navoiy viloyati Xatirchi tumanida **Burqutsoy** degan soy, Navoiy, Samarqand viloyati Payariq, Paxtachi, Kattaqo‘rg‘on, Buxoro viloyati Vobkent, Navoiy viloyati Xatirchi tumanlarida **Burqut** degan qishloqlar bor. Turkmanlarning arsari (ersari) qabilasi tarkibida *burgut* urug‘i qayd qilingan. Qozoqlar tarkibida *burqut*, qirg‘izlarning sayaq qabilasi tarkibida *burkutcha*, saribag‘ish qabilasi tarkibida esa *burquchi* urug‘i bor.

Burum – muyulish, daryo va yo‘lning burilish joyi.

Burun, murun – quruqlikning chiqib turgan qismi; Navoiy viloyati Tomdi tumanida **Buruntov** degan tog‘ bor.

Burunkesak – etnik guruh nomi.

Burunsov – etnik guruh nomi.

Burxon, burhon – xudo, payg‘ambar; but, sanam.

Burchak – ko‘chalarning, yo‘llarning qayrilish joyi, muyulish.

Burchoq – yomg‘irli to‘p-to‘p bulutlardan yog‘adigan qattiq qor donachalari.

Buta – mayda daraxt.

Butkada – butxona, budda ibodatxonasi; q.: *Olovxona*, *Otashkada*, *Otashxona*.

Buvra, bug‘ra, bo‘g‘ra – bichilmagan erkak tuya.

Buxayra – ko‘l (arabiynavis geograflarning O‘rta Osiyoga oid asarlarida uchraydi). Orol dengizini Buxayrat al-Xorazm (Xorazm ko‘li) deb ataganlar. O‘rta asrlarda Orol dengizi Sirdaryoning quyi oqimidagi Jand shahri nomi bilan Buxayrai Jand deb atalgan (Бартольд. Сочинения. Т. III, С.332).

Buyrak – tog‘ yon bag‘ridagi chuqurroq joy.

Buyu – qattiq sovuq (Toshkent).

Buyug‘ – sovuq (Qashqadaryo).

Buzgala, buzg‘ola – tog‘ echkisini. Surxondaryo viloyati Boysun tog‘laridagi **Darbandi Og‘anin** (forscha), **Bobul–abvob** (arabcha), **Qahlug‘** (mo‘g‘ulcha), **Temirdarvoza** (turkiy) darasining mahalliy nomi **Buzgalaxona** “tog‘ echkisi ko‘p joy”.

Buzgan – buzib tashlangan (Selbuzgan – ariq).

Buzilmas – mustahkam, puxta, pishiq.

Buzruk – q.: *Buzurg*.

Buzurg – ulkan, katta, bahaybat.

Buzuq – buzilib yaroqsiz holga kelgan, ishdan chiqqan; yurib bo‘lmaydigan, yiqilib tushadigan tik yon bag‘ir.

Bug‘doy – boshqoli g‘alla o‘simlik doni.

Bug‘doyiq – ko‘p yillik boshqoli o‘simlik.

Bug‘doypoya – q.: *Bug‘doyzor*.

Bug‘doyzor – bug‘doy ekilgan yer.

Bo‘bak – chaqaloq, go‘dak; kichkina (onasoy – katta soy, bolasoy – kichiksoy, bo‘baksoy – jilg‘a). Samarqand viloyati Nurota tumanida **Bo‘baksoy** degan soy bor.

Bo‘gajil (bo‘g‘ajili) – etnonim: achamayli, vahtamg‘ali, kenagas, qozoyoqli qabilalar tarkibidagi urug‘. Samarqand viloyati Oqdaryo, Qashqadaryo viloyati Kitob, Surxondaryo viloyati Boysun tumanlarida **Bo‘gajili** qishloqlari bor.

Bo‘gat – to‘g‘on, to‘siq (Xorazm), marza (Janubiy Qozog‘iston); Bo‘g‘ot

Bo‘ka – 1) qadimiy turk tilida “qahramon” demakdir; “O‘zbek zo‘r kishini bo‘ka der emish” (“Boburnoma”, 122-b.); 2) qatag‘on qabilasining bir urug‘i; 3) hayvonlarning terisi ostida, oshqozonida, burnida yetiladigan turli hasharotlar.

Bo‘kanmerey – etnik guruh nomi, etnonim.

Bo'ktar – tog' etagi, tog' oldi. «Devonu lug'otit-turk»da «bo'ktir – tog'lardagi baland-pastlik yer». Qirg'iz tilida *bo'kto'r* «tog' oldidagi tepaliklar». Zomin tumanida **Bo'ktaryul** «Tog' etagidan o'tgan yo'l» degan toponim bor. Qozoq tilida *bo'kter* ham o'sha ma'noda. Bunga qozoq olimi G'.Qo'nqashpayev **Omonbo'kter** degan toponimni misol qilib keltiradi (Г.К.Конкашпаев. *Казахские географические термины. Известия АН Казахской ССР, №99, Серия географическая, вып.3, Алма-Ата, 1951, с.3-47*).

Bo'luk (Navoiyda buluk) – tumanning bir bo'lagi, daha: Kobul bo'lukotidin bir bo'luk Alasoy bo'lukidir («Boburnoma», 197-b.); q.: *Buluq*.

Bo'm, bo'o'm – dara, daradan o'tgan yo'l, darband. Bu so'z asli mo'g'ulcha bo'lib, *bo'o'* «yo'lni to'sib qo'ymoq», «qarshilik qilmoq» fe'lidan kelib chiqqan. Sibirda toponimlar tarkibida, ayniqsa, keng tarqalgan bu termin turli ma'nolarda O'rta Osiyoda, xususan, Qirg'izistonda, shuningdek, O'zbekistonda, hatto Eronda ham qayd qilingan. Sibirda, xususan Tog'li Oltoy avtonom oblasti hududida uchraydigan Ar-Boom, Ak-Boom, Bert-Boom, Kok-Boom, Koo-Boom, Uzun-Boom kabi toponimlar tarkibidagi *boom* (bo'o'm) komponentini oltoyshunoslar «qoya» deb izohlaganlar. Demak, *bo'm* (*bo'o'm*) so'zining asosiy ma'nosi «tor tog' darasi» bo'lsa ham, u yana «tik tumshuk», «tor vodi», «baland qoya» degan tushunchalarni anglatadi.

Qirg'izistondagi To'qmoq shahri bilan Issiqko'l orasida, Chuy daryosi oqib o'tadigan tor **Bo'o'm** darasi ayniqsa mashhur. Janubiy O'zbekistonda, Qashqadaryo viloyatida **Bo'm** nomli mikroobyektlar – tik qoyali tor daralar uchraydi. Eronda *bo'm* termini tog'li hududlarda «chegara», «hudud», «zamin», «aholi punkti» ma'nolarini anglatadi.

Bo'r – yumshoq tog' jinsi.

Bo'rdoqichilik – bo'rdoqi boqish bilan shug'ullanadigan tarmoq.

Bo'ri – yirtqich hayvon va etnonim (totem – qabila-urug'ning muqaddas jonivori). Zarafshon vodiysidagi qipchoqlarning bo'ri degan urug'i bo'lgan; qirg'izlarning adigine va tag'ay qabilalari tarkibida ham bo'ri urug'i qayd qilingan. Bo'ri so'zidan tarkib topgan toponimlarning etnotoponim yoki zootoponim ekanini aniqlash oson emas. Buning ustiga Bo'ri (boy) degan ism ham bor. **Bo'risoy** bo'lsa zootoponim, **Bo'riqishloq** bo'lsa etnotoponim deb ishonch bildirish mumkin.

Bo'ribatosh – etnik guruh nomi; qo'shaloq etnonim: bo'ri+batash

Bo'riovul – bo'ri urug'i vakillari yashaydigan ovul.

Bo'riyotqich – bo'ri yotadigan joy.

Bo'ron – shiddatli shamol.

Bo'rtog' (Navoiy asarlarida – burtaq, burtoq) – notekis, pasti baland yer "... Bu cherikning sardori... cherikni ehtiyot qilmay mundoq yakraha (yolg'izoyoq yo'l) va bo'rtog' yerda parishon chopqung'a qo'yar" ("Boburnoma", 212-b.).

Bo'salaq – urug' nomi, etnonim; o'zbeklarning semiz o't qabilasi tarkibida bo'saloq urug'i bo'lgan (Камышева. Очерки этнической истории. 1976, С. 103).

Bo'salaqnayman – etnik guruh nomi; qo'shaloq etnonim: bo'salaq+nayman.

Bo'sag'a (asl ma'nosi "ostona") – 1) O'rta Osiyo va Qozog'istonda tog' oldi, tog' etagida joylashgan qir, do'nklar. Nomlar tarkibida ham uchraydi: *Bo'sag'atog'*, *Bo'sag'a adir*; 2) daryolardagi ostona tosh.

Bo'sqiya – nurash, yumshoq jinslarning yuvilib ketishi natijasida hosil bo'lgan tik qoya.

Bo'ston (1) – bog'i-bo'ston, gullab-yashnagan bog', guliston; «poliz» ma'nosi ham bor. Asli forsha-tojikcha *bo'yiston* «hidlar maskani», «muattar o'lka» degani. Bu termindan tarkib topgan toponimlar Sharqiy Turkistondan Eron va Hindistongacha, Kavkazda Ozarbayjon va Gruziyagacha tarqalgan.

Bo‘ston (2) – urug‘ nomi (“bo‘z to‘nli”); qirg‘izlarda bo‘sto‘n (Я.Р. Винников. Родоплемённой состав и расселение киргизов на территории Южной Киргизии. – Труды Киргизской археолого-этнографической экспедиции т.1. –М.,1956, с.155; Аристов. Заметки. с.379).

Biroq Farg‘ona vodiysida qirg‘izning *bo‘sto‘n* urug‘i nomi bilan atalgan toponimlar anchagina uchraydi. Bo‘sto‘n-bo‘ston «bo‘z tunli» umum turkiy etnonim, masalan, qozoqlar, ozarbayjon va hatto o‘zbeklar orasida ham uchraydi va toponimga aylangan. Toshkent viloyatidagi **Bo‘stonliq** toponimi ham *bo‘ston* urug‘i nomi bilan atalgan bo‘lishi mumkin: -lik suffiksi etnonimga qo‘shilib toponim yasaydi: **Chimboylik**, **Boltalik**. Bobur ming qabilasi vakilini minglig‘ deb atagan. Bo‘stonliq tumanida qozoqlar ham yashaydi. Bo‘stonliqni qozoqlar Bo‘standiq deyishadi; Qozog‘istonning Jambil va Ko‘kchatov oblastlarida **Bostandik** degan toponimlar bor. Andijon viloyati Baliqchi, Andijon tumanlarida, Farg‘ona viloyatining Quva, Rishton tumanlarida **Bo‘ston** qishloqlari bor.

Bo‘stonliq – bo‘ston urug‘i vakillari.

Bo‘ta – bo‘taloq, tuyaning yosh bolasi.

Bo‘taqora – urug‘ nomi, etnonim.

Bo‘tqa – donlardan qaynatib tayyorlanadigan quyuq ovqat.

Bo‘tqachi – qirg‘izlarning nayman qabilasida bo‘tqachi urug‘i bo‘lgan; Farg‘ona viloyati Yozyovon tumanida **Bo‘tqachi** qishlog‘i bor.

Bo‘y – kishi qomatining, tik narsalarning balandligi; qirg‘oq, sohil; hid, is.

Bo‘ydoq – uylanmagan, xotin olmagan.

Bo‘yin, mo‘yin – suv ajratib turgan quruqlik qismlarini bog‘laydigan kambar yer.

Bo‘ynoq – dasht, qir.

Bo‘yra – qamishdan to‘qilgan to‘shama.

Bo‘yrabop – q.: **Bo‘yrabof**.

Bo‘yrabof – bo‘yra to‘quvchi kosib.

Bo‘yrachi – bo‘yra to‘quvchi.

Bo‘z – gazlama ko‘kka moyil oq rang.

Bo‘z suv – bo‘zg‘ich suv, notiniq suv. Toshkentdagi Bo‘zsuv kanali Rustam Zolning nabirasi Barzu (Barzui dehqon – “zamindor”) nomi bilan atalgan va bora-bora Bo‘zsuv bo‘lib ketgan degan ma’lumotlar bor; *barzu* “baland bo‘yli”, “yuksak martabali” degani.

Bo‘z yer – ekilmay yotgan yer.

Bo‘za – ichimlik.

Bo‘zaxona – bo‘za tayyorlanadigan va sotiladigan joy.

Bo‘zaxo‘r – bo‘za ichishni yaxshi ko‘radigan (odam).

Bo‘zchi – bo‘z to‘quvchi kosib.

Bo‘g‘at (bug‘ot) – ariq bo‘g‘ilgan joy.

Bo‘g‘joma – bo‘xcha, tugun.

Bo‘g‘oz – ikki suv havzasini birlashtiradigan suv yo‘li (to‘g‘risi – bo‘g‘iz)

Bo‘g‘ra – bichilmagan erkak tuya, q.: *Bug‘ra*.

Dabiriston, dabiston – eski boshlang‘ich maktab (aynan “yozuv uyi”, savodxonlik uyi).

Dah – 10 raqami va soni (tojikcha).

Daha – 1) shaharning va tumanning bir qismi, ma’muriy-hududiy bo‘limi. Sovet davrida selsovet – qishloq kengashi ma’nosida ham ishlatilgan. O‘n kishilik harbiy qism ham *daha* deyilgan. Dehho «qishloqlar» so‘zi *daha* bo‘lib ketgan degan fikr bor. Xorazm viloyati Yangiariq tumanida **Daha** toponimi qayd qilingan; 2) ramazon oyida o‘tkaziladigan o‘n kunlik ibodat; 3) ipak qurtining uyquga kirishi, yoshi.

Dahana – daraga kiraverish, dara, daryoning quyilish joyi, bo‘g‘oz, to‘g‘on-ariq yoki kanal boshlanadigan joy, ko‘chaning og‘zi; *dahna* shakli ham bor. Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlarida **Bo‘zrabotdahana, Gumdahana, Dahanajom, Kattadahana, Nandahana, Oqdahana, Koradahana** kabi joy nomlari (aksari daralar) uchraydi. Bu termin O‘zbekistondan boshqa Tojikistonda (**Dahana, Dahansoy** soylari, **Daxanai Kiyik** darasi), Ozarbayjonda (*Dahnachay* soyi), Eronda (*Daxanayi-Shirin, Dahanasar, Dahnashur* soylari) ham uchraydi. Dahana asli *dahan* «og‘iz» so‘zidan.

Bu soʻz dahna, dahan shaklida ham uchraydi: Qashqadaryo viloyati Oltinsoy tumanida **Dahana**, Shahrisabz tumanida **Dahansoy**, Dehqonobod tumanida **Dahna** degan toponimlar bor.

Dahliz – togʻ yoʻli, vodi.

Dahyak (forscha-tojikcha «oʻndan bir») – Buxoro amirligida vaqf yerlaridan olingan daromadning madrasa mullavachchalariga va mudarrislariga beriladigan qismi (nafaqa). Namangan viloyati Uychi tumanida **Dahyakota**, Qashqadaryo viloyati Shahrisabz tumanida **Dayak**, **Dahayak** qishloqlari bor.

Dalan – yoʻlak: Buxoroda *dolon*, Samarqandda *doʻlan*.

Daloilxona – eski diniy maktab. Daloilxonada “Daloil ul-hayrot” nomli arabcha kitob oʻrganilgan (daloil arabcha dalil soʻzining koʻpligidir).

Dallol – savdo-sotiqda vositachi.

Dalv (arabchada dalv – qovgʻa) – 1) burjdagi yulduzlar turkumi; 2) Quyosh yilining oʻn birinchi oyi – 22-yanvardan 21-fevralgacha davom etadi.

Dalvarzin – qadimiy shaharning xarobasi, choldevor. Professor K.K.Yudaxin Qirgʻizistondagi **Doʻlboʻrjun** degan qishloq nomini **Choldevor** degan joy nomi bilan, *toʻrtkul* soʻzi bilan maʼnodosh degan. Chindan ham Oʻzbekistondagi **Dalvarzin choʻli**, shuningdek, Oltinkoʻl, Bekobod, Jalaquduq, Shoʻrchi, Qoʻrgʻontepa tumanlaridagi **Dalvarzin** qishloqlari, Andijon viloyatidagi **Dalvarzintepa** arxeologik yodgorligi Afgʻonistonning Balx viloyatidagi **Dilberjin** toponimi, Qirgʻizistondagi **Doʻlboʻrjun** moʻgʻulcha *doʻrboʻljin* «toʻrtburchak» soʻzidan kelib chiqqan (moʻgʻullar qadimiy shaharlarning xarobalarini ham *dorvoljin* «choldevor» deyishgan). Turkiychasi *toʻrtkil* – *toʻrtkul*. Doʻrboʻljin oʻzgarib dilbarjin, dilvarzin va nihoyat Dalvarzin shaklini olgan (Dalvarzin choʻlini tojiklar **Dilvarzin** deyishadi). Chindan ham Dalvarzin (Dilberjin, Doʻrboʻljin) degan nomlar odatda xarobalar oʻrnida boʻladi. Dalvarzin degan etnonim ham bor.

Dam – suv ravon oqmasdan, to‘planib qoladigan joy. Suvi yaxshi oqmaydigan, damlanib turadigan ariq *damariq* deyiladi. *Dam* so‘zining «to‘g‘on», «ko‘l», «ariq» ma‘nolari ham bor. Toshkent shahri biqinida **Damashi** ko‘li bo‘lgan (qozoqcha ashshi «achchiq», «sho‘r»). **Damiarab**, **Damisaroy**, **Damichuyut**, **Damiqirg‘iz** ariqlari etnotoponimlardir («saroy urug‘ining arig‘i», «chuyut urug‘ining arig‘i»). **Damcha** toponimi esa *dam* termini hamda toponim yasovchi -cha qo‘shimchasidan hosil bo‘lgan.

Daman – ilgari xalq yashab keyin ko‘chib ketgan joy.

Damba – daryo, soy, suv havzasi yoqalariga tuproq, shag‘al, betondan ko‘tarilgan to‘siq, ko‘tarma.

Damgax – ko‘chaning boshi (Xorazm).

Damko‘l – oqmas ko‘l; Markaziy Farg‘onaning shimoliy qismida **Damko‘l** degan botqoqlik bo‘lgan (B.Hasanov. Navoiy asarlari uchun qisqacha lug‘at. –T., 1993, 72-b.).

Damma – damba, to‘siq g‘ov; q.: damba.

Damcha – suv damlanib oqmay qolgan joyda hosil bo‘lgan ko‘lcha.

Dapsan (depsan) – tog‘ etagidagi kichik bir tekis joy. Qirg‘iz tilida *depsen* tog‘lardagi chuqurroq tekis maydon. Qozoq tilida *tepsen* – pastroq qirning yonbag‘ri, G‘arbiy Qozog‘istonda tekis joy. Qozoq geografi G‘.Qo‘nqashpayev Qozog‘istonda **Oqtetsen** degan joyni tilga olgan (Г.К.Конкашпаев. *Казахские народные географические термины. «Изв. АН. Каз. ССР». №99, Серия географическая; Пвып, Алма-Ата, 1951, с.3-47*). Qashqadaryo viloyati Chiroqchi tumanida **Dapsan** degan qishloq bor. Zominlik Bibiniso baxshining «Eshik oldi dapsanimdir, dapsanga gul ekkanimdir» degan qo‘shig‘idan ham qiradirdagi tekis maydonchanning *dapsan* ekanligini bilsa bo‘ladi. Taqqoslang: Xitoy bilan Hindiston hududidagi Qoraqo‘rum tog‘larining eng baland cho‘qqisi *Depsan* (*Depsang*) deb ham ataladi.

Dar – eshik.

Dara – tog‘lik o‘lkalardagi tik yon bag‘irli soylik. Bu termin *dara*, *dere* shakllarida O‘rta Osiyoda, Kavkazda, Qrimda, Eron, Afg‘oniston, Pokistonda «kambar vodiy», «jar», «soylik», «o‘zan» ma‘nolarda ko‘plab toponimlar hosil qilgan; q.: *Tangi*.

Darak – ariq bir necha tarmoqqa bo‘linadigan joy (Qashqadaryo).

Daraka – suv taqsimlanadigan joy (*Бартольд. Сочинения. Т. III, с.142*). **Darband** – tog‘ yo‘li, dara, tangi, ozarbayjon va tojik tillarida yana «qal’a», «dovon» (*dar* – eshik, kiraverish, *band* – «to‘g‘on», «bo‘g‘ov»). Kavkazda (**Derbent** Dog‘istonda, **Derbend** Armanistonda va Ozarbayjonda), O‘rta va Yaqin Sharq mamlakatlarida (**Derbent** – Turkiya va Iroqda) – O‘rta Osiyoda (**Darband** – Surxondaryo viloyati Boysun tumani) bir qancha toponimlar hosil qilgan.

Darbon – Saroy darvozasi posboni.

Darbor – xon saroyi, borgoh.

Darboza, darvoza – “tog‘ yo‘li”, “tor dara” ma’nolarida uchraydigan topoformant.

Daroz – bo‘ydor, novcha, bo‘ychan.

Darvesh – tarki dunyo qilgan odam, so‘fiy.

Darvoza – tog‘larda o‘tish oson bo‘lgan tor dara, vodiylar: **Amir Temur darvozasi, Temirdarvoza**.

Darvozabon – darvoza qorovuli yoki soqchisi.

Daryo – doimo oqib turadigan katta suv, ulkan soy (jonli tilda – *dayra*). Fors-tojik tilida *daryo* «dengiz», «ko‘l», «botqoqlik», ozarbayjon tilida «dengiz», tojik va eski o‘zbek tilida «dengiz». **Daryoi sho‘r** – Kaspiy dengizi yoki Orol dengizi. *Daryo* so‘zi forsha-tojikcha emas, balki turkiy so‘z deyuvchilar ham bor (*da* – «katta», *arya* – «suv»).

Daryobor – dengiz sohilidagi yerlar, dengiz qirg‘og‘iga yaqin orollar.

Daryoliq – bir zamonlar daryo oqqan soylik.

Daryocha (tojikcha) – ko‘l, hovuz.

Darun – ichki shahar, shahri darun, xorazmcha ichanqal’a.

Darug‘a, dorug‘a – shahar hokimi.

Darxan – q.: Darxon; urug‘ nomi (qozoqlarda).

Darxon – oʻrta asrlarda majburiyatlardan, oliq-soliqlardan ozod kishiga berilgan unvon. Geografik nomlar tarkibida koʻp uchraydi. Masalan, Samarqand viloyati Ishtixon tumanida **Boshdarxon, Joʻrabaydarxon, Ozoddarxon, Naymandarxon, Poʻlatdarxon, Qirqdarxon**, Qashqadaryo viloyati Dehqonobod, Yakkabogʻ, Koson, Toshkent viloyati Oʻrta Chirchiq, Qibray, Quyi Chirchiq, Navoiy viloyati Navoiy, Andijon viloyati Andijon tumanlarida **Darxon** degan qishloqlar boʻlgan. Toshkentda Boʻzsuvning bir tarmogʻi **Darxonariq** deyiladi. Moʻgʻulshunos S.D.Nominxanov Darxon soʻzini moʻgʻulcha («majburiyatlardan ozod temirchi») deb biladi (С.Д.Номинханов. *Монгольские элементы в этнонимике и топонимике Узбекской ССР. Записки калмытский научно-иссл. Ин-т языка П лит.и истории, вып.2. Elista.1962, с.257-276*). Toshkent shahri atroflarida *darxan* degan qozoq urugʻi ham boʻlgan, qirgʻizlarda *darqan* urugʻi qayd qilingan. **Darxon** degan ism ham bor. Tarixiy manbalarda, chunonchi Navoiy, Mirxond asarlarida *tarxon* shaklida qayd qilingan.

Firdavsiyning «Shohnoma»sida Turkiston podshosi lashkar-boshisining ismi Tarxon boʻlgan. Tarxon unvoniga sazovor boʻlganlar xohlagan narsasini qila oladigan, butunlay mustaqil, harbiy xizmatdan ozod kishilar boʻlgan; tarxonlar har qanday jinoyat qilsa ham, toʻqqiz avlodigacha afv etilgan.

Tarxonlik XV asrda ayniqsa avj olgan va feodallarga keng imtiyoz berishning bir vositasi boʻlib xizmat qilgan. Temuriylar davrida tarxonlar qoʻlida yirik yerlar va katta hokimiyat boʻlgan. Baʼzi bir obroʻli tarxonlar katta-katta hududlarga (Miyonkol, Toshkent, Buxoro) hokimlik qilganlar va deyarli butunlay mustaqil ish koʻrganlar.

Tarxonlik Oʻrta Osiyoda keyingi asrlarda ham saqlanib qolgan edi. Baʼzan ayrim kishilargagina emas, balki butun bir qabilaga, qavmga, butun bir shahar aholisiga tarxonlik huquqi berilgan. Chunonchi, Shoh Murodxon Buxoro shahri aholisi orasida katta obroʻ qozonish uchun shahar xalqini oliq-soliqlardan butunlay ozod qilgan va tarxon yorligʻi bergan.

Zarafshon vodiysida **Tarxon, Tarxonon, Tarxononbolo, Tarxononpoyon, Tarxonsayot** kabi ariq hamda qishloqlar uchraydi.

Qozoqlarning chanoqli qabilasi tarkibida *darxan*, qirg'izlarning cherik qabilasi tarkibida *darqan*, boshqirdlarning qatay, tangaur qabilalari tarkibida *tarxan* (darxan), turkmanlarning guklen, ig'dir, ersari qabilalari tarkibida *tarxan* urug'lari tarqalgan.

Darg'a, dorug'a – qo'mondon, boshliq (mo'g'ulcha). Dorg'a mansabi Chingizxon davrida paydo bo'lgan va dastlab *daruxachi* (darugachin) deb atalgan. Dorg'a mo'g'ullar, temuriylar va shayboniylar davrida (XIV–XVI asrlarda) viloyat, shahar hokimi hisoblangan. Buxoro, Qo'qon xonliklarida esa *dorg'a* oliq-soliq ishlari bilan shug'ullangan. Qo'qon xonligida *dorg'aboshi* xonning boshqa mamlakatlarga mol olib chiqadigan sarbonlariga (tuyakashlariga) boshchilik qilgan.

Xiva xonligida dorg'alar saroyda amaldorlik vazifasini ado etgan, kishi va yuklarni Amudaryodan o'tkazib qo'yish ishlari ham dorg'alar zimmasida bo'lgan. Xorazmda kema kapitani ham *dorg'a* deyiladi. Xorazmda **Abdullatifdorg'a, Bobodorg'a, Yoqubdorg'a** kabi qishloqlar bo'lgan. Qirg'izlarning munduz qabilasi tarkibida *darg'a*, tuvaliklarda *darg'alar*, o'zbeklarda *darg'ali* degan urug' bo'lgan. Buxoro viloyati Qorako'l tumanida **Darg'ali** qishlog'i bor.

Suv darg'asi – suv taqsimlovchi mirob *darg'ob* (dorg'ai ob) deb atalgan. Ba'zan mirshab (politsiya), bozor hokimi, xon kutubxonasining mudiri ham dorg'a (dorug'a) deyilgan.

Darg'am – urug' nomi, Qorako'l tumanida Darg'am degan qishloq bor.

Darg'ob – suv darg'asi, suv taqsimlovchi, mirob.

Darg'at, darg'ot – suv taqsimlagich inshooti bo'lgan to'g'on, shlyuz. Jizzax viloyati Jizzax, Samarqand viloyati Jomboy, Toshkent viloyati Zangiota tumanlarida **Darg'at** (Darg'ot) qishloqlari bor.

Darcha – eshikcha, derazacha.

Dasta – sop; guruh; bir to'p.

Dastor – salla, cholma, dastartosh – salla o'ralgan kishi gavdasiga o'xshagan qoya.

Daxana – q.: Dahana.

Daxma – 1) qabr ustiga oʻrnatilgan yodgorlik, maqbara; otashparastlarda jasad kuydiriladigan joy (*Б.Г.Гафуров. Таджикы. –М., 1972, с.63*); 2) Musulmonchilikdan oldin murdani qushlar yoki itlar yeb ketishi uchun qoʻyilgan joy. Daxmaga olib ketishdan oldin murda saqlangan joy kata deyilgan. Sosoniylar davrida va islom qabul qilingan dastlabki asrlarda murda suyaklari tinch yotishi uchun otashparastlar gʻor ustiga maqbara – daxma qurganlar.

Dayravot (daryo + obod) – daryo yoqasidagi sersuv obod joy.

Dasht – dala, tekislik, toshloq choʻl, suvsiz choʻl, keng yassi maydon (Qoraqum choʻli **Dashti Xorazm** deb atalgan). Oʻrta Osiyo, Kavkaz, Afgʻoniston (Dashti Marso, Dashti Ziyorat choʻllari) va Eronda (Dashti Kavir, Dashti Lut choʻllari) bir qancha joy nomlari hosil qilgan. Oʻzbekistonda **Dashtakibolo**, **Dashtisoʻxta** (Samarqand viloyati Samarqand tumani), **Dashtigʻoz** (Surxondaryo viloyati Boysun tumani), **Dashtmahalla** (Andijon viloyati Izboskan tumani) kabi toponimlar bor.

Janubda Sirdaryoning quyi oqimi, sharqda Balxash koʻli va gʻarbda Dnepr daryosining quyi oqimlarigacha boʻlgan ulkan hududning XI–XVI asrlarda **Dashti Qipchoq** deb atalganini eslang.

Dashtak – kichik dasht.

Dashtbozor – sayhonlikdagi vaqtinchalik bozor.

De, deh – qishloq.

Degrez (forscha-tojikcha *deg* – qozon, *rez* – rextan «quymoq» soʻzlaridan) – qozon quyuvchi, umuman choʻyandan, jez va birinj – bronzadan qozon, asbob va buyumlar yasagan usta. Surxondaryo viloyati Oltinsoy, Sherobod, Navoiy viloyati Navbahor, Buxoro viloyati Kogon tumanlarida **Degrez**, yirik shaharlarda **Degrezlik**, **Degrezi**, **Degrezxona** kabi mahallalar boʻlgan.

Deh, de – qishloq, shahardan kichik aholi punkti; *dexiston* – dashti-biyobondan farqli oʻlaroq xalq yashaydigan joy, qishloqlar bor obod joy; *dehot* – qishloq joy, serqishloq joy. Oʻzbekistonda **Denav**, **Denov**, **Dehimirzoyi**, **Desuxta** kabi yuzlab toponimlar shu termindan. Deh soʻzi *diz* termini bilan oʻzakdosh deyishadi (*q.: Diz*).

Dehqon – ekin ekish bilan shug‘ullanadigan kishi. O‘rta asrlarda yirik yer egasi, zamindor *dehqon* deyilgan. Bundan tashqari, bu so‘zning «ajam», ya’ni «fors-tojik», «qissago‘y» ma’nolari ham bor. Dehqon so‘zidan tarkib topgan aksari toponimlar, xususan, o‘nlarcha **Dehqonobodlar** asosiy qishloq ahli bo‘lgan mehnatkash dehqonlar sha’niga qo‘yilgan.

Dem – to‘g‘on (Namangan).

Deng – do‘ng, tepalik (Namangan).

Denav – tojikcha “yangi qishloq”.

Dengiz – O‘zbekistonda keng maydonni egallagan suv havzasi: Orol dengizi, Toshkent dengizi (suv ombori). Ilgarilari dengizni *daryoi sho‘r*, *daryoi qurdum* yoki *Qurdum qoq* deyishgan; Qurdumqoq daryo har qancha suv olib kelsa-da “quridim, quridim” deb hech ham to‘lib- toshmas ekan.

Depara – tevarak-atrof (Andijon), Farg‘onada dapara.

Depsan – q.: *Dapsan* (Farg‘ona viloyati O‘zbekiston tumanida **Depsan** degan qishloq bor).

Derez – q.: *Dyegrez*.

Deroz – q.: *Degrez*.

Dev – ulkan xayoliy mahluq.

Devgar, devkor – charchamaydigan, tolmaydigan odam.

Devloq – dev ko‘p tasavvur qilingan joy; yaylov, qishloq, yana q.: *Devlox*.

Devlox – dev ko‘p deb tasavvur qilingan joy; yaylov, qishloq.

Devon – davlatning bosh idorasi, mahkamasi.

Devona – telba, savdoyi; gado, tilanchi.

Devonbegi – xonliklarda devonning yoki ayrim vazirlik mahkamalarining boshlig‘i.

Devor – duvol, to‘siq.

Dey – q.: deh.

Deygish – Amudaryo quyi oqimida g‘ovak jinslardan tuzilgan qirg‘oqlarning daryo yuvib turishi.

Deycha – to‘g‘risi dehcha (“kichik qishloq”).

Dez (sug‘dcha) – qo‘rg‘on, qal’a (q.: **Diz**).

Di – q.: Deh.

Diz (sug'dcha) – qal'a, qo'rg'on. Mahmud Koshg'ariy forslar «baland yer» ma'nosidagi turkiy *tayiz* so'zini o'zgartirib shaharlarni **diz** deb ataganlar deydi («Devonu lug'atit-turk», III tom, 135-b.). Bu so'z tojik tiliga *dij* shaklida kirgan. Jizzax, Jizza kabi toponimlar *diz* terminidan hosil bo'lgan. Masalan, Jizzax shahri nomi tarixiy manbalarda **Dizak** shaklida qayd qilgan (O'rta Osiyoda bir necha **Dizak** bo'lgan – Turkmanistonda Murg'ob daryosi bo'yida, Samarqand shahri yaqinida, Ushrushonada – ya'ni hozirgi Jizzax shahri).

Dig'iriq – tor ko'cha, jin ko'cha.

Dodburon – to'g'risi dodburon – mo'ri, mo'rkon.

Dodiq – dadxohlar kishilardan arzu-dod so'raydigan joy.

Dodxoh – Buxoro xonligida XIX asrgacha bo'lgan yuksak harbiy unvon, ma'nosi «adolat talab qiluvchi, adolatparvar» demakdir. Dodxohning vazifasi: Buxoro xonligida alamzada (ranjigan) kishilarning arzlarini mamlakat hokimiga va uning javoblarini arz qilganlarga yetkazib turgan, Qo'qon xonligida esa qozilarning faoliyati ustidan nazorat qilib turgan. Dodxoh katta hurmat-e'tiborga ega bo'lgan. Bu termin toponimlar shaklida uchraydi (Ko'shrabot tumanida **Dodxo** qishlog'i bor). (A.A.Семёнов, *Бухарский трактат о чинах и званиях и об обязанностях носителей их в средневековой Бухаре*; - СВ, № 5, 1948).

Dolon – darvozadan boshlangan usti yopiq yo'l, yo'lak; geografiyada – tog' yo'li, Tojikistonda va Eronda keyingi ma'noda toponimlar hosil qilgan; masalan, **Eronda Doloni Darradiz, Doloni Mashxad-Bojmurd** darbandlari bor. Qirg'izistonda *do'lo'n* – «ulkan, katta» degan ma'noda: Norin vodiysida **Do'lo'n** nomli dovon bor.

Domon, domona – tog' etagi, qiyalik (Janubiy O'zbekiston): «Meni O'zgand va Olatog' domanasi sori olib borg'ay» («Boburnoma», 72).

Don – g'alla.

Donishmand – bilimdon, dono.

Dono – aql-zakovatli, donishmand, oqil.

Dor – toponimlar tarkibida «uy, turar joy, maskan» ma'nolarida uchraydigan formant.

Dorboz – balandga osilgan uzun sim, arqon ustida akrobatik mashqlar namoyish qiladigan sportchi.

Dori – dardga darmon bo‘ladigan modda.

Dorigar – dorilar tayyorlovchi mutaxassis, farmatsevt.

Dorilomon – tinchlik hukmron joy.

Doriston – dorilar o‘lkasi, shifobaxsh o‘simliklar ko‘p o‘sadigan joy.

Dorulmulk, dorussaltana, dorulimora, dorulxilofot – poytaxt.

Dov – qaddi baland, devday; davtosh – uyday keladigan katta tosh, davtepa – ulkan tepa.

Dovon (mo‘g‘ulcha, *daban*) – tog‘ning oshib o‘tish qulay bo‘lgan joyi, *art* (qadimiy turk so‘zi), *aqba* (arabcha), *bel* (turkiy), *ko‘tal* (mo‘g‘ulcha) so‘zlari ma‘nodosh. “Boburnoma”da *dobon* shaklida uchraydi: “Ushul dastur bila qor tepib, yo‘l yasab *dobon* ustiga chiqtuk” (“Boburnoma”, 258-b.). Bobur *dobon* so‘zi bilan ma‘nodosh forscha *ko‘tal* so‘zini baravar ishlatgan; q.: *Ko‘tal*.

Dovul – eng kuchli shamol. Tezligi 30 m/sek va undan katta bo‘ladi. Binolarga katta zarar yetkazadi, daraxtlarni sindiradi, elektr simlarini uzib ketadi va h.k.

Dorg‘a, dorug‘a – shahar hokimi; q.: darg‘a.

Doxunda – qishloqi (sharqiy Buxorodagi tog‘liklarni ana shunday ataganlar).

Dosh – tosh (tog‘ *dog* deyilgani kabi): **doshqozon** – qadimda tosh yoki sopoldan ishlangan juda katta qozon; xumdon; q.: *Qozontosh*.

Du – ikki raqami va soni (tojikcha).

Duglat, duvlat, dulat – etnonim. Dastlab mo‘g‘ul qabilasining nomi bo‘lgan. Duglatlar Duklan degan kishidan tarqalgan ekan; duklan (to‘g‘risi – *dugulan*) mo‘g‘ul tilida «cho‘loq» degan so‘z, *duglat* esa bu so‘zning ko‘pligidir.

O‘zbeklar, qozoqlar, qirg‘izlar tarkibida duglat (duvlat, dulat) degan urug‘ qayd qilingan. Jizzax viloyati Baxmal tumanida **Duvlat** degan qishloq bor.

Duktarosh – “duk (yik) ustasi”, “duk yasaydigan usta” degani. Buxoro, Vobkent tumanlarida *Duktarosh* degan qishloqlar bor.

Dukchi – duk – charxning ip o‘ralib boradigan qismi, duk yasovchi usta.

Dukchilik – duk yasash kasbi; bozorda dukchilar do‘koni joylashgan rasta yoki Dukchilar mahallasi: Samarqand viloyati Samarqand tumanida **Dukchilik** degan qishloq bor.

Duldul – chopqir ot, Hazrat Alining uchar oti. Amudaryoda *Duldul xatlagan* degan kechuv bo‘lgan.

Dulob – quduqdan suv chiqaradigan charx, q.: *Do‘lob*.

Dumaloq – yumaloq.

Dumar, tumar – urug‘ nomi, etnonim: Namangan viloyati Uchqo‘rg‘on tumanida **Dumar** degan qishloq bor.

Dunoba – to‘g‘risi dunova – qo‘sh tarnov.

Duob, duoba, duvoba, dug‘oba – tog‘lik hududlarda ikki suv bir-biriga qo‘shilgan joy. Qashqadaryo viloyati Dehqonobod, Shahrisabz, Samarqand viloyati Narpay tumanlarida **Duob**, Dehqonobod tumanida **Dug‘ob**, Jizzax viloyati Zomin, Surxondaryo viloyati Boysun, Oltinsoy tumanlarida **Dug‘oba** qishloqlari bor.

Duradgor – yog‘och buyumlar yasovchi usta.

Duradgorlik – yog‘och buyumlar yasash; duradgorlar yashaydigan joy.

Durkun – bo‘liq, bo‘laliq, gavdali.

Duro‘za – ikki kun, ikki kunlik (tojikcha).

Dutor – musiqa asbobi.

Dug‘oba – q.: *Duoba*.

Dushanba – haftaning birinchi kuni.

Dushoxasoy – ikkiga ajralgan, ikki tarmoqli soy. Buxoro viloyati Konimex tumanida **Dushoxasoy** degan soy bor.

Dyuker (nemischa du`ker, lotincha dusere “o‘tkazmoq”) – yo‘l, kanal, daryo tagidan o‘tkazilgan suv quvuri; suv bosim ta’sirida qaynab chiqqanidan o‘zbekchada qaynama deyishadi.

Do‘l – muz donalari ko‘rinishidagi yog‘in. Kattaligi 15-20 sm.gacha yetadi. Odatda momaqaldir oq paytida jala bilan birga yog‘adi.

Do‘lana – yovvoyi daraxt va mevasi. Andijon viloyati Asaka tumanida **Do‘lanaqishloq** degan qishloq bor.

Do‘lang (mo‘g‘ulcha) – ulkan tog‘.

Do‘lob, dulob – suvni tepaga ko‘tarib beradigan moslama; yana q.: *Chig‘ir, Charxpalak*; Gumbazido‘lob degan qishloqlar bo‘lgan.

Do‘lta, do‘ltabo‘ri – adabiy tilda *sirtlon* deb ataladigan o‘limtikxo‘r (yirtqich) hayvon. Samarqand viloyati Samarqand tumanida **Do‘lta**, Qashqadaryo viloyati G‘uzor, Qamashi tumanlarida **Do‘ltali**, Shahrisabz, Dehqonobod, Surxondaryo viloyati Denov tumanlarida **Do‘ltaxona** degan toponimlar bor. T.Nafasov (“*O‘zbekiston toponimlarining izohli lug‘ati*”. – T, 1988, 66-bet) do‘lta «yerto‘la», «o‘ydim-chuqur», «past-balandlik» ma’nosini bildiradi deydi. Biroq do‘ltaxonani «yerto‘la» deyish to‘g‘ri emas, chunki *xona* qo‘shimchasi tabiiy obyektlar nomlaridan toponim yasamaydi.

Do‘lo‘ygan – do‘l yog‘ib o‘tib ketgan yer.

Do‘ng – yassi tepalik.

Do‘ngsa – do‘nglik, do‘ngsoy (q.: *Do‘ng*).

Do‘ngiz – to‘ng‘iz (q.:) – yovvoyi cho‘chqa.

Do‘ngsa, do‘ngsoy – pastroq yassi tepalik.

Do‘ppi, to‘ppi – bosh kiyimi.

Do‘ppipurush – do‘ppi sotuvchi savdogar.

Do‘rman (do‘rmon) – XVI–XVIII asrlarda Dashtiqipchoqdan kelgan o‘zbek qabilalaridan biri. Do‘rmonlar Zarafshon vodiysida, Surxondaryo va Toshkent vohalarida, qisman Xorazmda yashagan. Qabila *qo‘yli, uchurug‘, ko‘kchelak, sakson, no‘g‘oy, gurdak, oytamg‘ali* kabi urug‘larga bo‘lingan. Mo‘g‘ul tilida do‘rbun “turt” (tarmoqli) degan so‘zdan. Navoiy viloyati Qiziltepa, Samarqand viloyati Samarqand, Narpay, Jomboy, Ishtixon, Buxoro viloyati Romitan, Jondor, Andijon viloyati Asaka, Qashqadaryo viloyati Kitob, Kasbi, Qamashi, Toshkent viloyati Qibray, Surxondaryo viloyati Sherobod tumanlarida **Do‘rman, Do‘rmoncha, Do‘rmonon** qishloqlari bor.

Do‘stlik – inoqlik, ahillik, totuvlik.

Do‘zanda – tikuvchi (mashinachi).

Do‘sh, to‘sh (ko‘krak) – tog‘ yonbag‘rining etagidan balandroqda do‘ppayib turgan joy.

Egar – ot-ulov abzali.

Egarbel – tog‘ qirrasining pasaygan joyi, dovon.

Egartosh – egar shaklidagi qoya: Toshkent viloyati Ohangaron tumanida Iyartosh degan qoya bor: Quramaliklar egarni iyar deyishadi (Alisher Navoiyda ham egar-iyar deyilgan – *Porso Shamsiyev, S.Ibrohimov. Navoiy asarlari lug‘ati. 1962, b. 293*).

Egarchi – egar-jabduq tayyorlaydigan usta. Shaharlarda Egarchi mahallalari bo‘lgan.

Egiz – 1) birga tug‘ilgan ikki bola; 2) baland yuksak (*“Boburnoma”, 1960, b. 345*).

Ehson – xayrli, savobli ish, ezgulik.

Ekin-tikin – har xil ekinlar; ekin ekish ishlari.

Elak – un va boshqa mahsulotlarni elaydigan uy-ro‘zg‘or asbobi.

Elakbop, elakbof – elak materiallarini to‘qiydigan asbob.

Elat – el, xalq, kichik millat, qabila.

Elaton – o‘zbek qipchoqlarning va qirg‘iz qipchoqlarning bir urug‘i, laqay qabilasi tarkibida ham uchraydi. Samarqand viloyati Jomboy, Izboskan, Qashqadaryo viloyati Dehqonobod, Namangan viloyati Namangan, Uchqo‘rg‘on tumanlarida **Elaton** qishloqlari qayd qilingan.

Ellik – 50 raqami va soni; urug‘ nomi, etnonim.

Ellikboshi – xonliklarda kichik amaldor, oqsoqol.

Elpak – urug‘ nomi, etnonim.

Eltamg‘ali – urug‘ nomi, etnonim.

Elchi – diplomatik vakil; belgi.

Enish – tepadan pasayib boradigan qiyalik.

Enkayma – nishab joy, qiyalik.

Erganakli – urug‘ nomi, etnonim. Sirdaryo viloyati Boyovut tumanida **Erganakli** qishlog‘i bor.

Erkak – er, erkak odam; er jinsidagi hayvon.

Eroni, eroniy – eronlik.

Eronovul – eroniylar yashaydigan ovul.

Ersuv (erkak suv) – suvi yil bo‘yi kamaymaydigan, uzoqqa oqib boradigan soy (q.: *Xotinsuv*).

Esat – urug‘ nomi, etnonim. O‘zbeklarning saroy qabilasining bir urug‘i.

Eski – eskirgan, to‘zigan, ko‘hna.

Etak – tog‘, tepa, adirlarning eng pastki, quyi qismi.

Etik – poyabzal.

Etikdo‘z – etik tikuvchi kosib, shaharlarda **Etikdo‘z**, **Etikchi** degan guzarlar bo‘lgan.

Etikchi – q.: *Etikdo‘z*; urug‘ nomi, etnonim.

Evalak – hevalak – cho‘l o‘simligi, qamg‘oq; urug‘ nomi, etnonim.

Eshak – ish hayvoni.

Eshon – ruhoniy. Shaharlarda Eshonguzar degan mahallalar bo‘lgan.

Echki – uy hayvoni; urug‘ nomi, etnonim.

Faqir – kambag‘al, qashshoq; ko‘pligi fuqaro.

Faroz – qir, balandlik (*B.Hasanov, Navoiy asarlari uchun qisqacha lug‘at.* – T., 1993, 292-b.).

Farsax (ko‘pligi farosix) – arablar forscha farsang so‘zini o‘z tiliga moslab farsax shaklida qabul qilganlar; farsang (farsax) – 7-8 chaqirimga teng uzunlik o‘lchov birligi; q.: *Sang, Tosh*.

Fasil – qal‘a va boshqa mudofaa inshootlari devorlari oldiga qurilgan qo‘shimcha devor.

Fermer – ferma egasi; ham dehqonchilik, ham chorvachilik bilan shug‘ullanadigan tadbirkor.

Firdavs – jannat. Akademik V.V.Bartoldning fikricha, Eronda va Turkistonda dastlab podsholarning va a‘yonlarning shohona bog‘lari *firdavs* (pardes) deyilgan. Bu so‘z qadimiy Eron tilidan fors tiliga va som tillariga o‘tgan. Yevropa tillarida, masalan, fransuz tilida jannatmakon bog‘lar hamon *paradis* deyiladi.

Fosila – ikki devorni ajratib turgan oraliq joy.

Fo‘ta – uzun belbog‘; Buxoro viloyati Buxoro tumanida **Fo‘tabof** “Fo‘ta to‘quvchi” qishlog‘i qayd qilingan.

Gadik – 1) chuqurlik; 2) dara (Xorazm).

Gadoy – tilanchi.

Gadoyxona – gadoylar, tilanchilar yashaydigan joy.

Gala – bir to‘p, bir to‘da odam, bir to‘p qush yoki hayvon, jonivorlar.

Galabek, Galabotir, Galaguzar degan toponimlar shu ma‘noda.

Gandum – bug‘doy (tojikcha).

Ganj – xazina, boylik.

Ganch – alebastrning bir turi.

Ganchkash, ganchkor – ganchdan naqsh yasovchi. Qo‘qon shahrida **G‘anchkash** ko‘chasi bor.

Garasha – asli *gireh* “tugun, band”, *kusho* – “yechmoq”, “tugunlarni yechuvchi”, “tilsimlarni ochuvchi”, “hojatbaror” (avliyo).

Gardon – bo‘yinning orqa qismi; toponimlar tarkibida *gardana* shaklida uchraydi: Bir pora yigitlarni yibarildiki, filhol ikki tog‘ning orasidagi gardanani olg‘aylar” (“Boburnoma”, 206-b.).

Gareva – tepalik, balandlik.

Garm – issiq, qaynoq.

Garmiston – issiq, jazirama o‘lka.

Gaz – uzunlik o‘lchovi – 0,70 metrga teng.

Gaza – tog‘ tepasi, tog‘ qirrasasi, do‘nglik, balandlik: *to‘q gaza* – «tog‘ tepasi», *och gaza* – tog‘ qirrasining pastroq, kamtik joyi, *adir-gazalar* «tog‘-adirlar». Bu termin O‘zbekistonda bir qancha toponimlar tarkibida uchraydi: **Gazoi Kalon** – Turkiston tizmasidagi cho‘qqilardan biri (Zomin tumani); Janubiy O‘zbekistonda **Gaza** degan qishloq, **Ko‘kgaza**, **Qizilgaza**, **Qoraqulgaza** degan dovonlar bor. Movarounnahrda Iskandar Zulqarnaynga qattiq qarshilik ko‘rsatgan yettita qal‘aning biri **Gaza** deb atalgan (Tojikistonning Xo‘jand viloyatida Nov va Shahriston qishloqlari orasidagi tog‘lik joy).

Bundan tashqari, ilgarilari baland tog‘ tepalarida ovchi qushlar ushlash «gaza tutish» deyilgan – ovchi o‘zi chaylada yotib olib, uzun ingichka arqonga bog‘langan kaptarning ustiga to‘r tutib qo‘ygan, osmonda lochinmi, italgimi, qarchig‘aymi paydo bo‘ldi deguncha ovchi kaptarning ipidan tortgan, kaptar uchmoqchi bo‘lib tolpinganini ko‘rib yirtqich qush kaptarga chang solaman deb to‘rga ilinib qolgan. So‘ngra qush ov qilishga o‘rgatilib xon-beklarga sovg‘a qilingan yoki egasi o‘zi ovchilik bilan shug‘ullangan. Tojikcha *koza* «chayla, kapa» so‘zi *gaza* bo‘lib ketgan. Gaza so‘zidan tarkib topgan toponimlarning ayrim birlari shunday ov jarayonini bildirgan so‘zdan tarkib topgan bo‘lishi mumkin.

Samarqand viloyatida bir dovon **Turpagaza** deb, Ohangaron havzasidagi bir soy (Namangan viloyati Pop tumani) **Gazaxona** deb, Qashqadaryo viloyati Dehqonobod tumanidagi qishloq **Gazaqishloq** deb ataladi (gaza – daralar o‘rtasidagi qirlar, tepaliklar – *B.Jurayev, Yuqori Qashqadaryo. – Toshkent, 1964, 127-bet*). (*Gaza – ovchilarning, xususan ov qushlari tutadigan ovchilarning yashirinadigan joyi, chayla – Badoi al-lug‘at, – M., 1961, 229-bet*).

Gazaxona – ov qushlari ovlangan chaylaları ko‘p joy.

Ger (tojikcha) – yumaloq.

Gil – loy, tuproq, botqoqlik.

Gilam – palos.

Gilambof – q.: *Gilambop*.

Gilambop – to‘g‘risi gilambof, gilam to‘quvchi usta, q.: *Gilamchi*.

Gilamchi – gilam ustasi.

Gilkor – ganchkor usta.

Gilto‘da – 1) urushda o‘ldirilganlarning jasadlaridan ko‘tarilgan tepalik; 2) odamlarning kallalaridan hosil bo‘lgan tepalik.

Gilvata, gilmoya – xamirga o‘xshagan yumshoq tog‘ jinsi, ilmiy nomi bentonid.

Gird – tevarak-atrof.

Girdiqo‘rg‘on – qo‘rg‘onning tevarak-atrofi.

Girdob – dengiz, daryo, anhor, kanallar suvining yuza qismida sodir bo‘ladigan aylanma harakat.

Goh – toponim yasovchi qo‘shimcha: shamolgoh, “sershamol joy”.

Gov – katta, ulkan; ho‘kiz, sigir.

Govjallob – qoramol olib sotuvchi savdogar.

Govkush – qoramol qassobi.

Govxona – molxona.

Guvalak – loykesak, g‘isht, guvala shevada *g‘o‘lak* deyiladi; urug‘ nomi, etnonim.

Gugurtli – oltingugurt bor joy.

Gujum – sadaqayrog‘och.

Gul – chechak. Har bir so‘z o‘z oldiga bir dunyo. So‘z ham har qanday mavjudot singari tug‘iladi, kamol va fano topadi, goho bir necha ming

yillik umr kechirib bir o'lkadan boshqa yurtga, bir tildan boshqa tilga ko'chib, uzoq yo'lni bosib o'tadi, zamon gardishi bilan, ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy o'zgarishlar ta'sirida hamda o'zga tillar muhitida o'z qiyofasini shu qadar o'zgartiradiki, avvalgi shakli kishilar xotirasidan o'chib, unutilib ketadi.

Gul ana shunday so'zlardan biridir. Yaxshiyamki, qadimiy lug'atlar, ko'hna lisoniy va tarixiy yodnomalar, qadimiy tillarni biladigan benazir olimlar bor.

Otashparastlarning muqaddas kitobi "Avesto"da qizil atirgul *varedzha*, qadimgi hind tili – sanskritda esa *vardhate* deb atalgan. Bu so'zning birinchi qismi, ya'ni *vard* tojik va o'zbek mumtoz adabiyotida, jumladan Alisher Navoiy asarlarida *vard* (atirgul ma'nosida) uchrab turadi.

Endi *vard* so'zining gul shaklini olishi haqida. Eski eroniy tillarni yaxshi biladigan adib Muhsin Umarzoda fikricha, bu jarayon quyidagicha ro'y bergan: dastlab *r* tovushi *l* tovushiga aylangan va melodning ilk asrlarida *vard* so'zi *val* shaklini olgan (*d* tovushi tushib qolgan). Bu so'z keyinchalik *vel*, nihoyat *vul* deb talaffuz qilinadigan bo'lgan. *Vul* so'zidagi *v* tovushining *g* tovushiga aylanishi ham o'sha davrlarda ro'y bergan. Shunday qilib *vard* so'zi gul bo'lib ketgan va turkiy tillardagi chechak so'zini surib chiqargan.

Ruscha roza (atirgul) so'zi ham o'sha "Avestoda"gi "*varedzha*" so'zining lotin tilidagi talaffuzi oqibatidir: dastlab "*va*" qismi tushib qolib "*rodzha*" shaklini olgan, keyinchalik "*roza*" deb talaffuz qilinadigan bo'lgan. Arabcha "*ravza*" (guliston) so'zi ham o'sha "*rodzha*" kalimasidan kelib chiqqan, buyuk kishilarning qabrlari ham "*ravza*" (gulzor, guliston) deb ataladi.

Gul so'zining ibtidoiy shakli toponimlarda mixlanib qolgan: qadimda podsholarning qarorgohi "*vardani*", "*vardona*", "*vardonzi*" (gulxona, gulzor) deb atalgan. Shofirkon tumanidagi **Vardonzi** xarobasi shu kishvarning oxirgi hokimi Vardonxudotning – "Vardon hokimi"ning qarorgohi, o'rnidir (*Vard* – qizil atirgul, -on – ko'plik qo'shichasi, ze, zi – yer, zamin).

Gul toponimlar tarkibida eng ko'p uchraydigan so'zlardandir (Gulzor, Guliston, Gulbog', Chamangul va b.).

Gulgunto‘sh – qirmizi, kiyimli.

Guldirama, guldirovuk, guldurov, gurillov, gurkirov – ko‘p suv gurillab oqib tushadigan katta sharshara.

Guldirov – guldiragan ovoz chiqarish (sharshara).

Guliob, gulob – atirgul suvi, sharbat.

Guliston – bog‘-bo‘ston.

Gulzor – gulshan, chaman.

Gum – chuqurlik, jarlik, jahannam, daryoning chuqur joyi, chuqur soylik (Qashqadaryo viloyati Dehqonobod tumani) – **Gumsoy** (Jizzax viloyati G‘allaorol, Zomin tumanlari) – **Gumbuloq** toponimlari tarkibidagi *gum* so‘zi «chuqurlik», «tevarak-atrofga nisbatan pastroq» ma‘nosida.

Gumbaz, gunbaz, gunbad (Eronda Gumbez, Gumbed) – qubballi bino, sag‘ana, ibodatxona, sardoba (toza suv saqlanadigan sardobalar ustiga gumbaz qurilgani uchun *gumbaz* deb ham atalgan). Zarafshon vodiysida yashaydigan qoraqalpoqlarning bir urug‘i *gumbaz* deb atalgan va qadimda hozirgi Samarqand viloyati Pastdarg‘om tumani hududida yashagan. **Gumbaz** degan toponimlar O‘rta Osiyoda, Eron va Afg‘onistonda ko‘p.

Gumsoy – chuqur soylik.

Gurgut – gugurt (oltingugurt) so‘zining talaffuz shakli. Surxondaryo viloyatining Sho‘rchi tumanida **Gurgutsoy** degan soy bor.

Gurillovuq – gurillangan tovush chiqaradigan (sharshara).

Gurkirov – gurkiragan tovush chiqaradigan (sharshara). Andijon viloyati, Izboskan tumanidagi **Gurkirov** qishlog‘i “sharsharali soy” degani.

Gurlan – urug‘ nomi, etnonim.

Guzar – tog‘ yo‘li, daryodan kechib o‘tiladigan joy (kechik), ko‘cha, Samarqand va Buxoro shaharlarida “mahalla”, boshqa joylarda shahar-qishloqning “gavjum qismi” (tojikcha guzashtan “o‘tmoq”, “kesib o‘tmoq”, “kechib o‘tmoq” fe‘lidan). O‘zbekiston, Tojikiston, Turkmaniston, Eron va Afg‘onistonda mustaqil yoki boshqa so‘zlar bilan birgalikda toponimlar hosil qilgan: “Andoq suv kelibturkim, aslo guzar topolmaduk” (“Boburnoma”, 211-b.) .; yana qarang: *Kechit*.

Guzargoh – guzarlar ko‘p joy; govjum guzar.

Gung – tilsiz, gapirolmaydigan soqov.

Gungon – gunglar (etnik).

Go‘ja – suyuq taom. Qo‘qon shahri yaqinida **Go‘jaxo‘rlar** degan qishloq bor.

Go‘lakandoz, g‘o‘lakandoz – o‘q-yoy (kamon) otuvchi mergan.

Go‘r – qabr.

Go‘riston – qabriston.

Go‘rxona – maqbara, daxma, sag‘ana, qabr, turbat: “Qutluq dadamning go‘rxonasining orqasidagi o‘langa tushti” (“Boburnoma”, 184-b.).

Go‘spanjallob – qo‘y olib sotadigan savdogar (go‘sfanjallob).

Go‘zal – chiroyli, husndor.

Hadis – Muhammad payg‘arning aytgan so‘zlari, fe‘l-atvorlari, axloqlari, sahobalarning payg‘ambarimiz ma‘qullagan so‘zlari va xatti-harakatlari (taqrirlari), janob payg‘ambarning siyratlari, ya‘ni hayot yo‘llari.

Hakim – vrach, tabib.

Hakka – qush, zag‘izg‘on, olahakka ham deyishadi; urug‘ nomi etnonim.

Hamal (arabchada hamal – qo‘y) – burj yulduz turkumlaridan biri; 2) quyosh yili hisobida birinchi oy – 22-martdan 21-aprelgacha amal qiladi.

Hamvor – tekis, tep-tekis yer.

Hangisuv – shovqin solib, “hangrab” oqadigan suv.

Hassa – yurish uchun tutiladigan tayoq, to‘g‘risi arabcha aso. Asomuso – “Musso Payg‘ambarning tayog‘i, hassasi” degan o‘simlik bor.

Havo – atrofni o‘rab turuvchi gazsimon modda, fazo, osmon.

Havza (arabcha) – suv to‘ldiriladigan katta maydon, suvlari bir daryoga qo‘shiladigan hudud.

Havid – hovuz (Samarqand viloyati).

Haydar (arabcha) – oldinda boruvchi, sher, arslon, asad.

Hayit – ramazon tugagach va qurbon oyida o‘tadigan diniy bayram, to‘g‘risi iyd.

Hazor – etnik birlik nomi.

Hazora – Amir Temur davrida ming jangchi yetkazib beradigan ma'muriy-hududiy birlik yoki olingan hosil bilan ming jangchini boqish mumkin bo'lgan hudud. Samarqand viloyati Samarqand, Qashqadaryo viloyati Shahrisabz tumanlarida **Hazora** qishloqlari bor.

Hashar (arabcha) – ijtimoiy ishlarda ixtiyoriy ishtirok etish. O'rta Osiyoni arablar bosib olmasidan oldin arabcha hashar so'zi kam uchraydi. O'sha paytlarda xalq lashkarida ko'ngilli ishtirok etish *hashar* deb atalgan bo'lsa kerak (M.A.Абдураимов. Очерки аграрных отношений в Бухаском ханстве. –Т., 1966, с. 291). Manbalarda hashar so'zi bilan birga *begar* (q) termini ham ishlatilgan. Hashar kunlari oldindan belgilanmas va davlat miqyosida yoki mahalla, qishloq miqyosida o'tkazilar edi.

Hisor (arabcha) – tekislikdagi qo'rg'on, qal'a; devor bilan o'ralgan istehkom. Turkiy tillarda *hasar* (ozarbayjoncha), *asar* (qozoqcha), *isar* (qirg'izcha), shevalarda esa *zar* kabi shakllar olgan. Toponimist T.Nafasov **Zartepa** ham asli **Hisortepa** ("qo'rg'on o'rnida paydo bo'lgan tepalik") demakdir deydi (T.Nafasov. O'zbekiston toponimlarining izohli lug'ati. –Т., 1998, b.80–82).

Homa – qator tepaliklar, uzunasiga cho'zilgan balandlik.

Hovuz – suv saqlash uchun qazilgan chuqurlik, ko'l; qadimda *havza* deyilgan. Asli arabcha *havd*, tojik shevalarida *havd*. Dostonlarda Janubiy O'zbekistonda tilga olingan **Havdak ko'li** «hovuzcha» demakdir. Buxoro viloyati G'ijduvon, Samarqand viloyati Samarqand tumanlarida **Havzak**, Namangan viloyati Pop tumanida **Hovuzak** toponimlari qayd qilingan. Samarqand viloyatining ayrim hududlarida hovuzni *hovut* deyishadi. Bu so'z Yaqin Sharqda, O'rta Osiyoda, Ozarbayjonda turli fonetik variantlarda ko'plab toponimlar hosil qilgan.

Hudaychi – xon va amir huzuriga keladiganlarning arz dodini hokimga yetkazadigan amaldor, udaychi.

Hut (arabcha – *baliq*) – 1) burj yulduz turkumlaridan biri; 2) Quyosh yili hisobida o'n ikkinchi oy – 22-fevraldan 21-martgacha davom etadi.

Huttosh – hut (fevral kirganda) oftob tegadigan pastqam tosh (qoya).

Huz – hovuz (Urganch).

Ho‘r – tepalik; o‘r – tepaga ko‘tarilish; poda o‘rlab ketdi – mol betgaydan yuqorilab ketdi.

Idora – muassasa, boshqarma.

Ikki – 2 raqami va bu raqam bilan ifodalangan son.

Ilgari – oldin, o‘tgan.

Ilon, jilon – sudralib yuruvchi oyoqsiz jonivor. Samarqand, Surxondaryo viloyatlarida **Ilonsoy** degan toponimlar bor.

Ilonli, jilonli – o‘zbek qavmlari tarkibida uchraydigan shoxobcha; *ilonni, jilonni, jilontamg‘ali* deb ham atalgan. Tamg‘asi ilon shaklida bo‘lgani uchun shunday deb atalgan. Jizzax viloyati Forish, Baxmal, Samarqand viloyati Urgut, Narpay tumanlarida **Ilonli, Ilonchi**, Nurota tumanida **Jilontamg‘ali** qishloqlari bor. Ilon ko‘p joylar esa **Ilonliqala, Ilonsoy** deb ataladi.

Iloq – ayloq, yaylov. Qadimda Ohangaron vodiysi **Iloq (Eloq)** deb atalgan.

Imom – 1) namozda jamoatning oldida turib namozni boshqaruvchi shaxs; 2) islom peshvolarining unvoni.

Inish, enish – qiyalik: “Tonglasi (ertasi) bir tepalik inishdan inib (enishdan tushub) uzun-uzoq tangidan o‘tub, Bannug‘a tushildi” (“Boburnoma”, 206).

Inoq – 1) ahil; 2) Buxoro amirligida katta amaldor unvoni.

Iqlim – o‘rta asrlar musulmon geograflari asarlarida dunyoning obod, to‘rtidan bir qismi (rub‘i maskun)ning yetti mintaqasidan har biri.

Iqto‘ – yuqori harbiy lavozimdagi kishilarga oliy hukmdor lashkarida xizmati evaziga berilgan yer. Shunday yer egalari *iqto‘dorlar* deyilgan.

Irmoq – katta daryo yoki soyga kelib qo‘shiladigan kichik soy, jilg‘a. Usmoni turk tilida *irmaq* «daryo». Bu so‘zning «oqar suv», «jilg‘a», «qo‘ltiq», chuvash tilida «jar» ma‘nolari bor. Termin *yirmoq* «kuch bilan orasini ochmoq», ikki yoqqa ajratmoq» fe‘li negizi (yir-, yo‘r)ga -moq qo‘shimchasi ulanib yasalgan degan fikr bor. Bu termin Turkiyada bir qancha gidronimlar hosil qilgan: **Irmaq, Yeshilirmaq, Qizilirmaq**.

Irg‘ay – yog‘ochi qattiq buta. Jizzax viloyati Zomin tumanida **Irg‘ayli** degan joy bor.

Irg‘anoqli (erganakli) – irg‘oqli urug‘i ham qayd qilingan. Ehtimol, bu ikkalasi bir urug‘ning turlicha talaffuz qilinishidir. Irg‘anaq “katak”, “shox-shabbadan to‘qilgan chavra”. Demak, bu urug‘ning tamg‘asi katak shaklida bo‘lgan.

Is – tutun; hid, bo‘y.

Isiriq – ko‘p yillik dorivor o‘simlik, adrasman, adrashman, xazorisipon ham deyiladi.

Iskana – yog‘och-taxtani teshish uchun ishlatiladigan po‘lat asbob; urug‘ nomi, etnonim.

Isliq – o‘tovning tepa tuynugini berkitib turadigan kigiz.

Isparak – sariq gulli o‘t.

Issiq – issiqlik, harorat; isigan, qizigan.

Istara – yoqimtoy, yulduzi issiq (tojikcha sitora. – “yulduz” so‘zidan).

Istgoh – bekat, manzilgoh.

Itburun – na‘matak – nordon mevali sertikan buta.

Itolg‘i – lochinsimonlar oilasiga mansub qush. Alisher Navoiyda *italgu*, *italgi*, turkmancha va qirg‘izchada itelgi. Itolg‘i deyish to‘g‘ri emas.

Ittifoq – uyushma, birlashma; inoq, ahil, intimoq.

Ixshid – Islomdan oldin Sug‘dning hokimi, hukmroni, podshosi.

Iz – yurganda qolgan belgi; o‘zan, yo‘l.

Izbir – zovur (Farg‘ona).

Izza – zax joy.

Izzaovul – zax joyda paydo bo‘lgan ovul, qishloq.

Iyri – egri, qiyshiq, qing‘ir.

Ishrat – kayf-safo, aysh.

Ishqin – katta bargli yeyishli o‘simlik, ravoch (rivoch), chukri (sug‘dcha).

Ich – ichki, ichkari tomon.

Ichanqal’a – ichki shahar, shahri darum.

Ichkari – ichki tomon, ichki hovli; tog‘ darasining ichki qismi; Jizzax viloyati Zomin tumanida Ichkari degan joy bor. Kavkazdagi Ichkeriya toponimi ham shu so‘z bilan bog‘liq bo‘lsa kerak.

Ichki – ich qismda, ichkarida joylashgan.

Jabal, jibol (arabcha) – tog‘.

Jabu – urug‘ nomi; q.: yobu.

Jabg‘u, jabg‘uya (qadimiy turkcha) – G‘arbiy Turk xoqonligida qabila-urug‘ oqsoqoliga berilgan oliy unvon bo‘lib, «hokim» degan ma‘noni bildirgan. Bundan 9–10 asr oldin Toshkentdan 2 farsax (13–15 km) yuqorida **Jabg‘ukat** «Jabg‘u shahri» degan shahar bo‘lgan («Hudud ul-olam» asarida va arab geograflaridan Muqaddasiy asarida qayd qilingan). V.V.Bartold **Jabg‘ukat** sobiq Niyozbek qal‘asi o‘rnida bo‘lgan deydi (*Бартольд. Сочинения. т. I, с. 230*); q.: *Yobg‘u*.

Jala – shiddatli yomg‘ir; jola – do‘l, shabnam (B. Xasanov. “*Alisher Navoiy asarlari uchun qisqacha lug‘at*”. Fan, 1993, b.91).

Jalair – urug‘ nomi, etnonim, q.: *Jaloyir*.

Jalail – q.: *Jaloyir*.

Jalaquduq – jala suvi uchun qazilgan chuqur quduq.

Jalayer – urug‘ nomi, etnonim, q.: *Jaloyir*.

Jallob – chorva mollari bilan savdo qiluvchi savdogar; asbi jallob – ot sotuvchi, qo‘y jallob – qo‘y sotuvchi. Toshkentda **Jallob** degan mahalla, **Toqi Jallob** degan joy bo‘lgan.

Jalloblik – chorva mollari bilan savdo qilish; jalloblar yashaydigan joy.

Jallod – o‘lim jazosi hukmini ijro etuvchi.

Jaloyir (Jalair) – o‘zbek, qozoq, qirg‘iz va qoraqalpoqlar tarkibiga kirgan turk-mo‘g‘ul qabilasi. O‘zbek jaloyirlar Toshkent, Buxoro vohalarida, Nurota tog‘lari etaklarida, Jizzax viloyati Jizzax, Samarqand viloyati Kattaqo‘rg‘on, Navoiy viloyati Navoiy, Buxoro viloyati Qorako‘l tumanlarida, Xorazmda yashaganlar va ikkita katta urug‘ – *qaychili* va *bolg‘ali* urug‘lariga hamda mayda urug‘larga (qarg‘ali, boshqirt, qoraabdal, qorako‘li, qorachopon, chuvuldoq, jastaban) bo‘lingan. Jizzax viloyati Zomin, Samarqand viloyati Kattaqo‘rg‘on, Narpay, Xatirchi, Surxondaryo viloyati Jarqo‘rg‘on, Sho‘rchi, Toshkent viloyati Zangiota, Qibray, Farg‘ona Kuva tumanlarida **Jaloyir**, Farg‘ona viloyati Rishton tumanida **Jaloyirchek** qishloqlari bor.

Jalpaq – yalpoq, yassi, yamaloq.

Jamuq – qadimiy buxoro zodagonlarining unvoni.

Jan, jon (sug‘dcha) – havza, hovuz, ko‘l; suv obyektlari nomlari tarkibida formant shaklida uchraydi (**Somjan** – qoramtir havza, **Mojan, Sangjan, Ro‘yjan, Sanbukjan**). Somjan Zarafshon vodiysida bo‘lgan Qorako‘lning sug‘dcha nomi. Bu havza forschada Bargini farox “katta ko‘l” deb atalgan. XII–XIII asrlarda ko‘lning uzunligi 20 farsax (taxminan 150 chaqirim bo‘lgan). Zarafshon ham hozirga nisbatan talay sersuv bo‘lgan. Ko‘lda va daryoda kemalar qatnagan. Shuning uchun Zarafshonning eski o‘zanlari bo‘ylab Kemachi, Kishti (tojikcha “kema”), G‘ishti (sug‘dcha talaffuzda), Kishtibon “kemachi” degan toponimlar hamon saqlanib qolgan. G‘ijduvon shahri nomi ham o‘sha Kishtibon “kemachi” nomining sug‘dcha talaffuzidir.

Jana – do‘nglik, tepalik (Sherobod).

Janda – uloq – quroq to‘n.

Jangal – sernam joylarda uchraydigan daraxt-buta aralash to‘qay, o‘rmon, changalzor; Tojikistonda daryo bo‘ylaridagi daraxtzor; ozarbayjon, turkman tillarida *jengel*; Afg‘onistonda, Hindistonda *jangal*, Eronda *jengel* «o‘rmon». «Boburnoma»da ham *jangal* so‘zi «o‘rmon» ma’nosida keladi, masalan, o‘rmonda yashaydigan to‘tiqushni Bobur «jangaliy to‘ti» deb atagan. «Boburnoma»da o‘rmon so‘zini uchratmadik; *to‘qay* so‘zi esa «daryo muyulishi, tirsagi» ma’nosida keladi, *jangal, changal, jengel* termini O‘zbekistonda, Tojikistonda, Eronda, Hindistonda joy nomlari tarkibida uchraydi. Ruscha *жунгли* so‘zi ham shu so‘zdan olingan (q.: *To‘qay*). “Sayhun daryosining Axsi tarafi dashtdur... Andijon tarafi jangaldur” (“Boburnoma”, 63-b.).

Jangi – yangi.

Jang‘a – yangi.

Jar – suv o‘yishidan hosil bo‘lgan va uzunasiga ketgan, ikki tomoni tik chuqurlik. Jar termini **Jarariq, Jarbuloq, Jarko‘cha, Jarquduq** kabi ko‘plab toponimlar hosil qilgan. Bu so‘z rus tiliga ham kirgan: dengiz, daryo, ko‘lning tik qirg‘og‘ini ruslar *yar* deyishadi. Xorazmda, Farg‘onaning ba‘zi hududlarida jar o‘rniga *yor* deyiladi: **Yordon, Kuyganyor, Yorboshi**. To‘g‘risi ham *yor* bo‘lishi kerak – bu termin yormoq «bo‘lmoq», «ajratmoq» fe‘lidan kelib chiqqan.

Jarib – maydon o‘lchovi (O‘rta asrlarning boshlarida 1952 kv m, Eronda O‘rta asrlarning oxirida 958 kv m ga teng bo‘lgan).

Jarmish, yormish – yerni chuqur yorib-qazib, ochilgan kanal, ariq.

Jarchi – xabar-darak beruvchi.

Jarchiboshi – jarchilarning boshlig‘i; Andijon viloyati Xo‘jaobod tumanida Jarchiboshi qishlog‘i qayd etilgan.

Javzo (arabchada javzo – egizak) – 1) burjdagi yulduz turkumlaridan biri; 2) quyosh (shamsiya) yili hisobining uchinchi oyi – 22-maydan 21-iyungacha davom etadi.

Jadyi (arabchada jadyi – tog‘ echkisi) – 1) burjdagi yulduz turkumlaridan biri; 2) quyosh yil hisobining o‘ninchi oyi – 22- dekabrda – 21-yanvargacha davom etadi.

Javg‘ozim – piyoz gulli o‘simlik, lolaning bir turi.

Jazira (arabcha) – orol, yarim orol va qo‘shni orollar (V.V.Bartold).

Jazoyir (arabcha, *jazira* – orol) – orol: “...Ba‘zi jazoyirlarda o‘n qari (metr) fil bo‘lur emish” (“Boburnoma”, 345-b.).

Jayilma – tog‘ daryosi tekislikka chiqqach keng yoyilib oqib loyqa, bo‘tana qoldiradigan joy, yoyilma; bunday joylar **loyqa** ham deyiladi. **Jayilma, Katta Jayilma, Kichik Jayilma** kabi mikrotoponimlar tog‘li hududlarda ko‘p uchraydi; q.: *Yoyilma*.

Jaylov – q.: *Yaylov*.

Jayra – igna tanli hayvon.

Jayron – cho‘l kiyigi, qoraquyruq.

Jayxun – jo‘shqin daryo, azim daryo: Jayxuni Xorazm – Amudaryo, Jayxuni Chochiy – Sirdaryo. Iroqdagi Frot va Dajla daryolari ham jayxun deyilgan.

Jag'albayli – o'zbek qipchoqlar orasidagi urug'. Payariq, Urgut, Pastdarg'om, Narpay, Xatirchi, Oqqo'rg'on tumanlarida **Jag'albayli**, Oqdaryo tumanida **Jag'altoy** qishloqlari bor. Qozoqlar tarkibida ham jag'albayli, qirg'izlar tarkibida jag'almay, boshqirdlar tarkibida yagalbay urug'i qayd qilingan. Hamma hollarda bu urug' tamg'asi shaklan uchib borayotgan ovchi qush – jag'albay (jig'oltoy) qushiga o'xshagani uchun shunday nom olgan.

Je – ariq; q.: *Jo', Jo'y*.

Jenav – to'g'risi jo'yi nav – “yangi ariq”.

Jeti – yetti raqami va shu raqam bilan ifodalangan so'z.

Jetim – q.: *Yetim*.

Jetkinshek – qoraqalpoqcha “pioner” degani.

Jez – metall (mis, rux va qalay qotishmasi).

Jey – q.: *Juy*.

Jibachi – jiba, jeba, jo'ba, joba: qadimgi urush kiyimi, sovut. Jibachi (jevachi) – xon saroyidagi yarog'-aslaha omborining boshlig'i.

Jiblon, jilbon – buxoro xonligida kishilarni o'g'ri va qaroqchilardan himoya qiluvchi shaxs mansabi; q.: *Jilvon*.

Jigda – q.: *Jiyda*.

Jilbuloq, jilibuloq – iliq suvli buloq (qishda).

Jildiroq – jildirab oqadigan.

Jili – biroz issiq, q.: *Iliq*.

Jiliko'l – iliq suvli ko'l.

Jilisuv – iliq suv.

Jilon – q.: *Ilon*.

Jilvon, jilbon – Buxoro xonligidagi amallardan biri. *Jilvon* kishilarni o'g'ri, qaroqchi, yo'lto'sar va boshqa qonunbuzarlardan himoya qilib turgan. Buxoro viloyati Shafrikon tumanida **Jilvon** degan qishloq, Buxoro viloyati G'ijduvon va Shafrikon tumanlarida **Jilvonariq** degan kanal bor.

Jilg'a, yilg'a – jildirab oqadigan soy. Topishmoq: «Jilt etdi – jilg'aga tushdi» (nina). Deyarli barcha turkiy tillarda *jilg'a, yilg'a, ilg'a, yelg'a, jalg'a* kabi fonetik shakllarda «soy». «cho'zinchoq kichik soylik», «sayoz jarlik» singari ma'nolarda ishlatiladi va Yevrosiyoda ko'plab joy nomlari tarkibida uchraydi. Jilg'a «jilmoq», «siljimoq», «surilmoq» ma'nosidagi *jil, yil* fe'lidan kelib chiqqan. «Suv» ma'nosidagi qadimgi turkiy yil so'zidan hosil bo'lgan degan fikr ham bor. O'zbekistonda **Qorajilg'a, Sarijilg'a, Kaltajilg'a** kabi mikrotoponimlar uchraydi (Konimex tumanida **Jilg'a** degan ovul bor).

Shu bilan birga, «soylik», «vodiy» ma'nosidagi *jo'lga* so'zi ham *jilga* bilan o'zakdosh bo'lsa kerak. Jo'lga termini «Boburnoma»da xuddi shu ma'noda keladi. Fors-tojik klassik adabiyotida jo'lga «vodiy», «o'tloq» demakdir.

Jimbuloq, jinbuloq – kichkina buloq.

Jin – pastqam joylarda kishi ko'ziga odam shaklida ko'rinib, uni biror dard-illatga chalintirib ketadigan mahluq.

Jinariq – kichkina ariq, ariqcha.

Jinko'cha – pastqam, tor ko'cha.

Jinnisuv – sel kelganda toshib ketadigan soy.

Jing'il – *yulg'un* bo'tasining mahalliy nomi. **Jing'illi, Jing'ilsoy, Jing'iljar** degan mikrotoponimlar ko'p.

Jirindi – sel yoki toshqin hosil qilgan o'yi, jarcha. Shu yerda keyinchalik jar hosil bo'lishi mumkin.

Jirutma – tik yonbag'irdagi tor yolg'izoyoq yo'l: "Yo'ldin yuqqori ham yo'l jirutmadir. Otliq biror-biror o'tar – bir otliq zshrg'a o'tadi" ("Boburnoma", 219-b.).

Jiyak – do'ppi, to'n va b.ning chetiga tutiladigan lenta, tasma; qirg'oq.

Jiybaxona, jibaxona, juvaxona – mudofaa kiyimlari, qurol-aslaha saqlanadigan joy, (arsenal).

Jiyda – daraxt va mevasi. **Jiydakapa, Jiydamozor, Jiydasoy** degan toponimlar bor.

Jiyan – qizg'ish malla tusdagi ot.

Jizya – g‘ayridinlardan (Buxoro amirligida yahudiylardan) olinadigan jon boshi soliq.

Jig‘a – sallaga taqiladigan bezak. Jig‘a bir-biriga yopishtirilgan ikki palla yupqa kumushdan iborat bo‘lgan; ustiga bosma naqshlar ishlangan, tilla suv yuritilgan; marvarid, feruza va boshqa asl toshlar va shishalar qadalgan, ustiga ukki pari qistirilgan, ichiga mo‘m to‘ldirilgan. Jig‘ani aksariyat xon va xonzodalar taqqanlar. Jig‘a yasovchi usta *jig‘achi* deyilgan. Andijon viloyati Andijon tumanida, Buxoro viloyati Qorako‘l tumanida **Jig‘achi** degan qishloqlar qayd etilgan.

Jig‘lim – shag‘al (Xorazm).

Jig‘achi – jig‘a yasaydigan usta.

Jobi, jobu – urug‘ (yobu): Surxondaryo viloyati Oltinsoy tumanida Jobu degan qishloq bor: q.: *Yobu*.

Jol – qirra, q.: *Yol*.

Jom – bekat – yom; katta tog‘ora; qo‘ng‘iroq.

Joma – kiyim, libos.

Jomado‘z – tikuvchi, mashinachi.

Jomasho‘y – kir yuviladigan sopol tog‘ora.

Jomboy – etnonim, masalan, qozoqlarda *jambay* degan urug‘ bor. O‘zbeklarda ham shunday urug‘ bo‘lishi kerak. Samarqand viloyati Pastdarg‘om tumanidagi **Jomboyli**, Urgut tumanidagi **Jomboyli** *iravot* toponimlari fikrimiz isbotidir: Jomboyli komponenti «jomboy urug‘ining vakili» ma’nosini bildiradi.

Jomon – q.: *Yomon*.

Jomchi – q.: *Yomchi*.

Jon – ruh; kishi ismi qo‘shimchasi.

Jona – qiyalik, bir tomoni balandroq, bir tomoni pastroq joy.

Jonabuloq – qiya yon bag‘irdan oqib tushadigan buloq; q.: yona.

Jondor – Buxoro xonligida «jallod», «yasovul (politsiya) boshligʻi». Bu soʻzning asosiy maʼnosi «tirik mavjudot», «jonu jonivor». Buxoro viloyatidagi **Jondor** shaharchasi Jondor tumani markazi, Jizzax viloyatida Baxmal tumanida **Jondor** (Jondorning qiri) degan joy bor. Buxoro yaqinidagi Jondor qishlogʻida tugʻilib, Buxoro amirining shaxsiy kotibi boʻlib ishlagan Mirzo Sodiq Munshiy Jondoriy Jondor qishlogʻiga suv kelmay qolganda Buxoro amiri Haydar nomiga (XIX asr boshlari) «Najotpanoh! Hamma narsa, xususan Jondor suv bilan tirik» deb bir jumlagina ariza yozgan ekan. Adabiyot va zakovotni hurmat qiladigan Haydarga bu soʻz oʻyini juda yoqib tushgan va Jondor qishlogʻiga suv ochishga farmon bergan ekan. Romitan tumanida **Bozorboyjondor**, **Kattajondor** degan qishloqlar qayd qilingan.

Jorma, yorma – yerni oʻyib, yorib ochilgan kanal, quduq.

Jovor – ariq (Janubiy Tojikiston).

Jovuz – Yuqori Qashqadaryoda 10–15 yil ishlanmay yotgan tashlandiq yer. Qashqadaryo viloyati Kitob tumanida **Jovuz** degan qishloq qayd qilingan (B. Joʻrayev, Yuqori Qashqadaryo, 132-b.).

Joyibozor – q.: *Bozorjoy*.

Joyilma – q.: *Yoyilma*.

Joyxona – eski qabriston (Zomin).

Ju, juy – ariq.

Juba, jubba – bozorjoy, rasta; Jubbai baqqolon “baqqollar rastasi”.

Jubar – q.: *Joʻybor*.

Julga – togʻ etagi, togʻ oraligʻi, oʻtloq (*Porso Shamsiyev, S. Ibrohimov. “Alisher Navoiy asarlari lugʻati”, –T.1972, b.235*).

Juma – haftaning beshinchi kuni. **Jumabozor**, **Jumamasjid** kabi toponimlar bor.

Jumabozor – juma kuni bozor boʻladigan savdo maydoni.

Jumhuriyat – respublika.

Jumur, yumur – 1) oshqozon; Qashqadaryoda “jumurimga juq boʻlmaydi” (bu ovqat oshqozonimga yuq ham boʻlmaydi) degan naql bor; 2) har qanday kesimi yumaloq narsa; jumurqurt – yassi qurt. Folklorda “boshida jumuri” degan ibora bor. Ibora odamlar bilib qolmasin uchun boshiga qoʻyning qornini teskari kiyib olgan kishi (“alpomish”) degani.

Jun – yung.

Jundir – uvada kiyim.

Junni – jungli, yungli, yungi bor.

Jung‘ar (mo‘g‘ulcha dzun-gar) – chap qo‘l “chap tomon”; toponimlar tarkibida uchraydi; q.: *Barang‘ar*.

Jurak – q.: *Yurak*.

Juriyat, jurat, juyrot – ko‘chmanchi o‘zbeklarning urug‘laridan biri. Namangan viloyati Chust, Samarqand viloyati Bulung‘ur, Jomboy tumanlarida **Juriyat** degan qishloqlar qayd qilingan.

Jurd – chuqur soy.

Jut, yut – 1) ocharchilik, qahatchilik; 2) dag‘al tolali o‘simlik.

Juvong‘or, javong‘or (mo‘g‘ulcha) – lashkarning so‘l qanoti (mo‘g‘ullarda el ham, lashkarlar ham o‘ng va so‘l qanotlarga bo‘lingan).

Juvori – jo‘xori so‘zining mahalliy talaffuzi.

Juvoz – moy chiqaradigan qurilma; moyjuvoz.

Juvozgar – juvoz haydovchi va shu dastgoh egasi. Qashqadaryo viloyati Oltinsoy tumanida **Juvozgar** degan guzar bor.

Juvozqog‘oz – qo‘lda qog‘oz tayyorlangan dastgoh, qog‘oz juvozi. Qog‘oz juvozi *qog‘oz tegirmoni* deb ham yuritilgan. Bobur bunday deydi: «Olamda yaxshi qog‘oz Samarqanddan chiqar. Juvozi qog‘ozlar suyi tamom Konigildan keladur. Konigil Siyob yoqasidadur» (“*Boburnoma*”. – T., 1961, b.10).

Qog‘ozni arablar kag‘oz, tatarlar kiyag‘az deyishadi. Samarqand yaqinida **Juvoziqog‘oz** degan toponim bo‘lgan.

Juvozxona – juvoz o‘rnatilgan xona.

Juvozchi – juvoz haydovchi.

Juvun – daryo, soy.

Juz, yuz – 100 raqami va raqam bilan ifodalanadigan son.

Juysoy – juy, jo‘y – tojikcha “ariq”.

Jo‘gi – O‘rta Osiyo lo‘lilarining bir qavmi. *Jo‘gi* so‘zining «firibgar», «ayyor», «kambag‘al», «darvesh» ma‘nolari ham bor. Samarqand viloyati Narpay tumanida **Jo‘gi**, Surxondaryo viloyati Jarqo‘rg‘on tumanida **Jo‘gidapsan**, Qarshi shahri yaqinida **Jo‘gixona** qishloqlari bor.

Jo'n, jo'na – tog' orqasi, yelkasi, tog' qirrasi, uzunasiga cho'zilgan pastak tog'ning qirra qismi; jo'nag'ar (g'ar – sug'dcha «tog'») – tog'da yolg'iz oyoq og'ir yo'l: *Yurgan yo'lingadir emas, jo'nag'ar* («Alpomish» dostoni). Jizzax viloyati Zomin tumanida **Yo'ljo'na, Suluvjo'na**, Qozog'istonda **Oqjo'n, Suluvjo'n** degan toponimlar bor.

Jo'robtepa – yasama tepalik. Tuproq uyub ko'tarilgan tepalik.

Jo'rchi – erta bahorda uchib keladigan katta qush.

Jo'rg'a – tarnov (sayram).

Jo'y, juy – ariq, kichikroq kanal. Hozirgi o'zbek adabiy tilida bu so'zning kichraytirilgan shakli – *jo'yak* saqlanib qolgan. **Jo'ydam** (Farg'ona viloyati Farg'ona tumani), **Jo'yodoq** (Buxoro viloyati Buxoro tumani), **Juynav** (Buxoro viloyati Shafrikon tumani) toponimlari ma'lum.

Jo'ya – ariqcha.

Jo'yak – ikki pushta orasidagi ariqcha (jo'y+ak).

Jo'ybor, jo'bor – ariq-kanallar, soy-jilg'alar serob joy; soy-jilg'alardan hosil bo'lgan daryo, ariq, daryo sohili. Buxorodan g'arbroqdagi sersuv joy **Jo'ybor** deb atalgan. Bu – «Jo'ybor shayxlari», ya'ni «Jo'ybor xo'jalari» deb atalgan badavlat sulolaning vatani. Zarafshon vodiysida **Jo'ybor** degan joylar ko'p bo'lgan. Buxoro, Nasaf (Qarshi), Toshkent shaharlarida **Juybor** nomli go'zar va ko'chalar bo'lgan. *Jo'y* (qarang) va *bor*, ya'ni «serob» so'zlaridan olingan.

Jo'sha – O'rta Osiyoda uchlamchi geologik davrda paydo bo'lgan qizil tuproq. *Jo'sha* degan qizil bo'yoq ham bo'lgan (ruschasi surik); bu bo'yoq kulolchilikda sopol idishlarga qizil rang va naqsh berish uchun ishlatilgan. Jo'shani Marg'ilon va Andijonda *ro'sha* ham deyishgan. **Jo'shalijar, Jo'shatepa** degan mikrotoponimlar bor.

Jo'shan – shuvoq (Samarqand viloyati).

Kabud – havorang.

Kabut – q.: *Kabud*.

Kabutar – kaptar (kaptarni ruslar голуб – “havorang qush”, tojiklar ham “havorang qush”, ya'ni kabutar deyishadi; qirg'izlar ko'gichkan, ya'ni “ko'kish qush” deyishadi).

Kad, kada (arabchasi – dor) – xo‘jayinning o‘z uy-joyidan tashqari ajralib chiqqan o‘g‘illari va boshqa qarindosh urug‘larining uylari hamda xo‘jalik binolari.

Kadan (tojikcha kahdon) – somonxona.

Kadi – qovoq idish, oshqovoq.

Kafsh – oyoq kiyimi; q.: *Kavush, kovush*.

Kaftovul – Buxoro amirligida komendant.

Kah – somon cho‘p.

Kal – sochi to‘kilib ketgan; etnik guruh laqabi, etnonim.

Kalamush – kemiruvchi hayvon, kalar.

Kalla – bosh.

Kallak – daraxt tanasining shox butoqlari kesib tashlangan bosh qismi.

Kallakesar – odam o‘ldiruvchi, o‘g‘ri, bosqinchi, qotil.

Kallaxo‘r – kalla-pocha yoyishni yaxshi ko‘radigan odam; kallakesar o‘g‘ri.

Kalon – katta, ulkan.

Kalontor – 1) shahar hukmdori; 2) yahudiylar qavmining boshlig‘i; 3) nufuzli kishi.

Kalta – qisqa, bo‘yi past.

Kaltak – urush uchun ishlatiladigan tayoq.

Kaltatoy – o‘zbeklar tarkibidagi turk deb atalgan etnik guruhning bo‘linmalaridan biri. Kaltatoy, o‘z navbatida *muazzamini, maxatori, mirzakaltatoy, qanglikaltatoy, kaltatoymoshat* kabi kichik urug‘larga bo‘lingan. Farg‘ona vodiysida, Nurota va Molguzar tog‘larining shimoliy yonbag‘irlarida, Zarafshon daryosining o‘rta oqimida, Surxon vohasida yashaganlar. Jizzax viloyati Baxmal, Qashqadaryo viloyati Qamashi, Farg‘ona viloyati Uchko‘prik tumanlarida **Kaltatoy** qishloqlari bor. Yoli, dumi kesib qo‘yilgan ikki yashar toychoq *kaltatoy* deyiladi. Toy urug‘ning muqaddas jonzodi (totemi) bo‘lgan.

Kalvak – befarosat, befahm.

Kalxat – yirtqich qush.

Kam – qir, tog‘ qirrasidagi pastroq, kamtik (kemtik) joy. Zomin tumanida tog‘dan oshib o‘tadigan **Sarikam** degan joy bor. Samarqand viloyatida **Darvozakam, Darvozkam** degan toponimlar qayd qilingan. Toshkent-Farg‘ona avtomobil yo‘lining Qurama tog‘laridan oshib o‘tiladigan qismidagi **Kamchik** dovoni ham shu so‘zdan («Kichikroq kam»). Ba‘zi birovlar dovonni **Kamshik** degan to‘g‘ri deyishadi. Jonli tildagi kemtik, kemshik (kamshik) ham o‘sha kam “yetishmaydigan, o‘yilgan” ma‘nosidadir. *Kemtik* bilan *kamtik* bir so‘z. *Kamchik* esa toponim yasalishi qoidasiga zid emas. Biroq uni Qamchik deb atash to‘g‘ri emas.

Kamalak – yoy, q.: *Kamon*.

Kamar – bir necha ma‘noni anglatadigan geografik termin; 1) O‘zbekistonda: suv qirg‘og‘ida, jarlikda, tepalik yoki tog‘ bag‘rida o‘pirilish, yuvilish natijasida hosil bo‘lgan g‘orsimon o‘yiq joy: **Kattakamar, Yerkamar, Okchepkankamar** (Zomin tumani); **Davkamar; Otkamar, Qorakamar, Qo‘shkamar** (Janubiy O‘zbekistonda); 2) adirda tevarak-atrofdan pastroq, chuqurroq joy: **Sari(k)kamar, Mulla Qoraning kamari** (bu pastlik kolxozlar tuzilmasdan oldin Mulla Qora ismli kishiga qarashli bo‘lgan).

Kamar (kemer) tog‘, tog‘ yonbag‘ri, tepalik (Eron va Ozarbayjon), atrofi baland qirlar bilan o‘ralgan pastlik (Ozarbayjon, Qozog‘iston), qiyalik (Afg‘oniston), jarlik, daryo o‘ygan g‘orsimon o‘yiq, dara: **Qizilkamar, Zarkamar, Qorakamar** (Tojikiston), **Kemerli, Kemervan** (Ozarbayjon), **Kemertuz** ko‘li (Qozog‘iston Pavlodar oblasti); Rossiya Federatsiyasidagi oblast markazi **Kemerovo** shahri nomi ham shu termindan olingan ekan. Eronda **Siyohkamar, Kamar Xarpushte, Kamar Charx** degan tog‘lar bor.

Eronshunos V.I.Savina fikriga ko‘ra, *kamar* geografik termini “belbog‘”, “qayish” ma‘nosidagi *kamar* so‘zi bilan sinonim bo‘lib, “biron narsaning o‘rtasi, markazi” demakdir (В.И.Савина. Словарь географических терминов и других слов, формирующих топонимию Ирана. –М., 1971.).

Kamgak – tog‘ yon bag‘ridagi o‘yiq, ungur, botiq, tor yo‘lak.

Kamina – kaminayi kamtarin, “men” so‘zi o‘rnida ishlatiladi.

Kaminjoy, kamingoh – pistirma joy, yashirinadigan joy.

Kamon – kamalak, yoy.

Kamongar – kamon (kamalak, o‘q-yoy ustasi).

Kampir – keksa qari xotin; eski, vayron bo‘la boshlagan.

Kampirduvol – mudofaa devorlarining qoldig‘i.

Kamchik – kementik, tog‘ qirrasining o‘tish oson bo‘lgan pastroq joyi.

Kanal – katta ariq, suv yo‘li.

Kanda – suv to‘planadigan sun‘iy chuqurlik.

Kandik – g‘alla saqlash uchun g‘isht, taxtadan yasalgan xampa.

Kandir – dog‘ol tolali o‘simlik, kendir. Qurama tog‘larida (Ohangaron tumani) Kandir degan dovon bor. Uni Bobur “*Kandirlik dovoni*” degan (“*Boburnoma*”. –T., 1963, b.89,161.). Shu tog‘lardan *Kandirsoy* oqib tushadi.

Kapa – chayla hamda urug‘ nomi (masalan, kapasaroy). *Kapa* komponentli toponimlar Farg‘ona vodiysida ko‘p uchraydi. Samarqand Xatirchi, Payariq, Andijon viloyati Jalaquduq, Farg‘ona viloyati Beshariq tumanlarida **Kapa**, Namangan viloyati Yangiqo‘rg‘on, Samarqand viloyati Urgut, Farg‘ona viloyati Beshariq, Namangan viloyati Uchqo‘rg‘on, Andijon viloyati Asaka tumanlarida **Beshkapa** qishloqlari bor.

Kaptar – ko‘k tusli qush, q.: *Kabutar*.

Kaptarxona – kaptarlar turadigan yoki kaptar ko‘p joy. Ilgarilari xon va zodagonlarning kaptar boqiladigan binolari bo‘lgan, kaptarlardan pochta aloqasida foydalanilgan. Bundan tashqari, parilar ko‘pincha kaptar ko‘rinishida tasavvur qilingan; «dev-pari ko‘rinadigan» joylar *kaptarxona* deb atalgan bo‘lishi mumkin. Samarqand viloyati Samarqand, Surxondaryo viloyati Termiz, Denov, Farg‘ona viloyati Farg‘ona tumanlarida **Kaptarxona** qishloqlari bor.

Kar – yaxshi eshitmaydigan, karquloq; etnik guruh nomi, etnonim.

Karam – poliz ekini; muruvvat, himmat.

Karbos – so‘qma ip gazlama.

Kark – terisi qalin bahaybat hayvon, karkidon.

Karmak – terini oshlash va sariq rang berish uchun ishlatiladigan ildizlar.

Karman, karmon – hamyon, cho‘ntak.

Karnay – qattiq ovozli musiqa asbobi.

Karnaychi – karnay chaluvchi.

Karrak – katta bargli o‘tsimon o‘simlik.

Karvon – yuk tashuvchi hayvonlar, aravalar qatori; karvonboshi.

Karvongoh – karvon to‘xtaydigan joy, bekat.

Karvonsaroy – karvonlar qo‘nish uchun moslangan joy, saroy.

Kasana – yollangan hunarmand-kosib tomonidan o‘z uyida tayyorlanadigan mahsulot va shu tartibda ishlash (sug‘dcha *kat, kad, kay, kas, kes* – uy, qishloq, shahar; sug‘dcha *kent* so‘zi ham *kat* so‘zining shevaviy varianti ekan). Qiyoslang: *katxudo*– “uyning xo‘jasi”, “qishloq oqsoqoli;” *kayvoni, asli katbonu* (tojikcha talaffuzda *kadbonu*) – uy bekasi. Demak, *kas* “uy”, *kasanachilik* – “uyda mahsulotlar tayyorlab berish kasbi”.

Kasov – o‘t kovlaydigan asbob.

Kat (ket, kand (kent)) – O‘rta Osiyo, Qozog‘iston, Kavkaz, Sharqiy Turkiston, O‘rta Sharq, Kichik Osiyoda geografik nomlar tarkibida ko‘p uchraydigan geografik termin. Eronshunos V.A.Livshits, A.A.Freyman va b. *kat* so‘zi bilan *kand* so‘zining genezisi bir, tafovut shevaviy talaffuz oqibatidir deyilar (*Согдийские документы с горы Муз, вып. I. Чтение, перевод и комментарии. А.А. Фрейман. –М., 1962; вып II, чтение, перевод и комментарии В.А. Лившица. –М., 1962*).

Akademik V.V.Bartold fikricha, *kat* (kad) yoki *kada* (kede) eroncha so‘z bo‘lib, dastlab «uy» degan ma‘noni anglatgan. *Kat* tushunchasiga oila boshlig‘ining uyidan tashqari, uning o‘g‘illari hamda qarindoshlarining uy-joylari, yordamchi binolar ham kirgan va binolar atrofi uzun bir devor bilan o‘ralgan. Xorazmda ham shunday: atrofi devor yoki marza bilan to‘sib olingan maydon *kat* deyilgan. Chunonchi, Xorazmning qadimiy poytaxtining nomi **Kat** (Kot) bo‘lgan (Qoraqalpog‘istondagi hozirgi Beruniy shahri – 1956-yilgacha Shabbos, ya‘ni Shayx-Abbos Vali).

Kat soʻzi asli sugʻdiycha. *Kat* yoki *kata* qadimiy eroncha terminologiyada urugʻ yoki uning bir boʻlagi yashagan va devor bilan ajratib olingan katta hovlini bildirar edi. Oʻrta Osiyoda keng tarqalgan va «qishloq» maʼnosini anglatgan *kat* (kad) termini, shubhasiz, ibtidoiy *kad*, *kat* yoki *kata* soʻzidan kelib chiqqan. *Kadxudo* «kat hokimi» termini bizning zamonamizgacha saqlanib qolgan va maʼlum bir jamoa doirasida boshchilik qiluvchi kishini va hatto oila boshligʻini anglatadi.

Kadxudo soʻzi «Boburnoma»da «uylanish» maʼnosida bir necha bor uchraydi. Xorazmda **Katxudo** degan qishloq bor.

Kent – «shahar», «aholi punkti»; *kend* (kent) termini asli *kat* (qarang) soʻzining dialektal shaklidir. V.V.Bartold (*Сочинения. Т. 11, ч.1, М., 1963, с.210*) *kend* soʻzi eroniy aholidan turkiy xalqlarga oʻtgan deydi. Ana shuning uchun ham Mahmud Koshgʻariy bu soʻzni turkiy soʻz deb biladi: «Kend – oʻgʻuzlar va ularga yaqin turuvchilar tilida «qishloq» («*Devonu lugʻatit-turk*» T.1. b.329).

Shunday qilib, shahar va qishloq nomlari tarkibida hozir ham uchraydigan *kan* komponenti oʻsha davrda ham boʻlgan (Namangan, Pungon).

Devonning baʼzi oʻrinlarida (I tom, 239 bet) *kend* soʻzi «qoʻrgʻon» maʼnosida keladi; bu tushunarli holdir; chunki *shahar* soʻzining etimologiyasi koʻpchilik tillarda «qoʻrgʻon», «qalʼa» maʼnosini bildiradi; aslida esa har bir shahar oʻz oldiga qalʼa boʻlgan; masalan, qozoqlar va baʼzi bir xalqlar shaharni hamon qala deyishadi; bir vaqtlar oʻzbeklar ham shaharni *qala* deyishgan; *qalakovush* «rezinka galosh» «shahardan, rus shahridan keltirilgan kalish» maʼnosidadir.

Kend (kent) termini shaharlarga nisbatan ham, qishloqlarga nisbatan ham ishlatilgan. Shuning uchun ham X asrda Sirdaryo havzasidagi ko'pgina aholi punktlari nomlari (shahar yoki qishloq ekanligidan qat'i nazar) *kend* (kent) bilan tugagan. Bu haqda V.V.Bartold bunday deydi: «X asr geograflari Turkistonni tavsif qilganlarida *kat* va *kad* so'zlaridan tuzilgan talay joy nomlarini keltiradilar, ammo bunday nomlar Murg'ob atroflarida hali uchramagani holda Zarafshon vodiysida va unga nisbatan ham ko'proq miqdorda esa Sirdaryo havzasida, ayniqsa Ohangaron va Chirchiq atroflarida paydo bo'ladi. Geograf Istaxriy Iloq viloyatida, ya'ni Ohangaron bo'yidagi madaniy mintaqada 14 shahar va qishloq nomini tilga oladi; shulardan 7 tasi *kat* so'zidan tarkib topgan; Choch, ya'ni Chirchiq bo'yidagi madaniy mintaqada Istaxriy qayd qilgan 27 shahar va qishloq nomlaridan 14 tasi *kat* so'zidan tuzilgan (*Бартольд. Сочинения. Т. 11. ч.1. с.210*).

Zarkat, Parkat, Piskat, Xo'jakat, G'azalkat kabi aholi punktlari ham mahalliy xalq tilida hamon bundan ming yilcha oldindagiday talaffuz qilinadi. 30-yillarda *kent* komponentiga nisbat berilib ular **Zarkent, Parkent, Piskent** kabi yoziladigan bo'ldi. Bu ham ikkala terminning aslida bir ekanligini ko'rsatadi.

Katta – ulkan, zo'r.

Katovul (kutvol) – Buxoro va Xiva xonliklaridagi yuksak lavozim. Kutvol xon mablag'i hisobiga imorat qurish ishlariga boshchilik qiladigan shaxs bo'lgan. Kutvol (katovul) so'zi hindcha bo'lib, «qo'rg'on boshlig'i» (komendant) demakdir. Hazorasp tumanida **Abdixoliqkatovul, Mamatkatovul** qishloqlari bor.

Kavak – biror narsa ichida hosil bo'lgan chuqurcha, bo'shliq.

Kavar, kovul – yer bag'irlab o'sadigan o'simlik va uning mevasi.

Kavir – sho'rxok cho'l.

Kavsar – jannatdagi hovuz nomidan. “Toza zilol suv” ma'nosida toponimlar shaklida uchraydi.

Kavush – oyoq kiyimi (forscha).

Kaykovus – qadimiy eron kayoniylar sulolasidan bo‘lgan hukmdorlardan biri, Shayboniyxonlardan Suyunchxo‘jaxon (Mirzo Ulug‘bekning tog‘asi, 1510-yilda vafot etgan) tomonidan Toshkentda bino qilingan chorbog‘ ham ana shu kishi nomi bilan atalgan.

Kayvoni – dasturxonchi, uy bekasi; ko‘p narsani biladigan odam. Eski o‘zbek tilida katbonu,forschada kadbonu – “uy bekasi, rafiq” degani (kat, kad – uy; q.: Kat).

Kashar – ayvon shaklida qurilgan yarmi yopiq qo‘yxona, chorva qishlaydigan joylarda chorvachilik xodimlari (cho‘pon, zootexnik, vetvrach) yashashi va qishlashi uchun moslangan bino. Bunday binoni ruslar *koshara* deydi, ukrainlarda esa bu so‘zning «chayla», «kulba» ma‘nosi ham bor. Samarqand viloyati Qo‘shrabot tumanida **Kashar**, Navoiy viloyati Konimex tumanida **Kasharquduq** degan qishloqlar bor.

Kashkashon – yukni sudrab tashuvchilar.

Kegayli, kegeyli – urug‘ nomi, etnonim.

Kekirdak – bo‘yinning old qismi, tomoq.

Kelin – yangi turmushga chiqqan qiz.

Kelitosh – o‘g‘irda donlarni oqlash, talqon yanchish uchun ishlatiladigan tosh-kelisop.

Kema – suvda suzib, yuk, odam tashiydigan moslama.

Kemaboshi – kema kapitani, darg‘a.

Kemachi – kema boshqaruvchisi. 2004-yilda Toshkentda “Universitet” nashriyotida chiqqan “Buxoro amirligi aholi punktlari” degan kitobda Zarafshon bo‘yida **Kemachi** degan yettita qishloq tilga olingan, chunki Zarafshon qadimda kema qatnagan o‘ta sersuv daryo bo‘lgan.

Kenagas – qabila nomi, etnonim, bir qancha toponimlar hosil qilgan: Samarqand viloyati Urgut tumanida, Namangan viloyati Pop tumanida **Kenagas** qishloqlari bor.

Kendir – q.: *Kandir*.

Kenja – eng oxirgi farzand; kichik.

Kenja yuz – qozoqlarga qo‘shni joylarda o‘zbeklar o‘z shajaralarini ulu(g‘) yuz, o‘rta yuz va kichi(k) yuz – kenja yuzga bo‘ladilar. Jizzax viloyati Forish tumanida **Kenjayuz** degan qishloq bor.

Kent – katta qishloq, posyolka. Bobur qishloqni kent degan: “Bu asnoda andoq zilzila bo‘ldikim, shaharda va kentlarda... o‘lgan bisyor bo‘ldi” (“Boburnoma”, 216-b.); Sug‘dcha bu termin yuzlab toponimlar hosil qilgan.

Kepak – undan chiqadigan po‘st.

Keraga – o‘tovning chetanga o‘xshatib ishlangan devori. Navoiy viloyati Tomdi tumanidagi bir tog‘ **Keregyetov** deyiladi.

Keragatosh – o‘tovning pastki qismi – kerakiga o‘xshash cho‘zilgan past qoya.

Kerayit – 92 bovli o‘zbek qavmlari orasida tilga olingan qabila. Qozoqlar, qirg‘izlar tarkibida ham uchraydi (*kerey* shakli ham qayd qilingan). Mo‘g‘ulcha *keree* “qarg‘a”.

Turli manbalarda *kerayit* so‘zi «qora qo‘y», «qora odam» yoki «qarg‘a» deb izohlangan (to‘g‘risi ham «qarg‘a»); etnonim oxiridagi «t» harfi ko‘plik affiksidadir.

Navoiy viloyati Navbahor, Qashqadaryo viloyati Koson, G‘uzor, Samarqand viloyati Ishtixon, Toshkent viloyati Oqqo‘rg‘on tumanlarida **Kerayit** qishloqlari, Qoraqalpog‘iston Respublikasi Nukus tumanida **Kereyit** ovuli bor.

Keriz – (qozoqcha, qoraqalpoqcha), q.: *Koriz*.

Kesak – turkiy xalqlarda keng tarqalgan etnonim: qirg‘izlarda *kesek*, *jo‘o‘kesek*, qipchoqlarning qoraqipchoq qabilasi tarkibida va qozoqlarda *qorakesak* degan urug‘, o‘zbeklarning tuyoqli qabilasining *mullakesak* va *mirzokesak*, boshqirdlarda *kese* urug‘lari bo‘lgan. Kesak so‘zi «urug‘larning bo‘lingan, kesilgan parchasi» demakdir. Andijon viloyati Xo‘jaobod, Jalaquduq tumanlarida **Kesak**, Buxoro viloyati Qorako‘l tumanida **kesakli**, Samarqand viloyati Bulung‘ur, Jomboy, Payariq tumanlarida **Qorakesak** qishloqlari bor.

Kesik – kesilgan joy, o‘yilgan.

Keskan – kesib ketgan, urib ketgan (joy); selkeskan.

Ket – q.: *Kat*.

Ketgan – ketmoq (jilmoq) noaniq fe‘li negizida yasalgan o‘tgan zamon fe‘li (selketgan).

Ketmon – yer chopish uchun ishlatiladigan asbob. T.Nafasov Surxondaryo viloyati Qumqo‘rg‘on tumanidagi **Katman** qishlog‘ini tojikcha *kandmand* “haroba, vayrona” so‘zidan kelib chiqqan deydi (“*O‘zbekiston toponimlarining izohli lug‘ati*”, 92-b.).

Ketmonchi – ketmonda qilinadigan ishlarni bajaruvchi.

Kevir, kavir – cho‘l, sahro, sho‘rxok cho‘l.

Kechit – daryodan o‘tiladigan joy: “Tonglasi (ertasi) shanba kuni... kechittin kechildi” (“*Boburnoma*”, 289-b.).

Kechuv, kechik – daryo-soylarda piyoda, otda o‘tish mumkin bo‘lgan sayoz joy. **Yettikechuv** (Jizzax viloyati Zomin tumani), **Qizilkechuv** (Toshkent viloyati Yangiyo‘l tumani), **Qorakechuv** (Toshkent viloyati Piskent tumani) toponimlari bor.

Keng – enli, serbar. **Kegguzar, Kengsoy, Kengqo‘l** degan toponimlar bor.

Kengash – fikr-mulohaza, yo‘l-yo‘riq, maslahat. Andijon viloyati Andijon tumanida **Kengash** degan qishloq bor.

Kigiz – qalin jun palos, namat.

Kigizchilik – kigiz bosish kasbi; kigiz bosadiganlar yashaydigan mahalla.

Kimson – oltinga o‘xshagan sariq modda, bronza.

Kindik – biron narsaning markaziy o‘rta qismi. Qashqadaryo viloyati, Qamashi, Chiroqchi tumanlarida **Kindiksoy, Kindiktepa** degan toponimlar bor.

Kira – ot-arava, mashina va boshqa ulovlarni yollash.

Kirakash – ulovi bilan yollanib yuk, odam tashiydigan shaxs.

Kirpich (turkiy so‘z) – g‘isht.

Kiyik – ohu, bug‘u kabi quvur shoxli sut emizuvchilarning umumiy nomi. Qadimda har qanday yovvoyi hayvonlar, jumladan yirtqichlar kiyik (keyik, kiyk) deyilgan bu so‘zning “yovvoyi” ma‘nosi ham bo‘lgan: kiyik kishi “yovvoyi odam” (ehtimol qor odami), kiyik so‘gut “yovvoyi tol”, kiyik kendr “yovvoyi kandr”. Markaziy Qizilqumda (Navoiy viloyati) **Kiyiktog‘** degan tog‘ bor.

Kiyikchi – o‘zbek urug‘laridan; ko‘chmanchi o‘zbeklar, kesamirlar, mang‘itlar tarkibida qayd qilingan; qozoqlarda *kiyikshi*, turkmanlarda *kiyikli* urug‘lari uchraydi. Kiyik tog‘ echkisi (totem – urug‘ning muqaddas hayvoni). Qashqadaryo viloyati Kasbi, Qamashi, Surxondaryo viloyati Denov tumanlarida **Kiyikchi**, **Kiyikchiovul**, **Ovulkiyikchi** toponimlari bor.

Kish – sobol va uning mo‘ynasi; kishtulki ham deyishadi, mo‘ynasi suvsarnikidan ham qimmatli va kechasi yonar emish.

Kishti – kema, **kishtibon** – “kemachi”. Sug‘d tili ta’sirida kishtibon G‘ijduvon bo‘lib ketgan deb hisoblaymiz. Zarafshon vodiysida **Kishti**, **Kishtibon**, **Kishtibonon**, **Kemachi** degan toponimlar bor.

Koh – qasr, qal’a, hashamatli bino (Buxoro hokimligi). Buxorxudotlarining qarorgohi.

Kom (tojikcha – “og‘iz”) – 1) dara; 2) «katta ariq», Buxoro yaqinidagi **Komizar**, **Komot**, **Shopurkom** gidronimlari ana shu termindan tarkib topgan. Kom so‘zi umum forsiy jo‘y so‘ziga nisbatan kattaroq kanallarni bildiradi (*Бартольд. Сочинения. Т. 111, с.201*).

Kon – foydali qazilmalar to‘plangan joy.

Konchi – konda ishlovchi, kon ishchisi.

Konchilik – kon ochish va undan foydalanish sohasi.

Korgar – ishchi (tojikcha).

Koriz – yer osti suvlarini yer yuzasiga chiqarish uchun qazilgan murakkab inshoot, yer ostida qazilgan ariq, yopiq kanal. Koriz qazishda ko‘plab quduqlar lag‘m (tunnel) bilan birlashtiriladi. Korizdan chiqqan tuproqni olib tashlash va keyinchalik korizni tozalash maqsadida har 7-10 metrda quduq qaziladi. Korizlarning uzunligi bir necha yuz metrdan bir necha kilometr bo‘lgan. Korizlar O‘rta Osiyoda – Turkmanistonda Kopetdog‘ tog‘lari etaklarida, O‘zbekistonda asosan Nurota tog‘lari etaklarida, Zakavkazyeda – Ozarbayjonda, Afg‘onistonda, Eronda, Xitoyda – Turfanda va Xomi botiqlarida, Afrikada – Sahroi Kabirda uchraydi. Koriz ba’zi joylarda *koxrez*, *kariz*, *qanat* (arabcha, ko‘pligi qanavot) ham deyiladi.

Samarqand viloyati Nurota, Xatirchi, Qo'shrabot, Jizzax viloyati Forish tumanlarida **Koriz, Korizgoh, Qorizbuloq, Koriziston**, Xatirchi tumanida **Korizarab, Korizqiyot** degan joylar, qishloqlar bor.

Zarafshon bo'yida (Panjakent shahri) yaqinida **To'qsonkoriz** degan ariq bo'lgan. Samarqand shahrining oltita darvozasidan biri **Korizgoh** deb atalgan.

Korizchi – koriz qazuvchi.

Kosa – idish.

Kosagar – kosa ustasi, kosa yasovchi. Samarqand viloyati Narpay tumanida **Kasagaron** qishlog'i bor.

Kosatarosh – yog'ochdan kosa yasaydigan usta.

Kosib – hunarmand.

Kotib – mirza.

Kovak – chuqurcha, bo'shliq; q.: *Kavak*.

Kovush – oyoq kiyimi; q.: *Kavush, kafsh*.

Koza – chayla; ovchilar yashirinadigan panajoy, bu so'z gaza bo'lib ketgan hollar ham uchraydi. Yirtqich ov qushlarini ovlash uchun tikilgan chayla ko'p joy kozaxona deyilgan. Bu nom gazaxona shaklini olgan; q.: *Gaza*.

Ku, kuy – qishloq, shahar (Eronda), turar joy, mahalla.

Kudung – to'qilgan matoni silliqlash va unga jilo berish uchun ishlatiladigan to'qmoq.

Kudungar – kudunglovchi usta.

Kul – yonib-kuyganda qolgan ko'kish changsimon mineral qoldiq.

Kulba – becharahol uy.

Kulla – tog'ning kullasi – tog'ning tepasi (*"Boburnoma"*, 1960, -b.61).

Kulol – loydan idish tayyorlaydigan hunarmand.

Kultepa – kul uyumi.

Kumush – qimmatbaho metall. Toshkent viloyati Yuqori Chirchiq tumanida **Kumushkon** degan kon va qishloq bor.

Kunash (kunas) – 1) quyoshga qaragan, oftob ko'p tushib turadigan joy; kungay, oftobro'y; 2) quyosh, oftob.

Kungaboq – kungay.

Kungay – tog‘-qirlarning janubga qaragan, oftob tushib turadigan yon bag‘irlari, umuman quyosh ko‘p tushadigan joy, kunash (q.: *Oftobruy*). Masalan, Qirg‘izistondagi **Kungay Olatovi**.

Kungra – qal’a devorlari yoki imorat aylanasiga tishga o‘xshatib ishlangan me’morlik bezagi, dandana.

Kunda – 1) kesilgan yoki singan daraxtning ildizi tomonida qolgan ostki qismi, to‘nka; 2) ustida biron narsani chopish, qirqish uchun maxsus g‘o‘la; 3) moyjuvozning o‘g‘irsimon tayanch yog‘ochi; 4) bandilarning oyog‘iga uriladigan maxsus yog‘och asbob, yog‘och kishan.

Kundajuvoz – moyjuvozning o‘g‘irsimon tayanch yog‘ochi.

Kundakor – to‘nkani-to‘morni yerdan kavlab olish.

Kunjak – burchak.

Kunko‘rmas – oftob tushmaydigan.

Kunchiboq, kunshuvoq – oftobro‘y, kungay joy.

Kunya, kunyat – kishi ismlari tarkibida abu (bu) – “otasi”, ibn (bin) – “o‘g‘li”, umm “onasi”, bint – “qizi” shakllarida keladigan va geografik nomlar tarkibida uchraydigan old qo‘shimchalar. Abu bilan kelgan ism shaxsning otasi ekanligini (Abu Ali – “Alining otasi”), ibn bilan kelgan ism esa shaxsning o‘g‘li ekanligini bildiradi (ibn Dovud – “Dovudning o‘g‘li”). Kunya ba‘zan shaxsning o‘g‘li yoki qizi ismi bilan keladi, ba‘zan esa biron narsaga egalik qilish ma‘nosini bildiradi: Abulxayr “xayrli”; ummul-xabois “kasofatlar boshchisi” – may ichkilik hamma kafosatning boshchisi, *ibn* – izzat-hurmatni ifodash uchun ham ishlatiladi. Ibn Battuta Kunya shajarada shaxsning avlod-ajdodlarini sanab ko‘rsatishda ayniqsa qo‘l keladi: Abul Abbos Ahmad ibn Muhammad ibn Kasir al-Farg‘oniy. Kunyaga qarab shaxsning otasini yoki o‘g‘lini bilib olsa bo‘ladi. Lekin *abu* old qo‘shimchasi, yuqorida aytilganidek, kishining biror narsaga ega ekanligini bildirishi ham mumkin. Bu jihatdan buyuk alloma Abu Rayhon Beruniyning (973–998-yillar) kunyasini olib ko‘raylik. Akademik I.Yu.Krachkovskiy fikricha, Beruniyning kunyasi “Rayhonli”, “Rayhoni bor”, ya‘ni “xushbo‘y, muattar” degan ma‘noni bildirgan. Qadimda qullarga *yoqut*, *zumrad* kabi javohirlarning, *kofur*, *ipor* kabi xushbo‘y narsalarning nomlarini ism qilib qo‘yish odat bo‘lgan. Buyuk tilshunos bobomiz Mahmud Koshg‘ariy Kumushtegin – “Kumushday toza rangli qul” deb yozgan. O‘sha I.Yu Krachkovskiy Beruniy kunyasi asli laqab ma‘nosida bo‘lsa kerak deydi. Beruniyning ajdodlari ham aniq ma‘lum bo‘lmagan. Buni Beruniyning she‘rlaridan ham bilsa bo‘ladi:

Olloh haqqi to‘g‘risini aytsam o‘zimning nasl-nasabimni bilmayman.

O‘z bobomni durustroq bilmayman, o‘z otamni bilmaymanku, bobomni qaydan bilay!

I.Yu.Krachkovskiy allomaning nisbasi ham g'ayri tabiiydir deydi. Beruniy Xorazmning qadimiy poytaxti Kot shahrining rabodida (tashqi shahrida) tug'ilgan degan ma'lumot bor. Berun – "tashqi shahar", Beruniy – "tashqi shaharlik" demakdir. I.Yu.Krachkovskiy Beruniyning bu nisbasi ham olim nasl-nasabining qorong'i ekanligiga shamadir deydi. Beruniy so'zi ehtimol "chet kishi", "bir yoqlik" ma'nosidadir. Yana o'sha Krachkovskiyga murojaat qilamiz: Beruniyning ismi Muhammad, otasining ismi Ahmad shartli bo'lishi ham mumkin – kishining o'z ismi noma'lum bo'lganda ham shunday ismlar qo'yilgan (*И.Ю. Крачковский. Избранные сочинения. Т. IV, М-Л., 1957, с.244-271*).

Kuran – ko'chmanchilar manzili (mo'g'ul tilida «halqa» demakdir). Ko'chmanchi mo'g'ullarning o'tovlari va arava uylari halqa shaklida o'rnatilgan (*Владимирсов, Общественный строй, с. 37*); kechasi chorva mollari va kishilar ana shu halqa ichida panohtopgan. Keyingi asrlarda bu so'z boshqacharoq ma'no kasb etgan. Masalan, Xiva xonligida atrofi devor bilan o'ralgan istehkom *kuran* deyilgan. Yovgarchilik paytlarida odamlar ana shu joyga yashirinishgan.

Kuran so'zining «olomon», «qabila», «manzilgoh», «istehkom» ma'nolari ham bor (*Радлов. Опыт словаря. Т. I, 1951*). Ruscha *kuren* «uy (izba)» so'zi ham o'sha *kuran* so'zidan olingan. O'zbekcha *ko'ch-ko'ron* qo'shma so'zi tarkibidagi *ko'ron* o'sha mo'g'ulcha so'zdan kelib chiqqan.

Turkmanistonda **Kurandog'** degan tog', Navoiy viloyati Konimex tumanida **Kuran** degan qishloq bor. Lekin Buxoro tumanidagi *Ko'ron* asli tojikcha «ko'rlar» (laqab) bo'lsa kerak.

Ruscha *kuren* so'zi Rossiya, Ukraina va Belorussiyada bir qancha toponimlar hosil qilgan.

Kutvol (katovul) – Buxoro va Xiva xonliklaridagi lavozim (q.: *Katovul*). Kutvol so'zi hind tilida "qo'rg'on boshlig'i" komendant deyilgan.

Kuyabosh – qora-kuya, g'alla ekinlarining boshig'ida don o'rimidan hosil bo'ladigan kuya.

Kuygan – yongan.

Kuyka – kichkina yirtqich qush.

Kuyuk – kuygan joy, kuygan narsa.

Kuzov – kuzda ko‘chib kelib turiladigan joy (qishlov “qishlanadigan joy”, yaylov “yozda turiladigan” joy).

Kuch – quvvat; energiya.

Kuchuk – itning bolasi, umuman it; kuchukbachcha – itbachcha; *kuchuk* kichik so‘zidan olingan: kichkina, pakana, yosh; kuchuk qardosh – uka, ini. “Boshi it kuchugining boshiga o‘xshash” (“Boburnoma”, 351).

Kushanda – zararkunanda.

Ko‘h – tog‘, tog‘ cho‘qqisi, jonli tilda va toponimlar tarkibida ku, kuy, ko‘y, Badaxshonda *xuf* shakllarida uchraydi. Osiyoning janubiy tog‘ o‘lkalarida ko‘plab toponimlar hosil qilgan. Farg‘ona vodiysi bilan Janubiy Tojikiston orasidagi ulkan tog‘li maydon **Ko‘histon** «tog‘lar o‘lkasi» deb atalgan. *Ko‘h* terminining kichraytirilgan (diminutiv) shakli *ko‘hak* «qir», «kichik tog‘», «tepalik» ham qancha toponimlar tarkibida uchraydi; masalan, Samarqand shahri yaqinidagi mashhur Cho‘ponota tepaligi **Ko‘hak** deb atalgan; shuning uchun ham Zarafshonning bir nomi **Obi Ko‘hak** bo‘lgan. Bo‘stonliq tumanida ham **Ko‘hak** degan joy bo‘lgan. Shoir **Hofiz Kuyakining** nisbasi asli **Ko‘hakiy** bo‘lgan.

Ko‘hak – kichik tog‘, qir.

Ko‘handiz – eski qo‘rg‘on (diz, dez – qo‘rg‘on, qal’a); q.: *Qo‘handiz*.

Ko‘histon – tog‘lar o‘lkasi, sug‘dcha G‘archiston.

Ko‘hpora – alohida turgan tog‘, qoya, yetimtog‘.

Ko‘hpoya – tog‘ etagi, tog‘ oldi: “Isfara ko‘hpoyada voqi’ bo‘lubtur” (“Boburnoma”).

Ko‘hcha – tepalik, qir.

Ko‘k – moviy, zangori.

Ko‘kaltosh, ko‘kaldosh – emakdosh, bir onani emib o‘sgan, tutingan aka-ukalar, *ko‘ngiltosh* shaklida ham uchraydi. Xonliklarda davlatning do‘stlari va dushmanlari to‘g‘risida ma’lumotlar to‘plash, dushmanlarcha fikr qilish va chiqishlarga qarshi kurash bilan shug‘ullangan va politsiya nazorati rolini o‘ynagan saroy mansabdori. (M.A.Абдураимов. Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве. –Т., 1966, с. 74-75). Buxoro va Toshkent shaharlarida Ko‘kaldosh madrasalari bor.

Ko‘kbo‘ri – ko‘pkari – uloq sport o‘yinining talaffuz shakli.

Ko‘knor – narkotik modda olinadigan o‘simlik.

Ko'knori – ko'knor ichuvchi bangi.

Ko'kqarg'a – yashil-ko'k patli qush; urug' nomi, etnonim.

Ko'ksaroy – 1) etnik guruh nomi, etnonim; 2) ko'k tusli qasr.

Ko'ksuv – zilol suv, shishaday tiniq suv. **Ko'ksuv** degan gidronimlar uchraydi.

Ko'kterak – terakning ko'kish tanali turi. Toshkent shahri biqinidagi Ko'kterak mavzesini eslang.

Ko'ktosh – 1) har qanday ko'kish tosh; 2) marmar-boshimga ko'k tosh qo'yarmidi; 3) nefrit. **Ko'ktosh** degan toponimlar bor.

Ko'kchi – ko'katlar bilan savdo qiluvchi odam.

Ko'l – quruqlikdagi chuqurliklarni to'ldirib turgan suv havzasi. **Qorako'l, Sho'rko'l, Ko'kko'l** kabi ko'plab gidronimlar hosil qiladi. Ba'zan suvsiz katta chuqurlik ham *ko'l* deyiladi. Masalan, Jizzax viloyati Zomin tumanida tog'lar orasida Ko'l (Ko'lsoy) degan katta chuqur soylik bor. Ehtimol bu yerda bir vaqtlar ko'l bo'lgandir. Ko'l ko'risa ham nomi qoladi degan naql bor.

Ko'lak – ko'lcha; ko'l ko'p joy.

Ko'lmak – chuqurroq joyga to'planib qolgan suv, xalqob suv.

Ko'lob – q.: *Ko'lmak*.

Ko'mir – kuygan yog'och qoldig'i, toshko'mir.

Ko'mirchi – ko'mir tayyorlash yoki sotish bilan shug'ullanuvchi kishi. Farg'ona viloyati Toshloq tumanida **Ko'mirchilik** qishlog'i qayd etilgan.

Ko'pak – ko'ppak: zotli bo'lmagan it. Turkmanlarning go'klen qabilasi tarkibida ko'paklar urug'i qayd qilingan. Xorazm viloyati Hazorasp, Urganch tumanlarida **Ko'paklar** degan qishloq bo'lgan.

Ko'ragon – 1) ota ham ona tomonidan podshozoda bo'lgan kishi laqabi; 2) Amir Temurning laqabi (*Porso Shamsiyev, S. Ibrohimov. "Alisher Navoiy asarlari lug'ati". 1972, b. 327*).

Rus olimlarining yozishicha Temur, Ulug'bek va Temurning ba'zi bir avlodlari Chingizxon sulolasidan bo'lgan ayollarga uylanganidan gurgan (ko'ragon), ya'ni "kuyov" laqabini olganlar (*B.B. Бартольд. Сочинения. Т. IV, с. 363*).

Turkiston o'lkasi bilan Yettisuvni ham qo'shib olgan Qoraxitoylar imperiyasi hokimi *gurxon*, ya'ni "xonlar xoni" deb atalgan. Rus olimi V.V.Grigoryev K. Ritterni "Yer bilimi" asari tarjimasiga bergan izohlarida *gurxon* "gurxon" so'zi mo'g'ulcha *gurgan* "kuyov" kalomidan kelib chiqqan deb isbotlamoqchi bo'lgan. B.B. Бартольд asarlarini nashrga tayyorlagan tahrir hay'ati (1963) (B.B. Бартольд. Сочинения. Т. II, ch. 1, М., 1963, с. 50); yana q. B.B. Радлов. Опыт словаря. Т. II, 1592-1593; Л. Будагов. Сравнительный словарь. Т. II, с. 149) Grigoryev fikrini asossiz deb qayd qilgan. Demak, bu so'zning to'g'risi *gurxon* bo'lib, mo'g'ulcha *gurgan* so'zi bilan o'zakdoshdir

(qoraxitoylar ham mo'g'ul xalqlari tipiga kirgan). Olimlar fikricha, qoraxitoycha *gurxon* termini tarkibidagi *gur* (go'r) "dunyoviy" degan ma'noni bildirar ekan. Demak, *gurxon* so'zi go'rxon shaklida ham talaffuz qilingan va *ko'ragon* shaklini olgan deyish mumkin.

Eron tarixchisi Rashid ad-din (XIII–XIV asrlar) qoraxitoylar podshosi *gurxon* deb atalgan. Bu so'z "qudratli" ma'nosida bo'lsa kerak; mo'g'ullarning "Sirli qissa" nomli qadimgi asotirlar, afsonalar va rivoyatlar to'plamida esa bu so'zga "xonlar xoni" deb izoh berilganini aytadi (Рашид ад-дин. Сборник летописей. Т. I, кн. 2, с. 108).

Gurgan so'zining *ko'ragon* shaklini olganini shunday tushuntirsa bo'ladiki, akademik V.V.Bartold fikriga qaraganda, arablar, qo'shaloq undosh tovushlarning orasiga unli tovush qo'shib talaffuz qilganlar, masalan, sug'dcha *varq* "to'g'on" so'zini *varaqq* deb talaffuz etganlar va yozganlar. Bu terminning *gurgan* va *gurxon* shakllari Qoraxitoylar tilining shevaviy tafovutlari bo'lishi mumkin (V.V.Bartold).

Tarixiy-lisoniy manbalarga ko'ra ("Chag'atoy lahjasi lug'ati" – Kalkutta, 1820; V.V. Velyaminov- Zernovning "Chig'atoycha-turkcha lug'ati" (1868)) *ko'ragon* so'zining ma'nolari mana bunday:

- 1) *Temurxon* (Amir Temur) naslidan bo'lgan va *Chingizxon* naslidan qiz olgan kimsa *ko'ragon* (*gurgon*) deyilgan;
- 2) *Shox* naslidan bo'lgan va ikki podsho (*xon*)ning qizlariga uylangan shaxs *ko'ragon* bo'lur;
- 3) *Xonning qizidan* va o'g'lidan tug'ilgan hamda xoqon qiziga uylangan shahzoda *ko'ragon* deyilur;

4) *Nasl-nasabi sultonlargacha yetib borgan kimsa ko 'ragon atalur;*

5) *Amir Temurning laqabi.*

Qani jahon dovari (hukmdori) Chingizxon, qani jahon xoni Temur gurgon (ko 'ragon).

Shoirning bu misralaridan ham *ko 'ragon* so'zining ma'nosini ilg'ash mumkin.

Amir Temur Qozonxonning qiziga uylangandan keyin xon xonadoni bilan qon-qardosh bo'lgan va *ko 'ragon* laqabini olgan.

Ko'ragon so'zining "jahongir", "shohanshoh", "shahzoda" ma'nolari ham bo'lgan.

Bu o'rinda bir misol keltirish o'rinlidir: Zahiriddin Muhammad Boburning Muhammad Husayn ko'ragon dug'lat degan safdoshi va harbiy sarkarda bo'lgan ("Boburnoma". –T., 1960, 21, 117, 216-betlar, dug'lat – qabila nomi). Bu shaxs Temuriylar xonadoni bilan qon-qardosh edi. Toshkent xoni Yunusxonning uch qizi bo'lgan "Yunusxon Chengizxonning ikkinchi o'g'li, Chig'atoyning naslidindur... Ikkinchi qizi mening validam Qutlug' Nigorxonim edi... Uchunchi qizi Xo'b Nigorxonim edi... Muhammad Husayn Ko'ragon dug'latqa berib edilar ("Boburnoma", 67–68-b.). Muhammad Husayn 1507-yilda Kobul viloyatida hokimiyatga qarshi bosh ko'tarishda ishtirok etadi: "Mundoq zisht va shani' harakatga iqdom qildi (qabih va yaramas ishlarga qo'l urdi), ...agar pora-pora qilsam yeri bor edi, chun orada bir nav' urug'luq (qarindoshlik) bo'lub edi, mening tuqqon xolam Xo'b Nigorxonimdin o'g'lonlari va qizlari bor edi. Bu huquqni yod qilib Muhammad Husayn Mirzoni ozod qildim ("Boburnoma", 264-b.).

Demak, Muhammad Husayn Chingizxon naslidan uylangani uchun *ko 'ragon* "kuyov" laqabini olgan edi va Bobur o'z hokimiyatiga qarshi harakatlarda ishtirok etgani uchun va yomon so'zlar aytgani uchun Muhammad Husaynni o'ldirmasa ham amallaridan bo'shatib, Huroson taraflarga haydab yuboradi, shundan keyin uni *ko 'ragon* deb ulug'lashga Boburning tili boradi.

Bobur shu voqealardan boshlab Muhammad Husaynni “ko‘ragon” deb emas Mirzo Dug‘lat deb atay boshlaydi. Demak, *mirzo* (*amirzoda*, *shahzoda*)ga nisbatan *ko‘ragon* (gurgon) “jahongir”, “shohanshoh” obro‘liroq laqabdir; chunki *mirzo* istilohini hurmat yuzasidan har kimsaga nisbatan ishlatga bo‘lar; *ko‘ragon* laqabi haqida esa bunday deb bo‘lmaydi.

Demak, ko‘ragon so‘zining etimologiyasi, ya‘ni asli kelib chiqishi bilan semantikasi, ya‘ni keyingi ma‘nolari hamon to‘la aniq emas. Ko‘pgina qadimiy so‘zlar haqida shunday deyish mumkin.

Qashqadaryo viloyatida **Bobirtepa**, **Bobirgurgon** degan joylar qayd qilingan.

Ko‘rbuloq, so‘qirbuloq – seryog‘in yillardagina suv chiqadigan buloq; so‘qirquduq ham shu ma‘noda.

Ko‘rpa – joy nomlari shaklida uchraydigan qadimiy termin va etnonim; bu so‘zning qavilgan yopinchiq ma‘nosidagi forsha-tojikcha so‘zga hech aloqasi yo‘q. Qadimiy turkiy tilda *ko‘rpa* so‘zi bir necha ma‘noni anglatgan. Tarixiy yodgorliklarda *ko‘rpa* so‘zining «barra o‘t», «yosh bola», «qo‘zichoq», «uloqcha», «buzoqcha», «kepak» ma‘nolari qayd qilingan. Lekin bu so‘zning ko‘pgina ma‘nolari unutilgan, shunga qaramasdan ba‘zi joylarda barra bedani «beda ko‘rpa bo‘lib qolipti» deyishadi. Akademik V.V.Radlov fikriga ko‘ra ko‘rpa: 1) yangi tug‘ilgan qo‘zi; qo‘ziday yuvvosh; 2) qo‘zi terisi. Ko‘rpa o‘g‘il – bahorda tug‘ilgan bola. (Радлов. Опыт словаря. Т. II, 1266, 1464). Chig‘atoy shevasida tuyajunidan yoki chitdan qilingan yopinchiq ko‘rpa deyilgan.

Ko‘rpa, Ko‘rpa soy, Ko‘rpaqishloq, Ko‘rpacha, Yangiko‘rpa kabi toponimlar *ko‘rpa* degan urug‘ nomidan olingan. Urug‘larning hayvon nomlari bilan ham atalganini hisobga olsak, ko‘rpa etnonimi «qo‘zichoq» degan ma‘noni bildiradi. Chunonchi, mashhur tilshunos Abu Xayyon al-Andalusiyy (XIII asr) asarlarida ko‘rpa so‘zi ana shunday izohlangan.

Qirg‘iz tilida qo‘zichoqning jingalak terisi (mo‘ynasi) ko‘rpo‘ deyiladi.

Ko‘rquduq – ba‘zan suvi qurib qoladigan quduq.

Ko‘rtosh – katta qismi mayda, g‘ovak jinslar, suv o‘simliklari orasida ko‘milib qolib, kichik qismi ko‘rinib turgan yaxlit tosh, zamin. Ko‘rtoshlar suvda kemalar qatnoviga, yo‘llarda izsiz transport harakatiga qiyinchilik tug‘diradi.

Ko‘rshapalak – oldingi oyoqlari qanotga aylangan qushsimon tungi jonivor (tojikcha – ko‘rshabparak – “oqshomda uchuvchi ko‘rjonivor”).

Ko‘sa yer – o‘simlik o‘smaydigan taqir, yalang‘och yer.

Ko‘tal – asosan «dovon», «tog‘ yo‘li», «tog‘ beli» ma’nolarida Sibirdan sharqiy Tyanshan tog‘lari orqali O‘zbekistonda, Tojikistongacha, so‘ngra Turkmanistonda, Afg‘onistonda, Eronda va hatto Ozarbayjonda *ko‘tal*, *ko‘tel*, *xutel* shakllarida joy nomlari tarkibida uchraydigan geografik termin. *Ko‘tal* so‘zi ham dovon termini kabi mo‘g‘ulcha degan fikr bor; dovon «baland oshuv» bo‘lsa, *ko‘tal* oshib o‘tish oson pastroq dovondir. Bobur bunday deb yozadi: “Bu ko‘talning mundoq uluq qori bor” (“Boburnoma”, 258-b.).

Ko‘tarma – tosh tuproqdan yasalgan tepalik.

Ko‘y – ko‘cha, yo‘l, qishloq. Ko‘y+cha ko‘cha bo‘lib ketgan.

Ko‘za – suv solinadigan idish. Xorazmda **Ko‘zaliqir** degan arxeologiya yodgorligi bor.

Ko‘ch – ko‘chib yurish, ko‘ch ko‘tarmoq (ko‘chmanchilikda).

Ko‘cha – q.: *Ko‘y*.

Ko‘chat – nihol.

Ko‘chki – 1) tog‘larda yonbag‘irning yuqori qismida yig‘ilib qolgan qalin qor qatlamining shiddat bilan otilib tushishi; tarma ham deyiladi; 2) tog‘ jinslarining og‘irlik kuchi ta’sirida yonbag‘ir bo‘ylab pastga surilib tushishi (q.: *Surilma*).

Ko‘shk – bahavo, baland yengil imorat.

Lab (forscha-tojikcha) – dudoq, irin (turkiy). Toponimiyada «qirg‘oq», «yoqa», «chet» ma’nosida keladi. Zarafshon vodiysida **Labiob** («suv labi»), **Labijo‘y** («ariq labi»), **Labirut** (to‘g‘risi – labi ro‘d «daryo labi») kabi toponimlar uchraydi. Buxoro shahridagi **Labihovuzni** eslang.

Labgardon – ayriquloq, suv tushiriladigan joy. Andijon viloyati Asaka tumanida **Labgardon** qishlog‘i bor.

Lalmi – sugʻorilmaydigan, yogʻin-sochindan suv ichadigan, bahori; lalmikor, bahorikor – yogʻin suvidan foydalanib dehqonchilik qilinadigan, yogʻin suvi bilan unadigan, sugʻorilmaydigan. (yer) **Lalmikor**, **Lalmipoya** degan toponimlar kam emas.

Langar – joy nomlari tarkibida uchraydigan koʻp maʼnoli termin: 1) kema langari (yakor); 2) langar choʻp (darboz tayogʻi); 3) tebrangich (mayatnik); 4) ibodatxona; 5) mashhur kishilarning qabri, mozor; 6) karvonsaroy; 7) bekat; 8) kambagʻal, yetim-yesirlarga ovqat ulashiladigan joy, gʻaribxona. Langar soʻzi «Boburnoma»da qabr, ibodatxona maʼnosida uchraydi. Langar degan oʻzbek urugʻi ham bor (A.3. Розенфелд. Название *Nazvaniye* «Лянгар» в топонимике Таджикистана. ИВГО, т.2, вып. 6, 1940, с.861-864, «Boburnoma», 1960, б.165-261. Doniyorov. «Shajara» b.180). Respublikamizda **Langar** degan qishloqlar, **Langarbobo**, **Langarota** degan qadim joylar bor.

Laqay (loqay) – oʻzbek millati tarkibiga kirgan qabilalardan biri. Laqaylar hozirgi Tojikistonning janubiy tumanlarida, Oʻzbekistonning Surxondaryo viloyatida, shuningdek, Shimoliy Afgʻonistonda yashashgan. Koʻplab tarmoqlarga boʻlingan. Etnograf B.Karmisheva laqaylarning 155 urugʻ-shoxlarini yozib olgan (Б.Х.Кармышева. *Очерки этнографические истории южных района Таджикистана и Узбекистана* –М., 1976). Toponimlar shaklida uchraydigan urugʻ-tarmoqlardan *esonxoʻja*, *bodroqli*, *baljuvon*, *suyunduk*, *kuyunduk*, *burunduk*, *norin*, *bayram*, *toʻrtovul*, *oʻtarchi*, *tuyachi*, *mirzagul*, *oltmish*, *malish*, *qarmish*, *qizilboy*, *shekey*, *devet*, *chegana*, *chol*, *gurguru* kabi boʻlimlarni aytib oʻtish mumkin.

Laqay baʼzan *loyqa* deb talaffuz qilingan; masalan, Jizzax viloyati Baxmal tumanidagi **Loyqaqirgʻ** qishlogʻi *laqay* va *qirgʻ* nomlari bilan atalgan.

Qabila nomi Chingizxonning lashkarboshilaridan boʻlgan Loqay ismidan olingan degan rivoyat bor; boshqa bir fikrga koʻra *loxay* soʻzi qumiq tilida *it* degan soʻz.

Lattaband – latta-lutta osib tashlangan, bogʻlangan (aziz-avliyolarning qabri, qadamjolaridagi daraxtning shox-shabbasiga bogʻlab qoʻyilgan latta-lutta). Respublikamizda **Lattaband** degan joylar uchraydi.

Lavandak – tepsa tebranmas odam.

Laylak – uzun oyoq qush. Bu qush “lak-lak” deb ovoz chiqargani uchun shunday nom olgan ekan. **Laylakxona**, **Laylakuya** degan joylar bor.

Lashkar – qo‘shin, armiya, cherik.

Lola – gul.

Lolazor – lola ko‘p joy.

Loviya – dukkakli o‘simlik va doni.

Loy – yumshoq va yopishqoq ho‘l tuproq, botqoq. O‘rta Osiyoda *loysuv* yoki *loyob* – ko‘plab qum va mayda jinslarni oqizib keladigan muzlik va toshqin suvlari. Surxondaryo viloyati Sherobod tumanida **Loyliq**, Qashqadaryo viloyati Qamashi, Jizzax viloyati Baxmal, Jizzax tumanlarida, Samarqand viloyati Bulung‘ur tumanida **Loyqa** («botqoqlik») toponimlari, Samarqand shahri yaqinida loy uchun tuproq olinadigan **Loyiston** koni bor. Laqay (loqay) qabilasi *loyqa* bo‘lib ketgan hollar ham uchraydi (q.: *Laqay*).

Loybosdi – tog‘ etaklarida sel, daryo toshqinidan hosil bo‘lgan loy-tosh qatlami; q.: *Loyliq*.

Loyliq – sel, daryo toshqini keltirgan loy-toshlar qatlami; q.: *Loybosdi*.

Loyqa – loy-tuproq qatlami; q.: *Loyliq*, *loybosdi*.

Losh – o‘laksa, murda. Buxoro tumanida **Losha** degan qishloq bor.

Lochin – olg‘ir ov qushi.

Luchchak – tuksiz, yalang‘och.

Madina (arabcha – “shahar”) – X asr arab geograflari asarlarida: ichki shahar, ko‘pincha shaharning musulmonchilikdan oldin qurilgan dastlabki qismi (Shahriston). **Madinat ar-rijol** “Erlar shahri” (Termizga berilgan nisbat).

Maddoh – diniy mazmunda va‘z aytuvchi kishi; maqtoovchi, madh qiluvchi.

Madrasa (arabcha *ma* + *darasa* “dars beriladigan joy”) – islomda diniy oliy maktab.

Mahal (arabcha) – joy, tevarak-atrof (*Радлов. Опыт словаря. т.IV, 1077*).

Mahalla (arabcha *hal* – “joylashmoq, o‘rin olmoq”, *-ma* – “o‘rin”, “joy” ma’nosidagi old qo‘shimchasi) – shaharning yoki katta qishloqning bir qismi, ba’zi bir tillarda – shahar chekkasi, shahar atrofi; ko‘plik shakli mahallot tarixiy manbalarda, masalan, «Boburnoma»da «shahar atrofi» ma’nosida keladi. E.M.Murzayev (Словарь народных географических терминов. –М., 1984, с.365) bu so‘z Tyanshan tog‘lari va Hindistondan Pireneya yarim oroligacha uchraydi deydi va Hindiston bilan Pokistonda «saroy» ham shu termindan deb biladi (Tojmahal saroyi). Aslida arabcha «vaqt», «fursat» ma’nosidagi *mahal* (kechga mahal) so‘zining ham «o‘rin», «joy» ma’nosi bor. Shuning uchun bo‘lsa kerak O‘zbekistonda bu so‘zning mahalli shakli ham uchraydi: **Mahallibolo, Mahalliqozi, Mahallipoyon, Mahallishexon** va b.; bu o‘rinda tojikcha izofaning (masalan, mahallai qozi) o‘zgargan shakli bo‘lishi ham mumkin.

Mahallot – shahar atroflari, shaharga tutash ma’muralar. “Yana Shovdor tumanidur. Shahr va mahallotqa payvastur (qo‘shilib ketgan). (“Boburnoma”, 108-b.).

Mahdum (arabcha) – ulug‘ zot, martabali ulamo.

Mahram – xonliklarda yozuv-chizuv ishlari bilan shug‘ullanadigan mansabdor; ishonchli xizmatkor, hamdam. **Mahsi** – yumshoq tagcharmli poyabzal.

Mahsido‘z – mahsi tikuvchi kosib.

Majus, majusiy – o‘tga topinuvchi, otashparast.

Makon – maskan, maydon.

Maktab (arabcha *ma + kataba* – “yozishni o‘rganadigan joy”) – yosh avlodga ta’lim-tarbiya beradigan joy.

Malax – chigirtka galalari; mo‘ri malax. Chigirtka galalarining bosib kelishimamlakatlarda ham orfografik va semantik tovlanishlar bilan ishlatiladi va barcha mamlakatlarda ko‘plab toponimlar hosil qilgan (**Maydon, Maydonsoy, Maydontol**).

Mamar – kechuv, guzar, yo‘l, suv yo‘li (Navoiy asarlari lug‘ati, 1972, 357-b.). Qashqadaryo viloyati Qamashi tumanida **Mamarli** degan joy bor.

Manzil – qo‘nib o‘tiladigan joy, istiqomatgoh.

Manzilgoh – bir kunlik yo‘ldan keyin keladigan to‘xtash joyi, bekat.

Mankuha – nikohdagi xotin, jufti halol.

Manor – minora, minor (tojik talaffuzida – *manora*), ya'ni mezona shaklidagi baland inshoot: "... Manorning balandligi o'n ikki qari bo'lg'ay" ("Boburnoma", 423-b.).

Mang'it – qabila. Mang'itlar Zarafshon vohasi, Qarshi atroflari, Xorazm vohasida, Jizzax atroflarida yashaganlar va *oq mang'it, qora manqit, och mang'it, chala mang'it, boyg'undi mang'it, temirxo'ja, isoboy, gaulak, ko'sa, toz, qorabayir, baqirchi, kula tamg'ali, mang'it qozoq, o'n ikki, cho'qay, galabotir, beshkal, chobakchak, uz, uvolay* kabi urug'larga bo'lingan.

Samarqand viloyati Xatirchi, Ishtixon, Jomboy, Bulung'ur, Buxoro viloyati Jondor, Andijon viloyati Xo'jaobod, Qashqadaryo viloyati Qamashi, Qarshi, Chiroqchi, Xorazm viloyati Xiva tumanlarida **Mang'it**, Buxoro viloyati Buxoro, G'ijduvon, Peshku, Samarqand viloyati Kattaqo'rg'on, Xatirchi tumanlarida **Mang'iton**, Urgut tumanida **Mang'itobod** toponimlari qayd qilingan va hokazo.

Maqbara (arabcha "ko'milgan joy") – sag'ana.

Maral – bug'uning bir turi, urg'ochisi.

Mardikor – vaqtincha yollanib ishlovchi kishi.

Marjon – munchoq, bezak uyumi.

Marqa – yuz qabilasining bir tarmog'i *marqayuz* ham deyiladi. Marqa «katta, ulkan» degan so'z; marqa qo'zi – ertaroq, mart oyidan oldin tug'ilgan qo'zi, egiz qo'zilarining oldin tug'ilgani (qirg'iz tilida buning aksi – marqa «kenja», marqa qo'zi «qo'zichoq»). Etnograf M.F. Gavrilovning materiallariga ko'ra, marqa (marqa yuz) – yuz qabilasining eng katta tarmog'i, urug' boshining katta xotini – boybichadan tarqalgan (Г.Е.Гаврилов. Материалы к этнографии «тюрок» Уратюбинского района. -ТСАГУ серия 11, Ориенталиа, вып. 2. –Т., 1929). Rus geografi G.Ye.Grjimm-Grjimaýlo, qozoq olimi M.Tinishpayev (М.Тынышпаев. Материалы к истории киргизско-казахского народа. –Т., 1925, с.69) materiallariga ko'ra, qozoqlarda ham *marqa* urug'i qayd qilingan.

Turkman urug' nomlari orasida *marxa* degan etnonim qayd qilingan (ma'nosi «soddadil»). Andijon viloyati Asaka tumanida **Marqayuz** degan qishloq bor.

Marz (arabcha) – ekiladigan yer, obod yer; chegara, o'lka.

Marza – ekin dalalari: pollar orasida tevarak-atrofdan balandroq uzunasiga ketgan chegara, uvat. Arabcha *marz* (yoki *mazraa*) «yer», «hudud», «dala». O'zbekiston, Tojikiston, Eron, Ozarbayjonda ko'plab toponimlar, mikrotoponimlar hosil qilgan.

Marzbon – hokim, amir. O'rta asrlarda arab geograflari (Istaxriy, ibn Havqal) asarlarida Samarqand yaqinida **Marzbon** degan rustoq tilga olingan.

Marg'zor – o'tloq, maysazor. Namangan viloyati Norin, Pop tumanlaridagi **Morguzar** qishloqlari asli **Marg'zor** bo'lsa kerak.

Masjid (arabcha *ma+sajada* “sajda qilinadigan joy), **machit** – ibodatxona; bundan tashqari bu so'zning *machit* shakli bir necha ma'noga ega bo'lgan: 1) bir-biridan uzoqroq joylashgan bir necha tarqoq xonadonlarni birlashtirib turgan muassasa; bunda machit xonadonlar qaysi manbadan suv ichsa, o'sha suv nomi bilan atalgan; chunonchi Xorazmda ana shunday bo'lgan; 2) katta qishloqlarning bir qismi, ba'zan shaharlarning mahalla yoki guzari ham machit nomi bilan atalgan; machit ma'muriy birlik bo'lib ham xizmat qilgan; 3) qishloq bilan machit bir ma'noda ishlatilgan, ya'ni ikkalasi bir nom bilan yuritilgan.

Maslahat – fikr, mulohaza, tavsiya. Andijon viloyati Andijon tumanida, Farg'ona viloyati Uchko'prik tumanida **Maslahat** degan qishloqlar bor.

Mastak – 1) cho'p chol; 2) makiyon kaklik; 3) mast odam.

Masti – mahsi so'zining talaffuz shakli.

Maston – ayyor, jodugar xotin.

Mavli – ega, sohib, xo'ja.

Mavri – mavrga, arabga tegishli, qora tanli.

Mavze (arabcha – “dala”) – muayyan joy, o'rin; tarixiy asarlarda shaharlardan uzoqdagi kichikroq maydon, jang qilish uchun qulay joy “mavze” ma'nosida keladi. Toshkentda shahar atrofidagi dala-bog'lar *mavze* deyilgan. Ruscha *ypochuue* so'ziga to'g'ri keladi.

Maxsum – ulamo va ruhoniylar unvoni.

May – yilning beshinchi oyi; ichkilik, musallas.

Mayak, mayoq – qirg‘oqdagi chiroqli minora, mash‘al.

Maygir – to‘g‘risi mohigir, baliqchi, baliq tutuvchi.

Maydon (arabcha) – sayhonlik, ochiq yer. Termin ayniqsa Kavkaz bilan O‘rta Osiyoda «dala», «yalanglik», «bozorjoy», «tekislik» kabi ma‘nolarda keng ishlatiladi. Turkiy tillar orqali rus tiliga «guzar», «shahar maydoni» ma‘nolarida kirgan: *maydon* so‘zi Ukraina, Belorusiya, Ruminiya, Polsha, Bolgariya, Yugoslaviya kabi **Makiyon** – moda qush, tovuq.

Maymana (arabcha) – “o‘ng tomon”, “o‘ng qo‘l”, “qo‘shinning o‘ng tomoni”; mo‘g‘ulcha *brong‘or*.

Maysara (arabcha) – “chap tomon”, “chap qo‘l”, “qo‘shinning chap tomoni”.

Mayta – quruq bo‘z yer (Qorluq).

Mazang – baqqolchilik, shuningdek, dehqonchilik bilan shug‘ullanadigan lo‘li. Buxoro viloyati G‘ijduvon tumanida **Mazangko‘cha**, Namangan viloyati Uchqo‘rg‘on tumanida **Mazanglik** qishloqlari qayd qilingan.

Mazgil – manzil.

Mazra‘a (arabcha) – ekinzor, kichik qishloq, yer-mulk.

Mashat – kamsuv buloq (*Радлов. Опыт словаря. т. IV, 2060*); q.: Bashat.

Machit – q.: *Masjid*.

Mag‘, mug‘ – otashparast.

Mag‘ara, Mahara – 1) xaroba, vayrona; 2) maqbara (Janubiy Qozog‘iston).

Mag‘oq – chuqur, handak; g‘or, yerto‘la.

Mag‘ora – g‘or, g‘or ko‘pjoy.

Mehrob – masjidida imom sajda qiladigan joy.

Mehtar (forscha mehtar “yuksak, oliy”, mehtari kalon – bosh sayiz) – Buxoro xonligida musulmonlardan zakot yig‘ish, musulmonlarga bo‘ysungan g‘ayridinlar mulkidan 1/20, qurol ishlatib zabt qilingan kofirlardan 1/10 miqdorda soliq olish, shuningdek, egasi noma’lum bo‘lgan mulklarni tasarruf qilish ishlari bilan shug‘ullangan mansabdor (mextari kalon). Bulung‘ur tumanida **Mextar** degan qishloq qayd qilingan. Абдурахман-и Тали. “История Абдулфайз-хана”, перевод А.А. Семёнова. –Т., 1959, с., 142; А.А.Семёнов, Бухарский трактат о чинах и званиях и об их обязанностях носителей их в средневековой Бухаре; (“Советская тюркология”, м.,V, М.-Л., 1948).

Mergan – o‘qni bexato uradigan; ovchi. Qirg‘izlarning sayaq qabilasi tarkibida *mergen*, o‘zbeklarning qo‘ng‘irot qabilasi tarkibida *mergancha* urug‘i bo‘lgan (Кармышева. Очерки этнической истории. 1976, С. 76). Xorazm viloyati Urganch tumanida **Merganovul** degan qishloq bor. Toshkent shahrining **Merganchi** (Mergancha) mahallasida o‘q-dorilar ishlab chiqilgan.

Mesit, masit, misit – o‘zbek urug‘laridan biri. Mesit, yobu (jobu), tama urug‘lari birlashmasi tarixda «uch urug‘» deb atalgan. XIX asr oxiri, – XX asr boshlarida mesitlar Buxoro vohasida, Samarqand viloyati Narpay tumani hududida, Qashqadaryoning quyi oqimida yashaganlar.

Qashqadaryo viloyati Kasbi, Navoiy viloyati Navbahor tumanlarida **Mesit** qishloqlari bor.

Mezon (arabchada mezon – tarozi) – 1) o‘n ikki burjning biri; 2) tarozi, o‘lchov.

Mesh (tojikcha “qo‘y”) – suv, qimiz, ayron kabi suyuqliklar solib qo‘yiladigan, tashiladigan teri idish, sanach (ba’zi bir joylarda qotib qolmasin uchun non, bo‘g‘irsoq kabi quruq yemishlar solinadigan ko‘n idish sanach deyiladi).

Meshkar (tojikcha talaffuzda meshigar) – qo‘y terisini qayta ishlaydigan ko‘nchi, meshkar. **Meshkar, Meshkaron** degan qishloqlar bor.

Meshkob, meshkobchi – ilgarilari meshda suv olib yurib sotadigan kishi.

Meshkobqush – tumshug‘i ostida xaltasi bor yirik suv qushi; q.: *Saqoqush*.

Milk – egalik; oliq-soliqdan ozod mol-mulk.

Millat – tili, madaniyati va iqtisodiy hayoti mushtarak kishilar majmuyi. Respublikamizda, masalan, Xorazm viloyati Bog‘ot tumanida **Maydamillat** degan qishloqlar bo‘lgan.

Minbar – masjidida imom va‘z aytadigan baland joy; tribuna.

Minjir – o‘zbeklar va qoraqalpoqlar tarkibidagi *kenagas* qabilasining bir urug‘i. Qashqadaryo viloyati Yakkabog‘, Kitob, Shahrisabz, Samarqand viloyati Urgut, Qoraqalpog‘iston Respublikasi Chimboy tumanlarida **Minjir** qishlog‘i qayd qilingan.

Minor, Minora – baland bino. Joy nomlari shaklida ko‘p uchraydi. Masalan, Surxondaryo viloyati Jarqo‘rg‘on tumanida **Minor**, Denov tumanida **Minora** qishloqlari bor; Toshkent shahrida **Minor** mahallasi mavjud. Eronda Menor (Menore) shaklida «mash‘al», «fonus», «ustun», «minora» ma‘nolarida ko‘plab toponimlar hosil qilgan.

Miq – mug‘ “otashparast” so‘zining talaffuz shakli toponimlar tarkibida uchraydi.

Mirishkor, merishkor, murushkor – o‘zbek millati tarkibiga kirgan qadimiy qabila, to‘g‘risi ijtimoiy va hatto professional guruhlar; miri shikor «ov hokimi», amiri.

Qashqadaryo viloyati Kasbi, Qarshi, Namangan viloyati Namangan, Uchqo‘rg‘on, Buxoro viloyati Qorako‘l tumanlarida **Mirishkor** qishloqlari qayd qilingan.

Miroxur – xonliklarda saroy otxonalariga boshchilik qilgan mansabdor yoki xiroj va boshqa daromadlarni nazorat qiluvchi amaldor (aynan «ohurning boshlig‘i»). Xiva, Buxoro shaharlari atroflarida **Miroxur**, Samarqand shahri yaqinida **Miroxuri** qishloqlari qayd qilingan.

Mirza – kotib.

Mirshab (forscha *miri shab* – “tungi amir”) – xonliklarda tungi shahar soqchisi va soqchilar boshlig‘i, ayni vaqtda xonlikdagi barcha shaharlar politsiyasining boshlig‘i ham hisoblangan.

Miskar – mis idishlar yasash va ta‘mirlash ustasi.

Misr (arabcha – “shahar”) – yirik shahar. Qadimda som (semit) xalqlari Misrni va uning poytaxtini ham Misr deyishgan Amir Temur Samarqand shahri yaqinida Misr, Damashq (Dimishq), Bag‘dod, Sultoniya degan qishloqlar barpo qilib o‘z poytaxtining dunyodagi boshqa shaharlardan peshqadam ekanini ta’kidlagan. “Misr” terminini arablar faqat katta shaharlarga nisbatan ishlatganlar (*Бартольд. Сочинения. т. III, с.272*).

Mitan – Zarafshon vodiysida toponimlar shaklida uchraydigan va «qishloq» ma’nosini anglatadigan termin. Tarixchi O.I.Smironova bunday deb yozadi: «Bu komponent eroniy *mayedana* so‘zidan olingan bo‘lib, «turar joy», «uy» degan ma’noni anglatadi; yangi fors tilidan *mehan* (arabcha vatan, sug‘diycha medan «turar joy», «uy») ana shu *mayedana* (mediana) so‘zidan kelib chiqqan» (*О.И.Смирнова. Места домусульманских культов Средний Азии по материалам топонимики “Страны и народы Востока”, вып. X, М., 1971*).

Arxeolog va tarixchi V.Ya.Vyatkin «Farmitan toponimi tarkibidagi mitan so‘zi «istehkom», «qal’a» degan ma’noni anglatadi» degan edi (*В.Л.Вяткин. Материалы к исторической географии Самаркандского вилаята. «Справочная книжка Самаркандской области. 1902» вып. VII, Самарканд 1902*). Mitan terminining asl ma’nosi turli olimlarda turlicha: bir o‘rinda «qishloq» deyilsa, ikkinchi bir manbada «turar joy», «vatan», uchinchi bir asarda esa «qal’a», «istehkom» deb izohlanganining guvohi bo‘lamiz.

Shuni unutmash kerakki, qadim zamonlarda har bir shahar, har bir qishloq va hatto har bir ko‘cha o‘z oldiga qal’a, qo‘rg‘on hisoblangan va o‘zbek xo‘jaliklari soni qancha bo‘lsa, mamlakatda qal’alar ham deyarli shuncha bo‘lgan» deb yozilgan 20-yillardagi tarixiy manbada.

Mitan komponentli toponimlar juda qadimiy nomlardir. Masalan, **Romitán** haqida akademik V.V.Bartold bunday deydi: «hozirgi vaqtgacha o‘z nomini saqlab kelgan Romitan istehkom qishlog‘i Buxoro atrofidagi eng ajoyib qishloqlardan biridir. Bu qishloq «qadimgi Buxoro» hisoblangan, ya’ni Buxoro hokimining qadimgi rezidensiyasi shu yerda bo‘lgan; Buxoro barpo qilingandan keyin ham mahalliy hokimlar ko‘pincha Romitanda qishlab qolar edilar. Romitanni afsonaviy Afrosiyob barpo qilgan deb hisoblaydilar. Afrosiyobning raqibi Kayxisrov Romitanning ro‘parasida, ya’ni ariqning narigi betida Romush degan qishloq barpo qilgan va bu qishloqqa otashpasastlar ibodatxonasi qurgan. Bu ibodatxonaga somoniylar davrida ham cho‘qinishgan» (*Бартольд. Сочинения. т.1, М.,1963 с.167*).

Narshaxiy o‘zining «Buxoro tarixi» asarida Romitanni (Romtinni) «qadimgi Buxoro» deb emas, balki «Buxorodan qadimiyroq» degan. Narshaxiy bu qishloq nomi haqida bunday deydi: «Aytadilarki, Afrosiyobning bir qizi bo‘lib, uning doimo boshi og‘rir edi. Romitanga kelib turib qolgandan keyin bu yerning havosi muvofiq kelib darddan xalos bo‘ldi va bu joyga Oromitan «tan oromi» deb nom qo‘ydi. Oddiy xalq tilida esa bu «Romtín» bo‘lib ketgan».

Zarafshon vodiysida **Urmitán** (Tojikiston), **Farmitán**, **Shirmitán**, **Navmitán**, **Sanjamitan**, **Chormitan** kabi toponimlar (ariqlar va qishloqlar) qayd etilgan (bu termin *mitan*, *metan*, *meton* shakllarida talaffuz qilingan).

Bir xil talaffuz qilinadigan so‘zlar har doim ham bir xil ma’noni anglatavermaydi.

Mitan terminidan tashqari *titan* degan qabila (etnonim) ham bo‘lgan.

Quyidagi toponimlar *mitan* qabilasi nomi bilan atalgan deb hisoblaymiz: **Bo‘rimitán**, **Mitanazizxo‘ja** (Qashqadaryo viloyati Kitob tumani), **Oqtepamitan**, **Qo‘shtepamitan**, **Qoraariqmitán** (Samarqand viloyati Bulung‘ur tumani) va b.

Respublikada bir qancha (Samarqand viloyati Ishtixon, Jomboy, Toshkent viloyati Oqqo‘rg‘on) tumanlarida **Mitan** nomli qishloqlar bor; bularning ko‘pchiligi ham o‘sha qabila nomi bilan atalgan.

Mitan (muyten) qabilasi qoraqalpoqlar tarkibida ham bor (Qoraqalpog‘istondagi **Muytenovul** toponimi).

Mitan (muyten) so‘zini mitanlar o‘zlari mo‘ytan (sermo‘y, serjun) so‘zidan olingan deb izohlaydilar (haqiqatan ham mitanlar qo‘chqor burun, serjun kishilardir). Lekin bu ilmiy etimologiya bo‘la olmaydi.

Mixchagar – mix yasovchi usta.

Miya – 1) odam va hayvonlar nerv sistemasining markaziy bo‘limi, odamda tafakkur organi; 2) dukkaklilar oilasiga mansub ko‘p yillik o‘simlik; shirinmiya yoki qizilmiya deb ataladigan turi ayniqsa mashhur dorivor o‘simlik. O‘zbekistonda ariq kanal va daryo yoqalarida tog‘ etaklarida o‘sadi. Jizzax viloyati Zomin tumanidagi Tamtum qishlog‘i tepasida, tog‘ yonbag‘rida Miyali degan joyda miya qalin o‘sib yotadi.

Miyiq – mo‘ylov (*Радлов. Опыт словаря. т.4, 2139*).

Miyon – o‘rta, o‘rtaliq, bel.

Miyonsaroy – katta binoning o‘rta qismidagi zal, foye, vestibyl.

Ming (mingli), minglar – o‘zbeklarning yirik qabilalaridan biri. XIX asr boshlarigacha minglarning ko‘pchilik qismi hozirgi Samarqand, Jizzax viloyatlari, qisman Farg‘ona vodiysi hamda Buxoro vohasida, tarqoq holda Surxondaryo va Xorazm viloyatlarida, Tojikistonda esa Hisor vodiysida yashagan. Minglarni ba‘zan **tumon** yoki **tumonming** deb ham atashgan. Zarafshon vodiysida minglar uch urug‘ga va bir qancha tarmoqlarga bo‘lingan: 1) to‘g‘ali (ahmat, chag‘ir, to‘yinamoz, oqshiq va b.); 2) *uvoq tamg‘ali* (alg‘ol, chaut, jayli, o‘ramas, to‘qnamoz, kiyuxo‘ja, yarat); 3) bog‘lon (chubli, qora, mirza va b.).

Mingboshi – daha yoki qishloq oqsoqoli, hokimi.

Moda – tovuq va bedanadan boshqa qushlarning urg‘ochisi.

Mohi – baliq.

Mojor – ko‘chmanchi o‘zbeklar tarkibidagi qabila; mojarlar XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Samarqand atrofidagi tog‘ etaklarida, Shahrisabz vohasida yashaganlar. Mojarlar Vengriyaning asosiy xalqi – madyarlar (mojarlar) bilan qon-qardosh qavm deb hisoblaydilar.

Qashqadaryo viloyati G‘uzor, Chiroqchi, Samarqand viloyati Paxtachi, Narpay tumanlarida **Mojor** degan qishloqlar qayd qilingan.

Moki – gazmol to‘qishda o‘rishga arqoqni o‘tkazadigan g‘altak.
Buxoro shahrida **Mokusozon** degan guzar bo‘lgan.

Moku – q.: *Moki*.

Morkush – ilon tutuvchi.

Moxovxona – moxov kasaliga muhtalo bo‘lganlar yashagan qishloq.

Moya – urg‘ochi tuya.

Mozor (arabcha *ma+zara* – “ziyorat qilinadigan joy”) – muqaddas joy; qabriston, go‘r, qabr; mozoriston; mozorot ham deyiladi. Musulmon mamlakatlarida ko‘plab toponimlar hosil qilgan. O‘zbekistonda **Mozor**, **Mozorbuva**, **Mozorko‘cha**, **Mozortagi**, **Mozorboshi**, **Qoramozor** kabi toponimlar uchraydi. Arabcha *zara* «ziyorat qilmoq», «borib yo‘qlab turmoq», *mo* – old qo‘shimcha «o‘rin», «joy» ma‘nosini bildiradi. Joyxona, qo‘yindi.

Mozorguzar, asli *marg‘zor* – «o‘tloq», «pichanzor». Namangan viloyati Pop, Norin tumanlarida **Morguzar** degan qishloqlar qayd qilingan.

Mocha, macha – urg‘ochi eshshak.

Mudarris – madrasa o‘qituvchisi.

Mufti – shariat qonunlari yuzasidan fatvo beruvchi ulamo.

Mulk – mol-dunyo, yer-suv va boshqa boyliklar.

Mulkdor – katta mulk egasi, davlatmand odam.

Mulki xolis, mulki huri xolis – xonliklarda oliq-soliqdan butunlay ozod qilingan yerlar.

Mulla – ulamo, ma‘lumotli kishi.

Mulozim – amaldorning xizmatini qiladigan kishi.

Mumiyo – tabobatda ishlatiladigan mumsimon organik modda.

Mumlay – shevalarda mumiyoni shunday deyishadi. Surxondaryo viloyati Sherobod tumanida **Mumlayxona** degan tog‘ bor; q.: *Mumiyo*.

Munguzbaqa – toshbaqaning qadimiy nomi (munguz, muguz – shox).

Munduz – urug‘ nomi, etnonim.

Munush – muyulish joy (Qarnoq).

Muqimi – urug‘ nomi, etnonim.

Muqotala – istehkom inshootlaridan biri; jang qilish, o‘q otish uchun qulay joy.

Murdasho‘y – yuvg‘uchi, g‘assol.

Murid – eshon, pirning shogirdi, muxlisi.

Murun – q.: *Burun*.

Murchal – mustahkamlangan joy; qal‘a atrofida qazilgan chuqurlik, okor (Радлов. Опыт словаря. т. IV, 2196).

Muslim – musulmon.

Musobozori, muso – O‘rta Osiyoda qadimdan yashab kelgan o‘zbek qabilalaridan biri. 20-yillarda musobozorilar Hisor tizmasining janubiy yon bag‘irlaridagi 30 dan ortiq qishloqda yashagan va *chori, kulobi, yulmo, kaltatoy, tojik* kabi mayda urug‘larga bo‘lingan. Qashqadaryo (Kitob, Shahrisabz tumanlarida), Surxondaryo viloyatlarida **Musobozor** (Musobozori), **Musobozorcha** degan qishloqlar bor.

Musofir – safardagi kishi, sayyoh; kelgindi.

Mutavalliy (arabcha – aynan «ish boshi», «boshqaruvchi») – diniy muassasa ixtiyoriga foydalanib turish uchun berilgan yoki vasiyat qilib qoldirilgan vaqf mulkiga va undan keladigan daromadga vasiylik qiluvchi, uni taqsimlovchi diniy amaldor. Xorazm viloyati Xiva tumanida **Musamutavalliy**, Hazorasp tumanida **Xaydarmutavalliy** degan qishloqlar bor.

Muxtor – mustaqil avtonom.

Muzofot (arabcha) – tevarak-atrof; viloyat.

Mushrib (to‘g‘risi – Mushrif) – 1) Amir devonxonasida Amirning xazinasini va mansabdorlar bilan oldi-berdilarini hisob-kitob qilib turgan amaldor; 2) soliq yig‘uvchi.

Mug‘ – majusiy, otashparast.

Mug‘kada – mug‘lar, otashparastlar uyi; q.: *Otashkada*.

Mug‘lar – otashparastlar, majusiylar.

Mug‘ot – O‘rta Osiyo lo‘lilari o‘zlarini shunday aytadilar. *Mug‘* «otashparast» so‘ziga arabcha ko‘plik affiksi *-ot* qo‘shilib yasalgan. Buxoro viloyati Vobkent tumanida **Mug‘ot** degan qishloq qayd qilingan.

Mug‘tepa, mug‘qo‘rg‘on – otashparastlar manzilgohi va vayronasi.

Mo'la – 1) tosh-qumdan yasalgan belgi; kamida odam bo'yi keladi. *Qorovul* ham deyiladi. Turli masofalar belgisi yoki mulkchilik chegarasi bo'lib xizmat qilgan bo'lsa kerak. Mo'la so'zining *burj*, ya'ni «minora» ma'nosi ham bor. Qozoqlar qabrni *mo'la* deyishadi. Hisor tog'larida *mo'la* deganda dovonni tushunishadi.

Jizzax viloyati Forish, Qashqadaryo viloyati Koson tumanlarida **Mo'lali** degan qishloqlar bor.

Bu so'zning “do'ng, tepalik” ma'nolari ham qayd qilingan; 2) do'ng, tepalik (Forish).

Mo'ltoni – O'rta Osiyo lo'lilarining bir nomi. Mo'lton – Pokistonning shimoli-g'arbidagi shahar; Eron bilan Turon orasidagi karvon yo'li yoqasida bo'lgan shu shahardan lo'lilar O'rta Osiyoga o'tganlar. Xorazm viloyati Yangiariq tumanida **Mo'ltoni** degan qishloq uchraydi.

Mo'ynoq – mo'yin (bo'yin) so'ziga “cha” qo'shimchasi qo'shilgan so'z “kichik mo'yin”.

Mo'yun, bo'yin (toponimiyada) – daryoning muyulishi, tog'ning burilish joyi, kambar akvatoriya, qozoq va qoraqalpoq tillarida *mo'ynoq* (mo'yun so'zining kichraytirilgan shakli) ham shu ma'noda; (mo'ynoq it – bo'yni oq it), tuyamo'yun, tuyabo'g'iz – daryoning burilib oqqan, tuyaning bo'yniga, bo'g'zi – tomog'iga o'xshab egilib ketgan joyi; toponimlar: Amudaryoning quyi oqimidagi muyulishi Tuyamo'yin, Ohangaron daryosining muyulishi – Tuyabo'g'iz (suv ombori, qishlog'i), Qoraqalpog'iston Respublikasidagi Mo'ynoq shahri.

Nabotot – o'simliklar dunyosi.

Naddof – paxta, jun tituvchi; paxta jun orttiradigan ustaxona.

Nahal, nag'al – oyoq kiyimi tag charmiga qoqiladigan taqacha.

Nahalchilik – nahal yasash ustachiligi; nahalchi ustalar yashaydigan ko'cha, mahalla.

Nahr (arabcha, ko'pligi *anhor*) – kanal, daryo. Farg'ona viloyatidagi **Ulugnor** kanali asli **Ulug'nahr**. Narpay ham shu jumlagi kiradi.

Namak – tuz, turkmanchada *namag* – «sho‘rxok botqoqlik». Forscha-tojikchada *namakzor*, *namaksor* «sho‘rxok», «sho‘r ko‘l», «tuz koni». Tojikistonda **Darainamak** degan soylik va soy; Turkmanistonda **Namaksar** nomli sho‘rxok, Eron va Afg‘onistonda **Namakzor** (Namakzor «tuz koni») degan sho‘rxoklar va ko‘llar bor.

Namat – kigiz.

Namatgar – kigiz bosuvchi usta. Buxoro viloyati G‘ijduvon tumanida **Namatgaron** degan qishloq bor.

Namdonak – nam-zax, ho‘l, don – biron narsa to‘plangan, saqlangan joy (masalan, suvdon), -ak toponim.

Namoz – ibodat.

Namozgoh – katta marosimlarda namoz o‘qiladigan joy. Namozgohning arabchasi musalla (*Бартольд. Сочинения. т. III, с. 369*). Surxondaryo viloyati Denov, Samarqand viloyati Pstdarg‘on tumanlarida **Namozgoh** degan qishloqlar bor.

Nana, Nanay(ya) – sug‘diylarda va kushonlarda hosildorlik xudosi.

Naqib – Buxoro xonligidagi harbiy lavozim. Ma‘nosi «biron jamoa va qabilaning e‘tiborli kishisi» degani. 17-19-asrlarda Buxoro xonligida naqib qo‘shinning tuzilishi, qurol-yarog‘i, yurishi, uning oldi va orqasi, markazini, o‘ng va so‘l qanotlari qayerda ekanini yaxshi biladigan shaxs bo‘lgan; hozirgi til bilan aytganda komandalarni joy-joyiga qo‘yish naqib qo‘lida bo‘lgan (*A.A. Семёнов. Бухарский трактат о чинах и званиях и об обязанностях носителей их в средневековой Бухаре// СВ, В, 1948, с.141*). Samarqanddan quyiroqda Zarafshon bo‘yida **Mulkinanqib** «nakibning mulki» degan qishloq bor.

Naqb – yer osti yo‘li, tunnel: “Qo‘rg‘on eli dag‘i naqb solib edilar, bu naqbini toptilar... Oxir ko‘za-ko‘za suv kelturub, quyub, tashqi elni naqbdin qochirdilar” (“Boburnoma”, 90-b.).

Naqqosh – naqsh-bezak ishlovchi usta.

Nar – erkak jinsli hayvon.

Narvan – qayrag‘och, sadaqayrag‘och (Xorazm).

Narvon – shoti.

Nasab (arabcha) – kelib chiqish, genealogiya (birligi – nisba).

Nastaran (nastarin) – oq atirgul, na'matak: "Har go'shada maqbul chamanlar, har chamanda... gul va nastaranlar mirattab (tartibli) va mukammal buldi" ("Boburnoma", 369-b.).

Naus – musulmonchilikdan oldin: murdalarning yuvilgan va tozalangan suyaklari saqlanadigan bino ("suyakxona"), ya'ni suyaklar bir yil davomida yuvilib etdan tozalangach, it, tulki, bo'ri va yomg'ir suvlari kira olmaydigan joyda nausga joylangan. Naus yunoncha naos so'zidan olingan bo'lib, ibodatxona demakdir; q.: *Dahma*.

Navkar – xon, podsholarning harbiy xizmatchisi; hukmdorning mol-mulkini qo'riqlagan va harbiy yurishlarda ishtirok etgan. *Navkar* mo'g'ulcha *no'kar* so'zidan bo'lib, «do'st», «yo'ldosh» demakdir. Navoiy viloyati Navbahor, Navoiy, Buxoro viloyati Kogontumanlarida **Navkar** qishloqlari qayd qilingan.

Navo – kuy, ohang, tovush.

Navohi (arabcha *nohiya* so'zining ko'pligi) – tevarak-atrof, kanora: "Sulton Ahmad Mirzo ... Zomin navohisida Oqar tuzida g'olib bo'ldi" ("Boburnoma", 75-b.).

Navro'z – shamsiya yil hisobida yangi yilning birinchi kuni; bahor chog'i, bayram.

Navqon – hosili o'rib, yig'ib olingan yerda qolgan don boshloqlari; moshloq terib kun ko'rish.

Nay – 1) truba, musiqa asbobi; 2) qamish: **Nayiston** «qamishzor» (qishloq); **Naynova** «qamishdan, g'arovdan qilingan quvur» (mikrotoponim).

Nayak – qamishdan yasalgan suv quvuri.

Nayza – O'tkir uchli qurol, tog' cho'qqisi.

Nayiston – qamishzor, to'qay.

Nayman – yirik qabila uyushmasi. O'zbeklar, qozoqlar, qoraqalpoqlar, qirg'izlar, no'g'oylar, boshqirdlar va oltoy xalqlarining tarkibiga kirgan. XIX asrning 70-yillarida o'zbek-naymanlar Zarafshon vodiysida (63 qishloqda), Farg'ona vodiysi va Xorazmda yashaganlar.

O'zbek-naymanlar XIX asrning oxirida 3 ta yirik urug'ga bo'lingan: qo'shtamg'ali, sadirbek va uvoxtamg'ali. Bulardan tashqari o'zbek-naymanlarning toponimlar shaklida qayd qilingan ko'pdan ko'p urug'lari bo'lgan: ag'ran, ayronchi, badir, biya, bag'anali, boltali, bo'qalay, burunsov, jag'albayli, jastavon (jeztovon), jilonni (ilonli), jumaloqbosh, oltiota, oltio'g'il, oqto'nli, po'latchi, sagizuruv (sakkiz urug'), sarinayman, to'rtuul (to'rt o'g'il), to'rttamg'ali, urguch, ukrash, changali, cho'michli, qargali, qozoyoqli (g'ozoyoqli), qoranayman, qoragadoy, qorasira (qorasiyroq), qiltamg'ali, qo'ltamg'ali va b.

Etnograf N.A.Aristov *nayman* so'zi Sibirdagi Nayma daryosi nomidan olingan degan edi. Ko'pgina olimlar fikrlariga ko'ra, naymanlar asli turkiy qabila bo'lib, *nayman* so'zining ma'nosi «sakkiz» demakdir: sakkiz o'g'izlarni mo'g'ullar o'z tiliga moslab *nayman* deb ataganlar (Аристов. Заметки этнического состава. С. 404).

Nayman etnonimi toponimlar shaklida O'zbekistondan boshqa turkiy xalqli respublikalarda ham uchraydi.

Naynova – g'arov (bambuk), qamish kabi ichi kovak o'simliklarning poyasidan yasalgan tarnov.

Nayson, nison – seryomg'ir oy, aprel; abri nayson, nayson buluti.

Nayshakar – shakarqamish: “Andin burung'i yili nayshakar dag'i ekib edilar, yaxshi nayshakar bo'lub edi” (“Boburnoma”, 190-b.).

Nasha – baland bo'yli o'simlik; shu o'simlik shirasidan tayyorlanadigan narkotik.

Nebo'sa – o'zbeklarning yuz qabilasi tarkibidagi urug'. Zomin, Bulung'ur tumanlarida **Nebo'sa** degan qishloqlar va mikrotoponimlar bor.

Nekuz, nekus, nukus – o'zbeklar tarkibiga ham kirgan umumturkiy etnonim. Abulg'ozir Baxodurxon «Shajarai turk» asarida nuguzlarni mo'g'ullar avlodi degan.

Qashqadaryo viloyati Koson, Shahrisabz tumanlarida **Nekuz** qishloqlari, Qoraqalpog'iston viloyati Amudaryo, Chimboy tumanlarida **Nukusovul** ovullari bor.

Nilquduq – zilol suvli quduq.

Nim – yarim, nisf, chala.

Nimhurt – og'irlik o'lchov birligi taxminan 1 kg.

Nimchi – yarimchi, hosilning yarmini yer egasiga berish sharti bilan ishlaydigan dehqon, nimkor. Xorazm viloyati Urganch tumanida **Nimchi** degan qishloq bor.

Nishab – bir tomonga qiya joy.

Nohiya (arabcha) – mamlakat, o'лка, viloyat, tevarak-atrof.

Noib – o'rinbosar, yordamchi.

Nor – bir o'rkachli erkak tuya; anor.

Norak – yosh erkak tog' echkisi, yosh taka.

Norin – oftobro'ya, kungay; kambar ensiz.

Norpo'st – anorning po'sti.

Nov, nova, novdon – soylik, pastlik, jilg'a ariq, kanal; *novadon* – usti yopilgan ariq. Qashqadaryo viloyati Yakkabog', Namangan viloyati Chortoq, Toshkent viloyati Yangiyo'l tumanlarida **Nov**, Andijon viloyati Marhamat, Bo'z, Buxoro viloyati Shafrikon, G'ijduvon tumanlarida **Novboshi** qishloqlari bor. Biroq **Navobod, Navbog'** kabi toponimlar bu jumlagi kirmaydi (nav – yangi), **novadon** – suv oqishi uchun qilingan yopiq o'zan, tarnov.

Novak – kamon o'qi.

Novakandoz – kamondan o'q otuvchi mergan.

Novdan – hovuz (Beshkent).

Novkat, novqat – yangi qishloq, yangi shahar.

Novur – tog' yon bag'ridagi tik soylik; novurda ko'pincha tepadan tushgan katta-kichik tosh parchalari *g'o'rum* (q.: *Qo'rum*) hosil qilgan bo'ladi (Jizzax viloyati Zomin tumani), toponim va mikrotoponimlar shaklida uchraydi, masalan, Surxondaryo viloyati Boysun tumanida **Qizilnovur**, Turkmanistonda Murg'ob va Tajan daryolari havzasida **Nobur** – toponimlari bor.

Nur – yorug'lik, shu'la, ziyo, yog'du. Prof. E.M.Murzayev aytganidek, bu arabcha so'z aslida geografik termin emas; lekin O'rta va Markaziy Osiyoda, Yaqin va O'rta Sharqning geografik nomenklaturasidan katta o'rin olgan. Masalan, Nurota toponimi asli **Nuri Buxoro** bo'lgan, chunki Samarqand yaqinida **Nuri Miyonkol** degan joy bor edi.

O'zbekistonda **Nurafshon, Nuriston, Nurchilar** kabi toponimlar keyingi davrlarda elektr tarmoqlarining avj olishi bilan paydo bo'lgan.

Nura – jar, o‘pirilib ketgan jarlik. «Yemirilmoq, o‘pirilmoq» ma’nosidagi *nuramoq* fe’lidan. Qashqadaryo viloyati Yakkabog‘, G‘uzor tumanlarida **Qo‘shnura**, **Oqnura** degan toponimlar qayd qilingan.

Nuri – go‘ng, o‘g‘it.

Nusrat – g‘alaba, zafar.

No‘kar – q.: *Navkar*.

No‘xat – dukkakli o‘simlik va doni.

No‘xatak – no‘xatzor; no‘xatga o‘xshaydigan yovvoyi o‘simlik.

Ob – suv, daryo, soy; joy nomlari tarkibida *op*, *ov*, *ou* shakllarida ham uchraydi. Yag‘nob tilida *ov* «suv», tojik va yagob tillarida *oba* «sel», «toshqin tog‘ suvi», urdu tilida *ab* «toshqin», Kopetdog‘da «issiq buloq suvi»; fors tilida *obdara* «tor dengiz qo‘ltig‘i», Tojikistonda «suv to‘lib qolgan dara», «tabiiy suv ombori»; shu tillarda *obgoh* «hovuz», «ko‘l», «suv ombori», *obband* «to‘g‘on», obbandan «suv ombori», shu so‘zdan toponimlar tarkibida uchraydigan yana qancha qo‘shimchalar yasalgan: *obod* «o‘zlashtirilgan suvli hudud», *obikor* – «sug‘orma dehqonchilik», *biyobon* «suvsiz cho‘l», *obiravon* «oqar suv», *obi rahmat* «rahmat yog‘diruvchi suv» (qor-yomg‘ir suvi), *ob raha* «suv yo‘li», «ariq», *duoba* «ikki suv qo‘shilgan joy»; Xorazmcha «ariq» ma’nodagi *yop* so‘zi ham asli *ob* so‘zidan kelib chiqqan.

Shu termindan va uning talaffuz shakllaridan tarkib topgan toponimlar bepoyon Osiyo qit’asining deyarli hamma hududlarida: Tojikiston, O‘zbekiston, Qirg‘iziston, Ozarbayjon, Turkmaniston, G‘arbiy Xitoy, Eron, Afg‘oniston, Hindiston, Sibir, hatto Rossiyaning Yevropa qismida ham ko‘plab uchraydi.

Ob ombor – suv ombori.

Oba – o‘tov, chayla; qishloq, q.: O‘ba.

Obdol – gadoy, qalandar (Andijon).

Obdon – «suvxona», «suv ombori», «sersuv joy». Suv inshooti, sardobaning kichikroq turi oam *obdon* deyilgan. Toshkent viloyati Piskent shahri yaqinida **Obdon** «sersuv» degan tog‘ bor.

Obduz (to‘g‘risi obduzd) – «suv o‘g‘risi» yashirincha yer tagidan suv olish.

Obgir – 1) hovuz, ko‘l; 2) botqoqlik: “Bu suvning atrofi tamom obgirdir” (“Boburnoma”, 107-b.).

Obgoh – ko‘l, suv ombori.

Objuvoz – suv bilan ishlab sholi oqlagan juvoz.

Obidida – aynan “ko‘z yoshi” – suvi tepadan tomchilab tushadigan buloq, *tomchi* ham deyiladi.

Obiferuza – tojikcha “zilol suv”.

Obikanda – ob kanda “suv o‘ygan, suv yorgan”.

Obiravon – oqar suv.

Obirahmat – rahmat yog‘diruvchi suv (yomg‘ir, qor suvi).

Obisiyoh – obi-siyo (h); q.: *Qorasuv*.

Obitorat – tahorat olishga yaroqli toza suv.

Obishir – tojikcha “sut suv” – oqish suv.

Obkan – suv kovlagan o‘yiq: “Bularning berk (mustahkam) yerlari *obkanlar* va jarlar bo‘ladur” (“Boburnoma”, 294-b.).

Obkand – qal‘a, qo‘rg‘on atrofida kovlanib suv to‘ldirilgan istehkom.

Obo – toshlar uyub qilingan belgi; q.: *Mo‘la, O‘ba*.

Obod – «o‘zlashtirilgan», «obodonlashtirilgan» ma‘nosidagi so‘z-affiks. Sovet hokimiyati yillarida bu grammatik qo‘shimchadan mafkuraviy niqob sifatida foydanildi: Respublikamizda *obod* unsuri 400 dan ortiq shahar-qishloq nomlari tarkibida takrorlanadigan bo‘ldi.

Aslida bunday nomlar XI–XIII asrlarda yashagan geograflarning asarlarida ham uchraydi. Masalan, XIII asr boshlarida Yoqut Hamaviy tomonidan yozilgan ko‘p jildli «Mu‘jam ul-buldon» asarida bunday deyilgan: «*obod* unsuri shaharlar, qishloqlar va rustoqlar (bir guruh qishloqlar) nomlari tarkibida uchraydi, masalan, Asadobod, Rustamobod, Husnobod deyilar; *Asad* odamning ismi, *obod* esa fors tilida aholi punkti nomidir, binobarin, bu nomning ma‘nosi «Asadning qishlog‘i» demakdir, bu so‘z ko‘p ishlatiladi; *obod* asli *ob* «so‘v» so‘zidan kelib chiqqan (suv bor – hayot bor).

Obombor – suv ombori.

Obraha – daryo o‘zani.

Obrez – suv yo‘li.

Obro‘d – suv quvuri, vodoprovod: “... qo‘rg‘ondin toshqori uluq ko‘l tushubtur, g‘olibokim (ko‘pincha) kam bo‘lur, ko‘l emas, obro‘dg‘a ko‘l suyi borur” (“Boburnoma”, 414-b.).

Obsabza – suv o‘ti.

Obtobochi, ovtobochi, oftobochi – xonning qo‘liga suv quyuvchi.

Obxona – 1) Buxoro xonligida zax va qorong‘i xona; 2) qamoqxona; 3) quduq yonidagi hovuz.

Obxo‘ra – suvloq.

Obshor – 1) suv serob joy; 2) sharshara: “Obshorg‘akim kech namoz peshin yetushtuk. Bir arg‘amchi baland qiyodin (qoyadan) bir tegirmon suyi shorulloq tushadur” (“Boburnoma”, 416-b.).

Odamtepa – shaklan odam gavdasiga o‘xshash tosh.

Odamtosh – odam gavdasiga o‘xshab ketadigan katta tosh, qoya.

Odina – haftaning beshinchi kuni, juma.

Odoq – biron narsaning past tomoni, etak tomoni, soy-daryoning quyi oqimi. G‘ijduvon tumanida **Odoq**, Vobkent tumanida **Odoqariq**, Qamashi tumanida **Odokjonboz** degan toponimlar bor. *Odoq, oyoq, etak* so‘zlari asli bir so‘zning fonetik shakllari. *Oyoq* so‘zining toponimiyada «etak»dan tashqari «idish-tovoq» ma‘nosi ham bor. Masalan, itga ovqat berish uchun yerni o‘yib yoki loydan yasalgan chuqurcha *itoyoq* deyiladi. Tojikistondagi Jergetol vodiysidagi qirg‘izlar o‘ta badavlat, idish-tovoqlari ham tilladan bo‘lgan boylarni *qiziloyoq* deyishadi (qizil – oltin, tilla). **Qiziloyoq** degan toponim ham bor.

Oftobro‘y, oftobro‘ya – oftobga, ko‘proq janubga qaragan yon bag‘ir; o‘zbekchasi *kungay*, oftob kam tushadigan, shimolga qaragan tomon esa soyaruy, o‘zbekchasi *teskay* (terskay).

Qashqadaryo viloyati Koson tumanida **Oftobro‘y**, Kitob tumanida **Oftobro‘ya** qishloqlari, Dehqonobod tumanida **Terskay** qishlog‘i bor. Qishda oftob ko‘p tushadigan joy *kunchuvoq* (Janubiy Qozog‘iston o‘zbek shevalarida *kunshuvoq*) yoki *oftobchuvoq* (qisqartirilgan holda *chuvoq*) deyiladi.

Ohak – ohaktoshni pishirishda hosil bo‘lgan oq modda.

Ohakchi – ohak tayyorlaydigan usta; Farg‘ona viloyati Bag‘dod tumanida **Ohakchi** qishlog‘i bor.

Ohaklik – ohaktoshli tog‘ (“og‘alik” shaklida ham uchraydi).

Ohangar – temirchi, ohangaron – temirchilar.

Ol, olu – 1) qizil alvon; 2) rangli (“meva” ma’nosida): olvoli, olcha, olxo‘ri, shaftoli (tojikcha safedi oli).

Ola – oq-qora, ola-bula tusli.

Olabug‘a, olabuqa – baliq turi.

Olatov, Olatog‘ – qorli baland tog‘. Asli *ola* rang ma’nosida emas, balkim ulug‘ (ulu) so‘zining fonetik varianti bo‘lib, «yuksak», «baland» demakdir. Mo‘g‘ul tilida *ola* «tog‘».

Olacha – yo‘l-yo‘l mato.

Olachabof – olacha to‘quvchi kosib.

Olachiq – kapa, chayla.

Oliq, oluq – tortiq, hokimlarga berilgan sovg‘a.

Olish, alish – ariq yoki soyning suv chiqarish uchun to‘silgan joyi, suv taqsimlagich, quloq, dahana. Namangan viloyati Pop tumanida **Olish**, Farg‘ona viloyati Toshloq tumanida **Ucholish** qishloqlari, Isfayramsoy-Shohimardonsoy suv sistemasining **Besholish** tarmog‘i bor.

Olishboshi – katta ariqdan suv oladigan tarmoqning bosh qismi.

Olloh (arabcha al illah “ibodat qilgulik”) – xudo, tangri, parvardigor. Q.: *Alloh*.

Olma – daraxt va mevasi.

Olmaliq – olma daraxti ko‘p joy, olmali.

Olmaz – ravish olmaydigan, tuta bilmaydigan (masalan, qusholmas – ovchi qush ham ololmaydigan).

Olmurut – nok.

Olot – arlot qabilasining talaffuz shakli. Buxoro viloyatidagi **Olot** shahri nomi shundan.

Olotxona – 1) olot (birligi *olat*) “asbob”, “qurol-yarog” saqlanadigan ombor; 2) arlot qabilasi vakillari yashaydigan qishloq.

Olovxona – budda ibodatxonasi o‘rnida paydo bo‘lgan ibodatxona. Islom qabul qilingan dastlabki paytlarda ham olovxonalarda odamlar sig‘inishgan. Islom avj olgandan keyin olovxona o‘rniga masjid qurilgan va olovxona ham deyilgan.

Oloychi – oloy tog‘laridan (vodiysidan) kelgan, oloylik.

Olcha – daraxt va mevasi.

Olchazor – olcha bog‘i.

Olchin (alchin) – 1) bir qancha turkiy xalqlar, jumladan qozoqlar, tatarlar, no‘g‘aylar, o‘zbeklar (qovchin, qatag‘on) qabilalari tarkibiga kirgan qabila ittifoqi. Olchin o‘zbeklar Buxoro vohasida, Qashqadaryo viloyatining hozirgi Kasbi tumanida yashaganlar va alimuli, boyuli, jetiuruv urug‘lariga, ularning har biri, o‘z navbatida, 6 ta urug‘ga (qora soqol, qora kesak, durtqara, kete, chumuqay, chekli); boyuli 12 urug‘ga (aday, alacha, boybaqti, maskar, berch, isentemir); jetiuru 7 urug‘ga (tabin, tama, kerderi, jag‘albayli, kerayit, teleu, ramadan) bo‘lingan. (*O‘zbek Sovet Ensiklopediyasi, t. 8, b.234*).

Namangan viloyati To‘rao‘rg‘on, Samarqand viloyati Kattaqo‘rg‘on, Payariq, Narpay, Xatirchi, Navoiy viloyati Navbahor, Navoiy, Xorazm viloyati Gurlan, Farg‘ona viloyati Bag‘dod tumanlarida **Olchin**, Xorazm viloyati Bog‘ot tumanida **Olchinsolma**, Samarqand viloyati Oqdaryo tumanida **Olchintepa** qishloqlari bor;

2) O‘rta Osiyoda amal qilgan o‘lchov birligi taxminan 60 sm bo‘lgan.

Olqor, alqor – yovvoyi tog‘ qo‘yi, arxar.

Onhazrat – Hazrati oliylari.

Orasoy – tog‘lar orasidagi soy. Samarqand va Buxoro viloyatlari hududida **Orasoy** degan tekislik bor.

Orol – atrofi suv bilan o‘ralgan quruqlik.

Orqa – ko‘pchilik turkiy xalqlarda “shimol”, ba’zan qibla tomonning teskarisi.

Oq – qor, paxta rangdagi; qavm nomi, etnonim.

Oqar, og‘ar, og‘or – 1) oqadigan (oqar suv); 2) urug‘ nomi, etnonim.

Oqbosh – boshi, kallasi oq; oq gullaydigan o‘t; urug‘ nomi, etnonim.

Oqbuloq – oqar buloq, suvi ko‘p buloq.

Oqbo'yra, oqbuyra – o'zbek qipchoqlarning urug'i. Qozoqlarning arg'in, nayman, suan qabilalarida oqbo'ra (aqbura), qirg'izlarning adigine qabilasida *oqbuura* (*akbuura*) urug'lar bo'lgan. Oqdaryo tumanida *Oqbuyra*, Tomdi tumanida *Oqbura* oykonimlari qayd qilingan. Shu bilan birga, o'zbeklarning qo'ng'iro't qabilasining bir urug'i, shuningdek, qozoqlarning jetiru va boyuli qabilalarining bir urug'i *qorabura* (qorabuvra, korabuyra) deb atalgan.

Qorabug'ra (Qorabuvra) degan toponimlar bor: *Buvra* – *bugra* – bura erkak tuya, totem – urug'ning muqaddas jonivori.

Oqdaryo – baland tog'dan keladigan daryo; eski o'zandan oqib turgan daryo, kanaldan, yangi ariqdan oqqan daryo – *qora daryo*.

Oqdantuqqan – oq urug'idan tarqalgan (etnik guruh nomi), etnonim.

Oqechki – echki urug'ining bir tarmog'i, etnonim.

Oqlar – turkmanlarning ersari qabilasida *oqlar* (aqlar) degan urug' bo'lgan. Surxondaryo viloyati Denov tumanida **Oqlar** (Yuqori Oqlar, Past Oqlar) degan qishloq bor. Umuman *oq* (oqcha), *qora* (qoracha) toponimlar tarkibida ko'pincha etnonim shaklida uchraydi.

Oqmachit – XVIII–XIX asrlarda Buxoro xonligida qurilgan machit. *Oq* so'zi xonlikka qarashli ekanligiga, hajmi kattaligiga ishora; Samarqand viloyati Urgut, Samarqand, Navoiy viloyati Qiziltepa, Farg'ona viloyati O'zbekiston tumanlarida **Oqmachit** degan qishloqlar bor.

Oqova – hovuz, ekinzorga bir tomondan kirib ikkinchi tomondan chiqib ketadigan suv, partov suv.

Oqpichoq – urug' nomi, etnonim (asli oqqipchoq).

Oqqovoq – 1) oq jinslardan tuzilgan tik qirg'oq; 2) urug', etnonim.

Oqqula (*haqqulloh* – “haqi olloh”) “Xudoning haqqi” – ko'pincha xirmondan xo'ja-eshonlarga, domla-imomlarga to'lanadigan soliq. Beva-bechoralarga kapsan berilgan.

Oqqum – o'simliksiz ko'chib yuradigan qum, asli oqar qum, oqma qum “ko'chma qum”.

Oqquv – q.: *Quv*.

Oqqush – q.: *Quv*.

Oqqo'yli – qabila nomi (qoraqo'yli qabilasi ham bo'lgan).

Oqsaroy – 1) oq koshona; 2) saroy qabilasining bir tarmogʻi (koʻksaroy urugʻi ham bor).

Oqsoch – sochi oqargan; xizmatkor ayol, choʻri; qorli togʻ.

Oqsoqol – moʻysafid, keksa kishi; mahalla yoki qishloq hokimi.

Oqsuv – muz tagidan oqib chiqadigan joʻshqin togʻ suvi; suv tarkibida muz va oqish togʻ jinslarining zarralari va oqish togʻ jinslari tufayli, koʻpirib oqqanidan bunday suv oqish koʻrinadi. Baʼzan oʻz oʻzanida oqadigan suv *oqsuv* yoki *oqdaryo*, kanal qazib oqizilgan suv *qora suv* yoki *qora daryo* deyiladi. Oqsuv *oqar suv* demakdir, degan fikr ham bor (q.: *Qorasuv*).

Oqtepa – 1) oqish togʻ jinslaridan tarkib topgan tepalik; 2) qadimda hokimlar yashagan imoratlar xarobasi (asli oqtoʻp, oqtoʻpa, oqtoʻbi, oqlar toʻpi maʼnosidadir).

Oqtosh – kvars, dala shpati kabi oqish togʻ jinslari, shunday jinslardan tarkib topgan togʻ, qoya.

Oqtoʻnli – qangli qabilasining bir urugʻi *oqtoʻnli*, qoʻngʻirot qabilasining bir urugʻi *oqtoʻnni* deb atalgan; bu urugʻ qirgʻizlarda ham bor – saribagʻish qabilasining oqtoʻndu (*Aqtoʻnduu*) degan urugʻi boʻlgan. Qoʻngʻirot va qangli qabilalarining *qoratoʻnli urugʻi* ham maʼlum.

Bundan tashqari **Oqtoʻnli (ota)** degan boy avliyo (tojikchasi **Safedpush**), **Koʻktoʻnli** (ota) degan kambagʻal avliyo (tojikchasi **Kabudpoʻsh**) ham maʼlum.

Andijon viloyati Asaka, Qashqadaryo viloyati Gʻuzor, Chiroqchi tumanlarida **Oqtoʻnli** qishloqlari bor.

Oquyluk – mamlakatdan surib chiqarilish, surgun qilinish.

Oq-yer – boʻz yerdan farq qilib ekin ekib kelingan yer; suv chiqmaydigan boʻz yer (Xorazm); oliq-soliqdan ozod yer.

Oq yogʻin – uzluksiz yomgʻir (Toshkent); oftob chiqib turganda yogʻadigan yomgʻir.

Oq uy – 1) oq kigizdan qilingan oʻtov; shohona oʻtov. Qirgʻizlarning munduz qabilasi tarkibida *oq uyli* urugʻi qayd qilingan. 2) choʻlliklarning, oqsuyak sahro-nishinlarning oʻtovi (chodiri); Oʻrta Osiyo koʻchmanchilarining olachigʻi (Alisher Navoiy).

Oqcha – 1) oq tUSDagi; oqsoy ba'zan oqcha deyiladi; 2) oq urug'i vakillari yashaydigan qishloq; q.: *Axcha*.

Oqchelak – chelak urug'ining bir tarmog'i (qirg'izlarning bugu qabilasining bir urug'i ham *chelek* deb atalgan, Sarichelak ko'li shu etnonimdan nom olgan bo'lsa kerak). Payariq tumanidagi **Oqchelak** oykonimi chelak urug'ining boshqa tarmoqlari bo'lganini ko'rsatadi.

Oqshoq – oqishoq – guruchning har qanday donning maydasi; oqshox – biron qabila – urug'ning tarmog'i, shoxobchasi.

Os, as – qadimiy xalq nomi, etnonim.

Osiyo – tegirmon.

Osmaquvur – q.: *Akveduk*.

Osmon – samo, ko'k.

Ostona – bo'sag'a, uyga kiraverish.

Ota – 1) farzandli er kishi, muqaddas joy, aziz-avliyolarning qadam joylari nomlari tarkibida keladigan so'z; 2) urug'-aymoq tarmog'i (masalan, olti ota); 3) orol (turklarda ada).

Otaliq – ijtimoiy termin; 1) Xiva xonligida eng obro'li kishi, biy. Xorazmda **Gadoyotaliq, Do'smonotaliq, Tangriotaliq, Eshniyozotaliq** kabi qishloqlar bo'lgan; 2) Buxoro xonligida «ota kabi aziz kishi», xonlikdagi eng katta amal – vazir. *Otaliq* Buxoro xonligi hayotida XVII–XVIII asrlarda ayniqsa katta rol o'ynagan va xonlarning (amirlar)ning tayanchi hisoblangan. Xon davlatni boshqarishda otaliq maslahatlari bilan ish ko'rgan. Otaliq mamlakatda sug'orish va qurilish ishlariga ham boshchilik qilgan. (*A.A.Семёнов. Бухарский трактат о чинах и званиях и об обязанностях носителей их в средневековой Бухаре*//СВ, В, 1948, s.140).

Otar, o'tar – yaylovdagi qo'ylarning yirik to'dasi. Bir qo'ton qo'y.

Otarchi – to'y-bazmlarda ashula aytadigan artist.

Otashkada (otash+kada-uy) – q.: *Otashxona*.

Otashxona – olovga sig'inilgan uy. Q.: *Olovxona*.

Otonoq – har yer-har yerda kichik-kichik do'ngchalari bo'lgan tekislik (Xorazmda).

Otquduq – suvi ot yordamida tortib olingan quduq.

Otquduq – ot yordamida suv tortib olinadigan quduq.

Otquloq – uzun bargli ko‘p yillik yovvoyi o‘t, mayda turi qo‘ziquloq – shovul deyilar.

Otchopar – otlarni minib ko‘pkari (uloq) chopish musobaqasi o‘tkazish uchun qulay tekis maydon. Ba’zi joylarda *uloqchopqich* yoki *ko‘pkarichopqich* deyiladi. Mikrotoponimlar shaklida ko‘p uchraydi. Andijon viloyati Andijon, Navoiy viloyati Navbahor, Xorazm viloyati To‘rtko‘l tumanlarida **Otchopar**, Qoraqalpog‘iston viloyati Taxtako‘pir tumanida **Otshabar** degan ovullar bor.

Ovdan, ovdon – q.: *Obdon*.

Ovgir, obgir – suv olinadigan joy; hovuz, botqoqlik.

Ovloq – ov qilinadigan jonivorlar ko‘p joy; markazdan uzoq, chet joy. Mikrotoponimlar hosil qilgan: *ovloq* va *qushloq* – darranda va parranda ovlanadigan joy: “Xo‘jandning ovlog‘i va qishlog‘i bisyor yaxshidur” (“Boburnoma”, 62-b.).

Ovul – “qishloq” va boshqa ma’nolarda Kichik Osiyodan Tinch okeanigacha *avul*, *aul*, *avo‘l*, *ayil* kabi fonetik variantlarda uchraydigan termin. Xronologik jihatdan *qishloq* so‘zidan oldin paydo bo‘lgan – qishloq termini XV–XVI asrlarda kelgan ko‘chmanchi o‘zbeklarning o‘troqlashishi (qishlov – «qishlanadigan joy») oqibati bo‘lsa, *ovul* ko‘proq *ayil* shaklida «o‘tov», «bir to‘p o‘tov» ma’nosida ancha oldin mavjud bo‘lgan. O‘zbekistonda *ovul* so‘zidan tarkib topgan o‘zbek qishloqlari ko‘p; Janubiy O‘zbekistonda *ovul* so‘zi «qishloq», «kichikroq qishloq» ma’nosida hamon ishlatiladi. «Molxona, «qo‘ra» ma’nosidagi *og‘il* so‘zi ham genetik jihatdan *ovul* so‘zi bilan ma’nodosh.

Ovg‘a – dovonga ko‘tariladigan tik yo‘l, q.: *Aqba*.

Oxun, oxund – o‘qimishli kishi, mulla, domla.

Oxur – uy-hayvonlariga yem-xashak berish uchun yashik tarzida qilingan chuqur.

Oy – samoviy jism, yerning yo‘ldoshi; vaqt o‘lchov birligi (28 – 31 kun).

Oybek – o‘zbek urug‘laridan biri, qirg‘izlarning adigine qabilasining bir urug‘i. Chinoz tumanida **Oybek**, **Bulungur tumanida Oybekto‘p** qishloqlari bor; Surxondaryodagi To‘polondaryoning bir irmog‘i Oybeksuv deb ataladi. Afg‘onistonda **Aybak** degan shahar bor. *Aybaki charm* shu shahardan keltirilgan bo‘lsa kerak (aybaki maxsi).

Oydin – yuzasi toza ochiq suv, ko‘l. Toshkent viloyati Chinoz tumanida, Xorazm viloyati Xonqa tumanida **Oydin** qishloqlari bor.

Oyim – oqsuyak ayol. Andijon viloyati Jalolquduq tumanida, Farg‘ona viloyati O‘zbekiston, Buvayda tumanlarida **Oyim** qishloqlari bor.

Oyimcha – yosh oyim, Farg‘ona viloyati Oxunboboyev(?) tumanida **Oyimcha** qishlog‘i bor; q.: *Oyim*.

Oyinli, oyinni – qo‘ng‘irot qabilasining bir bo‘limi. Etnonimga oy so‘zi asos qilib olingan; urug‘ tamg‘asi yarim oy – hilol (o‘roq) shaklida bo‘lgan ekan. Surxondaryo viloyati Sherobod, Termiz, Jarqo‘rg‘on tumanlarida **Oyinni, Oyinniariq, Oyinnishox** toponimlari uchraydi.

Oyna – yassi shishi; deraza; yaltiroq.

Oynatosh – oftob tekkanda oynaga o‘xshab yaltiraydigan tosh.

Oyoq – kosa, idish; oxir, odoq, etak. Xorazm viloyati Qo‘shko‘pir tumanida **Oyoq**, Urganch tumanida **Oyoqbog‘** qishloqlari bor.

Oyoqchi – idish-tovoq yasaydigan usta.

Oyqor – “yoz boshida ham yangi oy shaklida qor yotadigan tog‘” deb izohlashadi. Aslida **Oyqor, Chimqor, Shovqor** toponimlari tarkibidagi *qor (qar)* formanti sug‘dcha “g‘ar” so‘zidan.

Oytamg‘ali – do‘rmon, qipchoq, qurama, qo‘ng‘irot kabi o‘zbek qabilalari tarkibiga kirgan urug‘. Tamg‘asi yangi oy (hilol) shaklida bo‘lgani uchun shunday atalgan.

Samarqand viloyati Narpay, Payariq, Oqdaryo, Go‘zalkent, Jizzax viloyati Forish, Toshkent viloyati Oqqo‘rg‘on tumanlarida **Oytamg‘ali** qishloqlari bor.

Ozod – erkin, hur. Andijon viloyati Asaka tumanida, Namangan viloyati Uchqo‘rg‘on tumanida **Ozod** qishloqlari bor.

Og‘aliq – xon maslahatchisi, shahar begi bilan aholi o‘rtasidagi munosabatlarda vositachilik qilgan mansabdor shaxs unvoni. Andijon viloyati Asaka, Samarqand viloyati Samarqand tumanlarida **Og‘aliq** degan qishloq, Qarshi shahrida **Og‘aliq guzari** bor. Biroq Samarqand shahri yaqinidagi **Og‘aliq** asli **Ohaklik** bo‘lgan. Amir Temur zamonida bu yerdan Samarqand shahrida jome masjid qurish uchun ohaktoshlar keltirilgan.

Farg‘ona vodiysida *og‘alik* degan urug‘ ham bo‘lgan.

Og‘ar, oqar, og‘or – 1) oqadigan suv, oqar suv; 2) urug‘ nomi.

Og‘il – molxona, og‘ilxona; tojik tilida qishda qo‘y podasi qishlaydigan qo‘ton. Turli turkiy tillarda *agal, avil, avul* kabi fonetik shakllarda «ovul», «uy», «hovli», «turar joy» kabi ma’nolarni anglatadi (yana q.: *Ovul*).

Og‘iz – daraning boshi, kiraverishi.

Og‘och – o‘lchov birligi (8–10 km); Qadimiy turk tilida va bir qancha hozirgi turkiy tillarda daraxt, o‘rmon. Bu so‘z 30-yillargacha o‘zbek tilida ham shu ma’noda iste’molda bo‘lgan: «xon shunday og‘ochki, qon bilan ko‘karur» (Fitrat). Keyinchalik turkiy *og‘och* (*yog‘och*) o‘rnini forschatojikcha *daraxt* so‘zi olgan. Og‘och (ag‘ach) so‘zi «daraxt», «o‘rmon» ma’nosida deyarli barcha turkiy xalqlar yashaydigan hududlarda toponimlar tarkibida uchraydi. Bu holatni O‘zbekistonda ham ko‘rish mumkin: **Uchog‘och, Beshog‘och, Qo‘shog‘och**. Shu bilan birga *beshog‘och* degan qavm ham bo‘lgan. Toshkentdagi **Beshog‘och** toponimini **Beshyog‘och** deyish tarixiy voqealikka zid; Beshog‘ochliklar o‘z mahallasini **Bechog‘osh** deb talaffuz qilardilar.

Oshdi – oshib tushdi, oshib o‘tdi (tog‘ oshdi dovoni).

Oshiq – xushtor, shaydo, maftun.

Oshuv – dovon, tog‘ qirrasining o‘tish qiyin bo‘lgan pastroq joyi.

Ochamayli (Achamayli) – yuz urug‘ining bir bo‘lagi. Ho‘kiz yoki qo‘tosga uriladigan yoki bolalar minishi uchun mo‘ljallangan egar **ochamay** deyilgan. Demak, bu urug‘ning tamg‘asi egar shaklida bo‘lgan. Etnograf N.A.Aristov ochamayli urug‘i och (ach) degan qadimgi qabila nomi bilan atalgan bo‘lsa kerak, deb taxmin qilgan (*O‘zbek Sovet ensiklopediyasi, t.8, 1978, b.329*). Toshkent viloyati Bekobod tumanida, Qashqadaryo viloyati Kitob tumanida **Ochamayli** degan qishloqlar bor.

Ochgaza – tog‘ qirrasining pastroq joyi; to‘q gaza-tog‘ qirrasining baland ko‘tarilgan bo‘rtik joyi; q.: *Gaza*.

Padar – ota.

Padarkush – o‘z otasini o‘ldirgan qotil.

Palapon – pati va qanoti chiqmagan parranda bolasi, jish.

Palaxmon – tosh otish uchun ishlatilgan ibtidoiy qurol.

Palang – yo‘lbars.

Pamuq – paxta.

Panji – 1) besh yoshli qo‘y; 2) oilada beshinchi tug‘ilgan bola.

Panjob – besh suv, besh ariq, besh daryo.

Paqir – 1) chelak; 2) mis (baqir).

Parida (tojikcha) – odam yiqilib (uchib) tushishi mumkin bo‘lgan qoya (tojikcha paridan – uchmoq, sakramoq; parranda – “uchqich”), q.: *Uchma*.

Parixon – pari va boshqa ins-jinslarni haydaydigan duoxon.

Parpasha – yupqa, pishiq mato.

Parpashabof – parpasha to‘quvchi.

Parpi – tarkibida bir turli alkaloidlar bo‘lgan dorivor o‘t o‘simlik; *parpitosh* degan mineral (tosh) ham bor. Bular jismonan nogiron bo‘lgan (parpi kasalligiga yo‘liqqan) kishilar uchun davo hisoblangan. Bunday kasallarni tuzatadigan avliyoning qadamjosi **Parpiota** deyilgan.

Jizzax viloyati Zomin tumanidagi Uvol qishlog‘ida **Parpiota** degan teshiktosh, **Parpioyim** degan muqaddas joy, Toshkent viloyati Yuqori Chirchiq tumanida **Parpisoy** degan qishloq bor.

Partov – oldinlari ekin ekilib, keyin qarovsiz qolgan yer.

Partovchi – Partov yerni ishga solgan dehqon.

Parvona – xizmatchi, yugurdak (xonliklarda).

Parchabof – zar ip aralash ipak mato to‘qigan hunarmand.

Parcha tog‘ – yetim tog‘, ayrim turgan kichikroq tog‘: “... yo‘ning rost tarafida (ro‘parasida) parcha tog‘ tushubtur” (“Boburnoma”, 206- b.).

Pasra – q.: *Posira*.

Past – pakana, pastak; quyi etak. Samarqand viloyati Urgut tumanida **Pastguzar** degan qishloq bor.

Pastki – quyidagi, etakdagi. **Pastkiovul**, **Pastkiqishloq** degan qishloqlar bor.

Patta – 1) bilet, chek, guvohnoma; 2) butasimon o‘simlik.

Paxsa – pishirilgan loydan zichlab qurilgan devor.

Paxta – g‘o‘za o‘simligining momig‘i; g‘o‘za o‘simligining nomi.

Paxtakor – paxta yetishtiruvchi dehqon.

Paxtazor – g‘o‘za ekilgan joy.

Paxtachi – paxtakor dehqon.

Paykal – sug‘oriladigan ayrim ekin maydoni, pol, chek. Bu so‘z turkiy *pay* («bir qism, ulush») va forsha-tojikcha *kol* («kanal») unsurlaridan iborat. *Kol* so‘zi, o‘z navbatida, forsha «kavlamog‘», «qazimog‘» fe‘lidan kelib chiqqan bo‘lib, dastlabki ma‘nosi «xandak».

Ilk o‘rta asrlarda ariq qulog‘iga o‘rnatilgan yog‘och kundaning ko‘zday teshigidan bir kecha-kunduzda o‘tadigan suv bir *paykal* hisoblangan.

Demak, *paykal* dastlab suv o‘lchov miqdori bo‘lgan. Keyingi asrlarda *paykal* sath o‘lchov miqdoriga aylangan. Masalan, Qashqadaryo viloyatida 50 tanob yoki 12,5 gektar yer bir paykal, Shimoliy Afg‘onistonda Fayzobod shahri atroflarida 400 tanob yer, Mozori Sharif tegrallarida 65 gektar yer bir paykalga teng bo‘lgan.

Ba‘zi bir ma‘lumotlarga qaraganda bir kecha-kunduzda sarf bo‘ladigan suv va sug‘oriladigan yer *paykal* hisoblangan.

Bir xil yerlarda *paykal* deganda muayyan ariqdan suv ichadigan chek yerlar tushunilgan. O‘rta Osiyoning bir qancha hududlarida yerni shirkat bo‘lib ishlatish *paykal* deb atalgan. XX asrga kelganda boylarning paykal yerlari ularning xususiy mulki bo‘lib qolgan.

Buxoro viloyati Qorako‘l tumanida **Nimpaykal**, Eronda **O‘npaykal** degan toponimlar bor. Mutaxassislar paykal so‘zi turkiy *pay* (qism, ulush) va tojikcha *kol* (xandak) so‘zlaridan tarkib topgan deyдилar (A.B.Вилданова, O.D.Chehovich. “Об общинном водопользовании, обозначаемом термином пайкал”. “Народы Азии и Африки”. 1965, №1, с 110-112; S. Korayev. “Geografik nomlar, 1970, b.87).

Payg‘ambar – ilohiy vakil, nabi, rasul.

Payshanba – haftaning to‘rtinchi kuni. Payshanba kuni bozor bo‘ladigan qishloq **Payshanba** deb atalgan (Samarqand viloyati Kattaqo‘rg‘on tumanida payshanba degan qishloq bor).

Pashsha – zararkunanda.

Pashshaxona – pashsha ko‘p joy; pashshadan saqlanish uchun tutiladigan chodir.

Pedana – yalpiz; q.: *Pudina*.

Pesh – narsaning old tomoni, labi, cheti.

Peshku – tog‘ning, tepalikning old tomoni.

Pechak – chirmovuq.

Pir – kekxa, qari; diniy masxab boshlig‘i; biror kasbning homiysi.

Pista – past bo‘yli daraxt va mevasi. **Pistalitog‘**, **Pistamozor** degan joylar bor.

Pitov – boshi berk, o‘tish qiyin dara, soylik; q.: *Bitov*. Surxondaryo viloyati Boysun tumanida **Pitov** qishlog‘i bor.

Pishta – jo‘yak (Xorazm).

Pichan – o‘rib quritilgan o‘t, xashak.

Pichanzor – pichanbop o‘tlar o‘sgan maydon, o‘tzor.

Pichoq – tig‘li ro‘zg‘or asbobi.

Pichoqchi – pichoqsoz usta.

Pichoqchilik – pichoqchilar yashaydigan ko‘cha; pichoqchilar rastasi.

Pol – atrofiga marzalar olingan ekin maydoni.

Poliz – qovun, bodring kabi poliz ekinlar ekilgan joy.

Polizchi – poliz ekinlari ekuvchi dehqon.

Polud – kamar, kichik g‘or.

Polvon – 1) baquvvat kishi, bahodir, pahlavon; 2) katta, ulkan. Namangan viloyati Norin tumanida, Andijon viloyati Baliqchi tumanida Polvonko‘l degan qishloqlar bor; 3) polvontosh uncha-muncha odam o‘rnidan siljita olmaydigan xarsang. Andijon viloyati Marhamat, Farg‘ona viloyati O‘zbekiston tumanlarida Polvontosh qishloqlari bor.

Ponsad – xonlik davridagi lavozim, asli **ponsadboshi** – 500 askarga boshliq bo‘lgan mansabdor. Qo‘qon xonligida – qo‘mondon, polk (dasta) komandiri (tojikcha panjsad – besh yuz) (*A.Л.Троутская. Каталог архива кокандских ханов. XIX века. –М., 1968*). Buvayda, Marhamat tumanlarida **Ponsot** (Ponsad) degan qishloqlar bor.

Pop – arabcha *bob* so‘zining o‘zgargan shakli; bob Turkistonda Islom dinining tarqalishiga katta hissa qo‘shgan shaxs.

Porso – pok, xudojo‘y.

Posira – katta yer egalari tomonidan batraklarga vaqtincha foydalanish uchun berilgan yer. Toshkent shahrining **Shayxontohur** dahasidagi mahallalardan birining mavzesi (shahar tashqarisidagi dala bog‘i) **Posira** deb atalgan. Qashqadaryo viloyati Yakkabog‘ tumanida **Posira** degan qishloq bor. Posira – tomorqa.

Poy – oyoq yetgan joy, iz (poyi Duldul – Alining Duldul otining izi, oyog‘i yetgan joy).

Poynab – q.: *Poynov*.

Poynop – partov suv (Qashqadaryo).

Poynov – ariq, hovuz kabi suv obyektlarining suv oqib chiqadigan tomoni, etagi.

Poyob – daryo suvining sayozroq joyi: “Ot o‘zdurub ul yuzdagilarning muqobalasida (ro‘parasida) bir o‘q otimi yerda *poyobqa* chiqildi, suv otning qaptolida bo‘lg‘ay edi (otning beliga yetar edi)”. (“Boburnoma”, 209-b.).

Poyon – joy, masofa va yo‘lning oxiri, etagi. Samarqand viloyati Samarqand tumanida **Poyon** qishlog‘i bor.

Poytug‘ – tug‘-bayroq tikilgan joy, fotix g‘alaba qilgan joy. Andijon viloyati Izboskan tumanida **Poytug‘** qishlog‘ini eslang.

Poza (tojikcha) – omochning cho‘yan tishi, pozagari-omoch tishi ishlash kasbi.

Pozagari – omoch tishi ishlash kasbi.

Pozagaron – omoch tishi yasaydigan ustalar yashaydigan joy yoki uni sotadigan rasta.

Pochcha – hurmatli, muqaddas.

Pudina – yalpiz (shevalarda). Qashqadaryo viloyati Koson tumanida **Pudana** degan qishloq bor.

Pul – 1) aqcha, mablag‘; 2) ko‘prik. Samarqand viloyati Samarqand tumanida **Pulimug‘ob**, Surxondaryo viloyati Boysun tumanida **Pulihokim** degan qishloqlar bor.

Puchug‘oy – urug‘ nomi, etnonim. Andijon viloyati Baliqchi tumanida, Sirdaryo viloyati Yangiyer tumanida, Farg‘ona viloyati Uchko‘prik tumanida **Puchug‘oy** qishloqlari bor.

Pushta – yon bag‘ir, tepalik, tog‘, qir, ko‘tarma, uyum, to‘plam; ikki jo‘yak orasida qoldirilgan bo‘shliq. E.M.Murzayev Tojikistondagi **Safedpushta**, **Surxpushta** tog‘larini, Ozarbayjondagi **Pushtatala** toponimini tilga oladi; bu termin *pushta* (pushte) shaklida Eronda ayniqsa, ko‘p toponimlar hosil qilgan (Мурзаев. Словарь народных географических терминов. 1984, с. 470). “Har qo‘lda va har pushtada kentlar yasab o‘lturubturlar” (“Boburnoma”, 294-b.). “... Pushtadin ilgarigi tepa ustiga chiqtim” (“Boburnoma”, 184-b.). Demak, pushta tepalikdan ko‘ra pastroq bo‘lgan.

Po‘latchi – urug‘ nomi, etnonim.

Po‘loti – urug‘ nomi, etnonim.

Po‘rtana – dengizda ro‘y beradigan kuchli (halokatli) dovul, kuchli girdob shamoli.

Qabila – nasl-nasabi jihatidan bir xil bo‘lgan kishilar toifasi.

Qabr – go‘r, mozor.

Qabriston – o‘lik dafn qilinadigan joy; go‘riston, go‘rxona, mozoriston, joyxona, mozor.

Qadamjo, qadamjoy – aziz-avliyolarning qadami yetgan, mo‘jizali muqaddas joy, ziyoratgoh.

Qadim – uzoq o‘tmish, qadimgi zamon, qadimiy ko‘hna.

Qadoq – 400 grammcha keladigan og‘irlik o‘lchovi; qabila nomi, etnonim (qadaq).

Qalayi – yumshoq oq rangli metall.

Qala – shahar (Xorazm).

Qalam – yozuv asbobi.

Qalami – qo‘lda to‘qilgan dag‘al mato.

Qalampir – garmdori.

Qalluq – qarluq qabilasining talaffuz shakllaridan biri.

Qalmiqlar, qalmoqlar (q.) – qabila nomining talaffuz shakllaridan.

Qalmoq (1) – (qalmoqlar) ko‘chmanchi o‘zbeklardan oldin ham Movarounnahrda yashagan va turkiylashgan mo‘g‘ul qabilalarining avlodlari bo‘lsa kerak. Muhammad Solihning “Shayboniynoma” si (*Toshkent, 1989*)da aytilishicha, qalmoqlar Shayboniynoma qarshi Buxoro hokimi Boqitarxon tomonida turib jang qilgan.

Qalmoq so‘zi turkiy “qolmoq” fe‘lidan olingan, islom dinini qabul qilmasdan majusiylar holida qolgan o‘yrotlarni anglatgan, deyilar edi. V.P. Darbakova *qalmoq* so‘zi mo‘g‘ulcha “duragay”, “aralash”, “qurama” degan ma‘nodagi *xalmiq* so‘zidan kelib chiqqanligini aniqladi (*В.П.Дарбакова. К этимологии этнонима калмык – сб. “Этнонимы”, М., 1970, s.265-268*). Haqiqatan ham aslida o‘yrotlardan ajralib chiqqan qalmoq urug‘i juda ko‘p urug‘-qabilalar aralashmasidan iborat bo‘lgan.

Qalmoq (2) – o‘zbeklar tarkibidagi qabilalardan biri. Bu qabiladan mashhur kishilar yetishib chiqqan. Qalmoq so‘zini “islom diniga kirmay qolgan ma‘nosida deyishar edi. Keyingi tadqiqotlar bu so‘zning qalmoq (to‘g‘risi qalmiq) tilidagi *xalmiq*”, ya‘ni “duragay” “qurama” so‘zidan kelib chiqqanini aniqlashdi. Buxoro viloyati Shofirkon tumanida **Qalmoqon** degan qishloq bor.

Qaloq – tosh devor, to‘siq.

Qalpoq – bosh kiyim.

Qal’a (forscha *qaloq* so‘zining arabchada o‘zgargan shakli) – Atlantika okeani sohillaridan Hindiston yarim oroligacha – Yevropa, Afrika va Osiyoning katta qismlarida «istehkom», «qasr», «qalin va baland devor hamda xandaklar kabi mudofaa vositalari bilan mustahkamlangan joy», «shahar», «qishloq» ma‘nolarida toponimlar tarkibida keladigan geografik termin.

Xorazmda *qala* atrofi qalin devor bilan oʻralgan joy: **Ichanqalʼa** - ichki shahar (forscha-tojikcha *qalʼai darun*), **Dishanqalʼa** (forscha-tojikcha *shahri berun*); Xorazmda uchraydigan qadimiy shaharlarning xarobalari: **Burgutqalʼa**, **Qoʻyqirilganqalʼa**, **Jonbosqalʼa**.

Qozoqcha *qala*, qirgʻizcha qalaa «shahar». Oʻzbekchada ham *qalʼa* deganda rus shaharlari tushunilgan; Rossiya shaharlariga borib, savdosotiq qiluvchi savdogarlar «qalachi» deyilgan; *qalakovush* (qalʼakovush) deganda rezinki kalish (rus shaharlaridan keltirilgan rezinka kovush) tushunilgan. Bu termin turli joylarda turlicha fonetik va semantik shakllarda uchraydi. Tojikistonda *qalʼa* (istehkom, qasr, shahar), Kavkazda *qala* (Shimoliy Kavkaz), *kalaki* (gruzincha), *kalak* (armancha), *gala* (ozarbayjoncha) «shahar», Eronda *qalʼa* (istehkom, devor bilan oʻralgan qishloq), Afgʻonistonda *qalʼa*, *qilʼa* (qasr).

Professor E.M.Murzayev tarkibida *qalʼa* termini uchraydigan geografik nomlar Avstraliya bilan Antarktidadan tashqari barcha qitʼalarda qayd qilingan deydi. (*Мурзаев. Словарь народных географических терминов. 1984, с. 242-244.*)

Qalqon – gurzi, nayza, qilich va b.lardan himoyalaniş uchun ishlatiladigan urush yarogʻi.

Qamar – oy.

Qamich – q.: *Qamish*.

Qamish – boʻgʻim-boʻgʻim uzun poyali oʻsimlik.

Qamishzor – qamish oʻsadigan joy, toʻqay.

Qamishoq – qamish oʻsgan joy, q.: *Qamshaq*.

Qamishchi – qamish oʻrab sotuvchi odam.

Qamov – atrofi oʻralgan berk joy; qamal.

Qamrov – atrofi togʻ-qir bilan oʻralgan berk joy.

Qamchi, qamchin – otni yurishga undash uchun ishlatiladigan dastali asbob; urugʻ nomi, etnonim.

Qamchinbof – qamchi yasovchi usta; **Qamchinbof** degan mahallalar boʻlgan.

Qamgʻoq – mayda tikanli choʻl oʻsimligi. “Yantoq oʻzini bogʻ biladi, *qamgʻoq* oʻzini togʻ biladi”. Qamgʻoq shamolda uchib, yumalanib katta-katta sharlar hosil qiladi.

Qanat – yer osti kanali korizning ikkinchi nomi, q.: *Koriz*.

Qangli (qangni, qa'ni) – o'zbeklar, qozoqlar, qirg'izlar, qoraqalpoqlar va b. turkiy xalqlar tarkibiga kirgan qabilalar. Qanglilar tarixiy manbalarda *qanguy*, *qangar*, *kengeres* shakllarda tilga olingan. VII–VIII asrlarga kelganda qanglilarning asosiy qismi Sirdaryoning o'rta oqimlarida yashagan, keyinchalik Xorazmga, Zarafshon vodiysiga, Toshkent vohasiga, Farg'ona vodiysiga kelib o'rnatilgan boshlagan. O'zbek qanglilar yirik tarmoqlarga bo'lingan: *sari qangli*, *qora qangli*, *ok qangli* (*oq to'nli*), *ko'k qangli* (*ko'k to'nli*). Bular o'z navbatida ko'pdan ko'p mayda shoxobchalarga bo'lingan. Xorazm viloyati Shovot, Bog'ot, Gurlan, Toshkent viloyati Bo'stonliq, Parkent, Quyi Chirchiq, O'rta Chirchiq, Yangiyo'l, Samarqand viloyati Ishtixon, Jomboy, Oqdaryo, Qashqadaryo viloyati Kitob, Jizzax viloyati Jizzax, G'allaorol, Qoraqalpog'iston Respublikasi Chimboy, Navoiy viloyati Nurota, Xatirchi tumanlarida **Qangli** qishloqlari qayd qilingan; **Tutliqangli** (Jomboy tumani), **Jilkashqangli** (Quyi Chirchiq tumani), **Qizilqangli** (O'rta Chirchiq tumani), **Oltmishqangli** etnotoponimlari ham uchraydi. *Qangli* so'zi tarixiy manbalarda (masalan, «Devonu lug'otit-turk»da) «aravali» (qanqli) deb izohlangan.

Qangshar – yon bag'rida bo'rtib chiqqan balandlik.

Qandi – qangli qabilasi nomining talaffuz shakllaridan (masalan, qirg'izlarda). Andijon viloyati Jalolquduq, Qo'rg'ontepa tumanlarida, Farg'ona viloyati Quva tumanida **Qandi** qishloqlari bor.

Qandolat – o'rtasiga mag'iz solib tayyorlangan shirinlik; umuman shirinlik, qand-qurs.

Qanjig'a, qanjirg'a – yukni bog'lash uchun egar orqasiga mahkamlangan tasma, bog'ish.

Qanjig'ali – urug' nomi, etnonim. **Qanjig'ali** degan qishloqlar uchraydi.

Qanjiq – urg'ochi it.

Qantar (arabcha) – 1) ko'prik, to'g'on, gumbaz; 2) yoz; 3) yuganning otni suv-xashak bermasdan qantarib qo'yishga moslangan tizgin.

Qapchig‘ay, qopchig‘ay – tik qoyali dara, tog‘lardagi tor dara, tangi, o‘tkil (turkiy – mo‘g‘ulcha). Mo‘g‘ulcha *xavsal* «dara», «tangi»; *xavsgay* «zov», «tik qoya», qirg‘izcha *qapchig‘ay* «tog‘ darasi», «tor va uzun tog‘ vodiysi», «qisiqdan o‘tgan yo‘l»; *qapchal* «qoyali dara»; qozoqcha *qapshag‘ay* – *qapshig‘ay* – *qapsag‘ay* «suvli chuqur dara», «qisiq».

Sharqiy Sibirdan tortib Mo‘g‘uliston, Tyanshan tog‘larida, Janubiy O‘zbekistonning tog‘li hududlarida (Surxondaryo viloyati Boysun va Qashqadaryo viloyati Qamashi tumanlarida) toponimlar hosil qilgan.

Qarapchi, qarabchi – ba’zi bir ro‘yxatlarda 92 bovli o‘zbek qavmlaridan biri qatori tilga olingan; ba’zan esa yuz qabilasining katta bir bo‘lagi sifatida qayd qilingan. Surxondaryo viloyatida *qarapchi* 16 uruqqa bo‘lingan.

Samarqand viloyati Jomboy, Samarqand, Toshkent viloyati Bekobod, Jizzax viloyati Baxmal, G‘allaorol tumanlarida **Qarapchi** degan qishloqlar bor. Xalq orasida *qarapchi* so‘zi “qarovchi”, ya’ni “nozir” ma’nosini bildiradi degan talqin bor: urug‘ vakillaridan ko‘pgina amaldorlar chiqqan ekan. Qadimiy turk tilida esa *qarapchi* qashshoq, kambag‘al.

Qaraman – qora eman, qattiq yog‘ochli daraxt; urug‘ nomi. Qozoqlarning arg‘in, boyuli, o‘shaqti qabilalari, turkmanlarning salir qabilasi tarkibida qaraman urug‘i qayd qilingan.

Qarag‘ay – ignabargli doimiy yashil daraxt.

Qarag‘an – sertikan buta o‘simlik; urug‘ nomi, etnonim.

Qarag‘anjiyda – tanasi tikanli qarag‘an butasiga, mevasi mayda jiydaga o‘xshash o‘simlik: botanik adabiyotda jirg‘anoq yoki chakanda deyiladi. Ruschasi oblepixa.

Qarag‘ach – asli qora og‘och; q.: *Qayrog‘och*.

Qari – 1) qadimiy turk tilida *bilak* degan so‘z; 2) o‘lchov birligi; quloch ma’nosida taxminan 1,5 m.; 3) urug‘ nomi.

Qarluq, qorluq – qadimiy turk qabilalaridan. IV – VI asrlargacha qarluqlar Sibirda yashagan, keyinchalik qarluqlarning bir qismi Yettisuvga ko‘chib kelib, VIII asr oxirida Qarluq davlatini barpo qilgan. X asr oxirida qarluqlar Movarounnahrga – Farg‘ona va Zarafshon vodiylariga ko‘chib kelgan, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Zarafshon vodiysining o‘rta va quyi oqimlarida, Surxondaryo viloyati hududlarida yashagan. Samarqand viloyati Paxtachi, Buxoro viloyati Olot, Qashqadaryo viloyati Muborak, Surxondaryo viloyati Oltinsoy, Sho‘rchi tumanlarida **Qorluq, Qorliq** qishloqlari qayd qilingan.

Qarim – do‘ng, tepalik (Xorazm).

Qariq – jo‘yak (Xorazm).

Qarmish – urug‘ nomi, etnonim. Qozoqlar, qirg‘izlar, boshqirdlar, o‘zbeklar (laqay qabilasi) tarkibida qarmish urug‘i qayd qilingan. Xorazm viloyati Yangiariq tumanida Qarmish qishlog‘i bor.

Qarol (arabcha *qaror* “kelishuv, bitim” so‘zidan) – 1) qul; 2) xizmatkor, batrak: a) g‘alla yoki boshqa mahsulotlar hisobiga bir yilga yoki erta bahordan qishgacha yollangan yigitlar, o‘smirlar; b) yerlari boyga o‘tib ketgan kambag‘al dehqonlarning ko‘pchiligi shu boy eshigida qarol bo‘lib qolavergan.

Qaropchi, qarabchi, karapchi – urug‘ nomi, etnonim. O‘zbeklarning yuzg‘ qabilasining bir tarmog‘i. Andijon viloyati Xo‘jaobod tumanida, Jizzax viloyati Zomin tumanida **Qarapchi** degan qishloqlar bor.

Qaroqchi – yo‘lto‘sar, bosqinchi.

Qarsaq, qarsoq – tulkilar zotidan bo‘lgan kichikroq yirtqich hayvon. Qozoqlarning nayman, turkmanlarning yovmut qabilalari tarkibida **qarsaq** urug‘i qayd qilingan. Surxondaryo viloyati Qumqo‘rg‘on tumanida **Qarsaqli** qishlog‘i bor.

Qarta – bir bo‘lak yer, ekin maydoni.

Qarchig‘ay – ovchi qush.

Qar‘ya (arabcha) – 1) qishloq (tarixiy); 2) 400 tanob (100–200 gektar) sug‘oriladigan yeri bo‘lgan qishloq.

Qarshi – shoh qasri, xon qo‘rg‘oni, saroy, xon qarorgohi. Mahmud Koshg‘ariydan tortib, Hofizi Abru, akademiklar V.V.Radlov, V.V.Bartoldgacha turkiy *qarshi* so‘ziga shunday izohlar berilgan. Zahiriddin Muhammad Boburning izohi tubdan farq qiladi: «Qarshi – mo‘g‘ulcha so‘z, go‘rxonani (sag‘anani) mo‘g‘ul tili birla qarshi derlar». Kalomga ehtiyotkor Boburning bu so‘zlari chindan ham g‘alat emas ekan. T.Nafasov yozganidek, XV–XVI asrlarda *qarshi* so‘zi yangi ma‘no oladi (T.Nafasov. *O‘zbekiston toponimlarining izohli lug‘ati*. –T.1988, b.238-240). Xon avlodi, ulug‘ ruhoniy va boshqa mo‘tabar shaxslar qabri uchun qurilgan *daxma*, *maqbara* ham *qarshi* deyilgan, chunki o‘sha davr odatiga ko‘ra, bunday kishilar jasadi maqbara ichiga qo‘yilgan, maqbara esa saroy, ya‘ni qarshi ichida bo‘lgan (qavs ichida shuni aytish mumkin: *ravza* «gulzor», «gulshan» degan so‘z, lekin ulug‘ zotlarning qabrini ham gulistonga o‘xshatib, *ravza* deyishgan).

Hozirgi Qashqadaryo viloyatining markazi – **Qarshi** shahridan tashqari, shu so‘z bilan atalgan boshqa toponimlardan qadimgi Mo‘g‘ulistondagi mo‘g‘ullarning yozlik o‘rdasi **Qarshi** shahrini (Ili daryosi bo‘yida), Turkmaniston Respublikasining Turkmanboshi shahri yaqinidagi **Qarshi** toponimini, Rossiya Federatsiyasi *Xakasiya* avtonom oblastidagi **Karshi** (Xarshi) aholi punkti nomlarini aytish mumkin. Surxondaryo viloyati Denov, Jarqo‘rg‘on, Samarqand viloyati Pastdarg‘om, Toshkent viloyati Yuqori Chirchiq tumanlaridagi **Qarshi** (**Qarshiyon**, **Qarshilik**) toponimlari viloyat markazi nomi in‘ikosidir.

Qarqara – uzun oyoqli botqoq qushi.

Qarg‘a – 1) ko‘chmanchi qush; 2) umumturkiy etnonim: oltoyliklar, boshqirdlar, qoraqalpoqlar, qirg‘izlar, xakaslar, sho‘riyaliklar, o‘zbeklar (qo‘ng‘irot va yuz qabilalari) tarkibida qayd qilingan urug‘; o‘zbek qipchoqlar va saroylar ichida esa *qarg‘aoyoq* yoki *qarg‘aoyoqli* urug‘i uchraydi. Qarg‘a – totem, ya‘ni urug‘ning muqaddas jonzodi.

Buxoro viloyati Qorako‘l tumanida **Qarg‘a**, Xorazm viloyati Gurlan, Bog‘ot tumanlarida **Qarg‘alar**, Samarqand viloyati Go‘zalkent, Surxondaryo viloyati Sariosiyo tumanlarida **Qarg‘ali** toponimlari uchraydi (**Qarg‘ali** toponimi «qarg‘a ko‘p joy» ma‘nosida bo‘lishi ham mumkin).

Qasaba (arabcha) – katta qishloq, kichik shahar, yirik aholi punkti (posyolka). Navoiy asarlarida shu ma’noda keladi. Biroq bobur qasabani “shahar” ma’nosida ishlatgan: “Xo‘jandni Farg‘onaning yetti qasabasidan (shahridan) biri, qo‘hna shahar ekanligini ta’kidlaydi, “qadim shahrlardindur” deydi” (“*Boburnoma*”, 67-b.).

Bu so‘z arab geograflarining asarlarida ko‘p uchraydi. Tojikistonda **Qasaba** degan dovon, Navoiy viloyati Tomdi tumanida **Qasava** ovul bor.

Qasr (arabcha) – qal’a, hashamatli saroy, ko‘shk (asli lotincha kastr, kastrum so‘zidan). Mashhur shayx, naqshbandiylik tariqati asoschisi Bahovuddin Naqshband Qasri Hinduvon qishlog‘ida tug‘ilgan; bu qishloq keyinchalik buyuk shayx sharafiga **Qasri Orifon** «Bilimdonlar qasri» deb atalgan. *Qasr* terminidan tarkib topgan toponimlar arab mamlakatlarida, Yaqin Sharq mamlakatlarida, shuningdek, Eron, Afg‘onistonda ko‘p.

Professor E.M.Murzayev Yevropa mamlakatlarida (Fransiya, Buyuk Britaniya, Italiya, Ispaniya), hatto Lotin Amerikasi, AQSh va Kanadada *kastellum, kastrum, kastel* elementlaridan tarkib topgan talay toponimlarni *qasr* termini bilan ma’nodosh deb hisoblaydi (*Мурзаев. Словарь народных географических терминов. 1984, с. 262-263*).

Qassob – mol so‘yuvchi va go’sht bilan savdo qiluvchi odam.

Qat – qavat-qavat yoki qatlam-qatlam narsalarning har bir qavati yoki qatlami, taxt.

Qatag‘on – qabila nomi, etnonim. Ko‘chmanchi o‘zbeklar, qozoqlarning uysun qabilasi, qoraqalpoqlarning qiyot, mang‘it qabilalari, qirg‘izlarning sayaq qabilasi tarkibida **qatag‘an** urug‘i qayd qilingan. Namangan viloyati To‘raqo‘rg‘on tumanida **Qatag‘on** degan qishloq bor.

Qatiq – sut ivishidan hosil bo‘lgan mahsulot. Jizzax viloyati Zomin tumanida **Qatiqto‘kildi** degan joy bor.

Qator – yonma-yon yoki birin-ketin joylashgan odamlar, narsalar sirasi.

Qatlamatosh – yupqa qatlamlardan iborat tosh – slanets.

Qatrang‘i – qattiq yog‘ochli katta daraxt. Jizzax viloyati Zomin tumanida **Beshqatrang‘i, Yolg‘izqatrang‘i, To‘rtqatrang‘i** degan joylar bor.

Qatov – kichik tog‘ cho‘qqisi, qoya.

Qavm – bir ajdoddan tarqalgan, qarindoshlik munosabatlari bilan bog‘langan kishilar birlashmasi: urug‘, aymoq, qabila.

Qavs (arabchada *qavs* – “yoy”) – 1) burj yulduz turkumlaridan biri; 2) Quyosh yili hisobida to‘qqizinchi oy – 22-noyabrdan 22-dekabrgacha davom etadi.

Qavchin, qovchin – o‘zbek qabilalaridan biri, Qovchinlar asosan Qashqadaryo viloyatida yashaganlar va *beguzuv, balxi, ko‘rpachuvish, bo‘zchi, kashmiri, sulaymon, imom, bo‘yin, tugal, pula, sherila, tuyabo‘yin* kabi yirik urug‘lari toponimlar shaklida ham uchraydi.

Ba‘zi bir fikrlarga ko‘ra, *qovchin, qutchi* yoki *qushchi* bir urug‘dir. V.V.Bartold fikricha, *qovchin* so‘zi dastlab urug‘ yoki qabila nomi bo‘lgan emas, balki «qo‘shin qo‘mondoni» yoki «qo‘shin» ma‘nosini anglatgan. *Qovchin* so‘zining «xo‘jayin», «mehmon» degan ma‘nolari ham bor.

Qovchin joy nomlari shaklida uchraydi. Chunonchi, Yangiyo‘l shahrining oldingi nomi **Qovunchi** ham aslida *Qovchin* bo‘lgan. Samarqand viloyati Samarqand tumanida **Qovchinon** («qovchinlar») nomli qishloq bor.

Qayilma – q.: *Qayirma*.

Qayin – terakka o‘xshab ketadigan po‘sti oq daraxt.

Qayir – 1) qovun ekiladigan bo‘z yer (Xorazm); 2) daryo soylar bo‘ylab cho‘zilgan, toshqin paytida suv bosib ketadigan pastak, zaxob yerlar.

Qayirma – suv qayrilib, burilib oqadigan joy, muyulish, ko‘plab toponimlar hosil qilgan.

Qayirchi – qayirni o‘zlashtirib ekin ekadigan dehqon.

Qayindi – qayin ko‘p o‘sib yotgan yer.

Qayirchi – qayirda qovun ekadigan dehqon (Xorazm).

Qayish – past navli charm; tasma, kamar.

Qayiq – suvda suzadigan transport vositasi.

Qaynama – 1) Girdob; 2) Yo‘l tagidan o‘tgan quvurdan qaynab chiqqan suv: q.: *Dyuker*.

Qaynar – suvi qaynab, otilib chiqadigan buloq.

Qaychili – o‘zbeklarning qo‘ng‘irot, jaloyir qabilalarining bir urug‘i; bu urug‘ (qayshili) qozoqlar, qoraqalpoqlar tarkibida ham uchraydi. Samarqand viloyati Ishtixon, Jomboy tumanlarida **Qaychili** qishloqlari bor. Urug‘ining tamg‘asi qaychi shaklida bo‘lgan. (*Арустов. Заметки об этническом составе. 1896, с.428; Кармышева. Очерки этнической истории. 1976, с.90*).

Qayroq, qayroqi yer – lalmikor yer.

Qayroqtosh – qayroq sifatida ishlatiladigan tosh.

Qayroqqum – temir buyumlarni o‘tkirlash uchun charxlarga ishlatilgan qum.

Qayrag‘och (asli *qora og‘och*) – yog‘ochi qattiq, serbarg daraxt. Andijon viloyati Asaka tumanida, Farg‘ona viloyatining Rishton, Toshloq tumanlarida, Buxoro viloyatining Shafrikon tumanida **Qayrag‘och** degan qishloqlar bor.

Qaytmas – hayiqmaydigan, qo‘rqmaydigan, botir. Toshkent viloyati O‘rta Chirchiq, Quyi Chirchiq tumanlarida **Qaytmas** qishloqlari bor.

Qaychili – urug‘ nomi, etnonim. Masalan, Qashqadaryo viloyati Kitob tumanida **Qaychili** degan qishloqlar bor.

Qaychilik – qaychi yasash kasbi; qaychi yasab sotadigan kosiblar ko‘chasi, mahallasi.

Qayqi – egilgan, bukilgan ikki balandlik orasidagi past joy. Qashqadaryo viloyati Yakkabog‘ tumanida **Qayqi** degan qishloq bor.

Qaznoq – xazina, ombor, kandik.

Qazuv – ariq, kanal qazish ishlari.

Qazg‘an – qazib kovlab tashlangan: ariq, kanal, quduq.

Qazg‘anaq – chuqurlik (Xorazm).

Qashar, kashar – qo‘y qo‘ra.

Qashat – jarlik yoqasi (Jizzax viloyati Zomin, Baxmal tumanlari).

Qashtamg‘ali, qushtamg‘ali, qo‘sh tamg‘ali – o‘zbek urug‘lari; Jizzax viloyati Zomin tumanida Qashtamg‘ali, Samarqand viloyati Nurota tumanida Qo‘sh tamg‘ali qishloqlari bor.

Qashqa – geografik nomlar tarkibida uchraydigan termin. Janubiy Sibirdan boshlab Oʻrta Osiyoda, Afgʻonistonda, Eronda **Qashqa**, **Qashqabuloq**, **Qashqayoʻl**, **Qashqaoshuv**, **Qashqasoy**, **Qashqasuv**, **Qashqatepa**, **Qashqatov**, **Qashqaqum** kabi koʻplab toponimlar (Ozarbayjonda – gashka) qayd qilingan. Hidronimlar tarkibida *qashqa* «togʻ suvi», «tez oqar toza suv»; qirgʻizchada *koʻk qashqa suv* – «zilol togʻ suvi», *qashqa yoʻl* – «toʻgʻri togʻ yoʻli», *qashqayoʻl bilan yurish* – «aylanib yurmasdan toʻppa-toʻgʻrisiga yurish», *otliq qashqadan chiqdi* – «otliq kishi tepa ortidan chiqib kelayotir».

Qashqa soʻzidan tuzilgan toponimlarni 3 ga boʻlish mumkin: 1) *qashqa* urugʻidan nom olgan toponimlar; 2) togʻ suvi, tiniq suv; 3) ayrim togʻ yoki tepalik (*qashqayoʻl* – tik togʻ yoʻli).

Qashqa terminining oʻzagi *qash* – *qosh* «qir», «tepalik», «tik qirgʻoq», «marza», «alohida ajralib turadigan» degani: *qashqa tish* – kurak tish, *qashqa qum* – «baland yalang qum tepaliklari», *qashqa tov* – «boshqalardan ajralib turgan yuksak togʻ», *qashqa ot*, *otning qashqasiday* iboralari ham buni isbotlaydi.

Qirgʻizlarda *qashqa* «yoʻlboshchi» degan urugʻ bor (bu urugʻ oʻzbeklarda ham boʻlsa kerak). Fargʻona vodiysidagi **Yettiqashqa**, Toshkent viloyati Yuqori Chirchiq tumanidagi **Beshqashqa**, Xorazm viloyati Bogʻot tumanidagi **Qashqalar** degan toponimlar oʻsha urugʻ nomi bilan atalgan.

Qashqadaryo gidromiga kelganda shuni aytish kerakki, u qadimgi **Kesh** (toʻgʻrisi – Kash) shahri (Shahrisabz) nomining fonetik jihatdan oʻzgarishi oqibatidir (Shahrisabz shahrining vasve **Kash-i dilkash** boʻlgan, Qashqadaryo avval **Kesh** (Kash) daryosi deb, Amir Temur davrida **Xashqa** (Xashqarud) deb atalgan va keyinchalik **Qashqarud** - **Qashqadaryo** boʻlib ketgan.

Qashqalar – qashqa urugʻi vakillari.

Qashqar – qashqar aholisi vakili, uygʻur. Qirgʻizlarning adigine qabilasi tarkibida, haqas xalqi tarkibida qashqar urugʻi boʻlgan. Namangan viloyati Uychi tumanida, Fargʻona viloyati Dangʻara tumanida **Qashqar** degan qishloqlar bor.

Qachi – koʻtarma (Xorazm).

Qaqir – suv yetmasdan qaqrab yotgan yer.

Qahat – urug‘ nomi, etnonim; biror narsa kamchil topilmaydigan holat.

Qahlag‘a, qohlug‘ – serqatnov daraning eng tor joyi (mo‘g‘ulcha); q.: *Darboza Temirqovuq*.

Qahramon – dovyurak, botir, jasur. **Qahramon** degan qishloqlar bor.

Qibray, qibiray – qozoqlarda urug‘ nomi, etnonim. Toshkent viloyatidagi Qibray shaharchasi shu urug‘ nomi bilan atalgan.

Qiyo – qiya, enish, u qadar tik bo‘lmagan tog‘ yonbag‘ri, Boburda “qoya”: “Baland qiyodin bir tegirmon suyi sharillab tushadur” (“Boburnoma”, 416-b.).

Qiyomat – oxirat, mahshar; to‘polon, sho‘xlik (qiyomatsoy – oshib-toshib hammaning tinchini buzadigan soy).

Qiyot – qadimgi turkiy qabilalardan biri. Ko‘pgina xalqlar, jumladan o‘zbeklar, qozoqlar, qoraqalpoqlar tarkibiga kirgan. O‘zbek-qiyotlar asosan Qashqadaryoning yuqori oqimida, Zarafshonning o‘rta oqimida, Xorazm vohasida yashaganlar. Buxoro viloyati Qorako‘l, Samarqand viloyati Kattaqo‘rg‘on, Narpay, Jomboy, Oqdaryo, Ishtixon, Bulung‘ur, Xorazm viloyati Gurlan, Shovot, Yangibozor, Toshkent viloyati Bekobod, Farg‘ona viloyati Beshariq, Namangan viloyati Namangan, Navoiy viloyati Navoiy, Qoraqalpog‘iston Respublikasi Shumanay, Xo‘jayli, Qorao‘zak tumanlarida **Qiyot**, Toshkent viloyati Qibray tumanida **Qiyotariq**, Qoraqalpog‘iston Respublikasi Qo‘ng‘irot tumanida **Qiyotovul** degan aholi punktlari bor.

Abulg‘ozi Bahodirxonning fikricha, *qiyot* so‘zi mo‘g‘ulcha «tog‘seli» ma‘nosidagi *qiyon* so‘zining ko‘pligidir. Bu fikrni akademik V.V.Radlov ham isbotlaydi. Bundan chiqdi *qiyonni* (qiyonli) urug‘ining etimologiyasi ham o‘sha mo‘g‘ulcha *qiyon* so‘zi bilan ma‘nodosh.

Qiyoy – ensiz bargli ko‘p yillik o‘simlik.

Qiz, quz, g‘uz – oftob kam tushadigan betkay.

Qizil – qon rangidagi, qirmizi, alvon.

Qizilmiya – shirinmiya, dukkaklilar oilasiga mansub ko‘p yillik dorivor o‘simlik.

Qiziloy – qizil yarim oy jamiyati.

Qizg‘aldoq – qizil gul ochadigan o‘simlik.

Qiymado‘z – qiyma-qiyma parchalardan, qiyindilardan ko‘rpa jildi, chopon avrasi kabi buyumlar tikuvchi ayol.

Qiyshiq – qiyshaygan, egri, qing‘ir.

Qiyqim – 1) qiyindi, laxtak; 2) urug‘ nomi, etnonim.

Qilich – xanjardan ko‘ra uzun urush quroli.

Qilichli – urug‘ nomi, etnonim.

Qimiz – biya sutidan tayyorlangan ichkilik.

Qipchoq – xalq nomi. Deyarli barcha turkiy xalqlar – oltoyliklar, boshqirdlar, qozoqlar, qirg‘izlar, o‘zbeklar tarkibida qipchoq urug‘lari bo‘lgan.

Qir – uzunasiga cho‘zilgan katta tepalik (qirga chiqdim), baland tekislik, sertepa dasht; «Qadimiy turk lug‘ati»da *qir* – «yassi tog‘». *Qira* – «shudgor», «ekinzor». Oltoyda qir «tog‘», «tog‘ tizmasi». Bu so‘zning *qirang* «pastroq tog‘ning qirrasi», qirat «pastroq supa tog‘» kabi variantlari ham bor.

Qir so‘zidan tarkib topgan toponimlar Yevrosiyaning ko‘p joylarida uchraydi deydi E.M.Murzayev. O‘zbekistonda **Qirliq** (Andijon viloyati Qo‘rg‘ontepa tumani), **Qirboshi**, **Qoraqir** (Jizzax viloyati Zomin tumani) kabi toponimlar bor.

Qiron – 1) mamlakat davlat; 2) ikki sayyoraning bir burjda to‘qnashuvi.

Qirpang – qirning qirrasi.

Qirsadoq, qirqsadoq – urug‘ nomi. Toshkent viloyati Quyi Chirchiq tumanida **Qirsadoq** degan qishloq bor.

Qirchin – yosh nihol, navqiron, navjuvon.

Qirq – 1) son; 2) yirik o‘zbek qabilalaridan biri. Vakillari Samarqand atroflarida, Tojikiston Respublikasi Panjakent shahrining janubida, hozirgi Jizzax viloyati G‘allaorol, Zomin tumanlarida, Tojikiston Respublikasi Istiravshan (O‘ratepa) shahri atroflarida yashagan. **Qirq, Qirqovul, Qirqqishloq, Kattaqirq, Qirqqlar** kabi toponimlar shu qabila nomi bilan atalgan. Bundan tashqari, qozoqlarda, qoraqalpoqlarda ham *qirq* urug‘i bo‘lgan.

Qirg'iz – xalq nomi.

Qirg'iy – yirtqich, kichkina qush.

Qirg'iyak – kuz faslining boshlanish payti, qirg'iy qushi uchib kelgan davr.

Qirg'ovul – q.: *Tustovuq*.

Qisiq, qisilish – daraning o'tish qiyin kambar qismi.

Qish – yilning sovuq davri.

Qishlov – chorva mollari qishni o'tkazadigan joy.

Qishliq – kenagas, qurama qabilalari tarkibidagi urug'; 92 bovli o'zbek «qavmlari» ro'yxatida tilga olingan. Qashqadaryo viloyati Kitob, Qarshi, Qoraqalpog'iston Respublikasi Amudaryo, Xorazm viloyati Xiva tumanlarida **Qishliq** etnotoponimi qayd qilingan. Xiva tumanidagi **Qishliqqishloq** toponimining **Qishloqqishloq** shaklida yozilishi to'g'ri emas.

Qishloq – aholi asosan qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanadigan aholi punkti.

Qiya – bir tomoni baland, bir tomoni past joy, toshloq yon bag'ir; shunday yerlardan yolg'iz oyoq yo'l o'tgan bo'ladi. Masalan, Jizzax viloyati Zomin tumanidagi Qizilqiyadan yo'l o'tgan. Dostonda «karvonni horitar yo'lining qiyasi» deyishi shundan. Uyg'ur tilida *qiya tosh* «qoya». Shuning uchun ham qozoq geografi G.K.Qo'nqashpayev *qiya* bilan *qoya* ma'nodosh degan edi (*Г.К.Конкашпаев. Казахские народные географические термины. Изв. АН КазССР, №99, 1951, с. 3-47*). Tojik tili shevalarida ham *qiya* «qoya», «qiyalik», «tepalik».

Qiyalama, qiyalik, qiyama – notekis, bir tomonga pasayib boradigan joy.

Qiyali – urug' nomi, etnonim. Farg'ona viloyati Dang'ara tumanlarida **Qiyali, Qiyaliqo'rg'oncha** qishloqlari bor.

Qiyon, qiyonli – urug' nomi etnonim.

Qobon – yovvoyi cho'chqa, to'ng'iz, erkak cho'chqa.

Qova – qoya (qipchoq shevasi).

Qovoq (qoboq) – O‘zbekistonda daryo-ko‘llarning baland qirg‘og‘i, jarlik, baland terassa (asli *qovoq* – ko‘z kosasini qoplab turgan teri). Qadimgi turk tilida *qabaq*, *qapaq*; Oltoyda *qabaq* «cho‘ziq qir», Qozog‘istonda «baland qirg‘oq», Tuvada (xavak) «do‘nglik» (asl ma‘nosi «manglay»), Yoqutistonda (xabax) va Boshqo‘rtistonda (k‘abak’) «jarlik»; hamma joyda bu termin musbat relyef shakllarini, faqat Qirg‘izistondagina salbiy relyef shaklini – chuqurlikni, o‘yiq joyni ifoda etadi. Qozoqlar (alimuli qabilasi), qirg‘izlar (tinim seyit qabilasi) tarkibida *qabaq* (qovoq), *oq qabaq*, *qora qabaq* urug‘lariga bo‘lingan.

Toshkent viloyati Qibray tumanida **Oqqovoq** degan joy bor.

Qovun – poliz o‘simligi va hosili.

Qovun-yer – qovun ekilgan yer, qovun paykali.

Qovunchi – qovun ekib sotadigan odam; *qovchin* urug‘i nomining talaffuz shakli.

Qovchin – o‘zbek urug‘laridan biri. Ba‘zi faktlarga ko‘ra qovchin qutchi yoki qushchi bir urug‘dir. Akademik V.V.Bartold fikricha, qovchin so‘zi dastlab urug‘ yoki qabila nomi bo‘lgan emas, balki “qo‘shin qo‘mondoni” yoki “qo‘shin” ma‘nosini anglatgan (*Бартольд. Сочинения. т.V, с. 171-172*). Qovchin so‘zining “xo‘jayin”, “mehmon” degan ma‘nolari ham bor. Qovchin joy nomlari shaklida uchraydi. Chunonchi, Yangiyo‘l shahrining oldingi nomi *Qovunchi* ham aslida *qovchin* bo‘lgan bo‘lsa kerak. Shuningdek, Samarqand viloyati Samarqand tumanida *Qovchinon* (qovchinlar) nomli qishloq ham bor.

Qodiriy – darvesh tariqatlaridan (orden) eng qadimiysi, XII asrda Bag‘dodda Abdulqodir Giloniy tomonidan asos solingan. Asosiy prinsipi: do‘zax eshiklarini yopib, jannat eshiklarini ochish; q.: *Qodirlik*.

Qodiriya – Qodiriy tariqati vakillari.

Qodirlik – qodiriy tariqati vakili, yana q.: *Qodiriya*. Toshkent viloyati Qibray tumanida **Qodiriya (Qodirliq)** qishlog‘i bor.

Qoz – g‘oz “Yana bir o‘rdaktur, shahmurg‘ derlar, qozdan juzviy kichikroq bo‘lg‘ay” (“Boburnoma”, 351-b.). Tojiklar, qirg‘izlar, qozoqlar hamon *qoz(qaz)* deyishadi.

Qozi – shariat qonuni bo‘yicha ish ko‘radigan sudya.

Qozixona – shariat qozisining mahkamasi, idorasi.

Qoziq – yerga qoqiladigan uchi o‘tkir yog‘och yoki temir.

Qoziquzzat, qoziyulquzzat (“qozilar qozisi” yoki “qozikalon”) – bosh qozi; oliy qozi (Buxoro xonligida shayxulislomdan keyingi mansab).

Qozikalon – oliy qozi, bosh qozi; q.: *Qoziyulquzzot*.

Qozoyoqli – qo‘ng‘irot qabilasining bir urug‘i: tamg‘asi g‘oz oyog‘iga – iziga o‘xshash bo‘lgan. G‘oz (qaz) qadimda qoz deyilgan, qozoqlar va tojiklar xamon qoz deyishadi. Navoiy viloyati Xatirchi, Qashqadaryo viloyati Yakkabog‘ tumanlarida **Qozoyoqli**, Samarqand viloyati Samarqand tumanida **Qozioyoqli** qishloqlari qayd qilingan; *qoziyoqli* shaklida ham uchraydi.

Qozon – 1) ovqat pishiriladigan quyma idish. Toponimiyada relyef shakli – ulkan to‘garak soylik. prof.E.M.Murzayev qozon so‘zi Dunay daryosi hamda Bolqon yarim orolidan Yenisey daryosigacha bo‘lgan ulkan hududda ko‘plab toponimlar hosil qilgan deydi (*Мурзаев. Словарь народных географических названий. 1984, с. 240-241*). Masalan, Turkmanistonda **Qozonjiq**, Ozarbayjonda **Qozonbuluq**, Bolgariyada **Qozonlik** (Kazanlik), Tataristonda **Qozon** va b. Bu toponimlarning etimologiyasi har xil bo‘lishi mumkin: relyef shakli, urug‘ nomi (qozon yoki qoz etnonim), nihoyat qozon so‘zining bevosita ma‘nosi, masalan, qozon quyish bilan bog‘liq bo‘lishi ham mumkin; to‘p (zambarak)ning bir turi ham qozon deyilgan; 2) tarixiy manbalarda zambarakning turlari *qubbali qozon*: Jahongir qozoni – tosh otadigan zambarak; Qorabahodir qozoni – yonib turgan neft otadigan zambarak. (“*Abdullanoma*”, T. II, 355 b.)

Qozontosh – Sulton Uvays tog‘laridagi cho‘qqi (Navoiy viloyati). Bu yerda qadimdan yumshoq tosh, (talk) qazib olingan, bu toshdan qozon yasashgan; bunday qozon ikki yilga, ba‘zi ma‘lumotlarga ko‘ra esa olti yilga chidagan (q.: *Dosh*).

Qozoq – millat nomi; urug‘ nomi, etnonim.

Qolgan – qolib ketgan (“Qolgan Sir” – Sirdaryoning eski o‘zani).

Qoldi – qolib ketdi.

Qop – katta xalta.

Qoplon – xol-xol yirik yirtqich hayvon.

Qopqa – darvoza, shahar darvozasi. Toshkentning Sebzor dahasida Teshikqopqa mahallasi bo‘lgan. Toponimiyada *qopug*, *qapi*, *qovuq* shakllarida (tor dara ma’nosida) «mixlanib» qolgan. Surxondaryo viloyatidagi Darband darasi **Darbandi Ohanin** (tojikcha), **Bobil Hadid** (arabcha), Urxun yozuvlarida **Temirqopig** shaklida qayd qilingan. Forish tumanida tor dara yonida **Temirqoviq** qishlog‘i bor. Jizzax shahri yaqinidagi mashhur Ilono‘tish darasi ham asli **Temirqoviq** bo‘lgan, keyinchalik Amir Temur nomiga nisbat berilib, ruscha adabiyotlarda Tamerlanovi Vorota («Amir Temur darvozasi») shaklini olgan.

Qora – 1) qozonkuya, ko‘mir tusidagi rang; toponimiyada bu so‘z ko‘p ma’nolarda ishlatiladi: qoratosh, qorator – qoramtir tov yoki qoya, qor ko‘p yog‘maydigan past tov; qora suv – qoramtir ko‘rinadigan buloq suvlari; etnonim shaklida ham uchraydi; 2) Turkiy xalqlar orasida eng ko‘p tarqalgan urug‘.

Qora arslon – qora qoplon, qora gepart.

Qorabayir – etnonim: Zarafshon vodiysidagi mang‘itlarning, o‘zbek qipchoqlarning bir urug‘i *qorabayir* deb atalgan. Samarqand viloyati Payariq, Qashqadaryo viloyati Koson, Qarshi tumanlarida **Qorabayir** qishloqlari bor. Qovchin qabilasi tarkibida *qorabovur* urug‘i qayd qilingan.

Qorabov, **qorabog‘**, **qoraboq** – o‘zbeklarning saroy qabilasi tarkibida qayd qilingan urug‘. *Qora* etnonimi deyarli barcha turkiy xalqlarning urug‘-qabilalari orasida uchraydi. Turkiy xalqlar urug‘-qabilalarning nomlari keltirilgan bir ma’lumotnomaga ko‘ra, *qora* komponenti 500 dan ortiq etnonimlar tarkibida takrorlanadi. *Qorabog‘* etnonimi tarkibidagi *bog‘* so‘zining «mevazor» ma’nosidagi forsha-tojikcha so‘zga hech aloqasi yo‘q. Qipchoq o‘zbek shevalarida «dasta», «qabila», «qavm», «urug‘» ma’nolarini anglatgan *bov* so‘zi mavjud bo‘lgan, 92 *bovli o‘zbek* tushunchasi «o‘zbeklar 92 qabiladan iboratdir» degani. Toshkent viloyati Bo‘stonliq tumanida **Bo‘stonbov**, **Uchbov**, Ohangaron tumanida **Qorabov** degan etnotoponimlar bor; bunday nomlar tarkibidagi *bov* so‘zi keyingi paytlarda *bog‘* shaklida o‘zgartirilgan, holbuki **Qorabov** «qora qavmi» demakdir.

Qoraboy – etnonim; o‘zbeklarning yuz qabilasi, qirg‘izlarning munduz qabilasi tarkibidagi urug‘. *Qoraboy* asli turnaga o‘xshash qush (ruschasi baklan). Toshkent viloyati Bo‘stonliq, Jizzax viloyati Forish tumanlarida **Qoraboy** etnooykonimlari qayd qilingan. *Qoraboy* bu urug‘ning muqaddas parrandasi (totemi) bo‘lgan. Qoraqalpog‘iston Respublikasining Mo‘ynoq va Xo‘jayli tumanlaridagi **Qaraboyli** ovullari *qoraboy* parrandasi ko‘p bo‘lganidan shunday atalgan.

Qorabura – toshqinga qarshi kurashish uchun ichiga tosh solib, sim bilan bog‘langan shox-shabba bog‘lamlari; urug‘ nomi; qozoqlarning boyuli, jetiruv qabilalari, o‘zbeklarning qo‘ng‘irot qabilasi tarkibida qorabura urug‘i qayd qilingan.

Qoradaraq, qoradaraxt – tevarak-atrofdagi sarg‘ish cho‘llar orasida yashnab turgan serdaraxt voha.

Qoradaryo – suvi yangi o‘zandan oqadigan daryo, kanal; q.: *Oq daryo*.

Qorakaltak – to‘g‘ri kelgan narsa bilan kaltaklash, olomon; urug‘ nomi, etnonim.

Qorali (qora olu) – qora olxo‘ri; q.: *Qoroli*.

Qoramurt (aynan “qora mo‘ylovli”) – urug‘ nomi, etnonim.

Qoramurcha, qoramo‘yin, qoranayman – urug‘ nomi, etnonim

Qorapichoq (asli “qora qipchoq”) – urug‘ nomi, etnonim.

Qorasaroy – urug‘ nomi, etnonim.

Qorasiyroq – etnonim: o‘zbeklarning qo‘ng‘irot, laqay qabilalari tarkibida, qoraqalpoqlarning qo‘ldavli, mang‘it qabilalari tarkibida *qorasiyroq* (qorasiyraq) urug‘i bo‘lgan. L.S.Tolstova fikricha, *juvonsiyroq, qorasiyroq* kabi etnotoponimlar qadimgi sarmat xalqining sirak qabilasining nomidan kelib chiqqan (shevada siyroq «pocha»). Samarqand viloyati Narpay, Qoraqalpog‘iston Respublikasi Chimboy, Kegayli, Jizzax viloyati Jizzax, Toshkent viloyati Oqqo‘rg‘on, Bo‘ka tumanlarida **Qorasiyroq** qishloqlari bor.

Qorasuv – tog‘ etaklarida, vodiylarda yer osti suvlaridan to‘yinadigan soylar. Ba‘zan zaxob yerlardan, to‘qaylardan oqib o‘tadi. Tashlama va zovur ham *qorasuv* deyiladi. Qorasuv sekin oqadi va oqimining chuqur joylari qoramtir ko‘rinadi. Akademik A.N.Kononov *qora* termini toponimiyada «yer, quruqlik» ma‘nosida keladi, shunga ko‘ra *qorasuv* «yerdan chiqqan suv» (ya‘ni buloq suvi), *oqsuv* esa tog‘dan kelgan «oqar suv» degan ma‘noni bildiradi deydi. Respublikamizda **Qorasuv** degan oykonimlar va gidronimlar ko‘p.

Hindistonda botqoqlik ko‘p. Ana shu botqoqliklar ustida to‘planib qolgan qoramtir suvlarni Bobur “qorasuv” degan: “Ul kun yakshanba kuni Bangarmovning bir kuruhida qorasuv yoqasiga tushildi” (“*Boburnoma*”, 409-b.).

Qorasoqol – urug‘ nomi, etnonim. Qozoqlarning alimuli qabilasi, qirg‘izlarning adigine, sayaq qabilalari, turkmanlarning ersari qabilasi tarkibida qorasoqol urug‘i qayd qilingan. Farg‘ona viloyati Oxunboboyev tumanida **Qorasoqol** qishlog‘i bor.

Qorateginchi – qorateginlik, qorategindan ko‘chib kelgan.

Qoratepa, qorato‘ba – 1) Qorovultepa – yovni kuzatib turiladigan tepalik; 2) Qora urug‘i (Qorato‘pa, qorato‘bi) vakillari yashaydigan qishloq; 3) Qoramtir tepa.

Qoraterak – terakning bir turi.

Qorateri – qatagon qabilasining bir urug‘i *qorateri* deb atalgan, urug‘ning shoxlari tira (tire) deyilgan; tira bora-bora *teri* bo‘lib ketgan. Namangan viloyati Norin, Samarqand viloyati Oqdaryo tumanlarida **Qorateri** oykonimlari ma‘lum. *Ko‘kteri* degan urug‘ ham bo‘lgan (semiz qabilasi tarkibida).

Qorator, qoratorog‘ – past tog‘, yozda qor yotmaydigan tog‘.

Qoraunas – etnonim, masalan, Zarafshon daryosidan chiqartirilgan **Qoraunas** arig‘i (Samarqand viloyati), keyinroq **Qozonariq** deb atalgan. Yettisuvdagi Mo‘g‘uliston mo‘g‘ullari Movarounnahr chig‘atoylarini *qoraunas* «qurama» deb ataganlar. O‘zbekistonda *qoraunas*, qirg‘izlarda *qaraunas* (qoraunas) urug‘lari bo‘lgan. Farg‘ona viloyati Quva, Toshloq tumanlarida **Qoraunas** qishloqlari bor.

Qoraxitoy – urug‘ nomi, etnonim. Qashqadaryo viloyatida Qoraxitoy neft koni bor.

Qoraxoni – urug‘ nomi. Urug‘ vakillari o‘zlarini Avliyoota nomi bilan mashhur bo‘lgan Qoraxon avliyoning avlodlari hisoblaydilar. Bu avliyoning mozori Qozog‘istondagi Taraz shahridadir; shuning uchun bu shahar 1936-yilgacha **Avliyoota** deb atalgan. Samarqand viloyati Ishtixon, Surxondaryo viloyati Denov, Termiz, Jizzax viloyati Forish tumanlarida **Qoraxon**, Buxoro viloyati Romitan, Samarqand viloyati Ishtixon, Payariq, Buxoro viloyati Qorako‘l, G‘ijduvon tumanlarida **Qoraxoni** qishloqlari bor.

Qoracha – etnonim: o‘zbeklarda qatag‘on, qirq, laqay, saroy qabilalari tarkibida, qozoqlarning jetiruv, qirg‘izlarning munduz, saruu qabilalari tarkibida *qoracha (qaracha)* urug‘i qayd qilingan. Samarqand viloyati Ishtixon, Narpay, Navoiy viloyati Xatirchi, Andijon viloyati Jalolquduq tumanlarida **Qoracha** qishloqlari bor.

Qorashox – urug‘ ning bir tarmog‘i.

Qoraqalmoq – urug‘ nomi, etnonim.

Qoraqarg‘a – urug‘ nomi, etnonim.

Qoraqasmoq – urug‘ nomi, etnonim (o‘zbeklarning qo‘ng‘irot qabilasi tarkibidagi urug‘).

Qoraqipchoq – urug‘ nomi, etnonim.

Qoraqulonchi – urug‘ nomi, etnonim.

Qoraqunas – o‘zbeklarning qo‘ng‘irot qabilasi tarkibida, qirg‘izlarning adigine qabilasi tarkibidagi urug‘.

Qoraqursoq – urug‘ nomi, etnonim; ko‘chmanchi o‘zbeklar tarkibida, qozoqlarning kirey qabilasi tarkibida, o‘zbeklarning qo‘ng‘irot qabilasi, qirg‘izlarning sari bag‘ish qabilasi tarkibida qoraqursoq urug‘i qayd qilingan.

Qoraquchchi – urug‘ nomi, etnonim.

Qoraqush – burgutning bir turi.

Qoraqushchi – qoraqutchi – urug‘ nomi, etnonim.

Qoraqo‘yli – ilk o‘rta asrlarda o‘g‘uz-turkmanlar tarkibidagi qabilalardan biri. XI asrda qoraqo‘yliklarning katta qismi g‘arbga – Xuroson, Kichik Osiyoga siljib ketadi. Bu qabilaning bir qismi Dashtiqipchoqda qolib, keyinchalik hozirgi O‘zbekiston hududiga, jumladan Toshkent vohasiga kelib o‘rnashadi; Zarafshon vohasida qirg‘, Surxondaryo vohasida qo‘ng‘irot qabilalari tarkibida uchraydigan *qoraqo‘yli* etnonimi o‘sha qabila nomi in’ikosidir.

Qorayantoq – yantoqli past tepalik; urug‘ nomi, etnonim.

Qorliq – qadimgi urug‘ nomi, qorluq.

Qorixona – quronni yoddan o‘qiydigan, qorilar tayyorlaydigan eski maktab.

Qorovul – posbon, soqchi. Turkiy «qarab, qo‘riqlab turmoq» ma‘nosidagi *qara* fe‘lidan; ba‘zi bir turkologlar «vul» qo‘shimchali so‘zlar mo‘g‘ul tilidan o‘tgan deyishadi. Bu so‘z rus tiliga ham kirgan. Har xil fonetik variantlarda Rossiya hududida (ayniqsa Sibirda), Qozog‘iston, Turkmaniston, Eron, Afg‘oniston, Kavkazda **Qorovul**, **Qorovultepa** singari nomlar ko‘p uchraydi. Yovgarchilik paytlarida yonvning qayoqdan kelayotganini ko‘rish uchun tosh-tuproq uyib ko‘tarilgan sun‘iy tepaliklar **Qorovultepa** deb atalgan.

Ana shunday tepaliklar qisqarib **Qoratepa** bo‘lib ketgan; ba‘zi joylarda esa **Qoratepa** qora qavmi nomi olingan *qora to‘pi – qorato‘p* suzining o‘zgarganidir.

Qoroli – qora olxo‘ri.

Qorong‘isoy – oftob kam tushadigan chuqur soylik.

Qoxti – tog‘larda qoya chuqurchalarida qor-yomg‘ir suvi ko‘lmagi (Farg‘ona); q.: *Toshqoq*.

Qoya – tik yonbag‘irli yalang tog‘. Turkiy *qoya* so‘zi fors tiliga (qoya), usmonli turklar orqali esa bolgar tiliga ham o‘tgan (kaya) (Sibirda esa xaya deyiladi). O‘rta Osiyo va Eronda **Qoraqoya**, **Qizilqoya** kabi toponimlar uchraydi.

Qoq – cho‘llarda bahorgi yog‘ingarchilik vaqtida suv to‘ladigan sayoz botiq.

Quba – urug‘ nomi, etnonim. O‘zbeklarning qo‘ng‘irot qabilasi tarkibida va qirg‘izlarning cherik qabilasi tarkibida *quva* urug‘i, qozoqlarning alimuli va qipshaq qabilalari, qirg‘izlarning ichkilik, cherik qabilalari, o‘zbeklarning saroy qabilasi tarkibida *quba* urug‘i qayd qilingan; q.: *Quva*.

Qubachi – urug‘ nomi, etnonim.

Quv – oqqush qadimiy turk qo‘shig‘ida “sochim bo‘ldi quvning patiday oq” deyiladi. Quvning, ya‘ni oqqushning qora turi (qoraquv ham bor).

Quva – urug‘ nomi, etnonim.

Quvur – suv oqiziladigan truba.

Quduq – suv olish uchun qazilgan tor va teran chuqurlik. Turkiy xalqlardan tashqari Volgabo‘yi, Qrim, Shimoliy Kavkazdagi rus shevalarida (Sharqiy Sibirgacha), Ukrainaning janubida ham iste‘molda. Tojik tili shevalarida *quduq* deganda buloqni ham tushunishadi. Turkmanistonda quduqning bir necha turi bor, ko‘milib ketgan quduq *guduk*, quduq esa *guyi*, usmoni turklarda quduqni *kuyuk* deyishadi. Ba‘zi bir turkiy tillarda buloqni ham quduq deyishadi. O‘zbekistonda **Quduq**, **Quduqli**, **Quduqcha**, **Qo‘shquduq**, **Uchquduq** kabi yuzlab toponimlar bor.

Quduqcha – quduq ko‘p joy.

Quyvon – kemiruvchi hayvon.

Quyvonquloq – 1) urug‘ nomi, etnonim; 2) quyvonquloq ko‘p yillik begona o‘t.

Qui, quyu – turkmancha *quduq*.

Quyruq – dum.

Quyt – pastlik, quyilik (Janubiy Qozog‘iston).

Qul – malay.

Qulla – tog‘ cho‘qqisi, tog‘ tepasi, tog‘ qirrasi (B.Hasanov. Navoiy asarlari uchun qisqacha lug‘at. –T., 1993, 355-b.).

Qulon – 1) yovvoyi ot; 2) ko‘chmanchi o‘zbeklar, Farg‘ona qipchoqlari, qozoqlarning arg‘in qabilasi tarkibidagi urug‘; qirg‘izlarda *qulonsariq*, turkmanlarda *qulonchi* urug‘i bo‘lgan. Buxoro tumanida **Qulonxona**, Qoraqalpog‘iston viloyati Amudaryo tumanida **Qulonovul**, Buxoro viloyati Jondor, Qoraqo‘l tumanlarida **Qulonchi** oykonimlari qayd qilingan. Qulon – urug‘ning muqaddas jonivori (totemi) bo‘lgan. Lekin **Qulonqoq** yovvoyi ot *qulon* nomi bilan bog‘liq: “Qulon suv ichdigan qoq – ko‘lmak” demakdir. **Qulonxona** esa “qulon urug‘i vakillari yashaydigan ovul” ma’nosida ham, “qulon ko‘p joy” ma’nosida ham bo‘lishi mumkin.

Quloch – kerilgan ikki qo‘l orasidagi masofa (o‘lchov birligi).

Quloq – 1) eshitish organi; 2) ariqdan, anhordan suv chiqariladigan joy.

Qum – qattiq minerallar va tog‘ jinslarining sochiluvchan mayda donachalari; qumli cho‘l, qumli sahro (Qizilqum, Qoraqum, Oqqum). Shuning uchun ham qumli cho‘lda yashaydigan aholini *qumli* deyishgan (cho‘lliklarni sahnishin deganday). **Qum, Qumariq, Qumbel, Qumbosdi, Qumtog‘, Qumqishloq, Qumtepa, Qumqo‘rg‘on, Qumrabot, Qumloq, Qumzor, Qumoq, Qumloq** degan toponimlar ko‘p.

Qumkashon – qum tashib kelib sotuvchilar.

Qumri – musichaga o‘xshagan sayroqi qush.

Qumelash – qumni g‘alvirda elab tozalash.

Qunduz – 1) quruqlik va suvda yashaydigan mo‘ynali hayvon; 2) qo‘hna qal’a, *ko‘handiz*.

Quralay – ohuning yosh bolasi.

Quralas – urug‘ nomi, etnonim.

Qurama – aralash-quralash; elat; etnonim.

Qurbaqa – asli qirbaqo, baqaning qirda, quruqlikda yashaydigan turi, boshqachasiga cho‘l baqa ruschasi jaba.

Qurdum daryo, qurdum qoq – dengiz: har qancha daryo suvlari quyilsa ham to‘lmas ekan, “quridim, qurdum” deyaverar ekan: ko‘zi to‘ymas odam.

Qurigozon, quruqqozon – yuz qabilasi tarkibidagi urug‘. Shu bilan birga *qurqozon, qoraqozon, qozonsherik* deganda qishloq jamoasi birgalashib ishlash sistemasi tushunilgan. Jizzax viloyati Zomin, Samarqand viloyati Bulung‘ur, Jomboy tumanlarida **Qurqozon** (Qurigozon) degan qishloqlar bor.

Qursaq (qursaqli) – urug‘ nomi, etnonim.

Qurt – qadimiy turk tilida yirtqich hayvon, “bo‘ri”.

Qurtoba, qurtava – qurtning suvda ezib tayyorlangan ichimlik.

Qurum – tog‘ yonbag‘irlarida tepadan tushgan tog‘lar uyumi; q.: *Qo‘rum, G‘o‘rum*.

Quruq rud – suvsiz o‘zan, quruq soylik (“Boburnoma”, 211-b.); q.: *Rud*.

Qurqozon – urug‘ nomi, etnonim; yuz qabilasi tarkibida qurigozon yoki quruq qozon urug‘i bo‘lgan.

Qutchi, qushchi, quchchi – urug‘ nomi, etnonim.

Qush – parranda.

Qushbegi – amir va xon saroyida ovchilik vaziri (qushbegi kalon). Amir (xon)ning ov ishlari, ovchi qushlari, hatto olg‘ir qoplonlari (barslari), tozilari va ovchilik asbob-uskunalariga mas‘ul mansabdor. Xonliklarda ovchilik ko‘ngil xushligigina emas, balki katta daromad manbayi hamda harbiy tayyorgarlik ko‘rsatkichi ham hisoblangan (bu lavozim rus podsholarida yegermeyster deyilgan).

Qushchi – q.: *Qutchi*.

Quyun – dovul, uyurma, shamol; urug‘ nomi, etnonim. Qoraqalpog‘iston Respublikasi Chimboy tumanida **Quyun** degan ovul bor.

Quyuq – suvi kamroq (narsa).

Qo‘y – uy hayvoni.

Qo‘ybotkan – qo‘y botib ketgan (joy).

Qo‘ziquloq – otquloqning mayda bargli turi, shovul.

Qo‘yindi – eski qabriston, mozar.

Qo‘ytosh – yumaloq qattiq xarsang tosh. Unda-bunda sochilib yotgan toshlar uzoqroqdan qaraganda yoyilib yurgan qo‘y podasiga o‘xshaydi. O‘zbekistonda Jizzax viloyati G‘allaorol tumanida, Qirg‘izistonda **Qo‘ytosh**, Qozog‘istonda **Qo‘ytas** degan toponimlar bor.

Qo‘l – 1) daryo, soy, daryo tarmog‘i, soylik, vodiylar. Qadimgi turkiy tilda qo‘l – “vodiylar”, “quruq soylik”. Urxun-Enisey yodgorliklarida *g‘ul* “daryo havzasi”, “past tekislik”. Shimoliy Kavkazda qo‘l “yassi jar”, Ozarbayjonda, Turkiyada “daryo tarmog‘i”, turkmanlarda (go‘l) “qum tepalari orasidagi pastlik joy”, mo‘g‘ul tilida *go‘l* “daryo”, ba‘zan “botqoqli ko‘l”, Gobi cho‘lida “quruq o‘zan”, Tataristonda qo‘l – daryo irmog‘i, “o‘zan”, “soylik”. Bobur Mirzoning mana bu gaplariga quloq soling: “Qo‘lning ichi kishi mamaridin yirog‘ xilvat yo‘l, qo‘l yuqori-o‘q yurub, suvni o‘ng qo‘lga qo‘yub, yana bir quruq qo‘lga kirduk. Erta namozdigar bor edikim, qo‘ldan tuzga chiqildi” (“*Boburnoma*”, 1960, - b.170). Bobur bu jumladan *qo‘l* deganda “o‘ng tomon”ni tushungan, ikkinchi ma’noda *qo‘l* deganda suv oqadigan soylikni tushungan, suv bo‘lmagan soylikni ifoda etish uchun “quruq qo‘l”, “suvsiz qo‘l” iboralarini ishlatgan: “Ul domanadin ko‘chub, g‘arbka boka yurub, bir suvsiz qo‘lda tushuldi”.

Professor K.K.Yudaxin qirg‘iz tilida *qo‘l* so‘zi mustaqil holda ishlatilmaydi, faqat geografik nomlar tarkibida uchraydi deydi. (K.K.Юдахин. *Киргизско-русский словарь*. –М., 1965, с. 396). Bizning fikrimizcha, qirg‘iz va qozoq tillarida *qo‘l* so‘zi mustaqil ma’noga ega; masalan, *qo‘l ariq* o‘sha *qo‘l*, ya’ni “tarmoq” so‘zidan tarkib topgan: bosh ariqdan chiqariladigan “kichik ariq” – “shoxobcha ariq” demakdir. Qozoqlarda qo‘lat “tog‘ vodiysi”, qirg‘izchada qo‘lo‘t “ikki qir orasidagi cho‘zinchoq soylik” degani. Qashqadaryo viloyatida kichik bir ariq suvni *bir qo‘l suv* deyishadi. Qo‘l so‘zidan tarkib topgan toponimlar, asosan gidronimlar Qirg‘iziston bilan Qozog‘istonda ayniqsa ko‘p: **Muzqo‘l**, **Norinqo‘l**, **Oqqo‘l**, **Mariqqo‘l**, **Qoraqo‘l** va b. Bunday nomlar O‘zbekistonda ham bor: **Norinqo‘l** (Samarqand viloyati), **Qizilqo‘l** (Buxoro viloyati), **Qumqo‘l** (Ohangaron tumani); Tojikistonda Shahrison dovoni yaqinida esa **Oltingo‘l** degan soylik bor; 2) tog‘ning tarmog‘i, qir: “Har qo‘lda va har pushtada kentlar yasab o‘lturubturlar” (“*Boburnoma*”, 94-b.).

JWX2678

Rossiya Federatsiyasi Oltoy o'lkasi hududida ham *qo'l* so'zidan tuzilgan daryo nomlari uchraydi: **Boyqo'l, Oraqo'l, Qoraqo'l** va h.k. bunday komponentli gidronimlar Mo'g'uliston Xalq Respublikasida ayniqsa ko'p: Orxon-gol, Tola-gol, Onon-gol, Tuin-gol, Xalxin-gol, Ider-gol va b.

Shunday qilib, *qo'l* (gol-go'l) komponentli toponimlar juda katta hududda – Sibir va Mo'g'uliston Xalq Respublikasidan tortib Qozog'istonda va O'rta Osiyoda, shuningdek, Shimoliy Kavkaz va Zakavkazyeda uchraydi (Arazin golu – Araks daryosining tarmog'i); 3) tog' yo'li (*B.Xasanov, Navoiy asarlari uchun qisqacha lug'at, 1993, 354 b.*)

Qo'lat – jarlik, chuqurlik (o'zganda).

Qo'ltiq – okean, dengiz va ko'llarning quruqlik ichkarisiga kirib turgan qismi.

Qo'nish – ko'chmanchilarning har yili kelib, o'tov tikadigan joy.

Qo'ng'ir – qora sariq, to'q malla.

Qo'ng'iro't – yirik o'zbek qabilalaridan biri. Qo'ng'iro'tlarning asosiy qismi hozir ham Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarida yashaydi. Qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq xalqlari tarkibida ham qo'ng'iro'tlar bor. Respublikamizda, xususan Zarafshon vodiysida 20 ga yaqin aholi punkti **Qo'ng'iro't** deb ataladi.

Qo'ra – shox-shabba devor bilan o'ralgan joy; atrofi berk hovli.

Qo'riq (mo'g'ulcha xorig) – taqiqlangan, daxlsiz, zakaznik, qo'riqxon. Chingizxon hamda uning avlodlari dafn qilingan va sir saqlangan qabriston «buyuk qo'riq» deyilgan. Mo'g'ullar hukmronligi davrida O'rta Osiyoda kirish man etilgan har qanday yer (xon yaylovi va ov qilinadigan, o'tin tayyorlanadigan joylar) *qo'riq* deb atalgan. Jizzax viloyati Zomin, Forish, Baxmal tumanlarida daryo bo'yidagi bo'liq o'tloqlarni *qo'riq* deyishadi. Keyingi vaqtlarda o'zbek tilida birinchi marta o'zlashtirilgan bo'z yer *qo'riq* deb atalmoqda.

Qo'riq, qo'ra, qo'rg'on so'zlarining ildizi *qo'r* (qo'rimoq, qo'riqlamoq, himoya qilmoq, mudofaa qilmoq). Venger olimi L.Ligeti ma'lumotlariga ko'ra, klassik mo'g'ul tilida kuriya, kuriyan «hovli», «qarorgoh», karmoq tilida xura, xuru «qo'ton», «molqo'ra», «g'ov», «xon qarorgohi», «kazarma», buryat tilida xuryu(n) «devor», «qo'ra», «ihota».

Eronda podshoning o'z xotinlari bilan ovga chiqishi ham qo'ruq deb atalgan. Bu termindan «zapovednik» ma'nosidagi *qo'riqxona* so'zi paydo bo'ldi. *Qo'ra, qo'riq, qo'rg'on* so'zlari ko'plab toponimlar hosil qilgan.

Qo'rum, qo'rum – tog' yon bag'irlarida va yassi tog' tepalarida to'planib qolgan tosh uyumlari. Oltoyda, Sayan, Tyanshan tog'larida toponimlar tarkibida keng tarqalgan; fonetik shakllarda esa Turkmaniston va Shimoliy Kavkazda ham uchraydi. Osiyodagi eng katta tog' tizmalaridan biri **Qorako'rum**ni eslang. Ko'proq qo'rum (shevalarda g'o'rum, g'o'rim) shakli keng tarqalgan; q.: *G'o'rim*, qurum deyish to'g'rimas.

Qo'rchi (qurol ko'tarib yuruvchi) – 1) o'rta asrlarda saroy gvardiyasi; 2) Temuriylar davlatida ekinzor qo'riqchisi. Harbiy qismlar boshlig'i *qo'rchi boshi*, qurol-yaroqlar ombori *qo'rxona* deyilgan. Qashqadaryo viloyati Shahrisabz, Buxoro viloyati Olot, Peshku tumanlarida **Qo'rchi** qishloqlari qayd qilingan. Turk zodagonlari bolalaridan tuzilgan harbi qism, otli gvardiya ham qo'rchi deyilgan.

Qo'rg'on – istehkom, qal'a, shahar; mustahkam devor, shahardan tashqaridagi hovli joy, dala-hovli.

Qo'rg'ontepa – tuproqdan baland ko'tarib yasalgan tepalik, *Tepaqo'rg'on, Qorovultepa*.

Qo'rg'oncha – katta qishloqdan ajralib chiqqan kichik qishloq.

Qo'rg'oshin – yumshoq metall.

Qo'tir – qichima teri kasalligi; shu dardga davo manba.

Qo'ton – 1) tog'-adirlarda qo'y otarlari qishlashi uchun qulay pana joy; 2) qo'ton, qutan – uzun oyoqli qush (ko'k quton, oq quton).

Qo'tonko'l – qo'ton qushi ko'p yashaydigan ko'l.

Qo'chqor – bichilmagan erkak qo'y; urug' nomi, etnonim.

Qo'sh – 1) birga qo'shilgan ikkita xo'kiz (ot, eshshak); 2) vaqtincha qo'nish joyi, vaqtinchalik qarorgoh, cho'ponlarning qo'shi.

Qo'shbegi – amirlik va xonlikda oliy lavozimlardan biri; harbiy vazir (qo'sh – shtab lager, qo'shin). Arab yozuvida qo'sh va qush so'zlari bir xil raqam qilinganidan qushbegi va qo'shbegi so'zlarini ko'pincha adashtirishgan. Ashtarxoniylardan Ubaydulloxon hukmronligi davridan e'tiboran (1702–1711) davlat ishlarida qo'shbegining roli orta boradi. Qo'shbegi xonlikning bosh vaziri, iqtisodiyot va siyosat ishlarining boshqaruvchisi bo'lgan. (*М.Абдурраимов. Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве. –Т., 1966, с 75-76-б.*).

Qo'shtamg'ali – urug' nomi, etnonim; o'zbeklarning yuz, qo'ng'iro't, nayman qabilalari tarkibidagi bir urug' qo'shtamg'ali deb atalgan.

Qo'g'ay – urug' nomi, etnonim; qipchoq o'zbeklarning qo'g'ay, qo'g'ayo'lmas, qirg'izlarning qo'g'uy urug'i bo'lgan.

Qo'handiz – (forscha "eski istehkom") X – XI asrlar arab geograflari asarlarida: ichki shahar (Madina)da yoki undan tashqarida bo'lgan qo'rg'on; q.: *Ko'handiz*.

Raboz – 1) shahar atrofi; 2) devor; 3) molxona; q.: *Rabot*.

Rabot – bu so'zga «O'zbek tilining izohli lug'ati»da (1981) quyidagicha izoh berilgan: 1. Mustahkamlangan qo'rg'onlarda soqchilar turadigan joy yoki istehkom qo'rg'on. 2. Savdo yo'llaridagi mustahkamlangan mazgil, karvonsaroy. 3. Shahardan chetroqdagi turar joy.

Bu termin haqida to'laroq ma'lumot olish uchun mutaxassislarning gaplariga quloq solaylik. Akademik V.V.Bartoldning ma'lumotlariga qaraganda, musulmon dunyosining chegaraga yaqin boshqa o'lkalaridagi kabi Turkistonda ham diniy urush – g'azovot uchun devor va g'ovlardan tashqari *ribotlar* (to'g'ri talaffuzi shunday) yoki *rabotlar* qurganlar (buni Turkistondagi *rabod* so'zi bilan adashtirmaslik kerak deydi V.V.Bartold); akademik davom etib yozadiki, *rabot* so'zining ma'nosi «ot bog'lanadigan joy» demakdir; *rabot* muqaddas, ya'ni diniy urush uchun kurashadigan g'ozilarga mo'ljallab qurilgan edi. G'ozilar rabotda dushmanlar bilan yuzma-yuz yashab, ularning hiyla-nayranglarini, hujumlarini daf qilib turganlar. Ribotlar (rabotlar) otliq askarlar dastalari uchun kazarma rolini bajargan. (*Бартольд. Сочинения. т.1, М. 1963: рабат(рубот) – с.169, 247, 285, 378; рабад (рабаз) – с. 128, 138, 142, 146*).

Bundan tashqari, O'rta Osiyoda *rabod* yoki *rabaz* termini ham bo'lgan. Tarixchi A.A.Semenovning yozishicha, shaharga tutash shahar-mahallalar *rabaz* deb yuritilgan (*А.А.Семёнов. Очерк устройства центрального административного управления Бухарского ханства позднейшего времени. – Сталинабад, 1954*).

Shunday qilib, dastlab **rabaz** deganda ichki shaharni emas, balki shahar atrofidagi devor hamda shaharga tutash qishloq-mahallalar tushunilgan.

Keyinchalik bu ikki termin bir-biriga qo'shilib, *karvonsaroy* ham *rabot* yoki *rabod* deb ataladigan bo'ldi. Buning sababi shu ediki, deb yozadi V.V.Bartold, istilochilar qurgan rabotlar bu yerda oldindan mavjud bo'lgan g'aribxonalar va ibodatxonalarga juda o'xshab ketar edi. Shuning uchun ham bunday tayyor binolar *rabotlarga* moslashtirilgan. Buning ustiga rabot qurish ham masjid solish kabi savob ish hisoblangan. Bu so'zlarning yaqinlashishini shundan bilsa ham bo'ladiki, Buxoro yaqinida yashab o'tgan Jo'ybor shayxlari (xo'jalari)ning arxivlarida (XV–XVI asrlar) bu terminlar deyarli bir-biridan farq qilmagan: *rabaz* – og'ilxona, hovli joy, *rabot* – qo'rg'on, qo'ra.

A.R.Muhammadjonov *rabot-ravot* soʻzini sugʻdcha deb hisoblaydi: *ro(x)* – yoʻl, *bat* (bata, vata) – manzil, mazgil va Buyuk ipak yoʻli boʻylab qurilgan koʻpdan koʻp bekatlar ana shu termin bilan atalgan deydi.

Rabot (ravot, rabod) soʻzidan tarkib topgan toponimlar, aksari oykonimlar Oʻzbekistonda 200 dan ortadi, ularning deyarli hammasi Zarafshon vodiysidadir (Buxoro viloyatida 100 ga yaqin, Samarqand viloyatida – 60, Navoiy viloyatida – 20).

Bundan tashqari, yagʻnobshunos olim A.L.Xromov «yaylov sifatida foydalaniladigan seroʻt adir joy» maʼnosida *ravad* (ravod) soʻzi borligini aytadi va uni qadimgi eroniy *ravati*, yagnobcha *rowut*, xorazmcha *rwyn* («yer», «joy») soʻzlari bilan bogʻlaydi (A.L.Xromov. *Общая лингвистическая характеристика топонимии и микротопонимии Ягноба*// *И Изв.отд. общ. наук Таджикской ССР. №3 (45).* – Душанбе, 1966, s.95).

Ravoq – gumbaz, kiraverishdagi ark, ustunli peshayvon, koʻprikning ustunlari (tirgagichlari) oraligʻi.

Ravza – 1) gulzor, gulshan, bogʻ; 2) buyuk kishilarning qabri. “Sulton Mahmudning qabri Gʻaznining mahallotidadurkim, sulton qabri anda uchun *ravza*” (“Boburnoma”, 196-b.).

Rayon – maʼmuriy-hududiy boʻlinma, geografik, iqtisodiy, tarixiy alomatlari bilan farq qiladigan hudud, oʻlka.

Rais – boshliq, rahbar; xonliklarda diniy marosimlar, tosh-tarozilar ustidan nazorat qiluvchi mansabdor shaxs.

Ramadon – koʻchmanchi oʻzbek urugʻlaridan biri, masalan, mangʻitlar tarkibida qayd qilingan. Qozoqlarning *alchin*, *jetiruv* qabilalari tarkibida ham *ramadan* urugʻi qayd qilingan. Toshkent viloyati Toshkent, Boʻka, Zangiota, Chinoz, Fargʻona viloyati Toshloq tumanlarida **Ramadon** qishloqlari bor.

Rang – qiyoqqa oʻxshagan chorva sevib yeydigan mayda oʻsimlik, kichkina qora toʻp guli boʻlganidan *qorabosh* ham deyiladi.

Rasad – yulduzlarni kuzatish.

Rasadxona – observatoriya.

Rash – qirgʻoqqa uyulgan tuproq (Xorazm).

Reg, rig – qum, mayda shag‘al, qumli cho‘l. Shafrikon tumanida **Regishoyi** degan qishloq bor. Bu toponim asli *regi sho‘yi* bo‘lgan: ilgarilari Zarafshon daryosi o‘zanidagi qumlarni yuvib oltin zarralarini ajratib olishgan (*regi sho‘yi* «qum yuvish»); q.: *Regzor, Registon*.

Regzor – qumloq joy, qumli cho‘l, qum to‘shalgan maydon. **Regzor** degan joylar ko‘p.

Registon – qumloq, qumli cho‘l, qum yotqizilgan maydon. Yirik shaharlar (Buxoro, Samarqand, Toshkent)da qum to‘shab tekislangan markaziy maydon **Registon** deb atalgan va bozor bo‘lib xizmat qilgan. Toshkentda **Registon** bozori bo‘lgan (hozirgi «Tohir va Zuhra» magazini atroflari), bir ariq ham shu bozor nomi bilan **Registon** deb atalgan.

Regris, regriz – qum yuvuvchi, q.: *Regishoyi*.

Regishoyi (to‘g‘risi *regsho‘yi*) – qumni yuvib oltin oluvchi kishi. Buxoro viloyati Shofirkon tumanida *Regishoyi* degan qishloq bor.

Regsho‘y, regrez – qumlarni yuvib oltin ajratib olgan kishi. Zarafshon vodiysida, xususan, uning bosh tomonlarida qumni po‘stak yoki gilam ustida yuvib oltin olish qadimdan rasm bo‘lgan (oltin zarralari og‘ir bo‘lganidan jun orasiga kirib qolgan). Buxoro viloyati Shafrikon tumanida *Regshoyi* (asli *Regsho‘yi*), Navoiy viloyati Navoiy tumanida **Regrez** qishlog‘i bor.

Rivoch – nordon bargli o‘simlik, rovoch (q.), chukri.

Rishta – chuvalchang (rishta) qo‘zg‘atadigan kasallik.

Rosh – ekinlarni jo‘yaksiz sug‘organda pollarni bir-biridan ajratish uchun yasalgan marza ko‘tarma Q.: *Chel*.

Rog‘ – 1) tog‘ etagi, o‘tloq; 2) bog‘cha, bog‘-rog‘, bog‘ (Porso Shamsiyev, S. Ibroximov “Navoiy asarlari lug‘ati” –T., 1972 512-b.).

Roh – yo‘l.

Rud, ro‘d – kanal, katta ariq, daryo. O‘rta Osiyoda ko‘plab toponimlar hosil qilgan: **Miyon Ro‘don** («ikki suv orasi» – Qoradaryo bilan Norin oralig‘i), **Rudi Zar** (Buxorodagi Shahrud kanalining eski nomi), **Rudi Masof** (Zarafshonning eski nomlaridan biri); Toshkentdagi Salor arig‘ining eski nomi Ro‘dak.

Eronshunos olim V.I.Abayev bu soʻzning etimologiyasi tojikcha roʻda (ichak, yoʻgʻon ichak) soʻzi bilan bogʻliq boʻlishi mumkin degan. “Uluq rudkim, Chagʻonsaroy suyiga mashhurdir” (“Boburnoma”, 192-b.). *Quruq rud* – quruq, suvsiz soylik: “Bu rud quruq rudtur” (“Boburnoma”, 211-b.).

Rudak, roʻdak – soy, jilgʻa.

Ruda – qipchoqsaroy urugʻlaridan birining shoxobchasi. Qashqadaryo viloyati Chiroqchi tumanida Ruda degan qishloq, Koson tumanida *Rudasoy* degan soy bor.

Rudxona – daryo, soy oʻzani.

Rudbor, roʻdbor – daryo, daryo boʻyi, daryo sohili, ariq-soylar koʻp joy; *joʻybor* soʻzi bilan maʼnodosh; lekin *roʻd* deganda joʻydan koʻra kattaroq ariq tushunilgan.

Rustoq – oʻrta asrlarda maʼmuriy-hududiy birlik; bir guruh aholi punkti (forscha *deh*, arabcha *qariya*, turkiy *kent*, nihoyat qishloq).

Roʻda – 1) ichak-chavoq; 2) urugʻ nomi, etnonim.

Roʻdaxoʻr – ichak-chavoq yeyuvchilar – etnik guruh laqabi.

Roʻya – yuza, maydon; hovli roʻyasi; oftobroʻya – janubga qaragan yon bagʻir.

Sabiy – koʻkrakdan ajratilgan, lekin balogʻatga yetmagan bola.

Sabza – yam-yashil, oʻt, maysa.

Sabzavor – koʻkalamzor

Sabiya – balogʻatga yetmagan qiz bola.

Savagʻich – qamishning bir turi.

Savoy – urugʻ nomi, etnonim. Andijon viloyati Qoʻrgʻontepa tumanida **Savoy** qishlogʻi bor.

Savsar – qimmatbaho moʻynali yirtqich hayvon.

Savr (arabcha *savr* – hoʻkiz) – 1) burj yulduzlar turkumlaridan biri; 2) Quyosh yili hisobida ikkinchi oyning nomi 22-apreldan 21-maygacha davom etadi.

Savrun – moʻgʻulcha poydevor, zamin, taxt.

Sayoz – yuza, uncha chuqur boʻlmagan.

Sayot, sayat – ko‘chmanchi o‘zbeklarda sayot, turkmanlarda sayat (sayatli) qabilasi bo‘lgan. Xorazm viloyati Xiva, Jizzax viloyati Forish, Buxoro viloyati Qorako‘l, Qoraqalpog‘iston Respublikasi Shumanay, Qo‘ng‘irot tumanlarida Sayot, Hazorasp tumanida **Sayotlar** qishloqlari bor.

Sad – qal’a yoki shahar devori; tuproqqo‘rg‘on.

Sadoq – kamalak o‘qlari joylab, belga bog‘lanadigan yoki yelkaga osib yuriladigan asbob; tirdon, o‘qdon.

Sadqoq – emchi, momodoya.

Sayod – urug‘ nomi, q.: *Sayot*.

Sazan – baliqning bir turi (sozda – balchiqda yashaydigan baliq ma’nosida).

Sazanjoy – sazan balig‘i ko‘p joy.

Sazag‘an – o‘zbeklarning naymansaroy urug‘ining tarmog‘i, Qashqadaryo viloyati Chiroqchi tumanida Sazag‘an qishlog‘i qayd qilingan (Кубаков К.К. О некоторых родо-племенных группах узбеков Верхней Кашкадари // Этническое изучение быта и культуры узбеков. –Т., 1972, С. 14).

Said (ko‘pligi saodat) – baxtli, iqbolli; bu ism joy nomlari shaklida uchraydi.

Sayyod – 1) ovchi; 2) urug‘ nomi (sayot).

Sayil – sayr-tomosha.

Sayilgoh – sayil o‘tkaziladigan joy.

Sayyid, Sayid (arabcha “*boshliq*”, “*yo‘lboshchi*”, “*xo‘jayin*”) – Muhammad s.a.v.ning avlodlariga mansub kishi. *Sayyid* xo‘ja so‘zi bilan ma’nodosh.

Sayg‘oq – jayronning bir turi, *oqquyruq* ham deyiladi. Navoiy viloyatida **Sayg‘oqquduq, Sayg‘oqli** degan joylar, quduqlar bor.

Sayhon – ochiq maydon, tekislik.

Sak – it, sak yili – it yili; galasak – urug‘ laqabi.

Sakbon – it boqish bilan shug‘ullanadigan kishi.

Sakirtma – pog‘ona - pog‘ona yonbag‘ir (sakrab tushiladigan joy).

Saksovul – cho‘l daraxti. Amudaryo deltasida **Saksovulsoy** degan cho‘l bor.

Sakson – 80 raqami va shu raqam bilan ifodalanadigan son.

Saldovchi – kemani oqimga qarshi sudrovchi kishi, burloq (Xorazm).

Salla – chambarak shaklidagi bosh kiyimi.

Salloh – qassob.

Sallohxona – kushxona,

Salomxona – xon amirning fuqarolarni qabul qiladigan xonasi.

Sanam – go‘zal ayol shaklidagi but; go‘zal nozanin ayol.

Sang – 1) tosh; Namangan viloyati Pop tumanida **Sang** degan qishloq bor; 2) 8 chaqirimga teng uzunlik o‘lchov birligi.

Sangar – istehkom, dushman o‘tolmasligi uchun toshdan qilingan g‘ov-to‘siqlar.

Sangi – toshloq, soylik.

Sangzor – toshloq yer, toshzor, g‘o‘la toshlardan tashkil topgan maydon. Baxmal tumanidagi mashhur **Sangzor** (Sanzar emas) vodiysi ana shunday; q.: *Sangiston*.

Sangiston – toshloq joy, qoyali tog‘; *sangin* – sertosh, tosh yotqizilgan (yer), *sangob* – daryoning toshloq o‘zani, *sanglox* – toshloq.

Sanglox, sangloq – toshloq. Lug‘atlarda bu so‘zning bir necha ma‘nosi keltiriladi: 1) toshloq joy; 2) tosh uyumi; 3) maydalangan tosh; 4) tog‘ daryosi yoki selning sertosh o‘zani. O‘zbekcha *toshloq* va tojikcha *sanglox* so‘zlari etimologik jihatdan bir xil, lekin semantik jihatdan farq qiladi: *toshloq, toshloq yer* deganda ko‘pincha umuman tosh ko‘p joy, sertosh tuproq, *sanglox* deganda esa soylik ichida yig‘ilib qolgan silliq toshlar tushuniladi. Asli Sangi g‘o‘lak : g‘o‘lak – yumaloq, silliq (tosh), M.: ko‘z g‘o‘lagi – ko‘z soqqasi; tappiga o‘xshatib ishlangan yumaloq g‘isht ham g‘o‘lak (adabiy tilda guvalak) deyiladi.

Sanglox so‘zi turli joylarda turlicha talaffuz qilinadi: **Sanglox, Sangloq, Sang‘anaq, Sag‘anaq, Sangalaq.**

Samarqand viloyati Nurota tumanida **Sangloq**, Toshkent viloyati Parkent tumanida **Sang‘anak**, Jizzax viloyati Zomin tumanida **Oqsang‘alak** degan toponimlar bor.

Sangtarosh – toshtarosh.

Sandiqli (sanduqli) – turkmanlarning ersari qabilasining bir urug‘i. Navoiy viloyatida Sandiqli cho‘li bor.

Sanchiqli, chanchiqli – o‘zbeklarning qo‘ng‘irot qabilasi tarkibidagi urug‘lardan biri. Tamg‘asi uzun nayza – *sanchqich* shaklida bo‘lganidan shunday atalgan. Respublikada **Sanchiko‘l** (Samarqand viloyati Urgut, Paxtachi, Ishtixon tumanlari), Sanchiqul (Pastdarg‘om tumani), **Sanchqil** (Surxondaryo viloyati Boysun tumani), hatto **Chanchikli** kabi qishloqlar shu etnonim bilan atalgan (*Кармущева. Очерки, с. 90, 94, 215, 218 u dp.*). Qozoqlarda bu urug‘ *shanshqli* deb ataladi.

Sar – bosh, yuqori tomon.

Saraton (arabchada – qisqichbaqa) – 1) burj yulduz turkumlaridan biri; 2) Quyosh yili hisobida to‘rtinchi oy – 22-iyundan 21-iyulgacha davom etadi.

Sarbador – XIV asrda Eron va O‘rta Osiyoda mo‘g‘ullar va mahalliy feodallar zulmiga qarshi ko‘tarilgan xalq ozodligi harakati qatnashchisi (ma‘nosi “boshini dorga tiqqan”, ya‘ni dordan ham qo‘rqmaydigan odam).

Sarbozor – bozor boshi, bozor yoni. Qashqadaryo viloyati Qamashi tumanida, Jizzax viloyati G‘allaorol tumanida **Sarbozor** qishloqlari bor.

Sarbon – karvonboshi.

Sardoba – kamsuv joylarda suvning bug‘lanib ketishiga va ifloslanishiga yo‘l qo‘ymaslik uchun qurilgan gumbazli hovuz. **Sardoba** ustiga qurilgan gumbazi uchun ba‘zan *Gumbaz* deb ham atalgan. Sardobalar qadimda dashtlardagi chorva mollarini va savdo karvonlarini suv bilan ta‘minlashda katta ahamiyatga ega bo‘lgan. Qarshi cho‘lida 29 ta, Mirzacho‘lda 3 ta, Toshkent bilan Farg‘ona o‘rtasidagi qadimgi savdo yo‘lida 3 ta, Cho‘limalikda (Karmana yaqinida) 1 ta sardoba bo‘lgan.

Samarqand viloyati Paxtachi, Sirdaryo viloyati Guliston, Oqoltin tumanlarida **Sardoba** degan qishloqlar bor.

Forscha-tojikcha *sardoba* “sovuq suv” degani.

Sardor – boshliq, qo‘mondon, yo‘l boshlovchi.

Sarin shamol – salqin shamol.

Sariosiyo – tegirmon boshi, tegirmonning bosh tomoni. Surxondaryo viloyati Sariosiyo va Boysun tumanlarida, Qashqadaryo viloyati Kitob tumanida **Sariosiyo** qishloqlari bor.

Sarisuv – tog‘oldi lyoss va gildan iborat qiya tekisliklardan oquvchi loyqa suv. Toshkent viloyati Chinoz tumanida **Sarisuv** degan qishloq bor.

Sariq – turkman, qirg‘iz, boshqird xalqlari tarkibiga kirgan qabila (qirg‘izlarda sariq *saruu* deb ham ataladi). *Sariq* nomi bir qancha qabila-urug‘lar nomlariga *sari* shaklida qo‘shilib ketgan: *sari-uyshun*, *sari-uygur*, *sari-nayman*, *sari-qangli*, *sari-qirg‘iz* va h.k. Surxondaryo vildoyati Qiziriq, Qashqadaryo viloyati Muborak tumanlarida **Sariq** qishloqlari qayd qilingan.

Sarko‘b – qir, balandlik (“Puromin darasining tumshug‘idin bir necha yigitni sarko‘bqa chiqarilib edi) “Boburnoma”, 248-bet).

Saroy – 1) xon, amir, podsholarning qarorgohi; hashamatli bino, omborxona, og‘ilxona, molxona; 2) yirik o‘zbek qabilalaridan biri, asli saroi, ya’ni “saroy ahlining qabilasi” ma’nosidadir qabila vakillari asosan Buxoro vohasida, Samarqand, Qashqadaryo, Jizzax, Andijon viloyatlarida yashagan. Qabila *azsaroy*, *qipchoqsaroy*, *qirg‘izsaroy*, *qo‘ng‘irotsaroy*, *majarsaroy*, *qorabog‘saroy*, *naymansaroy*, *chemsaroy*, *jomonsaroy*, *oltintamg‘alisaroy*, *jolong‘och* (*yalang‘och*) *saroy* kabi yirik tarmoqlarga bo‘lingan (*O‘zbek Sovet ensiklopediyasi*, t.9, 1977, b. 532-533).

Respublikada 50 dan ortiq qishloqlar *saroy* urug‘i nomi bilan atalgan. Bu qabilaning nomi asli saroi, ya’ni “saroyda xizmat qiluvchilarning avlodlari” ma’nosida bo‘lsa kerak; 3) bir qancha turkiy xalqlar, chunonchi, qozon tatarlari, qozoqlar (arg‘in qabilasi), qoraqalpoqlar (qitay qabilasi), qirg‘izlar (adigine, mo‘ngush, no‘yg‘ut qabilalari) tarkibida ham *saroy* urug‘i qayd qilingan.

Sarrof – pul maydalaydigan va valyuta almashtiradigan shaxs. O‘rta Osiyo xonliklarida sarroflik serdaromad kasb hisoblangan. Yirik shaharlarda, masalan, Buxoroda **Sarrofon** mahallasi bo‘lgan.

Sart – urug‘-aymoqlarga bo‘linmaydigan o‘troq o‘zbeklarning oldingi nomi, sanskritcha sartha savdogar, tijoratchi (“*Devonu lug‘atit-turk*”, I, 342 b.; *Древнетюркский словарь*, Ленинград, 1969, с. 490).

Sartarosh – soch-soqol oluvchi usta.

Sartjuzi – urug‘ nomi, etnonim, q.: *Sartyuzi*.

Sartyuz – q.: *Sartjuzi*.

Sarchashma – buloqning bosh tomoni.

Sassiq – hidi yomon, qo‘lansa.

Satang – olifta, bashang.

Saxtiyon – echki yoki qo‘y terisidan pishirilgan charm, ko‘n.

Sarhang – qo‘mondon, kema (qayiq) darg‘asi.

Saqachi – kanalning qurilishida boshchilik qiluvchi usta yoki saqani qarab turadigan kishi.

Saqo, saqa, sag‘a – to‘g‘on boshi, magistral kanalning bosh qismi, sug‘orish uchun suv taqsimlaydigan qurilma (Xorazm). Saqa (saqo) arabchada «sug‘orish» demakdir. Eron va Afg‘onistonda suv tashiydigan, ya‘ni boshqalarni suv bilan ta‘minlaydigan kishilarni – meshkobchilarni *saqo* deyishgan. Tumshug‘i ostida xaltachasi bor meshkobkush *saqoqush* ham deyiladi; chunki uzoq o‘lkalarga uchadigan ko‘chmanchi qushlarga saqoqush havoda ketayotib suv berarmish.

Misr va Mesopotamiyada chigirni *soqiya* (suv bilan ta‘minlovchi) deyishadi. Xorazmda 1828-yilda Olloqulixon tomonidan toshloq yerda qurilgan kanal Toshsaqo deb ataladi.

Bu termin O‘zbekistonning boshqa joylarida ham toponimlar hosil qilgan. Buxoro viloyatida **Saqoquduq**, Xorazm viloyati Hazorasp tumanida Toshsaqa degan kanal bor; XIV asr Buxoro vaqfnomalarida **Sakoyai Amirak** degan joy tilga olingan.

Saqiya – chig‘ir; q.: *Chig‘ir*.

Saqman – 1) qorovul; 2) saqmon qo‘zilar to‘dasi; saqmanchi-qo‘ziboqar.

Saqochi, saqachi – kanalning bosh inshooti saqoni qurishda ishtirok etgan kishi yoki saqo qorovuli.

Saqoqush – tumshug‘i ostida xaltasi bor yirik suv qushi; meshkobqush, birqozon ham deyiladi – so‘yilganda bir qozon go‘sht qilar emish. Parranda galalari osmon-u falakda uzoq o‘lkalarga uchib ketayotganda saqoqush boshqalarga tomog‘idan suv berar emish. (arabcha *saqo* – “suv bermoq, sug‘ormoq”), aslida qushning xaltasida umuman suv bo‘lmaydi.

Sahoba – Muhammad s.a.v. bilan hamsuhbat bo‘lgan yoki islom dinini yoyishda qatnashgan kishi.

Sahro – cho‘l, dasht, biyobon. Arabcha *ashar* «qizg‘ishsariq» so‘zidan. *Sahroi, sahro nishin* «cho‘llik», «cho‘lda yashovchi». Afrikadagi **Sahroi Kabir** cho‘li, Erondagi **Oqsahro, Sahrosho‘r**, Ozarbayjondagi **Sehra** toponimlari shu so‘zdan.

Sag‘ana – maqbara.

Sag‘anoq – q.: *Sangloq*.

Sag‘ir – voyaga yetmagan yetim.

Sebiston – olma bog‘i, olmazor.

Sekirtma – jahannam, tik jarlik: “... agar bundoq uluq qor bo‘lmasa andoq berah (yo‘lsiz) uchma sekirtmadin kim o‘ta olg‘ay edi” (“Boburnoma”, 258-b.). “*Sekirtme*” – o‘tish qiyin bo‘lgan tubsiz jarliklari va o‘p qonlari bor tog‘ yo‘li (К.К.Юдахин. Киргизско-русский словарь. –М., 1985, с. 142).

Sel – toshqin suv (arabcha sayl).

Selbur – “sel olib ketgan, sel urib ketgan” joy.

Selga (selgoh) – sel olib kelgan loyqa-qumlardan hosil bo‘lgan unumdor yerlar (selga yerlari). Tojikistonning Panj tumanida **Selgoh** qishlog‘i bor. Selgani ba‘zi bir yerlarda *seldara, selsoy* ham deyishadi. Samarqand viloyati Nurota tumanida bir dara va qishloq **Selsoy** deb ataladi. Bahorda shiddatli toshqin suvlari keladigan o‘zan *selroha* («sel yo‘li») deyiladi. **Selbur** degan toponim «sel olib ketgan, sel urib ketgan» demakdir; sel ko‘p keladigan yoki sel suvi yig‘ilib qoladigan joy *selxona* deb yuritiladi.

Selgoh – selga suv to‘planadigan joy.

Seldara – sel kelib turadigan dara.

Selin – qumli cho‘lda o‘sadigan boshoqli o‘simlik.

Selroha – sel yo‘li, sel o‘zani.

Selxona – sel suvi to‘planadigan joy; q.: *Selga*.

Sengir, sangir, singir – cho‘qqi, qoya; qadimiy turk tilida «tog‘ tumshug‘i», qirg‘izchada *sengir* «o‘t bilan qoplangan baland tog‘ qirrasi», qozoqchada «tik jarlik», «baland tog‘ tizmalari», ozarbayjonchada *senger* «tik qoya». Boburning yozishicha, tog‘da istehkom qurish, harbiy kuch bilan mustahkamlash *singir* deyilgan.

Munis va Ogahiy asarlarida uchraydigan *singir* (sengir, sangir) soʻzini V.V.Bartold «istehkom» deb tarjima qilgan.

Sengir termini asli tojikcha *sang* «tosh», «togʻ» soʻzidan boʻlsa kerak. Bu termin Oʻrta Osiyoda, Qozogʻistonda, Kavkazda, Eron, Afgʻonistonda bir qancha toponimlar hosil qilgan (Ozarbayjonda **Qorasengir**, Qozogʻistonda **Oqsengir**, Tojikistonda **Qumsangir**).

Sepki – ariqdan balandga suv otib chiqariladigan kurakka oʻxshagan moslama.

Sergeli, sergali, sirgali, sirgeli – qabilalar uyushmasi asosan qozoqlar tarkibida uchraydi; oʻzbeklarning yuz, qipchoq qabilalari tarkibida ham *sirgali* (sergali) urugʻi qayd qilingan (*H.A.Аристов. Заметки об этническом составе, с. 352; К.Ш. Шаниязов, К этнической истории узбекского народа. –Т.,1974, с. 123. АИ.Макиеев. Географические, этнографические и статистические материалы о Туркестанском крае. – Записки императорского русского географического общества по отделению статистики, т.2. – СПб, 1871, с. 39*). *Sergeli* qozoqlar Toshkent vohasida, Kalas, Chirchiq, Oqsoqota daryolari boʻylarida yashaganlar. Toshkent viloyati Quyi Chirchiq, Qibray, Zangiota, Oqqoʻrgʻon tumanlarida **Sergeli**, Sirdaryo viloyati Oqoltin, Jizzax viloyati Zarbdor, Zomin tumanlarida **Sirgali** oykonimlari uchraydi. Zomin tumanidagi bu ikki qishloqda oʻzbeklar yashaydi. Toshkent shahridagi **Sergeli** urbonimini **Sirgʻali** deb yozish toʻgʻri emas.

Serka – 1) qoʻy podalarini boshqaradigan, bichilgan taka (tojikcha *sarka* “boshchi” soʻzidan); 2) yoʻl boshlovchi kishi.

Serob (forscha *sar+ob* – suvning boshi) – 1) buloq, havza, daryodan suv olgan kanalning boshi; 2) suv moʻl joy.

Sigir – urgʻochi qoramol.

Siyob – siyoh ob “qora suv”laridan hosil boʻlgan soy, jilgʻa.

Siyohreg – qora qum, oʻsimlik bilan qoplangan koʻchmas qum.

Siyna – ko‘krak, ko‘ks. Toponimiyada ayolning ko‘kragiga o‘xshagan. Surxondaryo viloyati Denov tumanidagi **Sina** tog‘ini shoira Muzayyana Alaviya «aynan qiz bolaning ko‘kragiga o‘xshaydi» deb edilar. Demak, *sina* – *siyna* fonetik tafovut xalos. Qashqadaryo viloyati Shahrizabz tumanidagi **Sinabog‘** qishlog‘ining nomi ham shu so‘z bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Siyroq, shiyoq – oyoqning tizza bilan to‘piq orasidagi qismi, boldir; urug‘ aymoq nomlari tarkibida uchraydi (qorasiyroq).

Siza, sizot – zax yer.

Sirgeli – qabila nomi, etnonim; q.: *Sergeli*.

Sim – kumush nuqra.

Simob – kumushrang, yaltiroq og‘ir metall (aynan kumush suvi).

Sin – 1) bo‘y, qad-qomat (*tog‘day sin bersin*). Oltoydagi turkiy xalqlarning tillarida *sin*, *syn* – «tizma tog‘», «tog‘ qirrasi», «yolg‘iz tog‘». Sibirda *sin* so‘zidan tarkib topgan toponimlar ko‘p. **Sayan sini** «Sayan tog‘lari», **Sintag‘** va b. Boysun toponimi ham shu so‘zdan tarkib topgan bo‘lishi mumkin (*T.Nafasov, O‘zbekiston toponimlarining izohli lug‘ati, 1988, b. 39*); 2) Sin – qabrga o‘rnatiladigan tosh, haykal; eski o‘zbek tilida – qabr, sag‘ana.

Sina – ekin maydonining qiyaroq, suv turib qolmaydigan yeri, qiya yer.

Sinchi – otni yaxshi farq qiladigan va yaxshilab qadrlaydigan shaxs.

Sirach (shirach) – adir va tog‘larda o‘sadigan asalga boy o‘simlik, ilmiy nomi eremurus. Ruslar *лусый хвост* (tulki quyruq) ham deyishadi. Shevalarda *mator*, *hulkar*, *ulkan* deyishadi. Yosh barglaridan somsa, g‘ilmindi qilishadi. Sirachning chag‘atda – kungay toshloq yonbag‘irda o‘sadigan navining makaronga o‘xshagan ildizlaridan urush vaqtida oqli suyuq osh qilib ichishgan.

Sirgali – urug‘ nomi; qozoqlarda sergeli, o‘zbeklarda sirgali. Q.: *Sergeli*.

Sirli – sirlangan, sir yuritilgan, moy bo‘yoq surilgan.

Sirt – narsalarning tashqi tomoni, tashqi yuzi (sirti suluv-tashi yaltiroq, ichi qaltiroq).

Sirtlon – 1) o‘limtikxo‘r, hunuk yirtqich hayvon; Janubiy O‘zbekistonda *do‘lta, do‘ltabo‘ri* deyishadi (ruschasi – *змея*); 2) shevalarda sirlon ham deyishadi: Rostakam bo‘ribosar it. It zoti bo‘riga botinib hujum qila olmaydi. Sirlon (sirtlon) esa bir necha bo‘ri bilan olishadi. Urush yillarida (1944-yilda) har yilgiday qishlog‘imiz yaylovlariga qishlash uchun Tojikistondan qo‘ylar haydab kelishgan. Bir kuni Turdiboy degan tojik cho‘poni devday iti bilan qishlog‘imizga keldi. Qishloq itlari bu yot unurni g‘ajib tashlashsa kerak deyishib edi, lekin bironta it ham haligi sirlonga yurak yutib botina olmadi, u yaqin kelgan itni ko‘kragi bilan urib o‘mbaloq oshirar edi. Mingdan bir itdan shunday sirlon chiqar emish, sirtlon itning orqa oyog‘ida xo‘rozning pixiga o‘xshab qayrilgan katta tirnog‘i bo‘ladi.

Sirtosh – imoratlarning ko‘pincha oldi tomoniga yopishtiriladigan koshin.

Sitora – yulduz.

Sig‘alon – tog‘larda tik yonbag‘irlarning o‘rta va quyi qismlarida to‘plangan, silliqanmagan parcha toshlar.

Sovrun – mukofot, solim.

Sovungar – sovun ishlab chiqaruvchi kosib.

Sovunchi – q.: *Sovungar*.

Sovut – o‘q, nayzadan saqlaydigan sim kiyim.

Soz – botqoqlik, to‘qay, qamishzor, zax o‘tloq, sozlik – deyarli barcha turkiy tillarda botqoqlik; *soz silovsin* – qamishzorda yashaydigan silovsin.

Chotqol tumanida **Sozsoy** degan qishloq va soylik bor. Toshkent viloyati Qibray tumanidagi **Sozbaqa** ovuli «botqoqlik baqasi» demakdir (etnotoponim). *Soztuproq* so‘zi ham asli «zax joyning tuprog‘i» ma’nosida bo‘lsa kerak.

Sozbaqa – qozoq urug‘laridan birining nomi (“botqoq qurbaqasi”).

Soy – 1) suv oqadigan pastlik, suv yo‘li, vodiyl; kichik daryo. Turkiy xalqlar yashaydigan barcha hududlarda bir-biriga yaqin ma’nolarda ishlatiladi va son-sanoqsiz toponimlar hosil qiladi. Andijon viloyatida eski o‘zanlardan foydalanib ochilgan kanal soy deyiladi: **Andijonsoy**, **Shahrixonsoy**. Say termini «kichik daryo» ma’nosida rus tiliga ham kirgan; 2) daryo – oqib turg‘on ulug‘ suni turki tilinda soy derlar (Abulg‘ozi Bahodirxon). “Bir soy suyiga yettuk” (“Boburnoma”, 172-b.). “Cherik eli soyni qazib suv oldilar” (“Boburnoma”, 208-b.).

Usmoni turklar, ozarbayjon tillarida va Eronda *chay* (daryo) shaklida talaffuz etiladi.

Ozarbayjonda *chaylag* ‘«quruq o‘zan», *chaybosar* «qayir», *chayog* ‘zi «daryoning etagi», *chayg* ‘o ‘lu «daryo tarmog‘i».

Tilshunos O.T.Molchanova *soy_say* turkiy, *choy_chay* esa forsiy talaffuz shaklidir deydi. (O.T.Molchanova. *Топонимический словарь Горного Алтая. Горно-алтайское отделение. Алтайского книжного издательства, 1979, с. 85*).

Soyliq – ikki yon bag‘ir oralig‘idagi pastlik, vodiyl, soy. Toshkent viloyati Bo‘stonliq tumanida **Soyliq** degan qadimiy qishloq bor.

Soldovchi, saldovchi – Xorazmda Amudaryoda kema yoki solni oqimga qarshi tortadigan kishi, burlaq.

Solin – o‘zbek qabilalaridan biri yoki yuz qabilasining bir tarmog‘i. Solinlar asosan Zarafshon daryosining o‘rta qismida, Jizzax viloyati Jizzax, Zomin, G‘allaorol tumanlarida yashaganlar. Samarqand viloyati Bulung‘ur tumanida **Solin** degan qishloq bor.

Quloqning uchki yumshoq qismi *solin* (solinchoq – solinchak) deyiladi.

Solma – kichik kanal, ariq, *oyoq solma* – oxirgi ariq (Xorazm); partov suv tushiriladigan tashlama. Namangan viloyati Pop tumanida **Solma** qishlog‘i bor.

Solor – sarkarda, boshliq; *sipoxi solor* – lashkarboshi.

Solg‘it – soliqlar.

Somon – g‘alla o‘simliklarining maydalangan poyasi.

Sochtepa – tuproqqo‘rg‘on, sun‘iy tepalik.

Sog‘ – o‘ng qo‘l, o‘ng taraf.

Sohibqiron – baxtli bo‘lib tug‘ilgan, yulduzi charaqlagan; bu so‘zning “jahongir”, “shohonshoh” ma’nolari ham bor (*qiron* deganda “davlat”, “mamlakat”, “dunyo” ham tushunilgan – *yetti qiron*da: “butun olamda”).

Sohil (arabcha) – quruqlikning dengiz, ko‘l va daryo qirg‘oqlariga parallel cho‘zilgan nishab qismi.

Sochtepa, chochtepa, choshtepa, shoshtepa – sun‘iy tepalik.

Su, suy – daryo, soy: “Sind suyidek daryodin o‘zdurub kechib, g‘animlarni qochurup. Yerlarni oldi” (Boburnoma”, 209-b.).

Suv – tabiiy suyuqlik, daryo, soy (tarixiy asarlarda *su* varianti ham bor: **Ko‘hak suy**i – Zarafshon, **Xo‘jand suy**i – Sirdaryo).

Suv ombori (obi ombor) – ko‘p suv to‘planadigan chuqur joy.

Suvbuzgan – suv buzib, urib ketgan (yo‘l, ariq va b.).

Suvlik – akvatoriya.

Suvliq – yuganning ot og‘ziga solinadigan metall qismi.

Suvot, suvlot – chorva mollari suv ichadigan joy.

Suvsiz qo‘l – quruq soy, suvsiz soylik: “Dasht bila Bannuning orasida bir suvsiz qo‘lda tushildi” (“Boburnoma” 208-b.); q.: *Qo‘l*.

Suvti, suviti, sug‘iti (chorvachilikning iker-chikirlaridan bexabar odam) – asli “sug‘diy”, “sug‘dlik”.

Suyen, sugen – ruslar usach deb ataydigan baliq.

Suyri – cho‘zinchoq, uzunchoq, cho‘ziq.

Sulduz – XIII–XIV asrlarda Ozarbayjon, Eron, Xuroson va Movarounnahrda yashagan turklashgan mo‘g‘ul qabilasi. Sulduz 92 bovli o‘zbek qavmlari orasida qayd qilingan. Andijon viloyati Oltinko‘l tumanida **Sulduz** qishlog‘i bor (uni **Suivyulduz** deyish to‘g‘ri emas) – Sulduz mo‘g‘ulcha *suldes* «bayroqdorlar» so‘zidandir: *sulde* – bayroq, -s – ko‘plik affiksi (*T.I. Султанов. Кочевые племена Приарала в XV–XVII вв. (Вопросы этнической и социальной истории)* – М., 1982, s. 43).

Sulik – sug‘d o‘lkasining dialektika shakli; q.: *Zuluk*.

Sulton – amir, xon, shoh.

Suluv – chiroyli, ko‘rkam, go‘zal.

Suluk – shevalarda **zuluk** so‘zi shunday talaffuz qilinadi.

Sumj – gʻor: ”Darai Xush yovugʻidabir sumjda bir pora hazora (qabila) yashungʻon” (yashiringan) ekandur (“Boburnoma”, 218-b.).

Sunbula (arabchada sunbula boshogʻ) – burj yulduzlar turkumlaridan biri; 2) Quyosh yili hisobining oltinchi oyi – 22- avgustdan 22-sentyabrgacha.

Supa (arabcha – *suffa*) – 1) oʻtirish-yotish uchun tuproqdan qilingan joy; 2) togʻ yonbagʻridagi tekis maydon.

Supra – toʻgʻrisi *sufra*, dasturxonsimon roʻzgʻor buyumi.

Surilma – togʻ jinslarining ogʻirlik kuchi taʼsirida yonbagʻir boʻylab pastga surilib tushishi.

Surma – qoramtir pardoz boʻyogʻi.

Surnay – musiqa asbobi.

Surx – qizil; yosh, yangi; urugʻ nomi (surxi).

Suchi – suv sotuvchi, meshkob, tarixiy manbalarda, jumladan Navoiy asarlarida uchraydi.

Sut – oq suyuqlik.

Sutxoʻr – toʻgʻrisi sudxoʻr, foydaxoʻr.

Sugʻur – kemiruvchi hayvon.

Soʻzoq – 1) xalq turadigan joy: ovul, qishloq; 2) etnonim.

Soʻksoʻk – saksovlarning qadimiy nomi.

Soʻl – chap qoʻl, chap taraf.

Soʻpi – q.: *Soʻfi*.

Soʻfi – masjidida azon aytuvchi kishi, muazzin.

Soʻloqli – yuz qabilasining urugʻlaridan biri. Suloqliklar Toshkent, Sirdaryo, Samarqand, Jizzax viloyatlarida qayd qilingan. Samarqand viloyati Bulungʻur, Jizzax viloyati Zomin, Jizzax tumanlarida **Soʻloqli** qishloqlari bor. Soʻloq – qoʻy-echki quloqlarining bir joyini kesib en solish – tamgʻalash usuli. Quloqning oldingi tomoni oʻyib kesilsa, *oldingi soʻloq*, keyingi tomoni oʻyib kesilsa, *keyingi soʻloq* deyilgan.

Soʻqirbuloq – q.: *Koʻrbuloq*.

Soʻxta – narsaning kuygan qismi, kuygan narsa; urugʻning kichik bir tarmogʻi.

Soʻgʻon – piyoz.

So‘g‘onchi – piyoz ekib yetishtiruvchi dehqon. Samarqand viloyati Ishtixon tumanida **So‘g‘onchi** degan qishloq bor.

Tabar – shevada “tog”.

Tabib – bemorlarni davolovchi mutaxassis, xalq doktori.

Tabor – 1) qarindosh, nasl-nasab; xesh, xeshtobor, qarindosh urug‘; 2) lo‘lilar guruhi.

Taboshar, taboshir – bo‘r, oq tuproq.

Tavl – dovul (Buxoro, Samarqand).

Tavil – uzun, cho‘zinchoq.

Tavila – otxona.

Tavovis – “tovuslar”, “tovus ko‘p shahar” (arabcha). Buxoro viloyati Qiziltepa tumanida **Tavovis** degan tarixiy qishloq bor.

Tagi – “darvoza tagi”, “darvoza yoni”, “tagijar”, “yonida, tagida jar bor” joy.

Tagob, takob, tagop – yer osti suvi chiqib turgan joy, soylik, o‘zan, bir ariqdan suv ichadigan maydon. “Tagob suvlarining yoqalari tamom muz bog‘lab edi” (“Boburnoma”, 219-b.). Jizzax viloyati Baxmal tumanida **Tagop** degan joy, Qashqadaryo viloyati Kitob tumanida **Tagob** degan qishloq bor.

Tayoq – kaltak, so‘yil. Qashqadaryo viloyati Qamashi tumanida Tayoqli degan qishloq bor. T. Nafasov buni **Tuyoqli** qabilasi nomining o‘zgarishi deydi. Lekin turkmanlarda *tayoq* degan urug‘ bor.

Tazg‘ara – q.: *Tasqara*.

Tayloq, toyloq – tuyaning kattaroq bolasi, bo‘ta, bo‘taloqdan kattaroq; toycha; urug‘ nomi.

Taypoq – yassi, yalpoq maydon. Farg‘ona viloyati Dang‘ara tumanida **Taypoq** degan qishloq bor.

Taka – echkinning erkagi, tog‘ echkisi; etnonim. **Takali, Takalisoy, Takalicho‘qqi** degan joylar, tog‘lar bor.

Takya, takiya – 1) suyanchiq, tayanch; 2) odamlar to‘planib ulfatchilik, bangilik qiladigan joy; 3) darveshlarning yotoqxonasi. Dastlab darveshlar maskani muqaddas joy *tak’ya* (xonakoh) deyilgan (asl ma’nosi “boshpana”). Qashqadaryo viloyati Kitob, Surxondaryo viloyati Qiziriq, Sherobod, Angor tumanlarida **Takya** qishloqlari, Buxoro, Qo‘qon shaharlarida **Takya** guzarlari bo‘lgan.

Takyagoh – q.: *Takya* (1).

Taxyaxona – q.: *Takya* (1).

Tal (arabcha) – tepalik, do‘nglik, pastak tog‘, tuproq va qum uyumi. Eron, Afg‘oniston, Ozarbayjonda ko‘plab toponimlar hosil qilgan. O‘rta Osiyoda, shu jumladan esa *tall* (asli to‘g‘risi shunday) termini bilan *tol* daraxti nomi chalkashib ketgan. **Tallimarjon, Tallimoron, Talisafed, Talliyulg‘un, Taltepa** kabi toponimlar o‘sha “tepalik” ma’nosini anglatadi; **Toldi, Tolli, Tollisoy** singari geografik nomlar esa “tol daraxti o‘sadigan joy” demakdir. Biroq ruscha kartalardan va hatto o‘zbekcha manbalardan ham buni farqlash oson emas.

Tallak – tepacha. Samarqand viloyati Ishtixon tumanida **Tallak** degan qishloq bor.

Talx – achchiq, taxir, kakra. Surxondaryo viloyatida Talxobsoy (talx+ob+soy) degan soy bor.

Tama – o‘zbek urug‘i; Chingizxonning yangi yerlarni bosib olishi uchun G‘arbga yurish qilgan qo‘shinlari tama urug‘idan bo‘lgan. Tama so‘zining ma’nosi himoya qilish degani. Tamalar mesit va jobu (yobu) urug‘lari bilan *uchurug* birlashmasini tashkil etgan. Qozoqlar, qirg‘izlar, quramalar tarkibida ham *tama* urug‘i bo‘lgan. Navoiy viloyati Navoiy, Xorazm viloyati Xonqa, Qoraqalpog‘iston Respublikasi Ellikqal’a, Amudaryo, Samarqand viloyati Narpay, Toshkent viloyati Quyi Chirchiq tumanlarida **Tama**, Navoiy viloyati Xatirchi tumanida **Tamabahrin**, Toshkent viloyati Bo‘ka tumanida **Tamaovul** qishloqlari qayd qilingan.

Tamachi – muhofaza ishlari bilan shug‘ullangan askarlar va mansabdorlar (V.V.Bartold).

Tamg‘ali – tamg‘a bosilgan, tamg‘a solingan; urug‘ nomlari tarkibida uchraydigan so‘z (qo‘sh tamg‘ali, saritamg‘ali).

Tan – tana, gavda, jussa.

Tang – tor, kambar, ensiz.

Tangi – tor dara (tojikcha tang – “ensiz”), kambar soylik, tangida ko‘pincha suv oqib yotadi. Tangining zo‘rg‘a o‘tib bo‘ladigan eng siqiq qismi *qisiq* deyiladi. Bu termin *tangi*, *tengi* shakllarida O‘zbekiston, Tojikiston, Eron, Afg‘oniston va Pokistonning tog‘li hududlarida toponimlar hosil qilgan. Jizzax viloyati Zomin tumanida **Kattatangi**, **Chortangi**, **Tortangi**, **Ichkaritangi** kabi toponimlar bor. “Tangi va uchma (qoyali) yo‘llarda tund (tik) va tez ko‘tallarda qalin (talay) ot va teva(tuya) qoldi (nobud bo‘ldi)” (“Boburnoma”, 137–138-b.).

Tandir – non yopiladigan loy o‘choq; toponimiyada jazirama issiq joy. **Tandir** degan mikrotoponimlar bor, masalan, Buxoro viloyati Shafrikon tumanida.

Tandirchi – loydan tandir yasaydigan kosib.

Tanob, **tanop** – yer o‘lchanadigan uzun chilvir, reja ip; maydon o‘lchovi – yarim gektar yoki gaktarning 1/6 qismi.

Tarag‘ay – o‘zbeklarda qayd qilingan urug‘ nomi. Qozoqlarda, yoqutlarda ham *tarag‘ay* urug‘i bo‘lgan (*Арустов. Заметки об этническом составе. с. 376*). Qashqadaryo viloyati Chiroqchi tumanida **Tarag‘ay** (**Bosh Tarag‘ay**, **O‘rta Tarag‘ay**, **Past Tarag‘ay**) qishlog‘i bor (Amir Temur tug‘ilgan joy). Qirg‘iz tilida qarag‘ay o‘smaydigan balandlik *tarag‘ay* deyilar ekan; qozoq tilida *talagay* – qir, balandlik.

Tarvuz – poliz ekini va hosili.

Tarvuzpoya – tarvuz ekilgan joy; Surxondaryo viloyati Jarqo‘rg‘on tumanida **Tarvuzpoya** degan joy bor.

Tari, **tori** – q.: *Tariq*.

Tariq – boshhoqli g‘alla o‘simligi va uning mayda doni. Qadimda har qanday ekinzor, *tari(g‘)log‘*, dehqon *tari(g‘)chi*, tariq o‘simligi esa *tari(g‘)* deyilgan. Qadimiy yodnomalarda shunday yozuvlar bor ekan: *tarig‘ bishti*, *yosh o‘t undi*, *yilqiga (chorvaga)*, *kishiga edgu (ezgu)* bo‘ldi.

Tariqpoya – tariq ekilgan maydon.

Tarma (tojikcha) – adabiy tilda “*qor ko‘chkisi*”. Sharros yomg‘irni “sel yog‘ayapti” deyishgani kabi, gupillab qor yog‘sa, “tarmalab qor yog‘ayapti” deyдилar. Tik tog‘ yonbag‘irlarida qishi bilan to‘planib qolgan qalin qor qoplami fevral oyi oxirlaridan tagidan eriy boshlaydi va shiddat bilan ko‘chib tushib vodiyni to‘sib qo‘yadi. Tarma ko‘chish xavfi bo‘lgan joylarda ovozni chiqarish ham mumkin emas, chunki salgina tovush to‘lqini ham qor ko‘chkisiga – tarmaga sabab bo‘lishi mumkin. Jizzax viloyati Zomin tumanida **Tarmako‘chgan, Tarmauchgan** degan mikrotoponimlar bor.

Tarmoq – shoxobcha.

Tarnov – 1) suv oqib o‘tadigan nov; 2) ariq, kanal: “Andijong‘a to‘qquz tarnov suv kirar. Ajabturkim, bir yerdin ham chiqmas” (“Boburnoma”, 60-b.). Tarnov so‘zini V.V. Bartold “kanal” deb tarjima qilgan (Бартольд. Сочинения. т. III, с. 213).

Taroqli, taroxli – o‘zbeklarning qo‘ng‘irot, kenagas, qangli qabilalari tarkibidagi urug‘ (*Аристов. Заметки об этническом составе. с.362; Кармышева. Очерки этнической истории. с.90-97*). Bu urug‘ qozoqlar, qoraqalpoqlar tarkibida ham bor. Qashqadaryo viloyati Shahrizabz, Surxondaryo viloyati Denov, Sherobod, Samarqand viloyati Ishtixon, Urgut tumanlarida **Taroqli** oykonimlari qayd qilingan.

Tarxon, darxon – o‘rta asrlarda soliqdan va har qanday majburiyatlardan ozod qilingan imtiyozli, daxlsiz (qabila, urug‘, ulug‘ zot yoki mansabdor, butunlay mustaqil harbiy xizmatdan ozod) shaxs. Tarxonlar har qanday jinoyat qilsa ham, to‘qqiz avlodigacha afv etilgan. Temuriylar davlatida tarxonlar qo‘lida yirik yerlar va katta hokimiyat bo‘lgan, tarxonlik O‘rta Osiyoda keyingi asrlarda ham saqlanib qolgan edi. Ba‘zan ayrim kishilargagina emas, balki butun bir shahar aholisiga ham tarxonlik huquqi berilgan.

Tarxon qadimiy so‘z. “Qadimgi turkiy til” lug‘atida (1969) tarqan, tarxan – “hokim unvoni” deyilgan. Bu so‘zning *darxan* (darxon) shakli ham bor – mo‘g‘ul tilida “temirchi”, “usta”, “erkin kishi” ma‘nosini anglatgan.

O'rta Osiyoda ko'proq *tarxon* shaklida iste'molda bo'lgan. Qadimiy o'zbek qavmlaridan biri *tarxon* deb atalgan. "Shohnoma"da Turkiston podshosi lashkarboshilaridan birining ismi **Tarxon** bo'lgan. Sug'd hujjatlarida ham *tarxon* so'zi "imtiyozli shaxs" ma'nosida qayd qilingan. Ko'pchilik mualliflar urxun yozuvlarida uchraydigan bu so'zni turkiy deb, ba'zi bir olimlar mo'g'ulcha deb biladilar. Eronshunos olim V.I. Abayev *tarxon* terminini "turkiy, mo'g'ul va xitoy tillari vositasida izohlash u qadar ishonchli emas, u hind-yevropa tillariga borib taqaladi" deydi. E.M. Murzayev fikricha, "*tarxan* minglab yillardan iste'molda bo'lgan va Yevrosiyaning bepoyon hududlarida tarqalgan hamda ko'pgina tillarda: hind-yevropa, turkiy-mo'g'ul, tungus-manchjur tillarida ishlatiladigan juda qadimiy terminidir" (*Мурзаев. Словарь народных географических терминов. с. 544–545*).

Zarafshon vodiysida **Tarxon**, **Tarxonon**, **Tarxononbolo**, **Tarxononpoyon**, **Tarxononsayot** degan ariq hamda qishloqlar qayd qilingan. Ishtixon tumanida esa **Boshdarxon**, **Jo'raboydarxon**, **Ozoddarxon**, **Naymandarxon**, **Po'latdarxon**, **Qirqdarxon** nomli qishloqlar bo'lgan. Toshkent shahrida va viloyatida **Darxon**, **Darxonariq** toponimlari uchraydi. Toshkent viloyatida *darxan* degan qozoq urug'i ham bo'lgan, yana q.: **Darxon**.

Tasavvuf (arabcha *suf* – jun) – diniy e'tiqod, so'fiylik; so'fiylar asosan oq jundan to'qilgan matodan libos kiyganlar.

Tasma – uzun, ensiz teri, matodan yasalgan qayish, kamar, lenta.

Tasqara – o'laksaxo'r xunuk qush; *g'ajir* ham deyiladi.

Tatar – millat nomi, etnonim; totor urug' nomi, etnonim.

Taxir – kakra, talxa, achchiq.

Taxta – yassi yog'och bo'laki; bir bo'lak ekin maydoni.

Taqa – otning tuyoq ostiga qoqiladigan metall buyum.

Taqachi – taqa yasaydigan va otga taqa qoqadigan usta. Toshkent shahrida **Taqachi** degan mahalla bor.

Taqir – qattiq qalin qatqaloq bilan qoplangan yer; yalang joy.

Taqiya – do'ppi.

Teva – 1) tuya; 2) tepa, tepalik.

Tevat – erkak it (Boytevat – erkak itning laqabi).

Tegana – urug‘ nomi, katta yo‘g‘on igna; otning kasalligi. Samarqand viloyati Urgut tumanida **Tegana** degan qishloq bor.

Tegin – knyaz, viloyat hokimi (qadimiy turkiy so‘z).

Tegirmon – un tortadigan qurilma. Bu so‘z qadimiy turk tilidagi *tegratmoq*, *aylantirmoq* so‘zidan olingan. **Tegirmonboshi**, **Tegirmonovul**, **Tegirmontosh**, **Qo‘shtegirmon** degan qishloqlar bor.

Tezob – tez oqadigan soy. Qashqadaryo viloyati Yakkabog‘ tumanida **Tezob** degan qishloq bor.

Teyit – qirg‘izlarda qabila nomi, etnonim.

Telba suv – o‘zanini o‘zgartirib turadigan soy, jilg‘a.

Teke – turkmanlar qabilasining nomi, etnonim (taka-turkman).

Tekislik – baland-pasti bo‘lmagan tekis yer, tekis maydon.

Telba – sho‘x, tezoqar (telba daryo).

Telming, **teliming** – ko‘chmanchi o‘zbeklarda, Farg‘ona vodiysi qoraqalpoqlarida, quramalarda urug‘ nomi, etnonim. Toponim shaklida uchraydi. Farg‘ona viloyati Dang‘ara tumanida **Teliming** qishlog‘i bor.

Telov – qurama toifasining beshta urug‘idan biri. Bu urug‘ qozoqlarning *jetiruv* qabilasi tarkibida ham uchraydi. Farg‘ona viloyati O‘zbekiston, Beshariq, Toshkent viloyati Ohangaron tumanlarida **Telov** oykonimi qayd qilingan.

Telpak – issiq bosh kiyimi.

Telpakdo‘z – telpak tikadigan kosib.

Temirdarvoza – tor daraning go‘yo temirdan darvoza o‘rnatsa bo‘ladigan qisq joyi. Q.: *Temirqovuq*.

Temirchi – temirdan buyumlar yasaydigan usta; urug‘ nomi, etnonim. Qashqadaryo viloyati Shahrisabz tumanida **Temirchi** qishlog‘i bor.

Temirqovuq – «temir darvoza», yo‘l o‘tgan daraning tor qismi. Qadimiy turk tilida **Temirqopuq**, tojikcha **Darbandi Ohanin**, arabcha **Bobil hadid**. Surxondaryo viloyatidagi **Buzg‘alaxona** (Qohlug‘), Jizzax yaqinidagi **Ilono‘tti** daralari ham **Temirqopug‘** deb atalgan, Nurota tumanida **Temirqovuq** qishlog‘i bor.

Tentak – esi past, aqli noraso (odam); asov; quturgan, shiddat bilan oqadigan suv (tentaksoy); etnonim. Andijon viloyatida **Tentaksoy** degan soy bor.

Tepa – do‘nglik, tepalik, cho‘qqi, biron narsaning uchi. Qadimgi turkiy tilda *to‘pu* – kallaning cho‘qqisi. Turkiy tillarda *tepa*, *do‘bo‘*, *depe*, *to‘be*, *do‘ba*, *to‘bu*, tojik tilida *teppa*, o‘zbek shevalarida *teva*, *to‘ba* shakllarida talaffuz qilinadi. E.M.Murzayev aytganidek (*Мурзаев. Словарь народных географических терминов. 1984, с. 549-550*), bu termin turlicha fonetik shakllarda Kavkazda, Volga bo‘yida, Ural tog‘lari atroflarida, Qozog‘istonda, O‘rta Osiyoda, Sibirda, Yaqin Sharqda, Bolqon yarim orolida ko‘plab toponimlar hosil qilgan. Shu bilan birga *tepa* *teva* – *tuya* shaklini olgan (**Tuyaboshi**, **Tuyaguzar**); yoki urug‘-qabilaning tarmoqlari – *to‘p* yoki *to‘pa* o‘zgarib *tepa* bo‘lib ketgan. Etnonimlar yonida keladigan *tepa* elementi asli *to‘pa* bo‘lishi kerak. **Naymantepa** to‘g‘risi **Naymanto‘ba** (**Naymanto‘pa**, **Yobutepa** – to‘g‘risi **Yobuto‘ba** (Yobuto‘pa).

Tepaqo‘rg‘on, **qo‘rg‘ontepa**, **tuproqqo‘rg‘on** – qorovulxona bo‘lib xizmat qilgan sun‘iy tepalik.

Terak – baland bo‘yli tik o‘sadigan daraxt. Respublikamizda **Terak**, **Terakzor**, **Terakli**, **Teraklisoy** kabi oykonimlar bor.

Terskay – quyoshga teskari, oftob tushmaydigan, shimolga qaragan (yonbag‘ir). Dehqonobod tumanida **Terskay** degan adir va qishloq bor. Shevalarda bu termin *teskay* shaklida talaffuz qilinadi.

Teshgan – teshib, o‘yilib ketgan (Yashinteshgan).

Teshiktosh – odam o‘tsa bo‘ladigan katta teshigi yoki kovagi bor qoya. **Teshiktosh** degan joylar bor.

Teg‘a – tog‘ qirrası.

Tim – usti yopiq bozor yoki rasta; bozor qorovuli *timbon*; bu so‘zning «karvonsaroy» ma‘nosi ham bo‘lgan. Samarqand viloyati Narpay, Nurobod tumanlarida **Tim** qishloqlari bor.

Tira – qabila, urug‘ning tarmog‘i, bo‘limi. Ba‘zi joylarda *teri* bo‘lib ketgan: **Qorateri** qishlog‘i (Namangan viloyati Norin tumani) “qora urug‘i shoxobchasi” degani.

Tirama, tiramoh kuz; tiramaoyi, tiramohi – kuzgi; tiramoyi qo‘zi – kuzda tug‘ilgan qo‘zi.

Tirnoq – barmoq uchidagi shox moddali qoplama o‘simta; farzand, bola.

Tirsak – qo‘lning bilak suyagi bilan yelka suyagi qo‘shilib, burchak hosil qiladigan joyi, toponimiyada «muyulish», «daryoning burchak hosil qilib oqadigan joyi». Masalan, Amudaryoning muyulishini *tirsak* deyдилar (q.: *To‘qay*).

Ba‘zi joylarda (Namangan va O‘sh shaharlarida *chig‘anoq* yoki *chag‘anoq* deyдилar. Toshkent viloyati O‘rta Chirchiq tumanida **Tirsak** degan toponim bor (q.: *Chig‘anoq*).

Tiyul (“chekiga tushgan”) – sardorga maosh o‘rnida umrbod berilgan yer; q.: *Tuyul*.

Tig‘iriq – urug‘ nomi, etnonim, xtayzi qabilasining 12 bo‘limidan biri (Doniyorov. Shajara. 84-bet). Jizzax viloyati Zomin tumanida **Tig‘iriq** degan qishloq bor.

Tobilg‘i – yog‘ochi qattiq qizil tanali buta (O‘rta Osiyo shamshodi). Poyasidan qamchidasta qilishgan. Jizzax viloyati Zomin tumanida **Tobilg‘ili** degan joylar bor. Zahiriddin Muhammad Bobur *tobilg‘i* haqida ajoyib ma‘lumot bergan: “Farg‘ona viloyatining girdo-girdi tog‘larida yaxshi yayloqlari bor. Tobulg‘u yig‘ochi bu tog‘larda bor, o‘zga hech yerda bo‘lmas. Tobulg‘u bir yig‘ochdur, po‘sti qizil, aso qilurlar, qamchi dastasi ham qilurlar, qushlarga qafas qilurlar, tarosh qilib tirtgaz qilurlar, xeli yaxshi yig‘ochdur. Tabarrukluk bila yiroq yerlarga eltarlar” (“Boburnoma”, 63-b.). Tobilg‘idan hozir ham qamchi dastasi, qafas yasayдилar. Tobilg‘ini O‘rta Osiyo shamshodi deyдилar, chunki yog‘ochi nihoyatda qattiq bo‘ladi.

Tobin – Umumturkiy etnonim. Mo‘g‘ulcha so‘z bo‘lib, “ellik” demakdir. Umuman turk-mo‘g‘ul qabila va urug‘larida raqam (son) bilan ataladigan nomlar uchraydi. Masalan, yuz, ming, do‘rman (durbo‘n-mo‘g‘ulcha do‘rt – “to‘rt”) va hokazo.

Tobin urug‘idan bo‘lgan qozoqlar XIX asrda Sirdaryo bilan Ustyurt yaylasidan Tobol daryosi va Orenburg dashtlarigacha bo‘lgan hududda yashaganlar. Tobinlar, shuningdek, o‘zbeklar, boshqirdlar va boshqa turkiy xalqlar tarkibida ham uchraydi (*Кузеев. Происхождение баикир. 1974, с.295*).

Tobiston – yoz.

Tobon – issiq, jazirama. Navoiy viloyatida Tobon degan joylar bor.

Tov – tog‘ni tog‘liklar shunday talaffuz qiladilar.

Tovoqsoy – yer yuzidagi hamma tomondan balandliklar bilan o‘ralgan botiq joy. Toshkent viloyati Bo‘stonliq tumanida **Tovoqsoy** soyliigi bor.

Tovoqchi – idish-tovoq yasaydigan usta.

Tovul – urug‘ nomi, etnonim.

Tojik – millat vakili.

Toz, tozlar – deyarli barcha turkiy xalqlar – o‘zbeklar, qozoqlar, boshqirdlar, qirg‘izlar, qoraqalpoqlar, qozon tatarlari tarkibida uchraydigan urug‘.

Toza – ozoda, pokiza, sof, asl, pok; yangi.

Tozi (tojikcha *toz* – chopish, yugurish) – 1) olg‘ir ov iti; 2) chopqir ot, tulpor; 3) tarixiy – arab, arabi.

Tokiston – tokzor, uzumzor.

Toyloq, taylaq – qozoqlar, qirg‘izlar, qoraqalpoqlar tarkibida *taylaq*, turkmanlarda *taylaqlar*, o‘zbeklarda *toyloq* urug‘lari bo‘lgan. O‘zbeklarning *toyloq* urug‘i *oqtoyloq* va *qoratoiloq* shoxobchalariga bo‘lingan. Toyloq – tuyaning bir yoshdan katta bo‘lgan bolasi (bir yoshgacha bo‘ta, bo‘taloq). Toyloq – totem: urug‘ning muqaddas jonivori.

Qoraqalpog‘iston Respublikasi Chimboy tumanida **Taylaq**, Buxoro viloyati Romiton, Xorazm viloyati Bog‘ot tumanlarida **Toyloqon**, Samarqand viloyati Samarqand yaqinida ham **Toyloq** degan toponimlar qayd qilingan.

Tolob – katta tabiiy ko‘l, hovuz (*Таджикско-русский словарь. – М., с.396*).

Tom – uy, bino, devor, tom. Qadimiy turkiy tilda *tom* «devor», ozarbayjonchada *dam* «uy», «bino», turkmanchada *dam* «doimiy turar joy» (o'tovdan farqli o'laroq), qirg'izchada ham *tam* «g'ishtli yoki loytuproq uy» (tom uy). *Tom* bilan ruscha *dom* so'zining kelib chiqishi bir: sanskritchada *damas*, yunonchada va lotinchada *domus* «uy», «bino», «turar joy». Buxoro viloyati Qorako'l tumanidagi **Tomqishloq**, Sirdaryo viloyati Sardoba tumanidagi **Uchtom** toponimlari shu so'zdan tarkib topgan ko'p sonli geografik nomlar jumlasidandir. “Hindistonda uy yasamoq yo tom qo'parmoq (devor ko'tarmoq) hud yo'qtur” (“Boburnoma”, 344-b.).

Tomdi – suvi tomchilab, tomib tushadigan buloq. Q.: *Tomchi*.

Tomchi – 1) suvi qoyadan tomchilabgina tushadigan buloq; 2) chakka; **Tomchi**, **Tomchisoy** degan buloqlar bor.

Tongotar – tong otish payti, subhidam; etnonim.

Tori – shevada *tariq* (toriga sherik, bariga sherik).

Torko'cha – ikki ko'chani birlashtiruvchi kichikroq ko'cha, proyezd.

Tortangi – qisiq, o'tish qiyin bo'lgan qoyali dara. Tortangi degan mikrotoponimlar bor.

Tortuvli – urug', qo'ng'iroq qabilasining ajdodi. Qo'ng'iroq otaning kichik xotinidan tarqalgan ekan. Qo'ng'iroq ota keksayganda kichik xotini o'g'il tug'ib, tortuv (tortiq – sovg'a) qilgani uchun, undan tarqalganlar *tortuvli* deb atalgan ekan (*Кармышева. Очерки этнической истории. 1976, с. 87, 93*). Samarqand viloyati Nurobod, Narpay, Oqdaryo, Navoiy viloyati Xatirchi, Toshkent viloyati Oqqo'rg'on, Surxondaryo viloyati Denov, Sariosiyo tumanlarida **Tortuvli** nomli qishloqlar bor.

Qoraqalpoqlarning *qiyot* qabilasi tarkibida ham *tortuvli* urug'i bor.

Torxon, **tarxon**, **darxon** – oliq-soliqdan ozod qilingan, istiyozli shaxs; q.: *Tarxon*.

Tos – kir yuviladigan katta metall idish, toz.

Tosh – qoya, tog‘. **Qoratosh** («Qoramtir qoya»), **Cho‘qmortosh** («Shaklan cho‘qmorga o‘xshash ulkan qoya»), **Ayritosh** («Ayricho‘qqi») (Jizzax viloyati Zomin tumani). Qoyalarda o‘sadigan piyoz *toshpiyoz*, tog‘larda yashaydigan suvsar *toshsuvsar* (ruschasi каменная куница), chilkaklik (asli «cho‘l kakligi»)dan farqli o‘laroq tog‘ kakligi – *toshkaklik* (ruschasi каменная куропатка) deyiladi. Rossiyada, masalan, Sibir va Uralda ayrim tog‘, cho‘qqi, qoyalarni Kamen «tosh» deyishadi; tosh – 8 chaqirimga teng uzunlik o‘lchov birligi.

Toshbaqa – tanasi qattiq suyak bilan qoplangan sudraluvchi hayvon; qadimda *muguzbaqa* deyilgan.

Toshzor – sertosh maydon.

Toshkapa – toshdan kapaga o‘xshatib yasalgan uycha. Jizzax viloyati Zomin tumanida **Toshkapa** degan joy bor.

Toshkesgan – konglomeratni kesib tegirmon tosh olingan joy.

Toshkechik – yaxlit toshdan iborat joydagi kechik, kechuv, guzar. Andijon viloyati Xo‘jaobod tumanida **Toshkechik** qishlog‘i bor.

Toshko‘cha – tosh yotqizilgan ko‘cha.

Toshloq – sertosh maydon. Respublikamizda **Toshloq** degan oykonimlar, mavzalar bor.

Toshqayroq – qayroqtosh.

Toshqaloq – toshlarni qalashtirib terib ishlangan devor, qo‘ra.

Toshqin – daryo, soy suvining o‘zandan chiqib tevarak-atrofni suv bosishi.

Toshqoq – tog‘larda qoya o‘yiqlarida to‘plangan yomg‘ir-qor suvi (q.: *Ko‘xti*).

Toq – 1) binoning eshik-darvozalari ustida yarim doira shaklida ishlangan bezak; 2) juft emas.

Toqido‘z – toqi, ya‘ni taqiya (do‘ppi), tikadigan usta.

Toqterak – yakka terak, yolg‘iz terak o‘sgan joy; yana qarang: *Tog‘terak*.

Toqchi, tog‘chi – ko‘chmanchi o‘zbek qabilalaridan biri. Toqchilar asosan Janubiy O‘zbekistonda yashaganlar. Saroy, qo‘tchi qabilalari tarkibida ham *toqchi* urug‘i qayd qilingan. Surxondaryo viloyati Sariosiyo, Qashqadaryo viloyati Chiroqchi tumanlarida **Toqchi**, Sariosiyo tumanida **Toqchiyon** «toqchilar», Jizzax viloyati Jizzax tumanida **Toqchilik** oykonimlari qayd qilingan. Toqchi «tog‘lik» degan so‘z; q.: *Tog‘lik*.

Tog‘, dog‘, dag‘ – yer yuzasining tevarak-atrofga nisbatan baland ko‘tarilgan joylari. Prof. E.M.Murzayev turkiyzabon xalqlar yashaydigan hududlarning g‘arbiy qismlaridan sharqqa tomon *dog‘-dag‘-tog‘-tov, tau, to‘o‘, tuu, tia* shakllarida o‘zgarib boradi, *t* tovushi Turkmaniston hududidan boshlanadi deydi (*Мурзаев. Словарь народных географических терминов. 1984, с. 169*). O‘zbekistonda *tog‘* va *tov* shakllari uchraydi; *tog‘*larda yashaydigan aholi tilida aksari *tov*; qozoqlarda *tov*, qirg‘izlarda *to‘o‘*, Sibirda *tuu, ti* va b. Afg‘onistonda *dog‘* so‘zi «tog‘», «dasht», «dala», Qrimda *dag‘* «tog‘» va «tog‘ o‘rmoni» ma’nolarida keladi.

Tog‘ayto‘p – urug‘ nomi, etnonim. Jizzax viloyati Zomin tumanida **Tog‘ayto‘bi** degan qishloq bor.

Tog‘ora – katta chuqur, to‘garak idish.

Tog‘liq, tog‘iliq – etnik guruh nomi, etnonim, ko‘proq Sharqiy Turkistonda qayd qilingan. Bu etnonim qadimgi 40 ta qirg‘iz qabilalari tarkibida «Manas» eposida ham tilga olingan. Farg‘ona viloyati Dang‘ara, Toshloq, Uchko‘prik, Farg‘ona viloyati Buvayda tumanlarida **Tog‘liq** oykonimlari qayd qilingan; q.: *Toqchi*.

Tog‘terak – terakning tarvaqaylab ketgan turi.

Tog‘chi – urug‘ nomi, etnonim («tog‘liq» degani); q.: *Toqchi*.

Tramoyi (tojikcha tiramoh – kuz) – kuzgi ekin; q.: **Tirama**.

Tuvadoq, tuvaloq – go‘шти mazali yirik qush. Andijon viloyati Asaka tumanida **Tuvadoq** degan qishloq bor.

Tuvak – atrofi berk chuqur joy. Toshkent yaqinida **Tuvak** degan mavze bo‘lgan (*Бартольд. Сочинения. т. II, ч. 2, с. 352*).

Tuyoqli – urug‘ nomi, etnonim. Qoraqalpog‘iston Respublikasi Amudaryo tumanida **Tuyoqli** ovuli bor.

Tuz – tekislik, dala. Bu soʻz Mahmud Koshgʻariyning «Devon»ida qayd qilingan, (t. Sh, b. 135) tarixiy manbalarda, jumladan, «Boburnoma»da, («*Rabot Roʻzaq kentining yoniga tubtuz yerga tushildi-163 b.*»,) shevalarda uchraydi, Xorazm viloyatida **Tuzqir**, Jizzax viloyatida **Tuzbel** («oshib oʻtish oson tekis dovon»), Qirgʻizistonda **Tuzoshuv** («tekis dovon») kabi toponimlar bor.

Qirgʻovulning ikkinchi nomi *tustovuq* «tuzda, dalada yashaydigan, yovvoyi tovuq» demakdir.

Tuzloq – tuz koʻp joy, tuz koni.

Tul – 1) eri yoʻq ayol, beva, yesir; bolasi yoʻq mol – tul biya; 2) arabcha uzun, choʻzinchoq.

Tulak, tullak – bir necha marta tullagan keksa qush, hayvon; koʻpni koʻrgan odam.

Tulki – uzun junli yirtqich hayvon; tulki, tulkichi oʻzbek, qozoq, qirgʻiz urugʻlaridan biri. Qashqadaryo viloyati Yakkabogʻ, Koson tumanlarida **Tulkili, Tulkichi, Tulkichoʻrgʻon** degan oykonimlar bor.

Tulkichi – tulki ovlaydigan odam; urugʻ nomi, etnonim; qoʻngʻirot va qatogʻon qabilalari tarkibidagi urugʻ; Qashqadaryo viloyatidagi Koson tumanida **Tulkichi** degan joy qayd qilingan.

Tulgʻa – uchoyoq, temir xipchinlardan qilingan oʻchoq. Andijon viloyati, Marhamat tumanida **Tulgʻa** degan qishloq bor.

Tuma – qirgʻiz urugʻlaridan biri (oq tuma, qora tuma). Oʻzbeklarning laqay qabilasi tarkibida, oʻrta juz qozoqlari, boshqirdlar tarkibida ham *tuma* urugʻi qayd qilingan. Andijon viloyati Marhamat tumanida **Tuma** qishlogʻi bor.

Tuman, tumon (moʻgʻulcha) – oʻn ming; 1) oʻn ming kishidan iborat qoʻshin; 2) oʻn ming va undan ortiq askar yetkazib berish imkoniyatiga ega boʻlgan maʼmuriy-hududiy birlik. Moʻgʻullar hukmronligi davridan oldin amalda boʻlgan *rustoq* oʻrniga *tuman* joriy qilingan. Q.: *Rustoq*.

Tumar, dumar – urugʻ nomi, etnonim. Andijon viloyati Asaka, Baliqchi tumanlarida, Samarqand viloyati Ishtixon, Fargʻona viloyati Dangʻara tumanlarida **Tumar (Tumor)** degan qishloqlar bor.

Tumor – duo bitilgan qogʻozli uchburchak taqinchoq.

Tumshuq – 1) qushlarning og‘iz tomoni; 2) quruqlikning dengizga turtib chiqqan qismi, tog‘ burni: “Ushbu tog‘ Dasht bila Dukining orasida tushubtur, *tumshug‘idin* evrulsa, yo‘l tuzdur” (“Boburnoma”, 208-b.); 3) muyulish, tog‘ning uchi, burni: “Ushbu tog‘ning tumshug‘ida tarix to‘qquz yuz ikkida men bir ayvonliq hujra soldim” (“Boburnoma”, 61-b.), Qirg‘izistonning O‘sh shahri yonidagi bu tog‘ **Borako‘h** deb atalgan (“go‘zal tog‘”) deb atalgan. Hozirgi nomi **Taxti Sulaymon**. Bobur solgan o‘sha hujra ta’mir lanib, dastlabki holiga keltirilgan.

Tunqotor – tungi qorovul, soqchi.

Tuproq – yer qatlami; yer, gil, yerning o‘simlik o‘sadigan ustki qatlami; o‘lgan odamning hoki.

Tuproqqo‘rg‘on – tuproq uyib yasalgan qorovulxona.

Tura – Chingizxon zamonidan qolgan va turk-mo‘g‘ul qabilalari o‘rtasida qonun tusini olgan urf-odat, qaror, hukm, ajrim.

Turang‘i, turang‘il – suv bo‘ylarida o‘sadigan, mayda bargli teraksimon o‘simlik.

Turbat, turba – tuproq, xok, qabr (turob so‘zligining ko‘pligi; *ahli turob* «marhumlar»). Ulug‘ kishilar, buyuk zotlarning qabrlari ustiga qurilgan bino, maqbara. Turbat degan joylar aksari ziyoratgoh bo‘ladi.

(**Turbati Temur** – Go‘ri Amir). Turbat nomli joylar aziz-avliyolarning mozori, qadam joyi yonida bo‘ladi. **Turbat** degan turk-mo‘g‘ul qabilasi bo‘lgan. Toshloq tumanida Turbat qishlog‘i bor.

Turvat – q.: *Turbat*.

Turob – tuproq; yer. Ko‘pligi turbat (*ahli turob* – vafot etgan kishilar). Surxondaryo viloyatida Turobsoy degan daryo bor.

Turk – xalq nomi, qabila nomi, etnonim.

Turkiston – turklar, turkiy xalqlar yashaydigan o‘lka.

Turkman – xalq nomi, etnonim.

Turkshin – turklar, turkiy xalqlarning vakillari o‘troq yashaydigan joy.

Turmush – kundalik hayot.

Turna – ko‘chmanchi qush.

Turon – Turkiston; turklar, turkiy xalqlar vatani; Kenagas qabilasining bir urug‘i *turan (turon)* deb atalgan (K.K.Кубаков. О некоторых родоплеменных группах узбеков Верхней Кашкадари (вторая половина XIX – начало XX в.) – Этническое изучение быта культуры узбеков. – Т., 1972, s 15). Turon degan ism ham bor.

Turpoqbel – to‘g‘risi tuproqbel – o‘simliksiz, tosh-qoyasiz yalang bel, dovon.

Turum tog‘ – ulkan tog‘: yotib yeganga *turum tog‘* ham chidamaydi.

Turg‘oq – ko‘chmanchi o‘zbeklar tarkibidagi urug‘. Abulg‘ozi Bahodirxon o‘zining «Shajarai tarokima» asarida *turg‘oq* so‘zini «qo‘riqchi, soqchi» deb izohlagan. Uchko‘prik tumanida **Turg‘oq** qishlog‘i bor.

Tustovuq – qirg‘ovul, yovvoyi tovuq (tuz+tovuq – dala – tusda yashaydigan tovuq). (Qirg‘ovul nomi ham qir (adir) so‘zi bilan bog‘liq bo‘lsa kerak.)

Tutak – Sug‘dda harbiy lavozim: VIII asrda oliy hokim, ya‘ni *ixshiddan* keyingi harbiy tashkilot boshlig‘i, harbiy vazir. Qashqadaryo viloyati Qarshi, Samarqand viloyati Nurota, Surxondaryo viloyati Sariosiyo, Jizzax viloyati Forish, Qashqadaryo viloyati Yakkabog‘ tumanlarida **Tutak**, o‘sha Yakkabog‘ tumanida **Tutaktepa** qishloqlari qayd qilingan.

Tutamg‘ali – qozoqlarning sergeli (sirgali) qabilalar uyushmasi tarkibiga kirgan 12 qabiladan biri; o‘rgeli qabilasining bir urug‘i ham *tutamg‘ali* deb ataladi (tu, tuv, tug‘ «bayroq», tutamg‘ali «tamg‘asi bayroq shaklidagi qabila»). Toshkent viloyati Quyi Chirchiq tumanida **Tutamg‘ali** ovuli bor.

Tuxum – yumurtqa, moyak; nasl, avlod, zurriyot.

Tushar – tushadigan joy (tushmoq fe‘lidan), masalan, suvtushar.

Tushdi – to‘xtab otdan tushdi: xontushdi.

Tuyul (duyul) – xon in‘omi, hadya (yer-suv).

Tuya – yirik sut emizuvchi ish hayvoni.

Tuyachi – 1) tuyasida kirakashlik qiladigan kishi, tuyakash; 2) tuya minib yurgan jarchi, nozir chopar (tevachi). O‘zbeklarning laqay qabilasi tarkibida tuyachi urug‘i bo‘lgan. Andijon tumani Izboskan, Toshkent viloyati Bekobod tumanlarida **Tuyachi** qishloqlari bor.

Tuyabo‘g‘iz – suvi tuyaning bo‘g‘zi – bo‘yniga o‘xshab ilang-bilang oqadigan joy.

Tuyamo‘yin – daryoning suvi tuyaning bo‘yniga o‘xshab burilib, burilib oqadigan joy. **Tuyabo‘g‘iz**, **Tuyamo‘yin** degan toponimlar bir necha marta takrorlanadi.

Tuyatortar – ariqqa suv tuya aylantirgan chig‘ir orqali chiqarilgan joy. Samarqand va Jizzax viloyatlaridagi **Tuyatortar** kanalini eslang.

Tuyatosh – tuyaday katta xarsang tosh; **Tuyatosh** degan mikrotoponimlar bor.

Tug‘ – bayroq, alam.

To‘da – 1) kichik tepa, tepacha; 2) kichik urug‘ (to‘daning to‘yiga borguncha, ariqning bo‘yiga bor). Namangan viloyati Norin, Pop tumanlarida, Farg‘ona viloyatining Rishton tumanida **To‘da** nomli qishloqlar bor.

To‘kildi – to‘kilib ketdi: qatiqto‘kildi.

To‘l – qo‘ylarning tug‘ish, bolalash mavsumi, umuman chorva mollarida nasl olish payti. Matbuotda qo‘zilatish kompaniyasi deyishadi. *To‘l* so‘zining ma’nosi – nasl, bola, avlod. Bu so‘z hatto insonga nisbatan ham ishlatiladi. Bahor paytida bolalar ketma-ket tug‘ilsa to‘l tushdi deyishadi. To‘l so‘zi ko‘proq qo‘ylarga nisbatan ishlatiladi. Qo‘zi olish uchun maxsus tanlangan joyni *to‘ljoy* deyishadi.

To‘la, yerto‘la – yerni o‘yib qilingan joy.

To‘lqin – chayqalib turgan suv betidagi po‘rtana, dolg‘a.

To‘man – past tomon etak tomon (tuban).

To‘n – 1) ustki libos; 2) urug‘ nomi – oq to‘nli; 3) avliyolarning laqabi: oq to‘nli – safedpo‘sh, ko‘k to‘nli – kabudpo‘sh.

To‘ng‘iz – yovvoyi cho‘chqa, qobon.

To‘pa – 1) tepa, tepalik; 2) o‘rta asr oxirlarida va keyingi davrlarda o‘zbek urug‘-qabilalari bo‘limi – urug‘dan katta qabiladan kichik guruh; 3) shu guruhlar yashaydigan hudud. **Qoratepa, Oqtapa** shakllarida uchraydigan toponimlardan bir qanchasi *qorato‘pa* “qora urug‘i”, oqto‘pa “oq urug‘i” ma’nosidadir. Shevalarda tepa o‘rniga *to‘ba* deyilishini ham inobatga olish kerak.

To‘par – qabila – urug‘ning bir tarmog‘i, shoxobchasi. Samarqand viloyati Ishtixon tumanida, Surxondaryo viloyati Sherobod tumanida To‘par qishloqlari bor.

To‘pichoq – toychoq; semiz ot.

To‘polon – sho‘xlik, betartib harakat, tez oqadigan, toshadigan daryo. Surxondaryoning eng sersuv irmog‘i **To‘polondaryoni** eslang.

To‘pxona – yirik shaharlarda balandroq joylarda to‘p (zambarak)lar, qurol-aslahalar saqlanadigan joy. Toshkentda tush paytida to‘p otilgan buni to‘p (to‘potar) deyishgan.

To‘pchi – to‘p, zambarak otuvchi.

To‘pqora – urug‘ nomi, etnonim. Surxondaryo viloyati Jarqo‘rg‘on viloyatida To‘pqora qishlog‘i bor.

To‘pponcha – pistolet, revolver.

To‘ra – zodagon, oqsuyak, amaldor, hokim.

To‘rayg‘ir – to‘ri(q) ayg‘ir yoki to‘rt ayg‘ir – urug‘ nomi, etnonim. Qirg‘izlarning adigina, cherik qabilalari, qozoqlarning qipshaq, qabilasi, o‘zbeklar tarkibida *to‘rayg‘ir* degan urug‘lar bo‘lgan.

To‘ri – urug‘ nomi, etnonim.

To‘rt – 4 raqami va shu son bilan ifodalanadigan son.

To‘rtdevol – binolar vayronasi; q.: *Choldevor, To‘rtko‘l*.

To‘rtko‘l – vayrona, qo‘rg‘on xarobasi. Aynan *to‘rtkil* – to‘rtburchak, kvadrat, aynan chordevor – choldevor. Amudaryo etagidagi supasimon tepaliklar ham choldevorlarga o‘xshaganligi uchun *to‘rtko‘llar* deb atalgan. Qoraqalpog‘istonning To‘rtko‘l shahri, Xorazm viloyati Shovot, Andijon viloyati Izboskan, Samarqand viloyati Urgut, Payariq, Qoraqalpog‘iston Respublikasi Bo‘zatov tumanlaridagi **To‘rtko‘l** qishloqlari nomlari shu termindan. Mo‘g‘ulcha Dalvarzin so‘zi ham choldevor degan so‘z, demak, turkiy, forsiy va mug‘uliy variantlari bir xil ma’noda – “to‘rtburchak”.

To‘sh, do‘sh (ko‘krak) – tog‘ etagidagi do‘ppaygan balandlik.

To‘qay – daryo bo‘yidagi qalin changalzor, qamishzor, umuman o‘rmon (masalan, qirg‘izchada). To‘qay (to‘xo‘y) mo‘g‘ulcha bo‘lib, asl ma’nosi «qo‘l tirsagi», «bilak» demakdir; bu so‘z keyinchalik turkiy xalqlarga «daryo muyulishidagi o‘rmon» ma’nosida o‘tgan. «Boburnoma»da ham *to‘qay* so‘zi «daryo tirsagi» ma’nosida kelgan. “Oftob tulunda (quyosh chiqqanda) Robiriyning uluq to‘qayining quyisidin kemaga kirildi” (“Boburnoma”, 429-b.). Respublikamizda **To‘qay, To‘qaytepa, Kattato‘qay, Kichikto‘qay, To‘qayqishloq, Chaqirto‘qay** kabi toponimlar uchraydi.

To‘qal – xotin ustiga olingan ikkinchi xotin.

To‘qli – bir yashar qo‘y.

To‘qli jallob – to‘qli olib sotadigan savdogar.

To‘qmang‘it – etnik birlik nomi, etnonim. Xorazm viloyati Shovot tumanida, Qashqadaryo viloyati Koson tumanida **To‘qmang‘it** degan qishloqlar bor.

To‘qmor – kaltak, so‘yil.

To‘qmoq – bosqonga o‘xshash, lekin yog‘ochdan qilingan asbob, kaltak.

To‘qim – ot-ulovining egar ustiga qo‘yiladigan abzali; urug‘ nomi, etnonim.

To‘qsabo, to‘xsabo – Buxoro xonligidagi (amirligidagi) yuksak harbiy mansablardan biri (*A.A.Семёнов. Бухарский трактат о чинах и званиях и обязанностях носителей их в средневековой Бухаре*// СВ, В, 1948). Lug‘aviy ma’nosi ham *tug‘* (tuq) «bayroq» so‘zidan olingan bo‘lib, «o‘z bayrog‘i bor (qo‘shin)» demakdir. Farg‘ona viloyati O‘zbekiston tumani, Buxoro viloyati Jondor tumanida **To‘qsava (Tuxsava)**, Romitan tumanida **Qo‘sho‘qsoba** qishloqlari qayd qilingan;

2) o‘rta asrlarda qipchoq qabilalaridan biri; u keyinchalik parchalanib turli urug‘-qabilalar tarkibiga qo‘shilib ketgan; masalan, qozoqlarning baybaqti urug‘i, o‘zbeklarning laqay qabilasi tarkibida *to‘qsoba* shoxi qayd qilingan. *To‘qsoba* etnonimi *to‘q* va *saba* degan ikki urug‘ nomidan olingan bo‘lishi mumkin. *To‘q* so‘zi etnonimlar tarkibida uchraydi: *to‘qmang‘it*, *to‘qsaroy*, *to‘qboy*, *to‘qmon*; *saba* «mesh», «sanoch» demakdir (*Р.Г.Кузеев. Происхождение башкирского народа. –М., 1974, с. 172, 1975-1978*).

To‘qqiz – 9 raqami va bu raqamda ifodalangan son; to‘g‘iz degan urug‘lar bo‘lgan, etnonim.

To‘g‘on – suvni bo‘g‘ish uchun qurilgan inshoot.

To‘g‘ri – egri emas, qing‘ir joyi yo‘q, tik, adl.

Uvada – yirtilib ketgan eski kiyim; kichik urug‘ nomi. Qashqadaryo viloyati Chiroqchi tumanida **Uvada** nomli qishloq bor.

Uvali – bahrin urug‘ining eng yirik tarmoqlaridan biri.

Uvat – ekin maydoni chegarasida marza. Qashqadaryo viloyati Yakkabog‘ tumanida **Uvat** degan qishloq bor.

Uvob – urug‘ nomi, etnonim.

Uvoq – uvalangan narsaning kichik bir bo‘lagi, ushoq.

Uvoqim, uvoxim – *vaqf* (q.) so‘zining talaffuz shakllaridan biri.

Udaychi, xudaychi – xon saroyidagi lavozim, arzni xon (amir)ga yetkazuvchi mansabdor.

Uz – urug‘ nomi. Qashqadaryo viloyati Yakkabog‘ tumanida **Uz** degan qishloq bor.

Uzoq – olis, yiroq.

Uzum – tokning mevasi.

Uzumzor – tokzor.

Uzun – umumturkiy etnonim: o‘zbeklarda, masalan, Zarafshon va Farg‘ona qipchoqlarida, qozoqlarning O‘rta juzida, qirg‘izlarning bag‘ish qabilasida *uzun*, turkmanlarning teke qabilasida *uzin-uzinlar* urug‘i qayd qilingan. Samarqand viloyati Paxtachi, Qashqadaryo viloyati Yakkabog‘, Qamashi, Surxondaryo viloyati Sariosiyo, Jizzax viloyati Zafarobod tumanlarida **Uzun** qishloqlari bor.

Uy – 1) bino xonadon, o‘tov; 2) qoramol. Bobur qo‘tosni uy degan.

Uylik – xonadoni, uy-joyi bor; urug‘ nomi tarkibida uchraydigan so‘z – *yettiuylik, o‘nikkiuylik*.

Uymovut – urug‘ nomi, etnonim; Toshkent viloyati Qibray, Chinoz tumanlarida, Qashqadaryo viloyati Chiroqchi tumanida **Uymovut** degan qishloqlar bor. Yana q.: *O‘ymovut*.

Uyrat, o‘yrat – ko‘chmanchi o‘zbeklarda, Farg‘ona qipchoqlarida qayd qilingan urug‘. Buxoro viloyati Kogon, Farg‘ona viloyati Rishton, Xorazm viloyati Yangibozor, Navoiy viloyati Navoiy, Qashqadaryo viloyati Koson tumanlarida **Uyrat** qishloqlari bor.

Uychi – urug‘ nomi, etnonim; uy qadimgi turk tilida hozir esa qirg‘iz tilida “sigir, qoramol” demakdir. Uychi – uy urug‘i vakili. Zahiriddin Muhammad Bobur qo‘tosni uy degan. Qadimgi turk tilida qoramol *ud* deyilgan. Ud nomli qadimgi musiqa asbobi buqanikiga o‘xshagan yo‘g‘on ovoz chiqargan. Namangan viloyati Uychi tumanining markazi **Uychi** qishlog‘ini eslang.

Uyshun, usun, uysun – qadimgi umumturkiy etnonim: o‘zbeklar, qozoqlar, qirg‘izlar, boshqirdlar, qoraqalpoqlar tarkibida *uyshun* (uysun) qabilasi (urug‘i) qayd qilingan. Xorazm viloyati Urganch tumani, Qoraqalpog‘iston Respublikasi Amudaryo tumani, Toshkent viloyati O‘rta Chirchiq tumani, Samarqand viloyati Kattaqo‘rg‘on, Xatirchi tumanlarida **Uyshun** (Uyshin), Andijon viloyati Andijon tumanida **Uyshunmahalla, Uyshunchek** qishloqlari qayd qilingan.

Uychilik – uychi urug‘ vakillari yashaydigan joy.

Uyg‘ur – xalq va o‘zbek urug‘laridan birining nomi. Uyg‘ur so‘zining ma’nosi *xudxo* ‘r“o‘zi topib yeguchi” (*M.Koshg‘ariy*, “*Devon*”, 1 tom, 135-b.), “Bizga qo‘shildi va hamjihat bo‘lib bizga yordam berdi” (*Rashid ad-din*, “*Jome at-tavorix*”, 1-jild, 84-bet; “O‘rmon kishisi” degani. (*L.Budagov*)).

Ulkan – katta, buyuk.

Uloq – echkinning bolasi; sport turi – ko‘pkari.

Uloqchopar, uloqchopqich – Ko‘pkarichopqich – ko‘pkari (uloq) chopish uchun qulay tekis maydon, mikrotoponimlar shaklida ko‘p uchraydi.

Ulus – xalq, davlat, yurt, mamlakat (saltanat); O‘rta Osiyodagi ulkan qabilalar uyushmasi (Mirzo Ulug‘bekning «To‘rt ulus tarixi» kitobida shu haqda gap boradi). Ko‘hna turkiy yodnomalardan birida bunday deyilgan: «Har bir ulus necha ela (elga) va har el necha uymog‘a (aymoqqa), har o‘ymog‘ necha bo‘ya (bo‘yga: bo‘y – bov, bog‘ «shox», «tarmoq») va urug‘a (urug‘ga) taqsim o‘linur (bo‘linadi)». **Ulus** qadimgi turkiy tilda «qishloq», hozir ham ba’zi tillarda «qishloq», «ovul», «manzil» ma’nolarida ishlatiladi. Samarqand viloyati Go‘zalkent, Nurota, Pastdarg‘om tumanlarida **Ulus** qishloqlari bor.

Ulufa, alufa – askar va uning ot ulovi uchun ajratilgan oziq-ovqat, yem-xashak.

Ulug‘ – buyuk, katta, ulkan.

Umakay, o‘makay – urug‘ nomi. Toshkent viloyati Ohangaron tumanida **Umakay** degan qishloq bor.

Ungut – qabila nomi, etnonim.

Uran – harbiy xitob, jangovar chaqiriq, parol (har bir xalqning, har bir qabilaning har bir urug‘ning o‘z urani bo‘lgan va jangda shu uranga qarab bir-birini bilib olishgan; qabila-urug‘ ham uran deb atalgan va “uraning kim” deb so‘rashgan).

Urga – o‘rda, xon saroyini bildirgan mo‘g‘ulcha *o‘rgo* ‘so‘zidan kelib chiqqan. (*С.Д.Номинханов. Монгольские элементы в этнонимике и топонимике Узбекской ССР. “Записки (Кальмыцкий научно-исследовательский институт языка, литературы, и истории. Вып.2. Элиста, 1962, с. 270).*

Urganji – topoetnonim, ya’ni joy nomi bilan atalgan qavm. Urganjilar Xorazm poytaxti Urganchni Chingizxon yer bilan yakson qilib tashlagandan keyin Buxoro tomonga kelib o’rnashib qolgan hunarmandlarning avlodlari, boshqa bir ma’lumotlarga ko’ra XVII asr oxirlarida Urganchdan ketib Buxoro va boshqa yerlarga o’rnashgan o’zbeklar; turkmanlarda ham *urgenji-urgenchli* etnonimi bor. Samarqand, Buxoro, Navoiy, Andijon, Namangan viloyatlarida **Urganji (Urganjilar, Urganjiyon, Urganjixona)** qishloqlari anchagina uchraydi.

Urdu – Q.: O’rda.

Urtoq – baland tog’ (Alisher Navoiy).

Urusbachcha – urug’ nomi, etnonim; q.: *O’risbachcha*.

Urug’ – o’simlik mevasi; bir ota-onadan tarqagan qarindoshlar.

Usta – biror kasb-hunarni yaxshi egallagan odam.

Ustalik – biror ishni mohirona bajarish; ustalar yashaydigan ko’cha, mahalla.

Ustara – soch-soqol olish asbobi.

Ustun – tomni ko’tarib turadigan tik tayanch yog’och, kolonna.

Ustuxon – suyak; go’shtli suyak.

Usul – ishni bajarish xili, yo’li, uslubi.

Ushoq tog’lar – past tog’lar (*“Boburnoma”, 331-b.*).

Ushuq – sovuq havo (Xorazm).

Uch – 3 raqami va shu raqamda ifodalangan son, miqdor; narsalarning ingichka o’tkir tomoni, oxiri, uchi.

Uchar, uchar suv – sharshara.

Uchma – tik qoya, odam yiqilib tushadigan buzuv jarlik. “... Dara kuyi-o’q yuruldi, yomon *uchma*, sekirtma yerlardin tushuldi” (*“Boburnoma”, 258-b.*).

Jizzax viloyati Zomin tumanida **Nodiruchgan, Yaxshiboyuchgan, Sodatuchgan** degan uchmalar bor.

Ushoq tog’lar – tarqoq past tog’lar: “Ba’zisi jahl qilib domanadagi ushoq tog’larda va kamarlarda berkidilar” (*“Boburnoma”, 209-b.*).

Uyur – bir ayg’ir boshqaradigan biyalar, toy-toychoqlar.

Uyas, uyaz – marqa urug‘ining 16 tarmog‘idan biri. Boshqa urug‘lar tarkibiga ham kirgan. Masalan, solin urug‘ining bir shoxi *uyassolin* deyiladi.

Toshkent viloyati Bekobod, Jizzax viloyati Baxmal, Samarqand viloyati Jomboy, Bulung‘ur, Surxondaryo viloyati Qumqo‘rg‘on tumanlarida **Uyas** nomli qishloqlar bor. Qadimiy tilshunos olimlardan Abu Hayyon al-Andalusiyy va Jaloliddin Tusiy asarlarida *uyaz* so‘zi «pashsha, chivin» deb izohlangan.

Vayron – buzilib xarobaga aylangan.

Vayrona – vayron bo‘lgan joy, xarobazor.

Vakil – vakolatli shaxs.

Valangor – vayron bo‘lgan, buzilgan, xonavayron bo‘lgan.

Valohdchovdur – etnik guruh, etnonim.

Vali – hukmdor, noib, vakil, o‘rinbosar (*Бартольд. Сочинения. т.1, с.370*).

Valiy – avliyo.

Vallomat – to‘g‘risi *vali ne‘mat*: oliy himmat, xayr-saxovatli odam.

Var, vara – to‘rt burchak shaklidagi uzun devorlar bilan o‘ralgan istehkom “qal’a”, “istehkom”, “mustahkamlangan shahar, qishloq”, “devor bilan o‘ralgan joy” ma’nosida toponimlar tarkibida uchraydigan termin (sug‘dcha). Eronshunos M.N.Bogolyubov **Xorazm** toponimining ma’nosini “yaxshi mustahkamlangan istehkomlari, mustahkamlangan shaharlari bo‘lgan va atrofi devorlar bilan o‘ralgan mamlakat” deb izohlaydi (hu – yaxshi, wara – istehkom, zam – o‘lka).

Varaq – bir bo‘lak qog‘oz yoki boshqa biror yupqa narsa.

Vard – gul, lola (sug‘dcha (*М.Н.Боголюбов. Древнии персидские этимологии; сборник «Древний мир», Посвященный академику В.В.Смртыве. М., 1962, с.368-370*); *В.Хасанов. Аlisher Navoiy asarlari uchun qisqacha lug‘at. Fan 1993, b.58*).

Varq, varg (sug‘dcha) – to‘g‘on. Samarqand yaqinidagi **Rabotixo‘ja** qishlog‘i ilgarilari **Varqsar** “to‘g‘onboshi” deb atalgan.

Varqbon (sug‘dcha) – to‘g‘onchi, to‘g‘on ustasi.

Varqsar – to‘g‘on boshi (sug‘dcha).

Varg – q.: Varq.

Vatan – tugʻilib oʻsib yashayotgan mamlakat, ona yurt.

Vasiqa – mol-mulk sotib olganlik haqidagi hujjat.

Vaxim, voxim – *vaqf* soʻzining talaffuz shakli.

Vaximchi, voximchi, voximkor – toʻgʻrisi *vaqfchi, vaqfkor*: vaqf yerlarini ishlatib daromadidan foydalanadigan kishi.

Vaqf – joy nomlari tarkibida uchraydigan yoki mustaqil ravishda toponim hosil qiladigan ijtimoiy termin. *Vaqf* soʻzi arabcha boʻlib «vasiyat qilingan, inoyat qilingan, bagʻishlangan» maʼnosini anglatadi. Oʻrta asrlarda va undan keyin ham katta-katta yerlar, doʻkonlar, hunarmandchilik rastalari, tegirmonlar, hammomlar, objuvozlar va boshqa mulklar masjid-madrasalarga, musofirxona-shifoxonalarga (xonaqohlarga) vasiyat qilib berilgan, yaʼni vaqf qilingan, ulardan olingan daromadlar shu muassasalarning ehtiyojlariga sarflangan. Respublikamiz toponimiyasini oʻrganishda vaqf hujjatlarining ahamiyati katta – bunday hujjatlarda vaqf qilingan yerlarning chegaralari aniq koʻrsatilgan va qoʻshni qishloqlar va ariq-kanallar sanab oʻtilgan.

Oʻzbekistonda, xususan Zarafshon vodiysida **Burqut Vaqf, Vaqf, Vaqbi Gijbak, Vaqfi Qoʻrgʻon, Eski Vaqf, Vaxim, Voxim, Voqim** kabi toponimlar bor; Qoʻqon shahridagi **Vaqmchorsi** mahallasi ham *vaqf* soʻzidan.

Viloyat (arabcha *viloya* soʻzidan) – chekka oʻlka, yirik maʼmuriy hududiy boʻlinma, muzofat oblast.

Visoq – turar joy.

Vixara – budda ibodatxonasi.

Vodiy – Oʻzbekistonda «togʻlar orasida daryo oqadigan soylik», «obod voha» maʼnolaridagi geografik termin. Bu termin asli arabcha (*vad, vodiy*) boʻlib, Shimoliy Afrikada «vaqt-bavaqt suv boʻladigan yoki umuman suvsiz qaqrab yotgan oʻzan», «uzunasiga choʻzilgan soylik», «mavsumiy oqqan suv», baʼzan «daryo» maʼnolarini anglatadi.

Vodoprovod – tindirilib xlorlangan va kislorodga boyitilgan hamda ichishga yaroqli suv oqadigan truba.

Voxim – *vaqf* (q.) soʻzining talaffuz shakllaridan biri.

Voximqalʼa – toʻgʻrisi *vaqfqalʼa* – vaqf sifatida diniy muassasaga topshirilgan qalʼa.

Voximkor – to‘g‘risi *vaqfkor* – vaqf yerlarni ishlatib, daromadidan foydalanib turadigan kishi (q.: *Vaximchi*).

Voximchi – q.: *Vaximchi*.

Voha – cho‘l va chala cho‘llarda suv chiqarib obod qilingan yer. Odatda vohalarda aholi zich yashaydi. Janubiy O‘zbekistonda o‘lahat ham deyishadi (arabcha *viloyat* so‘zining o‘zgargani).

Xavol – suv oqib o‘tadigan ungur (Janubiy O‘zbekiston).

Xayl (arabcha) – 1) bir to‘p, to‘da; 2) harbiy qism; 3) poda.

Xaylxona – manzilgoh, turar joy, dushman hujumidan himoya qilish maqsadida qurilgan qal’a yoki qo‘rg‘onning tuproqdan ko‘tarilgan tashqi qismi. Surxondaryoda otxonani xaylxona ham deyishadi. Q.: *Xilxona*.

Xalaj (xalach) – qadimiy turk qabilasi. Vakillari Tojikistonda, Ozarbayjonda, O‘zbekistonning ba’zi joylarida yashaganlar. Buxoro viloyati Vobkent tumanida **Xalaj**, Shafrikon, Vobkent tumanlarida **Xalajiyon**, Samarqand viloyati Ishtixon tumanida **Xalajon** qishloqlari qayd qilingan.

Mahmud Koshg‘ariy *xalach* asli «qol och», ya’ni «och qol» degan ma’noni bildiradi degan edi (*“Devonu lug‘atit-turk”, t. Sh, b. 422*). Xalajlar husnli, chiroyli kishilar bo‘lar emish.

Xalta – qopchiq, to‘rva.

Xaltako‘cha – kichik ko‘cha, tupik.

Xalfa, xalpa – shariat qoidalarini yaxshi biladigan o‘qimishli odam; hunarmand shogird.

Xalq – biror mamlakat yoki davlat aholisi; millat, elat.

Xalqob – ko‘lmak suv.

Xampa – kandik – tegirmonda don solinadigan idish.

Xan, xon – parfiyan tilida – suv manbayi, yag‘nob tilida – ariq.

Xandak – uzun chuqurlik, transheya.

Xar – eshak, kattatosh (xarsang).

Xarbo‘za – qovun (tojikcha).

Xargo‘sh – quyon (aynan “qulog‘i katta”).

Xaroba – vayrona, tashlandiq maskan.

Xaroj – yer solig‘i.

Xaros – «eshak tegirmon»: eshak, umuman ot-ulov harakatga keltiradigan tegirmon, *osyob* – «suv tegirmon». Zarafshon vodiysida **Xaros** toponimlari qayd qilingan. Buxoroning bir guzari **Chorxaros** deb atalgan.

Xarrot – yog‘ochdan har xil asboblari yasaydigan usta, taroqchi. Xorazm viloyati Hazorasp, Bog‘ot tumanlarida Xarrotlar qishloqlari, Buxoro shahrida Xarroton guzari bo‘lgan.

Xarsang – yirik tosh bo‘lagi (aynan “katta tosh”).

Xarxo‘r – bir guruh odamlarning laqabi (aynan eshak yeydigan), eshakni yutib yuboradigan botqoqlik deb ham izohlashadi.

Xatib – masjidda xutba o‘qiydigan, va‘z aytadigan domla, imom, voiz.

Xatna – o‘g‘il bolani sunnatga yotqizish.

Xiyobon – ikki tomoniga daraxtlar ekilgan yo‘l.

Xidireyli – urug‘ nomi, etnonim; xidir – Xizr (alayhissalom) so‘zining mahalliy talaffuzi (xidireli). Xorazm viloyati Shovot tumanida **Xidireli** qishlog‘i bor.

Xidirsho – urug‘ nomi, etnonim. Andijon viloyati Qo‘rg‘ontepa, Xo‘jaobod tumanlarida, Surxondaryo viloyati Sho‘rchi tumanida **Xidirsha (Xidirsho)** qishloqlari bor.

Xil (arabcha – *xayl*) – narsalarning navi, turi, zot, jins. Dastlab ot xayli atalgan, keyin bir to‘p ot, bir guruh otliq, bir tur narsalar xayli deyilgan. Bu so‘z forscha xel, o‘zbekchaga xil, bir necha turkiy xalqlarga qil shaklida o‘tgan.

Xilboshi – avlodning boshi, urug‘ning boshlig‘i.

Xilvat – pana, odam kam uchraydigan joy, ovloq.

Xilxona – qabristonda bir avlodga qarashli marhumlar dafn etiladigan joy.

Xina – o‘simlik; shu o‘simlikdan olinadigan bo‘yoq.

Xirmon – adirlarda ho‘p qo‘shib g‘alla yanchish uchun qulay yassi tepalik, xirmonjoy. Qashqadaryo viloyati Kitob tumanida **Xirmonjoy** degan qishloq bor.

Xirs – ayiq.

Xitoy, qitoy – xalq, urug‘ nomi etnonim.

Xovar – 1) sharq; 2) tekislik (Qashqadaryo).

Xokrez – qal’a yoki qo‘rg‘onning dushman o‘qlari va hujumidan himoya qilish maqsadida tuproq uyib ko‘tarilgan tashqi qismi; unda dushman hujumini qaytarish uchun maxsus teshiklar qilingan.

Xol – teridagi to‘q tusdagi dog‘.

Xomxuron – ovqatni pishirmasdan, xom yeydiganlar; etnik guruh laqabi, etnonim.

Xon – 1) hokimi mutlaq; 2) tojik tilida – xona, dargoh, maskan, kichik hovuz; mehmonxona; karvonsaroy.

Xona – uy, uyning bo‘lmasi, xonadon, turar joy, qishloq, biror narsa ko‘p joy. **Yomxona** – «yomlar (bekatlar) ko‘p joy», **Bo‘rixona** – «bo‘ri ko‘p joy», **Cho‘chqaxona** – «cho‘chqa ko‘p joy»; **Arabxona** – «arablar qishlog‘i», **Yobuxona** – «yobu qabilasi vakillari yashaydigan qishloq». *Xona* so‘zining *xon* varianti ham bor; o‘rta asrlarda bu so‘z «xona»dan tashqari «karvonsaroy», «mehmonxona» ma’nolarini ham anglatgan. «Bisot» ma’nosidagi *xonumon* ham shu so‘zdan: «uy-joy va mol-mulk».

Xonaqoh – shayxlar, darveshlar zikru samo qiladigan xona, g‘arib va miskinlar kun ko‘radigan uy, g‘aribxona. **Xonaqohmaydon**, **Uyshunxonaqoh** toponimlari, Xorazm viloyatidagi **Xonqa** shahri nomi shu termindan tarkib topgan.

Xonjig‘ali – urug‘ nomi, etnonim. Qonjig‘ali (qanjig‘ali) urug‘i o‘zbeklarning saroy, qo‘ng‘irot qabilalari, qozoqlarning arg‘in qabilasi, turkmanlarning yuysun qabilasi, qoraqalpoqlar tarkibida qayd qilingan. Qoraqalpog‘iston Respublikasi Amudaryo, Kegayli tumanlarida **Qanjig‘ali** ovulibor.

Xonzoda – 1) xonning farzandi, xon avlodi; 2) xudovandzoda: xudo, xudoy – hukmdor, hokim, ya’ni hokimning farzandi.

Xonim – xonga qarashli ayol; hurmat yuzasidan ayollarga murojaat qilganda aytiladigan yoki ismiga qo‘shiladigan so‘z.

Xonsolar – dasturxonchi; saroyda ovqat tortish ishlarini boshqaruvchi shaxs.

Xoncharvoq – xonga qarashli bog‘. Samarqand viloyati Pastrodarg‘om tumanida **Xonchorvoq** degan qishloq bor.

Xonqo‘riq – xonga qarashli qo‘riqxona; xon o‘tin oladigan, dam olib ov qiladigan hudud.

Xor – kamsitish, tahqirlanish.

Xoriston – xoru xas, tikonlar o‘sib yotadigan yer.

Xorkash – o‘tin, xas-cho‘p terib sotib kun ko‘rgan odam.

Xos – yuqori tabaqa, xosu om – imtiyozlilar va oddiy xalq.

Xosa – mo‘tabar, imtiyozli.

Xotinsuv – sekin oqadigan soy. Baland tog‘lardan boshlanib tik yonbag‘irlardan shiddat bilan oqib tushadigan soy-jilg‘alar *ersuv* deyiladi. Har ikkala termin ham toponimlar, aksari mikrotoponimlar shaklida uchraydi.

Xotun – xonim, beka, oyim, xotin.

Xudo – olloh, tangri; hokim, xo‘jayin, janob.

Xudovand – q.: *Xudo*.

Xudovandzoda – hokimlar, xo‘jayinlar; hokimlar avlodi.

Xudot – xudo, podsho: Buxoroning hokimi mutlaqlari *buxorxudot* deyilgan.

Xuk – to‘ng‘iz, cho‘chqa; xuk yili cho‘chqa yili.

Xum – katta sopol idish.

Xumdon – loydan idishlar, g‘isht pishiriladigan o‘choq.

Xurjun – ot ustiga yoki yelkaga tashlab yuriladigan qo‘sh xalta.

Xutba – diniy pand-nasihati; nikoh vaqtida o‘qiladigan duo; kitobning boshidagi hamd-u shukrona qismi.

Xutor, qo‘tir – bir necha xo‘jalik yashaydigan qishloqcha.

Xuchchi – baland tog‘larning uchi, qirrasi har qanday obyektning yuqori qismi.

Xo‘ja (forscha – “xo‘jayin, sohib”) – toponimlar tarkibida ko‘p marta takrorlanadigan va bir necha ma’noni anglatadigan so‘z. 1) sayidlardan keyin turadigan va dastlabki to‘rt xalifa – choryorlarning avlodlari deb hisoblanadigan hukmron tabaqa; 2) biron kimsa yoki narsaning egasi; 3) birinchi bo‘lib islom dinini qabul qilgan kishi. Keyingi vaqtlarda ma’lum va mashhur xo‘jalarni *xoja* shaklida yozishmoqda. Barcha turkiy tillarda birinchi harfdan keyingi tovush **o‘** shaklida yoziladi. Xo‘ja va xudo so‘zlarining ildizi bir bo‘lsa kerak – har ikkalasi ham dastlab “xo‘jayin”, “hokim” degan ma’noni bildiradi.

Xo‘jaliq – xo‘jalar yashaydigan qishloq, mahalla.

Xo‘jaqidir – Hizr alayhissalomni xalq orasida Xidir, Xo‘jaixidir, Xo‘jaqidir ham deyishadi.

Xo‘r – “biron taomni sevib yeydigan” ma’nosida ma’lum ijtimoiy yoki etnik guruh nomiga qo‘shib aytiladigan unsur: lavlagixo‘r, ro‘daxo‘r.

Xo‘roz – tovuqning erkagi.

Xo‘tik – eshakning bolasi, yosh eshak.

Yuvosh – beozor, sekin, ohista.

Yuguriksuv – tez oqadigan suv.

Yuz – 100 raqami va soni; qabila nomi.

Yuziya – yuz qabilasining umumiy nomi, «yuzlar» degan so‘z. Andijon viloyati Asaka, Farg‘ona viloyati Quva tumanlarida **Yuziya** degan qishloqlar qayd qilingan; **Yuzlar** degan qishloqlar ham bor (Andijon viloyati Asaka, Oltinko‘l tumanlari).

Yuzukchi – barmoqqa uzuk yasovchi usta.

Yulduz – osmon jismi.

Yulg‘un, jing‘il, jilg‘in – mayda bargli cho‘l butasi.

Yulg‘unzor – yulg‘un ko‘p o‘sgan joy.

Yumaloq – dumaloq shar shaklida.

Yurak – qon aylanish organi, shaklan yurakka o‘xshash: yuraktepa.

Yurt – 1) o‘lka, mamlakat; 2) o‘tov tikilgan joy, o‘tov o‘mi, manzilgoh: “Qandahor tarafida o‘langda yurt ta‘yin qilib tushadur edik” (“Boburnoma”, 272-b.). “Ikki kun... bu yurtida turub, mundin ko‘chub, ora qo‘nub, Bodom chashma tushildi. Bu yurtta ma‘jun yedik” (“Boburnoma”, 321-b.).

Ko'chmanchilar yaylovga chiqqanda har bir xonadonning o'tov tikadigan yurt o'rni – yurti bo'lgan, buni "qo'ng'ich", ya'ni "qo'niladigan joy" ham deyilgan. Jizzax viloyati Zomin tumanida **Usmonqo'ng'ich, Bolqonqo'ng'ich, Sariboyqo'ng'ich** degan yurtlar bo'lgan.

Yurchi – q.: *Jo 'rchi*; ko'chish vaqtida ko'ch-ko'ronni joylashtirgan mansabdor asli (yurtchi).

Yut – 1) don-g'alla (oshlik) unmagan yil, ocharchilik, qahatchilik; 2) tabiiy ofat-qurg'oqchilik bo'lganidan (**qora yut**), qor ko'p yoqqanidan (oq yut) yoki *yaxvonlik*, ya'ni yer yuzasining o't-o'lanlar bilan birgalikda yoppasiga yaxlab qolishi oqibatida chorva mollarining yaylovlarda oziqsizlikdan qirilib ketishi.

Yuqa – ingichka, nozik, yupqa so'zining shevalarda talaffuz shakli.

Yuqori – tepadagi, balanddagi, ustidagi.

Yab, yob – ariq (Xorazm).

Yavan, yaban – qishloq (Xorazm).

Yazdon – yaratgan, buyuk tangri, xudo ("Avesto"da).

Yaydoq – o't-o'lansiz, dov-daraxtsiz, yalang'och, yalanglik.

Yayla, yaylov – yozgi yaylov, qirg'izchada *jaylov*: yozda ko'chib chiqiladigan baland tog' yaylovi. Qadimiy turkiy tilda yay (yoy), qirg'izchada *jay* – yoz (qirgizchada jaz «bahor»). Bu terminning *ayloq, yayloq* variantlari turkiy tillar bilan tojik tilida ham ishlatiladi (*devlox* termini bilan bir qatorda).

Yayla komponenti Qrimda, Ozarbayjonda, Turkmanistonda toponimlar hosil qilgan, O'zbekistonda **Tuyaylov** (Jizzax tumani), Qirg'izistonda **Jaylovbuloq**, Qozog'istonda **Terejaylov** toponimlarini aytib o'tish mumkin.

Yaylov – chorva mollari o‘tlaydigan keng maydon, o‘tloq. Yaylov (jaylau, jaylov) umumturkiy so‘z. Jay-ey qadimgi turk tilida yoz-yaz deb bahorni aytishgan, *yaylag* ‘«yozloq», «yozda ko‘chib chiqib yashaydigan keng yaylov», turkmanchada *yayla* yoki *yaylag* «yozgi yaylov», «yozda o‘tovlar tikilgan joy», Qrimda *yayla* «tog‘ yaylovi», «yassi tog‘», ozarbayjonlarda, usmonli turklarda ham (*yayla*, *yaylag*, *eylag*) «yassi tog‘», yozloq. Eronda *yayloq*, *yaylo* «yozloq», «yozgi qishloq», «yozda ko‘chib chiqiladigan joy» (yoz-yaz deb bahorni aytishgan). Akademik V.V.Radlov Qozon shevasida (tatar tilida) *yay* “yoz” ekanligini aytgan: *yaylamoq* “yozgi yaylovga ko‘chib chiqmoq” (*Радлов. Опыт словаря. Т. III, С. 314*).

Tojikistonda *ayloq*, *yayloq* va *devlox* bir ma’noda – «tog‘ yaylovi». Qirg‘izistonda, Oltoyda va Kavkazda 2000 metrdan baland joylashgan tog‘ yaylovlari, mahalliy aholi bilan birga rus adabiyotida ham *jeylav*, *djaylau* deyiladi. Bu so‘zning aylaq-ayloq shakli shevalarda va tarixiy yodgorliklarda saqlanib qolgan – so‘z boshida keladigan *j*-y tovushining tushib qolishi turkiy tillar uchun xarakterlidir: *jagach* – *yagach* – *agach* – *og‘och*, *yenju* – *inju* «marvarid», *jo‘par* – *yipar* – *ipor* (mushk).

Toshkent viloyatidagi Ohangaron vodiysi va shu yerda o‘rta asrlarda mavjud bo‘lgan davlat **iloq (Eloq)** deb atalgan. Ba’zi bir adabiyotlarda bu nom **Ayloq** deb yozilgan. Alif va yoy harflari birikmasini *ay* deb ham, *i* deb ham o‘qish mumkinligini hisobga olib bu tarixiy o‘lkaning nomi **iloq (Eloq)** bo‘lgan deb ishonch bildirish mumkin.

Yayloq – yozgi yaylov, yozda ko‘chib chiqiladigan o‘tloq. “... Farg‘ona viloyatining girdov-girdi tog‘larida yaxshi yayloqlari bor” (“*Boburnoma*”, 63-b.).

Yaypan – yassi yalang yer, etnonim shaklida ham uchraydi.

Yakka – yolg‘iz, yagona.

Yakraha – yolg‘izoyoq yo‘l (“*Boburnoma*”, 296-b.).

Yakshanba – haftaning so‘nggi yettinchi kuni.

Yalavoch – elchi.

Yalama – yalang sho‘rxok, shamol yalab ketadigan yoki tuzsiradigan hayvonlar yalaydigan sho‘r tuproqli yer. Chinoz shahri yaqinida, Sirdaryo bo‘yida **Yallama** degan qishloq bor. Bu toponim XIX asr oxirlaridagi ro‘yxatlarda **Jalama** shaklida qayd qilingan. Samarqand viloyatining Jomboy tumanida ham **Jalama** degan qishloq bor. **Jalama** oldin Yalama, keyin tushunarliroq bo‘lsin uchun **Yallama** deb atala boshlagan.

Yalang – dov-daraxtsiz, imoratsiz joy, dasht.

Yalang‘och – q.: *Yalang*; kiyim kiyimagan, kiyimsiz (yalang‘och avliyo); urug‘ nomi, etnonim.

Yalmog‘iz – hamma narsani yeb-yutib yuboradigan afsonaviy mahluq.

Yalpiz – suv bo‘ylarida o‘sadigan xushbo‘y o‘simlik.

Yalpoq – yassi, yalpoq.

Yaltir – nur sohib, yarqirab turadigan; taqir.

Yalov – bayroq, tug‘.

Yaloq – jonivorlar tuzini yalab yuradigan sho‘r yer.

Yakraha – yolg‘iz oyoq yo‘l (Zahiriddin Muhammad Bobur).

Yam (arabcha) – daryo, dengiz, bahr.

Yangi – ilgari bo‘lmagan, yaqindagina paydo bo‘lgan.

Yantoq – cho‘l-adirlarda o‘sadigan sertikan o‘simlik.

Yantoqzor – yantoq o‘sgan yer.

Yap, yab, yop, yob, jap – ariq (Xorazm, Turkmaniston, Qoraqalpog‘iston). V.V.Bartold eroniy *ob* «suv» so‘zidan kelib chiqqan deydi. Xorazm viloyati Urganch tumanida **Qorayop**, Hazorasp tumanida **Kattayop**, Turkmanistonda **Ajiyap** toponimlari bor; q.: *Yob (Yab)*.

Yapaloq – yalpaygan, yalpoq, yassi.

Yapag‘i – yaylovda minilmasdan yayrab yurgan ot.

Yara – shikast, jarohat.

Yarim – biror narsaning ikkidan bir bo‘lagi.

Yas – sayozlik, suv sayoz joy (Xorazm).

Yassi – yuza, yoyiq, sayoz.

Yasovul – xonliklarda qurolli soqchi, posbon.

Yasqa – kechik (Xorazm). Ariq, kanallarda suv olinadigan va hayvonlar kechib o‘tadigan sayoz joy.

Yaxvonlik – yer yuzasining o‘t-o‘lanlar bilan birga yoppasiga yaxlab qolishi (русчаси гололедица); bunday paytlarda chorva mollari yaylovlarda oziqsizlikdan qirilib ketadi; q.: *Yut*.

Yaxtak – yaktak – ko‘kragi ochiq uzun ko‘ylak.

Yaxshi – durust, ma’qul.

Yashin – chaqmoq.

Yashiq – o‘zbek qipchoqlarning bir urug‘i. Namangan viloyati Norin, Uchqo‘rg‘on tumanlarida **Yashiq** qishloqlari qayd qilingan.

Yahud – yahudiy, juhut.

Zaysuv – zaxob suv (Xorazm).

Zak (forscha) – tuz, sho‘r (zax, zak, zag, zey shakllarida uchraydi).

Zakan – zovur (Andijon).

Zakot – 1) ro‘za vaqtida beva-bechoralarga, kambag‘al-qashshoqlarga beriladigan sadaqa; 2) O‘rta Osiyo xonliklarida chorva va mol-mulkning 1/40 ulushi miqdorida har yili xazina foydasiga olingan soliq.

Zambar – zambil. Biron uzunroq narsaning o‘rta qismi, chuqur ikki chekkasi baland bo‘lsa *zambar* (*zanbar*) deyiladi. Samarqand viloyati Nurota tumanida *Zanbar* degan tog‘ bor.

Zambarak – to‘p.

Zamin – yer, Yer shari.

Zang – 1) qo‘ng‘iroq; 2) metallning oksidlanishi.

Zangi, zangi – qora tanli odam, negr.

Zanjir – metall halqalar shodasi.

Zar – oltin, tilla.

Zarang – 1) qattiq yer, metinday yer; 2) qattiq daraxt turi.

Zarafshon – zar sochuvchi.

Zarbof – zar qo‘shib to‘qilgan mato; kimxob.

Zarbxona – tanga, chaqa kabi metall oqcha. Zarb qiladigan korxona.

Zargar – ziynat buyumlar yasaydigan usta.

Zardoli – o‘rik, ho‘l o‘rik (zard – sariq, olu – meva).

Zardo‘z – zarbof kiyimlar tikadigan usta.

Zartepa – 1) oltin, tilla topilgan tepalik; 2) istehkom bo‘lib xizmat qilgan tepalik (hisor).

Zarxok – oltin tuproq, tarkibida tilla uchraydigan tuproq.

Zarg‘aldoq – to‘q sariq rangli; qush.

Zarhal – bronza kukuni yoki oltin suvi surilgan.

Zax – sernam, zaxkash (yer, tuproq), tojik tilida zax «sernam», Eronda zax (zaxob) «buloq»; bu terminning *zak*, *zey* (Xorazm), *siza* variantlari ham bor; q.: **Zaxkash, Zag‘orkash, Zovur**.

Zaxbar – q.: *Zovur*.

Zaxbur – zovur to‘g‘risi zaxbur. Tojikcha zax “qochirgich”.

Zaxkash – (tojikcha zax – «zax», *kash* – kashidan «tortmoq», zaxkash («zax tortqich») – partov va zax suvi oqadigan ariq; bu so‘zning «sernam (yer)» ma‘nosi keyin paydo bo‘lgan. Toponimlar tarkibida uchraydi.

Zaxlik – zax joy, sernam joy.

Zaxcha – q.: *Zog‘cha*.

Zayak – bir necha yil g‘alla ekilmay yotgan lalmi yer, qirg‘iz tilida *zayek* – hosili yig‘ib olinib, o‘sha yili yoki keyingi yili ham ekin ekilmay yotgan bug‘doy yoki arpa angori (ang‘iz). Prof. M.S.Andreyevning tadqiqotlariga ko‘ra, (*M.C.Андреев. По Таджикистану. Отчет экспедиции 1925 года. Т., 1927*) *zayak* so‘zi sug‘diycha bo‘lib, ikki qismdan iborat: *zoy* «yer», -ak (qo‘shimcha). Sug‘d tilining davomi hisoblangan *yag‘nob* tilida *zoy* «tuproq, dala, ekinzor» demakdir. Tojikistondagi *Yag‘nob* o‘lkasida **Zoyak, Dumzoy, Zoyti** kabi joy nomlari uchraydi (*zoy* “yer”, “joy”). Т (А.Л.Хромов. “Очерки топонимии и микропонимии Таджикистана” вып. 1, Душанбе, 1975, с. 33,35).

Jizzax viloyati Zomin tumanida *zayak* so‘zidan tarkib topgan mikrotoponimlar uchraydi (**Oqzayak, Isoning zayagi**).

Zag‘ora – tariq yoki makkajo‘xori unidan qilingan non.

Zag‘orkash – zovur, oqova suv tushadigan ariq. Bu termin va toponim XIV asr Buxoro hujjatlarida ko‘p uchraydi. Buxoro yaqinida, Qorako‘l vohasida **Zag‘orkash** degan qishloqlar hozir ham bor. Zag‘or deb dastlab selni aytishgan. O‘rta asr fors tilida sernam tuproq *zag‘or* deyilgan. Keyingi asrlarda *zag‘or* (zag‘orkash) o‘rniga *zaxkash* (to‘g‘risi *zakhkash*) termini ishlatila boshlaydi.

Zey, ziy – zaxob suv.

Zikr – 1) eslash, xotirlash, tilga olish; 2) musulmonlarning biror ruhoniylar yetakchiligidagi davra qurib xudo va aziz avliyolarning nomlarini baland ovoz bilan tilga olib gʻayritabiiy harakatlari va jazava bilan oʻtkazadigan diniy marosimi; zikr tushmoq – shunday marosimda qatnashmoq.

Zindon – yer ostidagi zax va qorongʻi qamoqxona.

Ziyoli – bilim maʼrifatli kishi; intelligent.

Ziyorat – muqaddas joyga sigʻinish.

Zira – urugʻi ovqatni xushxoʻr qiladigan oʻsimlik. Jizzax viloyati Zomin tumanida **Zirabuloq** degan joy bor.

Ziroat – 1) dehqonchilik; 2) ekin-tikin.

Ziroatchi – dehqon.

Zigʻir – moyli ekin.

Zigʻrak – zigʻirga oʻxshash yovvoyi oʻsimlik.

Zov – tik qoya. Toponimlar: **Zovetak, Koʻkzov, Qizilzov** (Jizzax viloyati Zomin tumanida); Qirgʻizistonda **zoo** (zoʻoʻ) shaklida koʻplab toponimlar hosil qilgan; Andijon viloyatida **zovlin** “tik jarlik”; fors tilida **zov** “dara”: **Surxzov, Sarezov, Gerezov, Qulezov** (Eron) (*Myz, вын. I. Чтение, перевод и комментарии. А.А. Фрейман. – М., 1962*; **Zovlin** – jarlik (Andijon).

Zovur (tojikcha **zah** – “zax”, **bur** – buridan “kesmoq”) – zaxob yerlarni quritish, zaxni qochirish uchun qazilgan chuqur ariq, **zakan**. Koʻplab toponimlar hosil qilgan.

Zok – temir kuporosi, temir sulfat, suvda oson eriydigan och yashil kristallik modda; qadimda temir kuporosidan boʻyoq olingan. Nurota togʻlarining shimoliy yon bagʻrida **Konizok** degan joy bor.

Zogʻ – qargʻa, quzgʻun. Amir Temurning Samarqanddagi bogʻlaridan biri **Bogʻizagʻon** deyilgan.

Zogʻaza, zagʻaza – yovvoyi dorivor oʻsimlik, chakanda, efedra.

Zogʻorakash, zagʻorkash – zovur, oqova suv tushadigan ariq.

Zogʻcha, zaqcha – kichikroq qargʻaga oʻxshagan qush; urugʻ nomi, etnonim. Qashqadaryo viloyati Shahrisabz tumanida **Zagʻchaxona** degan togʻ, Yakkabogʻ tumanida **Zagʻcha** degan qishloq bor.

Zohid – tarki dunyo qilgan odam.

Zulm – istibdod, shafqatsiz ezish.

Zuluk – chuchuk suvda yashab, hayvonlarning qonini so‘rib yashaydigan chuvalchang.

Zulfiqor – halifa Alining afsonaviy qilichi; Zulfiqor degan ism va joy bor.

Zulqaynar – to‘g‘risi Zulqarnayn – “ikki shoxli” – Makedoniyalik Iskandarning laqabi.

Zumrad – yashil tusli qimmatbaho tosh.

Zo‘r – kuchli, baquvvat, qudratli.

O‘ba, o‘va – baland joyga, ba‘zan tekislikka terib qo‘yilgan tosh uyumi, tepalik, qorovulxona (G‘arbiy Sibir, Qozog‘iston). Rus adabiyotida *obo* (obon) – biron muqaddas joydagi suyak, shox, tosh uyumi, shuningdek, daraxt yoki tayoq boshiga osilgan latta-luttalar (q.: *alam*); Oltoy, Qozog‘istonda *o‘ba* (oba) terminidan hosil bo‘lgan toponimlar kam emas; masalan, Qozog‘istonda *Beso‘ba*, *Qorao‘ba*, *O‘bali*, *O‘baliko‘l*, *O‘balisoy*, *O‘balisarijal* degan joylar bor. Mo‘g‘ul tilida *o‘bo* (o‘bo‘n) – uyum, qo‘rg‘ontepa (tepaqo‘rg‘on, tuproqqo‘rg‘on) demakdir.

Bu terminning turkiy tillarda «turar joy», «qishloq», «o‘tov», «urug‘» ma‘nolari ham bor. Turkman tilida doimiy yaylovlari hamda chorva mollarini sug‘orish uchun quduqlari bo‘lgan ko‘chmanchi qabila-urug‘ *o‘ba* deyilgan.

Buxoro viloyati Buxoro, Jondor, Romitan, G‘ijduvon tumanlarida **O‘ba, O‘babolo, Yuqorio‘ba**, Kogon tumanida **O‘bazulfiqor**, Romitan tumanida **O‘basaroy** degan qishloqlar bor.

Turkmanistonda **Paxtao‘ba, Go‘shao‘ba, Kyaxrizo‘ba, Kalantaro‘ba** kabi toponimlar qayd qilingan. Qadimgi turkiy tilda *o‘ba* «urug‘», «qabila», mo‘g‘ul tilida *o‘bag* (ovog) «qabila», «sulola».

O‘va – qishloq (Xorazm), tekislik.

O‘gay – yakka-yolg‘iz, hajman u qadar katta bo‘lmagan georafik obyekt: **O‘gaytosh**, kichikroq yolg‘iz qoyatosh, **O‘gaytepa** «ayrim turgan kichik tepalik».

O‘gaytosh – yalang yerda cho‘qqaygan kichikroq qoya.

O'guz – daryo. Olimlar Amudaryoning qadimiy nomi (O'ks, O'ksus, O'xsus) shu so'zdan deb biladilar. Buni Mahmud Koshg'ariy ham isbotlaydi: «O'kuz – Jayxun, Firot kabi daryolarga berilgan nom. Turk mamlakatlaridagi bir qancha boshqa daryolar ham shu nom bilan yuritiladi («Devonu lug'atit-turk», I tom, Toshkent, 1960, 91-bet). Demak, *O'kuz* «katta daryo» demakdir.

O'damali – urug' nomi, etnonim.

O'jarsuv – tez toshib turadigan suv, soy.

O'z – vodiy, suv oqadigan katta soylik.

O'zak (o'kuz+ak), o'zek – soy, daryo tarmog'i, jarlikdagi jilg'a; jar; Amudaryo bilan Sirdaryo deltalaridagi tarvaqaylab ketgan ariq-tarmoqlar. Oltoydan Qozog'iston orqali Boshqirdiston va Tataristongacha, O'rta Osiyodan Shimoliy Kavkazgacha bo'lgan keng hududda toponimlar hosil qilgan.

Qoraqalpog'istonda **Qorao'zek, Ko'ko'zek**, Oltoyda va Qozog'istonning Toldiqo'rg'on viloyatida **Sario'zek**, Boshqirdistonda **Tosho'zek** degan toponimlar bor. Mirzacho'lda suv jildirab oqib yotgan jilg'a *o'zak* (o'zek) deyiladi. Qadimiy turkiy tilda *o'z* «dara», «vodiy», *o'zak* «tog'lardagi tor o'tkil», «tor tog' yo'li». Shu bilan birga *o'kuz+ak* «kichik daryo» ma'nosida bo'lishi ham mumkin.

O'zan – daryo, soy, vodiy; o'zen, o'zun, o'zin, o'zen kabi fonetik variantlarda yana «soylik», «dara», «jar», «sel», «tog' vodiysi», «daryo tarmog'i» ma'nolarida turkiy xalqlar yashaydigan deyarli barcha hududlarda ishlatilgan va toponimlar hosil qilgan; Eronda ham *o'zan* daryo ma'nosida uchraydi; janubiy Uraldagi rus shevalarida *uzen* «daryo tarmog'i», «soy».

Etimologiyasi haqida ma'lumot olish uchun *o'zak* so'ziga qarang.

O'zang – soy, tog' suvi (Janubiy Qozog'iston).

O'zbakon – o'zbeklar yashaydigan joy (tojikcha talaffuz).

O'zbek – millat nomi.

O'zbo'y – qattiq jala quyganda va bahorda qor tez eriganda suv oqadigan quruq o'zan, soylik.

O'zuk – daryo.

O'y – chuqurlik, pastlik, botiqlik, o'yilgan yer; o'ypat, o'yiqlik, yer yuzasi tevarak-atrofdan past joy. Turkiy xalqlar yashaydigan barcha hududlarda *o'y, o'ydung, o'ypat, o'yluq, o'yjuq, o'ytaq* kabi shakllarda ko'plab toponimlar hosil qilgan. O'zbekistonda ham **Qorao'y** (Navoiy viloyati Konimeh, Tomdi, Qoraqalpog'iston Respublikasi Kegayli tumanlari), **Qizilo'y** (Navoiy viloyati Uchquduq, Navbahor tumanlari) kabi toponimlar, bir qancha **Kattao'y, Kichiko'y** degan mikrotoponimlar uchraydi.

Jizzax viloyati Zomin tumanidagi **Tamtum** qishlog'ida **Ishtono'y** degan joy bor; o'rtadagi suyri tepalikka chiqib qarasangiz jarlik orasidagi shu maydon shaklan xuddi shimga o'xshaydi.

O'ydik, o'yiqlik – chuqur joy, soylik.

O'yluq – vodi.

O'ymovut, uymovut – ko'chmanchi o'zbeklarning kenagas qabilasi, qozoqlarning dulat qabilasi, qoraqalpoqlarning keneges qabilasi tarkibidagi urug'. Jizzax viloyati G'allaorol, Toshkent viloyati Chinoz, Qibray, Qashqadaryo viloyati Shahrisabz, Chiroqchi, Farg'ona viloyati Dang'ara, Samarqand viloyati Payariq tumanlarida **O'ymovut** qishloqlari qayd qilingan.

O'ypot – pastlik, tevarak-atrofdan chuqurroq joy.

O'yrot – urug' nomi, etnonim.

O'kuz, o'giz, o'g'iz – 1) katta oqar suv, daryo; 2) Amudaryoning qadimiy nomi.

O'lang – o't-o'lan, giyoh, o'tloq, dasht (ho'l, sernam so'zidan). “Bog'i maydonning orqasi Qo'lba o'langiga tushildi” (Boburnoma, 102-b.). “Necha kun qishloqi uylar (qishda ham yashaydigan g'ishtin uylar) tayyor bo'lguncha o'langda o'lturildi” (“Boburnoma”, 103-b.).

O'lat – ko'plab o'limga olib keluvchi kasallik.

O'lahat, o'laat – vodi, obod yer, voha (arabcha viloyat so'zidan).

O'lgan – qazo qilgan (eshako'lgan).

O'lgich – o'limga olib keladigan (odamo'lgich).

O'ldirgich – o'ldiradigan (odamo'ldirgich).

O'lja – jang, ov natijasida qo'lga tushgan narsa.

O'lka – hudud, mamlakat.

O'lmās – barhayot, urug' nomi.

O'makay – urug' nomi, etnonim.

O'mrov – tog' oldi, tog' etagi: *o'mrovda yog'in yog'di*.

O'ng – o'ng qo'l tomon.

O'nikki – urug' nomi (o'nikki uylik, o'nikki ota).

O'nolti – urug' nomi [o'nolti uri(g') o'nolti uri turkman].

O'pka – nafas olish organi.

O'r – 1) til orti **o'** tovushi bilan – chuqurlik, xandak, uzun o'ra. *O'rda atrofiga o'r olmoq* – xon saroyi tevaragiga xandak olmoq (kavlamog); *o'r* so'zining «jarlik», «botiqlik» ma'nosi ham bor. Turkiy xalqlar yashaydigan hududlarda bir qancha toponimlar hosil qilgan.

O'r – 2) til oldi *o'* tovushi bilan – yuksaklik, balandlik; tutun o'rladi – yuqoriga ko'tarildi; yilqi o'rladi – yilqi tepaga ketdi. O'jar, boshqalardan baland keladigan odamni *o'r odam* deyishadi. «Tepalik», «balandlik», «yuksaklik» ma'nosida mikrotoponimlar hosil qilgan.

O'ray – urug' nomi, etnonim.

O'ram – ko'cha (Sayram).

O'rda – 1) davlat boshlig'i qarorgohi, poytaxti. *O'rda* so'zining dastlabki ma'nosi «xon o'tovi», «podshoh saroyi». Shuning uchun ham qirg'izchada *o'rdo* «boy o'tovi», «saroy»; qozoqchada *o'rda* «o'tov», «qo'nar joy»; o'zbekchada *o'rda* «ark».

Joy nomlari shaklida uchraydi: Farg'ona viloyati Quva, Toshloq tumanlarida **O'rda** degan qishloqlar bor. Toshkentda shahar qal'asi o'rta asrlarda **O'rda** deb atalgan. Qo'qon xoni Toshkentni bosib olgandan keyin XIX asrning 30-yillarida Anhor kanalining chap sohiliga yangi O'rda barpo etgan. O'rdada mustahkamlangan qasr, aslahaxonalar, lashkargohlar, ma'muriy binolar bo'lgan; 2) ilon va boshqa jonivorlarning uyasi.

O'rdak – suv qushi.

O'rdū – urush vaqtida qo'mondonning qishloq-shaharlardan uzoq qarorgohi, lashkargoh; podsho va amirlarning qarorgohi. «Bizning o'rdū bilan Mirzolarning o'rdusining orasi bir shar'iy (ikki chaqirim) bo'lg'ay edi. «Boburnoma», 250-b.).

O'rik – daraxt va mevasi; Mahmud Koshg'ariyda eruk – sariq eruk – o'rik, qora eruk – olxo'ri, tuluk (tuklik eruk) – shaftoli. (Tojikcha safedi olu – *shaftoli* bo'lib ketgan, ma'nosi oq olu).

O'rikzor – o'rik daraxtli bog'.

O'ris – urug' nomi, etnonim.

O'risbachcha – urug' nomi, etnonim.

O'rmon – daraxt va buta ko'p joy.

O'rnak – ibrat.

O'roqli, o'roq – o'zbeklarning yuz qabilasi, qozoqlarning jalayir qabilasi (o'raqti), no'g'aylar, Volgabo'yi tatarlari tarkibida qayd qilingan urug'. Tamg'asi o'roq shaklida bo'lgan. Samarqand viloyati Bulung'ur, Jomboy tumanlarida **O'roqli** oykonimlari qayd qilingan. «So'loqlining to'yida o'roqlining ne ishi bor» degan matal bor (q.: *So'loqli*).

O'roqchi – o'ruvchi, o'roq ishlatuvchi odam; o'roq yasovchi usta.

O'rta – markaz.

O'rtao'z – urug' nomi, etnonim.

O'tin – yoqish uchun yaroqli yog'och, shox-shabba, quvray.

O'tirish – yozda ko'chib kelib o'tiradigan joy ma'nosida.

O'troq – bir joyda muqim yashovchi.

O'rchin – 1) tevarak-atrof; 2) Farg'onada va Sharqiy Turkistonda tuman o'rniga o'rta asarlarda o'rchin so'zi ishlatilgan.

O'tak (mo'g'ulcha) – tog'lardagi botiq joy, chorva qishlaydigan joy. Jizzax viloyati Zomin tumanida O'taksoy degan qoya tagida qo'y otarlari qishlar edi.

O'tar, otar – 1) yaylov; 2) ovuldan uzoqdagi yaylov; 3) turli yaylovlarga haydaladigan qo'y podasi, galasi, suruv (*Радлов. Опыт словаря. т.1, 1105*). Bu so'z “qo'y podasi” ma'nosida lug'atlarda *otar* va *o'tar* shakllarida yozib kelinadi. Masalan, 1981-yilda bosilgan 2 tomli “O'zbek tili izohli lug'ati”ning 1 tomida *otar* (548-b.) va 2 tomida *o'tar* (518-b.) qayd qilingan. Bu so'z asli “o'tmoq”, “o'tkazmoq”, “haydamoq” ma'nosida bo'lib to'g'risi *o'tar*.

O'tarchi – ko'chmanchi o'zbeklar, jumladan laqay qabilasi tarkibiga kirgan urug'. Urug' vakillari Farg'ona vodiysida, Buxoro va Samarqand viloyatlarida tarqoq holda yashagan. Samarqand viloyati Oqdaryo, Ishtixon, Go'zalkent tumanlarida **O'tarchi** degan qishloqlar bor. Qadimgi turkiy tilda *o'tarchi* «vaqtincha yashovchi» (ko'chmanchi) ma'nosini anglatgan. Bu so'zning «sinchi», «ot tabibi» degan ma'nosi ham bor.

O'tkul, o'tko'l – kechuv, kechik yana suvdan kechib o'tiladigan joy.

O'tov, o'toq – turar joy, yengil ko'chma uy. Qirg'izchada *o'to'o'*, *o'to'q* «yangi kelin-kuyov uchun tikilgan o'tov». Ko'pchilik olimlar *o'tov* turkiy *o't* «olov» so'zidan olingan deyдилar. Akademik B.Ya.Vladimirsov fikriga qaraganda, *o'tag'* so'zi sug'diylarning madaniy terminlaridan bo'lib «mamlakat», «hudud» ma'nosini anglatgan. (*Б.Я.Владимирсов. Заметки к древнетюркским и старомонгольским текстам// Доклады АН СССР. 1928, №16, с.291*). O'tmishda muayyan hududdagi bir to'p o'tov mo'g'ullarda *o'to'q* deb atalgan. Keyinchalik turkiy xalqlarda kigiz uy *o'tov*, *o'toq* deyiladigan bo'lgan. Joy nomlari, xususan mikrotoponimlar shaklida ko'p uchraydi. Asli “mamlakat, hudud” ma'nosidagi *o'taq* (sug'dcha) so'zidan olingan.

O'tog'a – bosh kiyimga taqiladigan ukpar va boshqa qush patlari.

O'tog'asi – to'da yoki guruh ichida boshqalarga gapi o'tadigan obro'li kishi. Xo'sh, bu so'zning kelib chiqishi qanday ekan. Tarixchi akademik Ya.G'.G'ulomovning gapiga qaraganda Xorazmda topilgan katta o'choqlar biron oila yoki urug'ning muqaddas olovi bo'lgan va hozir ham ishlatilayotgan *o'tog'asi* termini “O'sha olovga sig'inadigan kishilarning og'asi, boshlig'i degani”. Bu so'zga o'zbekcha lug'atlarda ham, olov yonidagi boshliq” deb izoh berilgan. Bu so'zni turkolog akademik V.V.Radlov ham o'sha ma'noda tushungan va o't+og'a+si deb uch tarkibiy qismga bo'lgan (*Радлов. Опыт словаря, том I, 1105*)

O'tog'a so'zining boshqa ma'nolari ham bor. “O'tog'a – boshga taqiladigan jig'a” (*Porso Shamsiyev, S.Ibrohimov. Navoiy asarlari lug'ati. –T., 1972, 722-b.*).

L.Z.Budagov o'tog' (o'tog'a) so'ziga “mayin pat, qush pari” deb izoh bergan (*Будагов. Сравнительный словарь. т.I, с.110*). Bu fikmi V.V.Radlov ham takrorlaydi (*Опыт словаря. т.1, 1104*).

O'tag'a (o'tog'a) so'zini Zahiriddin Muhammad Bobur bir necha marta ishlatgan: "Soch o'tag'asi" ("Boburnoma", 202-b., "Qarqara o'tag'asi", 222-b., "Boshiga o'tag'a sanchib (268-b.) Demak, Bobur qush patini o'tag'a degan: Soch, qarqara, ukki kabi qushlarning patlari boshga taqib yurilgan. Hozir ham ba'zi birovlar yosh bolaga ko'z tegmasin deb, bosh kiyimiga ukki pati taqishadi. Shu ma'noda boshiga o'tag'a (pat-jig'a) taqib yurgan e'tiborli, nufuzli kishilar – urug' oqsoqollari, ya'ni o'tog'asi (o'tog'asi bor kishilar) deb atalgan.

O'tog'asi so'zining 3-ma'nosi "*o'tov og'asidir*". O'tov (o'toq) – uy, bo'z uy Shayx Sulaymonning chig'atoycha – usmoniycha lug'atida *o'tog'asi* asli *o'toq* (*o'tov*) og'asi, ya'ni xonadon boshlig'i deb izohlangan. Bu fikrni V.V.Radlov ham tasdiqlagan (Опыт словаря. т.1 I, 1105).

O'tog'asi unsuri kishi ismlariga qo'shilib toponimlar hosil qilgan: **Mahmudo'tog'asi, Xidiro'tog'asi.**

O'ttiz – raqam va son.

O'choq – 1) olov yoqiladigan qurilma. Toponimiyada otash-parastlarning cho'qinadigan, sig'inadigan muqaddas joyi. Turkiy xalqlar yashaydigan hududlarda *o'choq*, *o'cho'q*, *o'jak*, *o'chaq* kabi shakllarda toponimlar hosil qilgan. Bunday toponimlar O'zbekistonda ham uchraydi. Toshkent viloyati Bo'ka, O'rta Chirchiq tumanlarida **O'choqli** degan qishloqlar bor. Jizzax viloyati Zomin tumanida bir tog' **Ucho'choq** deyiladi. Samarqand viloyatida ham **Ucho'choq** degan tog' bor; bu «uch cho'qqi»ning o'zgargan shakli bo'lishi ham mumkin.

Turkolog E.V.Sevortyan *o'choq* so'zi o't+chaq «kichik o't (olov)» so'zidan kelib chiqqan deydi. (Э.В.Севортян. Этимологический словарь тюркских языков. 1974, с. 484 – 487). O'choq so'zi rus tiliga *ochag* shaklida o'tgan; 2) xonadon boshpana; 3) oila, sulola.

O'qotar – o'q otuvchi qurol.

O'qchi – yoy o'qi tayyorlaydigan kosib.

O'g'uz – turkiz qabila; qadimiy turk tilida *o'g'* "qabila", *uz* "ko'plik qo'shimchasi".

O'g'ri – birovning narsasini oluvchi, o'g'rilik bilan kun ko'ruvchi.

G'ajir – zoologik adabiyotda *tasqara* deb ataladigan o'limtikxo'r xunuk qush. G'ajirning ko'k mo'yin g'ajir, qora g'ajir degan turlari bor. G'ajir tik qoyalarda yashaydi va o'limtik hidini bir necha o'n chaqirimdan bilib o'sha zahoti uchib keladi. Suyakni g'ajigani uchun shunday atalgan. Qashqadaryo viloyati Shahrizabz tumanida *G'ajiruchdi* qishlog'i qayd qilingan.

G'azna – xazina.

G'aznoq – qaznoq, omborcha, hujra.

G'azot – islom dini yo'lida qilingan jang, urush, jihod.

G'alang – katta-katta xarsanglar uyumi (Jizzax viloyati, Tojikiston).

G'alva – farsaxning $1/24$ qismi, yoki $1/4$ kilometr (*Бартольд. Сочинения. – Т. I, с. 149*).

G'alcha, g'archa – Samarqand va Buxoro shaharlaridan sharq, shimoli-sharq va janubi-sharqda joylashgan tog'li o'lkalar aholisini o'rta osiyoliklar ana shunday ataganlar. Bu termin sug'dcha *g'ar* “tog'” so'zidan kelib chiqqan. O'rta Osiyoning ba'zi tog'lik o'lkalari **G'archiston** “tog'lar o'lkasi” deyilgan; q.: *G'ar*.

G'anchi – it g'ajib uzmasligi uchun arqoniga bog'lanadigan yog'och; jul – to'qimini tishlab iflos qilmasligi uchun otning bo'yniga bog'lanadigan tayoq; xon yoki bekning mollariga qaraydigan cho'pon ham *g'anchi* deyilgan. Alisher Navoiyning “Layli va Majnun” asarida *g'anchi* so'zi o'rniga ba'zi kotiblar *qo'ychi* so'zini ishlatganlar. *G'anchi* so'zining ana shu ikkinchi ma'nosi joy nomlari shaklida saqlanib qolgan: Buxoro viloyati Kogon tumanida **G'anchi**, Olot tumanida **G'anchichandir**, Farg'ona viloyati Uchko'prik tumanida **G'anchiqishloq**, Andijon viloyati Asaka tumanida **G'anchiyuz** toponimlari qayd qilingan. Bu misollar *g'anchi* degan urug' bo'lganligini ko'rsatadi.

G‘ar (sug‘dcha) – “tog‘”. Tojikistondagi Murg‘ob daryosining bosh tomoni o‘rta asrlarda **G‘archiston** “tog‘li o‘lka” deb atalgan. Samarqand G‘archistoni deganda Zarafshon daryosining yuqori oqimidagi tog‘lar tushunilgan. O‘zbekistonda **G‘alcha** degan qishloqlar asli **G‘archa** “tog‘lik” ma’nosini anglatgan: Tojikistonning tog‘li qismlarida, xususan, Pomir va Yagnobdan kelgan tog‘liklarning tojikchadan ham farq qiladigan tillari tekislikdagi xalqlarga tushuniksiz bo‘lganidan ularni g‘alcha (churchut) deb atashgan. Jizzax viloyati Baxmal tumanidagi **G‘alchabuloq** toponimi ham shu so‘zdan.

G‘arib – beva, bechora, uy-joysiz, musofir.

G‘aribak – og‘irlik o‘lchod birligi: 125 gramm (*g‘arib* – kimsasiz, abgor, nochor).

G‘aribxona – g‘aribi-bechoralar yashaydigan uy, qishloq.

G‘arma – yantoqqa o‘xshash tikanli o‘simlik (Surxondaryo viloyati Sho‘rchi, Boysun tumanlarida G‘armaqo‘ton, G‘armalisoy, G‘armali, G‘armatepa degan joylar bor).

G‘armazor – g‘arma o‘sib yotgan yer.

G‘arov – qamishga o‘xshagan bo‘g‘im-bo‘g‘im o‘simlik, bambuk.

G‘archiston – tog‘lar o‘lkasi, Ko‘histon (sug‘dcha g‘ar-tog‘).

G‘ijob – suvning sekin oqishi. (Qarnob).

G‘ishti – q.: *Kishti*.

G‘oz – suv qushi; qadimiy turk tilida hozir esa qozoq va tojik tillarida qoz (qaz).

G‘onchi, g‘anchi – it bo‘yniga bog‘lab qo‘yiladigan tayoq; xon va bekning mollariga qaraydigan cho‘pon, molboqar. Q.: *G‘anchi*.

G‘or – yer ostida yoki tog‘, qir yonbag‘rida uchraydigan bo‘shliq, ungur.

G‘ul – kishan.

G‘o‘lak – 1) soqqa, masalan, ko‘z soqqasi; 2) guvalakning sheva talaffuzi; 3) yumaloq, silliq tosh.

G‘o‘lakandoz – 1) o‘q-yoy (kamon) otuvchi mergan; 2) istehkom devorlarini buzish uchun otiladigan katta yumaloq cho‘yan o‘q yoki yumaloq tosh.

G‘o‘ralas – urug‘ nomi, etnonim; ko‘proq quralash, kuralas shakllarida qayd qilingan.

G‘o‘rim – tog‘dan qulab tushgan toshlar uyumi (qo‘rum: qurum, g‘o‘rum, g‘o‘rim). Qashqadaryo va Jizzax viloyatlarida **Kattag‘o‘rim**, **Kichikg‘o‘rim**, **Sarig‘o‘rim**, **G‘o‘rim** mikrotoponimlari uchraydi; q.: *Qo‘rum*.

Shabada (fors-tojikcha shab boda – kechki shamol) – muloyim shamol.

Shabgard – tungi qorovul, mirshab.

Shabiston – 1) kechki yotoqxona, ichki haram; 2) qorong‘ilik, zulmat.

Shavboz, shavvoz (tojikcha shaxboz, shobboz) – oq lochin, tuyg‘un, dovyurak, azamat, polvon.

Shayton – razolatga boshlovchi mahluq, iblis; shahidon “shahidlar” so‘zining talaffuzda o‘zgarishi.

Shayx – oliy musulmon ruhoniylari vakili; mozar va boshqa ziyoratgohlar mutasaddisi.

Shayxulislom (“islom boshlig‘i”) – O‘rta Osiy xonliklarida ruhoniylar boshlig‘i. Shayxulislom qoziyul quzzot yoki qozikalon ustidan shikoyat qila olgan, demak, qozikalondan ustun turgan. Shayxulislomning obro‘si ba‘zan davlat boshlig‘inikidan ham yuqori bo‘lgan.

Shakar – urug‘ nomi; *shakarteri* – shakar urug‘ining bir tarmog‘i. Farg‘ona viloyati Oxunboboyev tumanida **Shakar** degan qishloq bor.

Shakarbuloq – suvi chuchuk buloq. Qashqadaryo viloyati Dehqonobod tumanida **Shakarbuloq**, Kasbi tumanida **Shakarjo‘y** gidronimlari va oykonimlari bor.

Shakarteri – to‘g‘risi *shakartira* – shakar urug‘ining bir tarmog‘i (tira – urug‘ qabilaning bir shoxobchasi).

Shaldirama – sharshara.

Shaldiroq – q.: *Sharshara*.

Shalola – sharshara (kitobiy so‘z).

Shaman, shomon – baxshi, folbin, sehrgar; urug‘ nomi, etnonim. Qashqadaryo viloyati Yakkabog‘ tumanida **Shamanqirg‘iz** degan qishloq bor.

Shamol (arabcha) – havoning yer yuzasi bo‘ylab harakati: shamolgo‘y, to‘g‘risi shamolgoh – shamol ko‘p esib turadigan joy. Shamol so‘zining turkiychasi *yel, jel*. Surxondaryo viloyati Denov tumanida shamolli qishlog‘i bor.

Shamsiya – 1) quyoshning yillik harakat sikliga qarab hisoblanadigan yil (365 kun), kabisa yili esa 366 kun – 21-martdan boshlanadi. Quyosh nuridan saqlanish uchun ishlatiladigan soyabon, zont.

Shamsher, shamshir – qilich.

Sharvatdor, sharbatdor – xon saroyida yig‘inlarda may quyib beruvchi kishi.

Sharilloq, sharildoq, shaldiraq, sharillovuq, sharlovuq, sharshara, sharsharak – tepadan sharillab tushadigan suv. O‘ta sersuv daryolarning balanddan otilib tushgan suvi sharillamaydi, balki gumburlaydi, guldiraydi, guvillaydi va *gurillavuk, gulduravuk* deyiladi.

Sharlama – sharshara (Xorazm).

Sharqsoy – sharillab tez oqadigan suv.

Sharshar – sharshara. Qashqadaryo viloyati Yakkabog‘ tumanida **Sharshar** qishlog‘i bor.

Sharshara – daryo suvining o‘zandagi jarliklardan otilib tushishi.

Sharq – kun chiqish tomoni.

Sharqirama – sharshara.

Sharqiya – sharqiy tomon; Amir Temur o‘z o‘g‘li, Ulug‘bekning otasi Shohruh sharafiga qurib, Shohruhiya deb atagan shahar nomining o‘zgargan shakli.

Shatak – sudrab, tortib yurish.

Shaftoli – daraxti va mevasi; tojikcha safed+oq “ol-olu” qadimiy turk tilida “qizil meva”; lutchak shaftoli (yalang‘och shaftoli lut-yalang‘och). Namangan viloyati Uychi tumanida **Shaftoli** qishlog‘i bor.

Shaxob, shaxobcha – daryo yoki soyning tarmog‘i.

Shaqshaq – 1) qalin-qalin tosh qatlamlari, “taxtakach”; 2) yovvoyi sayroqi qush.

Shag'al, shaqal, shoqol – 1) shaqal, chiyabo'ri. To's-to'polon bo'lsa «shag'al keldi, bo'ri keldi» deyishadi. Shag'al toponimi ko'proq etnonimdan nom olgan: o'zbeklarning qo'ng'iroq qabilasining bir bo'limi *shag'al* deyilgan. Turkmanlarning ersari va teke qabilalar takribida ham shag'al urug'i qayd qilingan. Shag'al (shaqal) – bu urug'ning muqaddas jonivori (totemi) bo'lgan. Buxoro viloyati Qorako'l, Samarqand viloyati Qo'shrabod, Qoraqalpog'iston Respublikasi Nukus tumanlarida **Shag'al**, Buxoro viloyati G'ijduvon, Samarqand viloyati Narpay tumanlarida **Shag'alon**, Xorazm viloyati Gurlan tumanida **Shagallar** oykonimlari qayd qilingan; 2) mayda toshlar uyumi yoki qatlami.

Shag'il – tog' yonbag'irlarida tepadan qulab tushgan tosh parchalari uyumi (q.: *Qo'rum*); Shag'ilda qo'rumdagiga nisbatan tosh parchalari maydaroq bo'ladi.

Shahjo'y – soy, kanal; sersuv soy: “Tog' tarafidin bir ulug' *shahjo'y* oqar (“Boburnoma”, 61-b.).

Shahar – yirik aholi punkti. Turli tillarda *shahar*, *shahr*, *shahyer*, *shehar*, *shar*, *sher* shakllarida talaffuz qilinadi. Sanskritcha *kshatra* «davlat», «hokimiyat» so'zidan; dastlab shahar “hokim, hokimi mutlaq qarorgohi” ma'nosini anglatgan – har bir shahar o'z oldiga mitti davlat hisoblanganda. *Shahrizoda* ismi «shohzoda» degani. Tojik publitsisti M.Umarov fikricha, *shoh* (podshoh) so'zi ham o'sha shahr (shahar) terminidan kelib chiqqan. Sher (turkiychasi «arslon» so'zi) ham o'sha *shahr* («podsho») kalimasiga borib taqaladi: chunki *sher* «darrandalar podshosi» hisoblangan. Bu so'zdan *Shahriston* «ichki shahar», shoh qarorgohi..., shuningdek, «shaharning qadimiy qismi», keyinchalik «shaharlar o'lkasi», *shahriband* «shahar devori», *shahriyor* «hokimi mutlaq», «imperator» kalimalari paydo bo'lgan.

Shahid – din yo'lida halok bo'lgan odam. Bu so'z bir qancha toponimlar hosil qilgan: Namangan viloyati Norin tumanida **Shahidmozor** degan qishloq bor.

Shahriband – hisor; shahar atrofini o'ragan devor.

Shahrivayron – buzilib vayron bo'lgan shahar o'rni.

Shahriston (asl ma'nosi «hokimi mutlaqning qarorgohi») –
1) ichki shaharning mudofaa devori bilan mustahkamlangan asosiy qismi;
2) bir qancha shaharlar va boshqa aholi punktlari bir-biriga qo'shib
ketishidan hosil bo'lgan bahaybat shahar, *megapolis*. O'ratepa shahri
yaqinidagi **Shahriston** dovoni qadimiy shahar o'rnida paydo bo'lgan
Shahriston qishlog'i nomi bilan atalgan. Ilk o'rta asrlarda Xorazmning
poytaxti bo'lgan **Kat** shahri oldin **Shahriston** deb atalgan degan fikr bor.

Shahrixon – xon shahri. Andijon viloyatidagi **Shahrixon**,
Surxondaryo viloyati Denov tumanidagi **Shahrixon** qishlog'i shu
ma'nodadir.

Shahroh – katta yo'l; q.: *Shohroh*.

Shahro'd – shaharni suv bilan ta'minlaydigan kanal, naxr
(Zarafshon daryosining Buxoroga suv beradigan bir tarmog'i). Shahro'd-
shahrro'd – ro'di shahri Buxoro deb atalgan; q.: *Shohro'd*.

Sher – 1) yirtqich hayvon, turkiychasi arslon; etnonim: o'zbeklarning
saroy qabilasi, toqchi urug'i tarkibida, qirg'izlarning saruu qabilasi
tarkibida *sher*, qatag'on qabilasi tarkibida *sherbachcha* shoxobchalari
bo'lgan. **Sherobod**, **Sherkent**, **Sherqishloq**, **Sherqo'rg'on**, **Shertepa**
kabi oykonimlar o'sha *sher* etnonimi in'ikosidir; 2) “podsho”, “arslon”
ma'nosidagi *sher* (shahar) termini qadimgi eroniy tildagi *shasriya*, *shatra*
so'zidan kelib chiqqan.

Sheremgan – etnik laqab.

Sherqangli – etnik guruh nomi: sherqangli.

Shiber, **shiver**, **shibar** – botqoqlik, loytuproq; sernam joylarda o'sib
yotgan bo'liq ko'kat. Jizzax viloyati Zomin tumanida **Kattashiver**,
To'garakshiver, Qashqadaryo viloyati Shahrisabz tumanida
Shibarikalon toponimlari bor.

Shiddon – q.: *Shirdon*.

Shiypun – dam olish, ovqatlanish uchun qurilgan yozlik bino (asli
xitoycha *shiyfang*).

Shikor – ov qilish, ov.

Shilvi – yog'ochligi qattiq yovvoyi buta, *uchqat* ham deyiladi. Zomin
tumanida **Shilbili** degan joy bor.

Shimol – janubning teskarisi.

Shiram – tog‘ etagidagi cho‘zinchoq qir. Qashqadaryo viloyati Dehqonobod tumanida **Mullashiram**, **Bo‘lakshiram**, **Qizilshiram**, **Uzunshiram** degan qirlar bor.

Shirdon – loy suvob yoki tuproq bosib qo‘yilgan o‘tov shaklidagi somon uyumi. Qashqadaryo viloyatida **Galashirdon** degan joylar bor.

Shirin – ko‘chmanchi o‘zbeklar tarkibidagi qavmlardan biri. Buxoro viloyati Vobkent, Xorazma viloyati Xonqa, Samarqand viloyati Xatirchi, Ishtixon, Sirdaryo viloyati Xovos tumanlarida **Shirin**, Samarqand viloyati Xatirchi, Qashqadaryo viloyati Nishon tumanlarida **Shirinobod** qishloqlari etnotoponimlardir; **Shirinbuloq**, **Shirinqudug** kabi toponimlar «suvi chuchuk» demakdir. Shuningdek, **Shakarteri**, **Shakartepa**, **Shakarqishloq** oykonimlari ham etnotoponimlardir, masalan, **Shakartepa** asli Shakarto‘pi bo‘lgan. Biroq **Shakarbuloq**, **Shakarjo‘y** kabi gidronimlar obyektning suvi «shirin-shakar, chuchuk» ekanligiga ishoradir.

Shix – urug‘ nomi, etnonim (asli *shayx* “oqsoqol” so‘zidan). Shixlar turkiy qabila asosiy qismi o‘rta asrlarda Turkmanistonning g‘arbiy qismlarida, O‘zbekistonning Zarafshon daryosi etaklarida yashagan). Xorazm viloyati Gurlan, Hazorasp tumanlarida **Shixlar** degan qishloqlar bor. Qutchi, qorluq qabilalari tarkibida shayxlar urug‘i bo‘lgan.

Shisha – oyna.

Shishak – bir yoki ikki yoshli qo‘chqor.

Shig‘ovul (ma‘nosi «elchini boshlab yuruvchi») – xon yoki podshoning saroyida tantana marosimlarini boshqarib turgan katta amaldor. Xiva shahri yaqinida **Shig‘ovul** toponimi qayd qilingan.

Shovva – sharshara: tegirmon bo‘sh turgan vaqtida suvni novdan tushirib yuborishgan buni *tegirmon shovva* yotibdi deyishgan. Samarqand viloyati Ishtixon tumanida Shovvali qishlog‘i bor.

Shovot – asli “shox obod qilgan”. Xorazm viloyati **Shovot** shahri, Hazorasp tumanidagi Shovot qishlog‘i shu ma‘noda.

Shovdor – *shov* (sug‘dcha) “qora”, *dor* – “qatlama tosh” (slanes).

Shovqor – qora tog‘; sug‘dcha *shov* “qora”, *g‘ar* – “tog‘”. Jizzax viloyati Baxmal tumanida *Shovqor* tog‘i bor.

Sholi – boshoqlarida guruch yetishtiriladigan don o‘simligi.

Sholikor – sholi ekib guruch yetishtiradigan dehqon.

Sholipoya – sholi ekilgan maydon.

Sholgʻom – sabzavot oʻsimligi.

Shorloq – sharshara.

Shosh – sunʼiy tepalik, q.: *Choch*.

Shoshtepa – q.: *Chochtepa, Shosh*.

Shoti – aravaning ot qoʻshiladigan ikki yon yogʻochi, narvon.

Shox – muguz, butoq; tarmoq, soha (shox ariq – katta ariqdan chiqarilgan ikkinchi darajali ariq); urugʻ-aymoqning mayda tarmoqlari.

Shoxob – daryo, kanal tarmogʻi: “Bir shoxobga kirib muddate suv quyi yubarildi” (“Boburnoma”, 295-b.).

Shoxobcha – daryo-kanaldan chiqarilgan mayda tarmoqlar.

Shohjoʻy – katta ariq.

Shohroh – shox yoʻli, podsho yuradigan shohona yoʻl, katta yoʻl: “Qalʼaning (Andijonning) girdo-girdi (gir atrofi) xondakning tosh yoni sangrezalik (shogʻol yotqizilgan) shohroh tushubtur” (“Boburnoma”, 60-b.).

Shohroʻd – katta daryo, kanal.

Shuvoq – koʻp yillik hidli yovvoyi oʻsimlik.

Shuvoqzor – shuvoq oʻsib yotgan joy.

Shuvoqsoz – shuvoqchi, shuvoq (suvoq) qiluvchi usta.

Shukurchi – podshoning boshiga soyabon tutib yuruvchi kishi.

Shumtol – yogʻochi qattiq daraxt.

Shunqor, shumqor – eng olgʻir lochin. Zoologik adabiyotda *shumkar* shaklida yozishadi. Bu qush nomining *shum* va *kar* soʻzlariga umuman aloqasi yoʻq. Uning *sunqur*, *sungʻar* variantlari ham bor. Eng toʻgʻrisi *shunqar*. Bu soʻz koʻchma maʼnoda “buyuk kishilarning vafoti” maʼnosida keladi. Boburshoh oʻz otasi toʻgʻrisida yozadi: Umarshayx Mirzo jardin kabutar va kabutarxona bila uchub shunqor boʻldi (“Boburnoma”, 1960 y. b.64). Fargʻona viloyati Dangʻara tumanida **Shunqor** degan qishloq bor.

Shutur – tuya.

Shuturvor – tojikcha “bir tuya yuki”; ikki botmonga – 16 pudga yoki 256 kg ga teng bo‘lgan. Surxondaryo viloyati Termiz tumanida **Shuturvor** degan qishloq bor.

Sho‘ra – sho‘r yerlarda o‘sadigan yovvoyi o‘t.

Sho‘razor – sho‘ra ko‘p esgan joy.

Sho‘rak – sho‘r bosgan yer.

Sho‘rali – sho‘ra o‘simligi o‘sib yotgan yer.

Sho‘riston – sho‘rxok, sho‘r bosgan yer.

Sho‘rloq – sho‘r bosgan yer.

Sho‘ro – sovet.

Sho‘rob – sho‘r suv.

Sho‘rxok – kuchli sho‘r bosgan yer.

Sho‘rcha – asli sho‘rchoh “sho‘r suvli quduq”.

Sho‘x – metinday qattiq gips zaminli yer.

Chavkar – xol-xol, qora xollari bor (ot).

Chavra – qo‘y-qo‘zilar qo‘rasi.

Chavli – 1) urug‘ nomi, etnonim; 2) yirtqich qush, q.: *Chovli*.

Chaga – qumoq, hosildor yer (Xorazm).

Chayon – zaharli hasharot.

Chayonzor – chayon yoki chayono‘t ko‘p joy.

Chayono‘t – poyasi va bargi zaharli qilchalar bilan qoplangan, badanga tegsa achitadigan o‘t, uni qichitqan yoki qichitqi ham deyishadi.

Chayla – kapa, vaqtincha qurilgan boshpana.

Chakalak – 1) qalin butazor, daraxtzor; 2) terak (tojikcha).

Chakana – dona-dona; mayda-mayda.

Chakka – bir cheti; odam boshining yon qismi; suzmaning bir turi.

Chakob – sug‘orish uchun suv olish navbati.

Chala – bitmagan; xom, yarim-yorti; rivojlanmagan; urug‘ nomi, etnonim.

Chalaqarg‘a – etnik guruh nomi, q.: *Qarg‘a*.

Chalaqozoq – etnik guruh nomi, etnonim. Toshkent viloyati Toshkent tumanida **Chalaqozoq** degan qishloq bor.

Chalma – zichlangan go‘ngdan tayyorlangan yoqilg‘i; ensiz jiyak.

Chalchiq – balchiq, suyuq botqoq. Toshkent, Qo‘qon shaharlarida **Chalchiq** degan joylar bor.

Chalqa – adirdagi balandroq yassi tekislik: Qirg‘iziston Respublikasining Ketmontepa vodiysida Chalqa degan dovon, Qashqadaryo viloyati Dehqonobod tumanida **Chalqa** nomli qishloq bor. Gruziya Respublikasidagi Salka tog‘i ham shu ma’noda bo‘lsa kerak.

Chaman – yoppasiga gullagan ko‘kalamzor; gulzor. Farg‘ona viloyati Quva tumanida chaman degan qishloq bor.

Chambil – dostonlarda afsonaviy yurt nomi. *Chambil* degan etnonim ham bor – Qo‘ng‘irot qabilasining qanjig‘ali va qo‘shnamg‘ali urug‘larining bir bo‘limi *chambil* deb atalgan. Sirdaryo viloyati Xovos, Surxondaryo viloyati Denov, Samarqand viloyati Ishtixon, Namangan viloyati Norin tumanlarida **Chambil**, Samarqand viloyati Bulung‘ur tumanida **Chambiltepa** qishloqlari ana shu etnonimdan nom olgan.

Chandir – turkman qabilasi, Nurota turkmanlarining urug‘i. Qashqadaryo viloyati Bahoriston, Samarqand viloyati Payariq, Pastdarg‘om, Buxoro viloyati Shofirkon, Jondor, Qorako‘l, Romitan tumanlarida **Chandir** qishloqlari qayd qilingan. Etnonim «go‘shning pay qismi» ma’nosidagi chandir so‘zidan kelib chiqqan degan fikr bor. Sharqning mashhur filologi Abu Xayyon **chandir** so‘zini «duragay», «qurama» deb izohlagan.

O‘zbekistonda, xususan, Buxoro vohasida, Xorazm viloyatida **Chandir** degan qishloqlar uchraydi. Mahalliy xalq qishloq nomini “chodir” (chayla), “chandir go‘sh” degan so‘z deb izohlaydi. Aslida esa chandir turkman urug‘i bo‘lib, o‘zbeklar tarkibida ham tilga olingan. Shu narsa diqqatga sazovorki, ko‘pgina etnonimlar, chunonchi, qalmoq, arg‘in “duragay, qurama” degan ma’noni anglatgan. Aslini olganda, boshqalar bilan aralashib, chatishib ketmagan bironta ham xalq yoki qabila yo‘q. Barcha ellar, urug‘lar bir-birlari bilan aralashib qo‘shilib ketgan.

Chang – havodagi mayda zarralar; musiqa asbobi (torli, urib yoki tirnab chalinadigan).

Changal – tikanli chakalakzor – tikanli buta zich o‘sgan joy. Jizzax viloyati Baxmal tumanida, Samarqand viloyati Bulung‘ur tumanida **Changal** degan qishloqlar bor.

Chanoq – ko‘sakning har bir xonasi; urug‘ nomi, etnonim.

Chang‘aroq – o‘tovning ustki qismidagi chambaragi.

Chang‘aroqchi – chang‘aroq yasaydigan usta; urug‘ nomi.

Chap, chop – tepa, tepalik. Farg‘ona viloyati Farg‘ona va Beshariq tumanlarida **Qorachop, Oqchop** degan toponimlar bor.

Charvog‘ – q.: *Chorbog‘*.

Chaparashli, chaprashli – Zarafshon vodiysidagi qipchoqlarning bir urug‘i. Samarqand viloyati Payariq, Jizzax viloyati Zomin tumanlarida **Chaparashli** qishloqlari bor.

Chappa – teskari, ters.

Charmgar – teriga ishlov berib, charm ko‘n qiluvchi kosib, ko‘nchi.

Charx – aylana; gardish; pichoq, tig‘ charxlovchi aylana tosh.

Charxgar – charxni yasovchi usta.

Charxchi – charx yasovchi usta; pichoq va b. kesuvchi asboblarni charxlaydigan usta.

Chashka – choshgoh so‘zining aytilish shakllaridan, quyosh ko‘tariladigan vaqt.

Chat, chot – tog‘ tarmoqlari tutashgan joy.

Chashma – tojikcha buloq.

Chashmaga (chashmagoh) – buloq ko‘p joy.

Chaqa – mayda metall pul; urug‘ nomi, etnonim.

Chaqar – shaharning qal’a devoridan tashqaridagi istehkom. Zahiriddin Muhammad Bobur bunday deydi: Temurbekning (ya’ni Amir Temurning) nabirasi Jahongir Mirzoning o’g’li Muhammad Sulton Mirzo Samarqandning tosh (tashqari) qo’rg’onida – chaqarda bir madrasa solibtur». Boburning bu fikrini akademik V.V.Radlov ham quvvatlaydi (*Радлов. Опыт словаря. т. III, 1833*). Bundan tashqari, tojik tilida (Xo’jandda) *chaqar* deganda «ko’cha, jin ko’cha» tushunilgan. Mo’g’ulshunos S.D.Nominxanov esa **Chaqar** toponimi mo’g’ullarning urug’ nomi bilan atalgan deydi (С.Д.Номинханов. Монгольские элементы в этнонимике и топонимике Узбекской ССР. Записки (Кальмыцкий НИИ языка, литературы и истории), вып, 2, Elista, 1962). Turkman-o’zbeklarning bir urug’i ham *chaqar* deb atalgan. Samarqand viloyati Narpay, Qashqadaryo viloyati Yakkabog’, Shahrissabz, Surxondaryo viloyati Sariosiyo, Buxoro viloyati Shafrikon, Samarqand viloyati Ishtixon, Andijon viloyati Xo’jaobod, Qashqadaryo viloyati G’uzor tumanlarida **Chaqar** qishloqlari, Toshkent shahrida **Chaqar** mahallasi bor. Bu toponimning «xizmatchi», «askar» ma’nosidagi *chokar* so’ziga aloqasi yo’q bo’lmasa kerak.

Chaqatoy – urushqoq, jangari; Chingizxonning ikkinchi o’g’li – Chig’atoy (Chag’atoy) nomidan olingan bo’lsa kerak; q.: *Chag’atoy*.

Chaqir – o’tkir qirrali, tikanli.

Chaqirto’qay – tikonli sertikan to’qay.

Chaqir-chuqur – o’ydim-chuqur (joy).

Chag’alay – suv qushi, chayka.

Chag’at – O’rta Osiyoda pastak tog’larning o’simlik kam o’sadigan va oftobda qaqrab yotgan tik yon bag’irlari; *chag’at* ko’pincha yupqa mayda tosh-gilli slanets parchalari bilan qoplangan bo’ladi. Jizzax viloyati Zomin tumanida **Qizilchag’at**, **Qoraqulchag’at** degan toponimlar uchraydi. Shimoliy Kavkazdagi **Cheget** toponimi ham shu ma’noda («oftobro’y tik yonbag’ir»).

Chag‘atay – o‘zbeklarning qatag‘on, kenagas, qarluq qabilalari tarkibida qayd qilingan urug‘; bu urug‘ turkmanlar tarkibida ham uchraydi. Surxondaryo, Qashqadaryo, Buxoro, Samarqand viloyatlarida **Chag‘atay** qishloqlari bor. Bu etnonim Chingizxonning ikkinchi o‘g‘li Chig‘atoyning ismi bilan bog‘lik: Chig‘atoy ulusi, undan so‘ng esa shu hududdagi Temuriylar davlatining turkiy aholisi *chig‘atoylar* deyilgan; O‘zbekistonning Qashqadaryo, Surxondaryo viloyatlarida va Tojikistonning janubiy qismida yashagan o‘zbeklar va tojiklar ham o‘zlarini *chag‘atoylar*, ya’ni chig‘atoylar deyishgan.

Chig‘atoy ismi va undan hosil bo‘lgan tushunchalar butun dunyoda *chag‘atay* shaklida yoziladi va talaffuz qilinadi. **Chag‘atoy** qishloqlarini **Chig‘atoy** shaklida o‘zgartirish nomaqbul.

Fors-tojik adabiyotida *chag‘atoy* degan ibtidoiy poyabzalning, o‘zbek folklorida *chag‘atoy* ayili (ot qorinbog‘ining) tilga olinishi ham bu so‘z asli chig‘atoy emas, balki chag‘atoy ekanligini ko‘rsatadi. Chag‘atay so‘zi o‘rtayunon tilidagi *chaxatan* so‘zidan kelib chiqqan.

Chag‘ir – may, sharob; urug‘ nomi.

Chegalak – chakalak so‘zining talaffuz shakli; q.: *Chakalak*.

Chek – ulush, hissa, toponimiyada – xususiy yer uchastkasi, xonning va oila a‘zolarining, amaldorlar, ruhoniylar, mashhur shaxslarning, umuman, har qanday kishilarning xususiy yerlari. 1909- yilgi ro‘yxatga ko‘ra, Qo‘qon, Marg‘ilon, Andijon, O‘sh uyezdlarida 50 dan ortiq joy nomi tarkibida *chek* so‘zi uchraydi. Bu termin hozir ham ko‘pgina toponimlar tarkibida takrorlanadi: **Cheksaroy** (Fag‘ona viloyati Bag‘dod tumani) «saroy qabilasi vakillarining chek yerlari», **Chekchuvuldoq** (Farg‘ona viloyati O‘zbekiston tumani) «chuvuldoq urug‘i vakillarining chek yerlari» va h.k. Arabcha *sakk* va forschaga *chak* «hujjat», «shartnoma» so‘zidan (arabcha *sakk* so‘zidan forschaga va Yevropa tillariga chek shaklida o‘tgan): 1) chegara, had; 2) taqdir, hissa; 3) o‘lchov birligi – 432-450 kvadrat metr; 4) marza, uvot; 5) sholipoyada olingan pol; 6) xon, amaldorlar, amaldorlarning xususiy yerlari.

Chekka – chet joy; biror narsaning cheti.

Chektamg‘a – urug‘ nomi etnonim.

Chel – 1) pol, paykalning bir uvati; 2) marza (Xorazm).

Chelak – etnonim. Do‘rman qabilasining bir shoxobchasi *ko‘kchelak* deb atalgan. Payariq tumanida **Oqchelak** degan qishloq bor. Janubiy Qirg‘izistondagi **Sarichelak** ko‘lini eslang. Qator qonuniga ko‘ra *chelak* degan urug‘ bo‘lishi shart.

Chem – mustahkam devor, sadd; tevarak-atrofi devor, chuqur xandak bilan o‘ralgan joy, qo‘rg‘on. Shahrisabz (Kesh) shahrining qadimiy devori o‘rni hozir ham **Chem** deb ataladi. Andijon viloyati Andijon tumanida **Chem**, Qashqadaryo viloyati Qamashi tumanida **Chemqamay** (qamay – etnonim) degan qishloqlar bor. **Chimqishloq**, **Chimqo‘rg‘on** kabi toponimlar tarkibidagi *chim* komponenti asli *chem* bo‘lishi kerak.

Cheng – tog‘ tepasi, tepalik; q.: *Ching*.

Chep – to‘siq, g‘ov, barrikada, istehkom. «O‘q o‘tmas bek bo‘l, yov o‘tmas chep bo‘l» deyishar ekan yovgarchilik zamonlarida. Surxondaryo viloyati Oltinsoy, Samarqand viloyati Urgut, Surxondaryo viloyati Sho‘rchi tumanlarida **Chep** degan qishloqlar bor.

Cherik, chirik – 1) qo‘shin, askar; 2) urug‘ nomi.

Chet – xoli, chegaradan tashqaridagi joy, ovloq.

Chetan – shox-shabbadan qilingan kuzov, devor.

Chechak – gul; urug‘ nomi, etnonim.

Chivin, chibin – chaqadigan mayda uchuvchi hasharot; ba‘zi shevalarda pashshani shunday ataydilar.

Chigirtka – zararkunanda hasharot; uchib o‘t-o‘lanlarni yeb tashlaydigan chigirtka galalari *malax* (q.) deyiladi.

Chigit – g‘o‘za (paxta)ning urug‘i.

Chiy – qamishdan to‘qilgan poyondozi yoki devor; qamishning bir turi.

Chiyir – qorda qolgan iz, qor kechib ochilgan yo‘l: “Qor yoqqanda karvon solar chiyirni” (“Alpomish” dostoni). “Boburnoma”da chig‘ir: “Qor ulug‘ jihatidin chig‘irdan chiqib bo‘lmas edi” (“Boburnoma”, 219-b.).

Chil – 1) qirq (chilustun – qirq ustun, childuxtaron – qirqqiz, chilgaz – qirq gaz); 2) cho‘lda yashaydigan kaklikka o‘xshash qush.

Chilangar – metall buyumlarni yasovchi, tuzatuvchi usta, slesar.

Chilgi – 1) *chillaki* soʻzining talaffuz shakli (Fargʻona viloyati Furqat tumanida **Chilgijiyda** degan qishloq bor); 2) ot toʻqimi.

Childara – serdara, daralar koʻp joy.

Chiljivut, chiljugut – kenagas qabilasining bir tarmogʻi. Qashqadaryo viloyati Chiroqchi tumanida **Chiljivut** qishloqlari bor. *Choljivut (choljuyut, soljuyut)* degan urugʻ ham boʻlgan. Asli ikkalasi bir urugʻ boʻlsa kerak.

Chilim – tamaki chekish asbobi.

Chilla – yozning 40 kun davom etadigan eng issiq va qishning shuncha muddat choʻziladigan eng sovuq pallasi.

Chillaki – ertagi uzum navi; ertapishar, ertagi.

Chillaxona – roʻza tutib toat-ibodat qilib, 40 kun uzlatda (yolgʻizlikda) yashash uchun moʻljallangan hujra.

Chim – popuk ildizlari chirmashib ketgan turli oʻtlar qoplami.

Chimboy – koʻchmanchi oʻzbeklarda urugʻ nomi. Samarqand viloyati Goʻzalkent, Qashqadaryo viloyati Kitob (2), Fargʻona viloyati Beshariq, Quva tumanlarida **Chimboy**, Toshkent viloyati Boʻstonliq tumanida **Chimboyliq** qishloqlari bor. Qoraqalpogʻistondagi **Chimboy** shahri Shiniboy-Shimboy (oʻzbekcha talaffuzda Chimboy) shu yerni obod qilgan kishining ismi emish. Aslida bu ham etnonim.

Chimgan – oʻtloq, chimzor.

Chimyon – chim bilan qoplangan yer.

Chimildiq – kelin-kuyovning toʻydan keyin uchrashish joyi, goʻshanga.

Chimchiq – chumchuq soʻzining talaffuz shakli.

Ching – qir va balandliklarning, supatogʻlarning tik tushgan yon bagʻirlari, tik jarliklar. Qozoqlar *shing*, oltoyliklar va qirgʻizlar *ching* deyishadi. Rus geografik adabiyotida *chink* shaklida ishlatiladi. Qirgʻiz tilida togʻning chiqib boʻlmaydigan tik yon bagʻri ham *ching* deyiladi. Akademik V.V.Radlov *ching* “tik qirgʻoq” ekanini qayd qilgan (*Радлов. Опыт словаря. т. III, 2116*). Eronda *cheng* deganda togʻ, togʻ tepasi, tepalik ham tushuniladi. Bu termin *ching* shaklida Jizzax viloyati Zomin tumanida, Surxondaryo viloyatida va Janubiy Qozogʻistonda uchraydi; q.: *Cheng*.

Chindovul – 1) suv tashuvchi, meshkob; 2) qo‘shinning eng orqadagi soqchi qismi – aryergard. Chust tumanida **Chindovul** qishlog‘i bor.

Chinni – oq tuproqdan yasalgan idish-tovoq (asli Chin “xitoy” so‘zidan).

Chinoz – asli (chinas, chinos) – mo‘g‘ullar hukmronligi davrida bo‘lgan qabila. Chin – mo‘g‘ul tilida “bo‘ri” demakdir; - “s” esa ko‘plik qo‘shimchasi bo‘lib, bo‘ri chinoslarning totemi (ongon) hisoblangan.

Chinor – ko‘p yil umr ko‘ruvchi ulkan daraxt. Toshkent viloyati Bo‘stonliq, Ohangaron tumanlarida, Surxondaryo viloyati Denov tumanida **Chinor** qishloqlari bor.

Chinoq – qulog‘i kesilgan yoki qulog‘i kertik; urug‘ nomi, etnonim.

Chirik – 1) chirigan, eskirgan narsa; 2) cherik – qo‘shin, askar.

Chirkay – mayda chivin. Qirg‘izlarning adigine, sayaq urug‘lari tarkibida *chirkay* (*chirkey*) shoxobchasi bo‘lgan. Farg‘ona viloyati Furqat tumanida *chirkay* qishlog‘i qayd qilingan.

Chirkin – tuban, qabih, razil.

Chiroq – yoritqich, yoritish vositasi.

Chiroqchi – chiroq yasovchi usta, chirog‘bon, aziz-avliyolarning mozarlarida yashab chiroq qo‘yib turgan odam. Qashqadaryo viloyati Chiroqchi tumanida **Chiroqchi** qishlog‘i bor.

Chirqirovuq – qipchoq o‘zbeklar va yuz qabilasining bir urug‘i. Jizzax viloyati Zomin, Samarqand viloyati Ishtixon, Pastdarg‘om tumanlarida **Chirqirovuq** qishloqlari bor.

Chit – paxta tolasi ipidan to‘qilgan gazlama.

Chitgar – chitga gul bosuvchi kosib.

Chiya – tog‘li yerlarda o‘sadigan mayda mevasi olchaga o‘xshagan buta.

Chiyabo‘ri – kichkinagina yirtqich hayvon; *shoqol*.

Chig‘anoq, chag‘anoq – ba‘zi turkiy tillarda (mas., qirg‘iz tilida), o‘zbek tilining ayrim shevalarida qo‘lning tirsagi, toponimiyada «muyulish», «daryoning burchak hosil qilib burilib oqadigan qismi». Samarqand viloyati Kattaqo‘rg‘on tumanida **Chig‘anoq**, Namangan viloyati Pop tumanida **Chaganoq** qishloqlari bor (q.: *To‘qay*).

Chig‘atoy – Chingizxonning ikkinchi o‘g‘li. Ko‘pgina urushlar qatnashchisi, chig‘atoy ulusi – Chingizxon Chig‘atoyga va uning avlodlariga meros qilib bergan viloyatlarning umumiy nomi; q.: *Chag‘atoy*.

Chig‘ir – 1) charxpalak, ariqdan suv chiqaradigan qurilma; 2) chiyir, qor ustidagi iz: “Qor ulug‘ jihatidin *chig‘irdan* chiqib bo‘lmas edi” (“Boburnoma”, 219-b.).

Chig‘irliq – paxtani chigitdan tozalaydigan qadimgi asbob.

Chig‘irchi – chig‘ir yasovchi usta; chig‘ir bilan suv tortadigan odam. Xorazm viloyati Yangiariq tumanida **Chig‘irchi** degan qishloq bor.

Chovdur – turkmanlarning urug‘ nomi, etnonim.

Chovkar – xol-xol tusli (ot), q.: *Chavkar*.

Chovli – yirtqich ov qushi. Q.: *Chavli*. Ohangaron daryosining chovlisoy degan irmog‘i bor.

Chovra, chabra – yaylov, dasht adir yer (Qashqadaryo) gazlamadan qurilgan boshpana.

Choynak – choy damlanadigan idish.

Choyxona – choy ichib hordiq chiqariladigan joy.

Chokar – xizmatkor, malay.

Chol – qari kishi; oqish rangli.

Choldevor – imorat vayronasi, to‘rtdevor, to‘rtko‘l.

Chopiq – urug‘ nomi, etnonim.

Chopon – ustki kiyim, urug‘ning tarmog‘i.

Chopqin – qattiq shamol; q.: *Chopqun*.

Chopqun – bo‘ron, dovul: “Ushbu kun g‘arib (ajabtovur) *chopqun* bila qor yog‘ar edi” (“Boburnoma”, 257-b.). Chopqun – bo‘ron (B.V. Hasanov, “Navoiy asarlari uchun qisqacha lug‘at”. 1993, 315-b.); chapqin – “kuchli qor bo‘roni” (К.К. Юдахин. Киргизско-русский словарь. – М., 1983, с. 347).

Chor – to‘rt raqami va soni; chor-atrof.

Chorakor – hosilning to‘rtidan birini oladigan yollanma ishchi.

Chorbogʻ – aynan «toʻrt bogʻ», yaʼni tokzor, mevali bogʻ, park (tabiiy istirohat bogʻi) va poliz. XIV–XV asrlarda Amir Temurning Samarqandda 14 bogʻi – chorbogʻi boʻlgan. Bogʻlarning gir atrofi saroylar bilan oʻralgan edi. XV–XVI asrlarda *chorbogʻlar* boy-feodallarning mulki hisoblangan. Baʼzan shaharning ikki tomoniga teraklar ekilgan bosh xiyoboni *chorbogʻ* deyilgan. Hozir koʻp joylarda gir atrofi devor bilan oʻralgan har qanday bogʻ, shuningdek, shahar chekkasidagi bogʻlar *chorbogʻ* (chorvoq) deyiladi. Fargʻona vodiysida *chorvoq* degan urugʻ boʻlgan. Surxondaryo viloyati Boysun, Samarqand viloyati Narpay, Samarqand, Buxoro viloyati Gʻijduvon, Xorazm viloyati Xiva, Andijon viloyati Baliqchi, Namangan viloyati Uchqoʻrgʻon tumanlarida **Chorbogʻ**, Buxoro viloyati Vobkent tumanida **Chorbogʻkent**, Samarqand tumanida **Chorbogʻtepa**, Fargʻona viloyati Beshariq tumanida **Chorbogʻturangʻi**, Navoiy viloyati Qiziltepa, Samarqand viloyati Bulungʻur tumanlarida **Chorboq**, Buxoro viloyati Kogon tumanida **Chorbogʻkent** qishloqlari, Toshkent viloyati Boʻstonliq tumanida **Chorvoq** suv ombori bor.

Chorva – asli *chorpoy* “toʻrt oyoqli”; chorvachilikni Abulgʻozi Bahodirxon chorpoydorlik degan.

Chorvador – chorva boquvchi, chorva mollariga qarovchi. Surxondaryo viloyati Sherobod tumanida **Chorvador** degan qishloq bor.

Chorvachilik – qishloq xoʻjaligida chorva yetishtirish sohasi.

Chorvoq – toʻrt tomoni devor bilan oʻralgan bogʻ yoki bogʻ oʻrtasidagi uy, yo qoʻrgʻon. Q.: *Chorbogʻ*.

Chorgumbaz – toʻrt gumbazli.

Chordara – 1) toʻrt eshikli (ikki eshigi shimolga, ikkitasi janubga qaragan) xona yoki boloxona. Podsholik chegaralaridagi minora – qorovulxona ham *chordara* deyilgan (*dar* – eshik): “Har toʻqquz kuruhda manor (minora) qoʻporgʻaylarkim (koʻtarilgaylarkim) ustida bir *chordara* qoʻporgʻaylar” (“Boburnoma”, 423-b.).

Prof. M.Ye.Masson chordara soʻzi *chaldivor* «vayrona» maʼnosini bildiradi deydi; 2) dala shiyponi.

Samarqand viloyati Ishtixon, Samarqand, Narpay tumanlarida, Navoiy viloyati Konimex, Navoiy, Fargʻona viloyati Oltiariq, Qoraqalpogʻiston Respublikasi Amudaryo tumanlarida **Chordara** qishloqlari bor; Qozogʻiston bilan Oʻzbekiston chegaralarida **Chordara** (qozoqchasi **Shardara**) suv ombori joylashgan.

Chorjoʻy – toʻrt ariq, Surxondaryo viloyati Jarqoʻrgʻon tumanida **Chorjoʻy** qishlogʻi bor.

Chori – 1) toʻrtinchi bola, oʻgʻil; 2) toʻrt yashar mol (qoʻy).

Chorogʻil – molxona.

Chorsu – markaziy bozor. Dastlab bu soʻz «Avesto»da chovrusuk («toʻrt tomonlama») shaklida uchraydi va «bozor» maʼnosini anglatadi. Keyinchalik bu soʻz *chaxorsu*, nihoyat *chorsu* shaklini olgan va «gumbazli bozor» maʼnosini anglatgan.

Bundan tashqari, tarixiy asarlarda *chorbozor* yoki *chorsuq* soʻzi ham uchraydi (arabcha *suq* – bozor). Shunday qilib, koʻchalar kesishgan joydagi bozor maydoni, yaʼni markaziy gumbaz *chorsu* deb atala boshlaydi.

Chortoq – toʻrt toqli gumbaz; bolaxona, qorovulxona (chordoq). Namangan viloyatida **Chortoq** shahri, Pop tumanida **Chortoq** qishlogʻi bor.

Chorraha – toʻrt koʻcha kesishgan joy; yoʻllar kesishgan joy. Buxoro viloyati, Buxoro tumanida **Chorraha** qishlogʻi bor.

Chorxona – toʻrtburchak, kvadrat, katak. Surxondaryo viloyati Denov tumanida **Chorxona** qishlogʻi bor.

Chorchaman – chorbogʻning bezakli daraxtlar va gullar ekilgan qismi. Andijon viloyati Asaka tumanida **Chorchaman** degan qishloq bor.

Chorshanba – haftaning bir kuni (uchinchi kun).

Chot – ikki son orasi, but; toponimiyada – daryo (soy) yoki togʻning ikki tarmoqqa ajralgan joyi yoki soy (daryo) yoinki ikki togʻ bir-biriga qoʻshilgan joy; bu soʻzning «daryo tarmogʻi», «delta», «serdara», «serjar», «supatogʻ» maʼnolari ham bor. E.M.Murzayev maʼlumotlariga koʻra, *chot* (chat, shat) terminining toponimik areali: Kavkaz, Oʻrta Osiyo, Qozogʻiston, Volgaboʻyi, Yaqin Sharq.

Chotqol, chatqol – togʻlarning yoki daralarning qoʻshilgan yoki tarmoqlarga ajralgan joyi.

Chochtepa – tekis joyda tuproq uyib koʻtarilgan tepalik, qorovulxona.

Chosh, choch, shosh, shish – unsurlari *choshidan* feʼlidan chiqqan va tosh-tuproq uyib yasalgan tepalik maʼnosini bildiradi Choshkoh q.: *Chosh*.

Choshkoʻ (choshhoʻ) – tuproq uyib qilingan, togʻ, tepalik.

Choshtepa – tuproqqoʻrgʻon, qoʻrgʻontepa, sunʼiy tepalik, qorovultepa. Samarqand viloyati Paxtachi, Urgut, Payariq, Surxondaryo viloyati Sariosiyo, Navoiy viloyati Xatirchi, Qashqadaryo viloyati Shahrizabz, Dehqonobod tumanlarida **Choshtepa** degan qishloqlar bor. *Choshtepa, Shoshtepa, Shishtepa* kabi tepaliklar Oʻrta Osiyoda, xususan Oʻzbekistonda, Tojikistonda juda koʻp.

Choh – chuqur, oʻra, quduq, zindon.

Chohak – choh – chuqur, oʻra, quduq, -ak (-aq) — kichraytirish qoʻshimchasi boʻlsa-da, toponimiyada “koʻp” maʼnosida keladi: quduqcha “quduq koʻp joy”, buloqcha “buloq koʻp joy”.

Chubit, chuyut, chuvit, chuvut, chuyit, chuit – urugʻ nomi. Navoiy viloyati Navoiy tumanida **Chuyit** degan qishloq bor.

Chubran, chuprantoʻy – sunnat toʻy, katta toʻy, baʼzan toʻychiq – kichkina toʻy. Qashqadaryo viloyati Yakkabogʻ tumanida **Chubran** qishlogʻi bor.

Chuvalachi, chuvalanchi – urugʻ nomi.

Chuvoq – kungay, oftobroʻy yonbagʻir. Janubiy Qozogʻistonda shuvoq deyishadi.

Chuvulloq, chuvillaq, chuvildoq – urugʻ nomi.

Chuguntepa – choʻyantepa, choʻyan topilgan tepa.

Chukri (sugʻdcha) – nordon bargli oʻsimlik – ravoch, rivoch.

Chumak – joʻmrak, choynak, samovarning tumshugʻi.

Chumchuq – kichkina qush turi. Samarqand viloyati Samarqand tumanida **Chumchuqli** degan qishloq bor.

Chunqul – katta koʻlmak, suv toʻlgan katta chuqurlik (Бартольд. Сочинения. Т. III, С. 134).

Chust – tezkor, chaqqon, epchil. Namangan viloyati **Chust** shahri, Chust va Pop tumanlarida **Chust** qishloqlari bor.

Chuchuk – tuzi past, shirin, sho‘r emas. Bir qancha toponimlar asosan gidronimlar hosil qilgan.

Chuqur – o‘yilgan past joy, o‘yiq, chuqurlik. Ko‘plab oronimlar hosil qilgan.

Chuqurak – kichkina o‘yilgan joy; chuqur ko‘p joy, chaqir-chuqur joy.

Chuyut – ko‘chmanchi o‘zbeklar, kenagas qabilasi, qirg‘izlarning *basiz* qabilasi tarkibida qayd qilingan urug‘. Qashqadaryo viloyati Shahrizabz, Samarqand viloyati Bulung‘ur, Navoiy viloyati Navoiy, Navbahor tumanlarida **Chuyut** qishloqlari qayd qilingan.

Chuhra – 1) oqsuyaklar toifasidan chiqqan va saroy xizmatida bo‘lgan yosh yigit; umuman hali voyaga yetmagan mulozim; 2) bachcha, besoqol.

Chuhra oqosi (boshi) – xon qo‘riqchilarining boshlig‘i. Bu harbiy qism xonning maxsus gvardiyasi hisoblangan va unga zodagonlarning o‘g‘illari olingan.

Cho‘ja – 1) jo‘ja; 2) urug‘ nomi. Namangan viloyati Norin tumanida **Cho‘ja**, Andijon viloyati Asaka tumanida **Cho‘jaariq**, **Cho‘jaqishloq**, **Cho‘jayuziya** qishloqlari bor.

Cho‘jaarab – etnik guruh nomi, etnonim.

Cho‘l – o‘simligi siyrak yoki o‘simliksiz dala-dasht, biyobon.

Cho‘lbayir – bayir – tepalik, qir, cho‘lbayir – cho‘ldagi qir, do‘nglik. Surxondaryo viloyatida **Cho‘lbayir** tog‘i bor.

Cho‘loq – oyog‘i singan, oqsoq; toponimiyada “cho‘ltoq”, “kalta”, “to‘mtoq”.

Cho‘lpon – yulduz nomi. Cho‘lpon degan ism bor.

Cho‘mbag‘ish, cho‘ngbog‘ish – urug‘ nomi, etnonim. Farg‘ona viloyati Guvayda tumanida Cho‘mbag‘ish qishlog‘i bor.

Cho'michli – etnonim: qo'ng'iroq qabilasi vaxtamg'ali bo'limining bir urug'i *cho'michli* deb atalgan (tamg'asi cho'mich shaklida bo'lgan – urug'ning to'liq nomi *cho'mich tamg'ali*). Samarqand viloyati Paxtachi, Narpay, Payariq, Qashqadaryo viloyati G'uzor, Jizzax viloyati G'allaorol tumanlarida **Cho'michli** qishloqlari qayd qilingan.

Cho'nag'ar – cho'na, jo'na – uzun tepalik, qirning qirrasi, g'ar sug'dcha "tog'". Cho'nag'ar, jo'nag'ar tog' qirrasi.

Cho'nqayma – urug' nomi (laqabi), etnonim. Jizzax viloyati Zomin tumanida Cho'nqayma qishlog'i bor.

Cho'ng'ara – urug' nomi, etnonim.

Cho'pboz (tojikcha *cho'p* – yog'och, *boz* – o'yinchi), **cho'bboz** – og'och oyoqda o'yinga tushuvchi raqqos.

Cho'pon – qo'y-echki otalarini haydab boqadigan odam. Xorazm viloyati Xazorasp tumanida **Cho'ponlar** qishlog'i bor.

Cho'ra – jo'ra, sherik, chuhra, cho'hra – bachcha; cho'hra og'asi – cho'r og'asi bachchalar guruhining boshlig'i.

Cho'ri – qul xotin, xizmatkor ayol.

Cho'yanli – cho'yandan yasalgan buyumlar topilgan joy.

Cho'yanchi – cho'yandan buyumlar yasaydigan usta. Samarqand viloyati Kattaqo'rg'on tumanida, Surxondaryo viloyati Sherobod tumanida **Cho'yanchi** qishloqlari bor.

Cho'qqi – tog'ning yuqori nuqtasi, o'tkir tog' tepasi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR VA MANBALAR

1. Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка, 1, М.-Л., 1958.
2. Абдуллаев Ф.А. Хоразм шевалари. 1 т., 1961.
3. Абдураимов М.А. Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве в XVI – первой половине XIX века. –Т., 1966.
4. Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий. Бухоро тарихи. –Т., 1966.
5. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. –Л., 1971.
6. Авезов М.М. Арид ўлкалар топонимларининг табиий географик хусусиятлари. Монография. –Т.: «KALEON PRESS», 2021.
7. Авезов М. Ўзбекистон гидрохоронимлари ва уларни ҳосил қилувчи географик терминлар // Иқлим ўзгариши шароитида гидрометеорологик тадқиқотлар: долзарб муаммолар ва уларнинг ечимлари. Халқаро илмий-амалий конференция материаллари. –Т.: «Turon-Iqbol», 2022. 225–228-бетлар.
8. Авезов М.М., Миракмалов М.Т. Бухоро вилояти оронимлари ва гидронимлари. Монография. –Т.: «VNESHINVESTPROM», 2020.
9. Авезов М.М. Бухоро вилоятидаги географик жой номлари ва уларнинг табиий географик хусусиятлари // Профессор Суюн Қораев – замондошлари нигоҳида. Профессор Суюн Қораевнинг 90 йиллигига бағишланган илмий-амалий конференция материаллари. –Т.: «Чўлпон» номидаги НМИУ, 2015. 82–91-бетлар.
10. Avezov M.M., Nasulleva K.Sh. Natural Geographical Fundamentals of the Formation of the Ouyconyms of bukhara Region. Nature and Science. 2022;20(5):55-61]. ISSN 1545-0740 (print); ISSN 2375-7167 (online).
11. Авезов М.М., Жумаев И.С. Жой номларида ҳудуд табиий шароитининг акс этиши (Бухоро вилояти топонимлари мисолида) // Замонавий география ва Ўзбекистон табиий-ресурс потенциалини баҳолаш. Иқтидорли талабалар ва ёш олимларнинг республика илмий-амалий конференцияси материаллари. –Т., 2015. 279–281-бетлар.
12. Авезов М.М., Миракмалов М.Т. Бухоро топонимиясига доир муҳим манба // География фани ва таълимининг замонавий

муаммолари. Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. –Т., 2015. 257–259-бетлар.

13. Авезов М., Миракмалов М. Бухоро вилояти географик номларининг ўрганилиши. // Янги Ўзбекистонда география фани ва таълимидаги муаммолар. Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. –Жиззах, 2022. 525–529-бетлар.

14. Авезов М.М., Ҳамроқулова М.Ў. Қуйи Зарафшон табиий географик ўлкасидаги жойнинг географик ўрнига боғлиқ топонимлар // Ўзбекистон География жамияти IX съезди материаллари. –Т., 2014.

15. Adizova N. Buxoro tumani toponimlari. –Т.: «Navro‘z», 2020.

16. Алишер Навоий. Муҳокаматул-луғатайн. –Т., 1948.

17. Андреев М. Местности Туркестана, интересные в археологическом отношении. “Средне-Азиатский вестник”, Ташкент, 1896, май, стр. 16-28.

18. Андреев М.С. По Таджикистану. Отчёт экспедиции. 1925 г. Т., 1927.

19. Аслонов А.С. Шофиркон тумани микротопонимиясининг лингвистик таҳлили. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тайёрланган диссертация автореферати. –Т., 2005.

20. Арандаренко Г.А. Досуги в Туркестане 1874-1889. СПб., 1889.

21. Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. “Живая старина”, год VI, СПб, 1896, вып, III-VI, стр. 277–456.

22. Атаниязов С. Туркменистанын географик адларынын душиндиришли сөзлиги. –Ашгабад, 1980.

23. Атаниязов С. Словарь туркменских этнонимов. –Ашхабад, «Ылым», 1988.

24. Ахмедов Б. А. Государство кочевых узбеков. –М., 1965.

25. Аҳмадалиев Ю.Э. Фарғона вилояти топонимлари. –Фарғона, 2009.

26. Бартольд В.В. Сочинения, т. I-IX. –М., 1963-1977.

27. Бартольд В.В. Историко-географический обзор Ирана. –Спб., 1903.

28. Баскаков Н. А. Тюркские языки. –М., 1959.

29. Беляев В.И. Арабские источники по истории IX-XIII вв. МИТТ, т. 1, М.-Л., 1939. стр. 40.

30. Бернштам А.Н. Памятники старины Таласской долины. Историко-археологический очерк. –Алма-Ата, 1941.
31. Богомолова К.А. Следы древнего культа воды у таджиков. Известия отд. общественных наук. АН Таджикской ССР, вып. II, 1952, 109–120 стр.
32. Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тевфсира XII–XIII вв. –М., 1963.
33. Будагов Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, т. I-II. –СПб., 1869–1871.
34. Веселовский Н.И. Очерк историко-географических сведений о Хивинском ханстве. СПб., 1877.
35. Веселовский С.Б. Топонимика на службе у истории. «Исторические записки», выпуск 17. – М., 1945
36. Вильданова А.Б. Бухарские ирригационные и канцелярские термины, «Народы Азии и Африки», 1964, №5.
37. Вильданова А.Б., Чехович О.Д. Об общинном землепользовании, обозначаемом термином «пайкал». «Народы Азии и Африки», 1965, № 1.
38. Винников Я.Р. Родоплеменной состав и расселение киргизов на территории Южной Киргизии. ТКАЭЭ, вып. I, М., 1956.
39. Востров В.В., Муканов М.С. Родоплеменной состав и расселение казахов (конец XIX-начала XX вв.). –Алма-Ата, 1968.
40. Вяткин В.Л. Материалы к исторической географии Самаркандского вилайета, СКСО, вып. VII, 1902, стр 1-83.
41. Вяткин В. Памятники древностей Самарканда, изд. 3-е, Т., 1933.
42. Гафуров Б.Г. Таджики. –М., 1972.
43. Гребенкин А.Д. Узбеки. сб. «Русский Туркестан», вып, 2. –М., 1872.
44. Гулямов Я.Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. –Ташкент, 1957.
45. Додыхудоев Р.Г. Тюркский слой топонимии Памира // Материалы конференции по ономастике Узбекистана. –Джизак, 1985, стр 6-7.
46. Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. –Т., 1968.

47. Дульзон А. П. Вопросы этимологического анализа русских топонимов субстратного происхождения. ВЯ, 1959, № 4, стр. 35-46.
48. Дўсимов З. Хоразм топонимлари. – Т.: “Фан”. 1985, 104-б.
49. Дўсимов З. Айрим гидронимик индекаторлар ҳақида // Филологик тадқиқотлар. –Т., 2002, 81– 83 б.
50. Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси. –Т., 1964.
51. Жучкевич В. А. Топонимика. –Минск, 1965.
52. Жуковский В. А. Древности Закаспийского края. Развалины Старого Мерва, –СПб., 1984 (МАР, вып. 16).
53. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. –Т., 1960.
54. Закиров А. Аппелятивы в составе топонимов (Джизакская область) // Семантические и социолингвистические аспекты изучения языка. – М., 1990. – 156-160.
55. Иброҳимов С. Фарғона шеваларининг касб-хунар лексикаси. –Т., 1959.
56. Ибн Хурдодбех, Абдулқосим Убайдуллоҳ Ибн Абдуллоҳ ибн Хурдодбех – араб географи (820–913 йиллар). “Китоб ул-масолик ва-л-мамолик” (“Йўллар ва мамлакатлар ҳақида китоб”) асарида (“Араб географлари кутубхонаси” серияси, IV жилд) вилоятлар, шаҳарлар ва йирик қишлоқлар тўғрисида маълумот берган; Ўрта Осиё, жумладан Ўзбекистондаги бир қанча жой номларини тилга олган.
57. Ибн Ҳавқал – Абулқосим Ибн Ҳавқал (туғилган йили номаълум –976 йил Бағдодда вафот этган) араб географи ва сайёҳи. 952 й. Истахрий (қаранг) асарини тузатиб ва тўлдириб, “Китоб ул-масолик ва-л-мамолик” номли географик асарини яратган. Ибн Ҳавқал (“Араб географлари кутубхонаси”серияси, II жилд) асарида Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистондаги бир қанча жой номлари ҳақида маълумот берган.
58. Иванов П. П. К. История развития горного промысла в Средней Азии. Краткий исторический очерк. –Л.-М., 1932.
59. Иванов П.П. Хозяйства джуйбарских шейхов, к истории феодального землевладения в Средней Азии в XVI-XVII вв. М.-Л., 1954.
60. Истахрий, Абу Исҳақ ибн Муҳаммад ал-Форисий ал-Истахрий (тахминан 850 й. туғилиб 934 й. вафот этган) – араб географи. “Китоб ул масолик ва -л -мамолик” асарини ёзган. Унда мамлакат-

ларнинг тасвири, шаҳарлар ва қишлоқлар топографияси, қазилма бойликлари, хунармандчилиги баён этилган. Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистондаги кўпгина жой номлари тилга олинган (Истахрий – “Араб географлари” серияси, I жилд).

61. Йўлдошев М. Хива хонлигида феодал ер эгалиги ва давлат тузилиши. –Тошкент, 1959.

62. Караев С. Опыт изучения топонимов Узбекистана. АКД (Институт языка и литературы АН Уз ССР).

63. Караев С. Древние топонимы Средней Азии в согдийских документах с горы Муг // Ономастика Средней Азии. 2. Фрунзе, «Илим», 1980, с. 141-149.

64. Караев С. Ойконимия Узбекистана (историко-географическое исследование формирования названий населенных пунктов республики. Диссертация на соискание ученой степени доктора географических наук в форме научного доклада). –Т., 1998 с.50.

65. Караев С.К. Топонимия Узбекистана с топонимическим словарем. –Т.: «Turon zamin ziyo», 2015.

66. Каримова Л.Г. Топонимы североузбекских говоров. АКД (ТашГУ). –Ташкент, 1971, 26 с.

67. Кармышева Б.Х. О некоторых древних тюркских племенах в составе узбеков (по этнографическим данным). Труды международного конгресса востоковедов. Т., III, М., 1960, стр. 184-190.

68. Кармышева Б. Х. Сведения об узбекских родах семиз и кесамир. Труды АН Тадж. ССР, Т., XVIII, 1953, Сборник статей по истории и филологии Средней Азии, посвященный А.А. Семенову. Сталинабад, 1953.

а. Кастанье И. Археологические разведки в Бухарских владениях, - ПТКЛА, год XXI, стр. 26 – 42.

69. Кастанье И. Древности Ура-Тюбе и Шахристана, - ПТКЛА, год XX (вып. 1), 1915, стр. 32-52.

70. Киекбаев Дж. Г. Вопросы башкирской топонимики. «Ученые записки» (Башкирский пед. ин-т), вып. 8, № 2, Уфа, 1956, стр. 230-247.

71. Кисляков Н. А. Очерки по истории Каратегина. К истории Таджикистана. –Сталинабад, 1941.

72. Климчицкий С.И. Название Согдианы в топонимике Таджикистана, «Записки ин-та востоковедения АН», Т. 6, М.-Л., 1937.

73. Конкашпаев Г.К. Казахские народные географические термины. «Изв. АН Казахской ССР», № 99, серия географическая, вып. 3. –Алма-Ата, 1951, стр. 3-47.

74. Конкашпаев Г.К. Словарь казахских географических названий. Алма-Ата, 1963. Кононов А.Н. Родославная туркмен. Сочинение Абул – Гази – хана хивинского. –М, Л., 1958.

75. Крачковский И.Ю. Арабские географы и путешественники, ИГГО. Т. LXIX, 1937 вып. 5, стр. 738-765.

76. Крачковский И.Ю. Бируни и его роль в истории восточной географии. – “Бируни. Сб. Статей под ред. С. П. Толстова”. М.-Л., 1950, стр. 55-73.

77. Лебедева А. И. Словообразование в псковской топонимике. “Ученые записки” (ЛГУ), № 198, серия филологических наук. Вып. 24, Л., 1956, стр. 10-50.

78. Лившиц В. А. Согдийские письма с горы Муг., –М., 1960. (XXV Международный конгресс востоковедов, Доклады делегации СССР).

79. Лившиц В. А. Два согдийских документа с горы Муг ВДИ, 1960, №2, стр. 76-86.

80. Лигети Л. Монгольские элементы в диалектах хазара в Афганистане. Краткие сообщения ин - та народов Азии № 83, Монголо-ведение и тюркология. –М., 1964, 5-22 бет.

81. Логофет Д. Н. В горах и на равнинах Бухары (очерки о Средней Азии). –СПб., 1913.

82. Логофет Д.Н. На границах Средней Азии кн I – III, СПб., 1909.

83. Маллицкий Н.Г. О некоторых географических терминах имеющих отношение к Средней Азии, “Изв. Всесоюзного географического общества”. –М., 77, вып. 5, 1945. С. 276-287.

84. Маллийкий Н.Г. Учебное пособие по географии Таджикистана. Ташкент – Сталинабад, 1929.

85. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. –М.-Л., 1951.

86. Мандельштам А.М. Материалы к историко-географическому обзору Памира и припамирских областей с древнейших времен до XX в. м. э., Сталинабад, 1957 (Труды ин-та истории, археологии и этнографии АН Тадж. ССР, т. LIII).

87. Массон М. Е. Ахангеран. Археолого-топографический очерк, Ташкент, 1953.

88. Массон М.Е. Городища Старого Термеза и их изучение, - «Термезская археологическая комплексная экспедиция 1936 г.». Ташкент, 1940 («Труды Уз ФАН». Ср. 1, вып. 2), стр. 5-122.

89. Массон М.Е. Краткий очерк истории изучения Средней Азии в археологическом отношении. Труды САГУ, новая серия. вып. XXXI. Археология Средней Азии. –Т., 1956.

90. Массон М.Е. Новые картографические данные о прошлом Туркменистана XVIIIв. Известия АН Туркменской ССР, №1, 1958, стр. 44-53.

91. Материалы по истории туркмен и Туркмении (МИТТ). Арабские и персидские источники.т. I (VII-XVв.в.). под ред С.Л. Волина А.А. Ромаскевича и А. Ю. Якубовского. Труды ИВ АН, XXIX. –М.-Л., 1939.

92. Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I том. –Т., 1960.

93. Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. II том. –Т., 1960.

94. Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. III том. –Т., 1960.

95. Мегеладзе Д.С. Колесников Н.П. Слова топонимического происхождения в русском языке. –Тбилиси. 1966.

96. Миракмалов М.Т., Авезов М.М., Асроров Д.Қ. Вобкент тумани топонимлари. Монография. –Т.: «MUMTOZ SO‘Z», 2017.

97. Миракмалов М.Т., Авезов М.М. Бухоро вилояти топонимларининг ўрганилиш тарихи // «ЎзГЖ ахбороти» журналы, 46-жилд. –Т., 2014. 43-46 б.

98. Миракмалов М.Т. Табиий географик терминларнинг шаклланишида халқ (махаллий) атамаларнинг ўрни. География фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация. –Т., 1998.

99. Миракмалов М.Т. Халқ табиий географик терминлари. –Т., «Fan va texnologiya» нашриёти, 2009.

100. Миракмалов М.Т. Ўзбекистон топонимларининг табиий географик хусусиятлари ва географик лингвистика. География фанлари доктори диссертацияси автореферати. –Т., 2020.

101. Миракмалов М.Т. Ўзбекистон топонимларининг табиий географик хусусиятлари ва географик лингвистика. Монография. –Т., «KALEON PRESS», 2021.

102. Миракмалов М.Т., Авезов М.М. Бухоро вилоятидаги хорологик ва хронологик ойконимлар // ЎзГЖ ахбороти. 47-жилд. –Т., 2016. 132–135-бетлар.

103. Миракмалов М.Т., Авезов М.М. Бухоро вилояти географик жой номларининг ўрганилиш тарихи // ЎзГЖ ахбороти. 46-жилд. –Т., 2015. 43–46-бетлар.

104. Миракмалов М.Т., Авезов М.М. Худудий топонимия ва географик жой номларининг районлаштирилиши // Фарғона водийсида табиатидан фойдаланиш ва муҳофаза қилишнинг долзарб муаммолари. Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. II қисм. – Наманган., 2014. 201–204-бетлар.

105. Миракмалов М.Т., Авезов М.М., Шамуратова Н.Т. Қуйи Зарафшон табиий географик округидаги фитоним ва зоонимлар // Замонавий география ва Ўзбекистон табиий-ресурс потенциалини баҳолаш. Иқтидорли талабалар ва ёш олимларнинг илмий-амалий конференцияси материаллари. –Т., 2015 йил. 18–20-бетлар.

106. Миракмалов М.Т., Авезов М.М. Ўлкамиз ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини ўрганишда жой номларининг ўрни // Орол денгизи минтақасида юзага келган экологик офатнинг атроф-табиий муҳитга таъсири. Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. – Бухоро, 2015 йил. 236–238-бетлар.

107. Монгольско-русский словарь. –М., 1957.

108. Мукминова Р.Г. К истории аграрных отношений в Узбекистане XVI в. По материалам «Вакф-наме». –Т., 1966.

109. Мурзаев Э. Словарь народных географических терминов. Т., I-II, М., 1999.

110. Мусин Р. Сўз мағзидан ер бағрига. –Т., 1967.

111. Муҳаммаджонов А.Р. Айрим топонимлар семантикаси. “Ўзбек тили ва адабиёти”, 2004, №2.

112. Мухаммаджанов А.Р. Населенные пункты Бухарского эмирата. Материалы к исторической географии Средней Азии. –Ташкент, 2001.

113. Мухаммаджанов А.Р. «Калобод», «Калковуз», «Калос», «Миёнкал» гидронимлари ва “кал”, “кол”, “колот” субстратлари ҳақида, “Ўзбек тили ва адабиёти” журн., –Т., 2004, №5.

114. Набиев Р.Н. Новые документальные материалы к изучению феодального института «Союргал» в Фергане восточных наук, № 3, 1959. 23–32-бетлар.

115. Набиев А. Тошкент ариқлари // “Фан ва турмуш”, –Т., 1970, №11, 27-б.

116. Набиев А., Асроров Ҳ. Ўзбекистон тарихи курсини ўқитишда топонимик материаллардан фойдаланиш. –Т., “Ўқитувчи”, 1985. 144-б.

117. Найимов С.Н. Бухоро области этноонимлари // ЎТА, –Т., 1984, №3, 23–27-б. (Этноонимы Бухарской области).

118. Найимов С.Н. Оонимы Бухарской области. АКД. (АН УзССР, Ин-т яз. и лит.им. А.С.Пушкина). –Т., 1984. с.19.

119. Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. –Казань, 1886г.

120. Нафасов Т. Чим, чем топоними ҳақида // Тезисы докладов и сообщений конференции Каршинского пединститута. –Карши, 1966. 43–44-б.

121. Нафасов Т. Қашқадарё область топонимларини ўрганишга доир // Тезисы докладов и сообщений конференции Каршинского пединститута. –Карши 1966. 44–45-б.

122. Нафасов Т. Топонимы Кашкадарьинской области. АКД. (АН Уз ССР. Инст.яз.и лит.). –Т, 1968. с. 24.

123. Нафасов Т. Мактабда географик номларни ўрганиш // Она тили ўқитишнинг айрим назарий ва амалий масалалари. –Қарши, 1988. 10–21-б.

124. Нафасов Т. Жанубий Ўзбекистон топонимиясининг этнолингвистик анализи (Студентлар учун махсус курс). –Т.: ТГПИ нашр., 1985. 83-б.

125. Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. Ўзбекистоннинг жанубий районлари. –Т.: “Ўқитувчи”, 1988. 290-б.

126. Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. –Т., 2009.

127. Никонов В.А. Введение в топонимику. –М., 1965.
128. Никонов В.А. Краткий топонимический словарь. –М., 1966.
129. Орлов А. Ф. Происхождение названий русских и некоторых западно-европейских рек, городов, племен местностей. –Вельск, 1907.
130. Охунов Н. Қўқон группаси районлари топонимиясининг баъзи грамматик хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. 3-сон. “Фан”, –Т., 1971. 116–122-б.
131. Охунов Н. Қўқон группаси районлари этнотопонимларини ўрганишга доир // Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари. –Т., 1975. 208–212-б.
132. Охунов Н. Топонимия Кокандской группы районов. АКД (Ин-т яз. и лит.). 1978. с.23.
133. Охунов Н. Антротопонимика нима? (Тилшунослик ҳақида) - Т., “Ўзбекистон”, 1984. 16-б. (Фан ҳақида суҳбатлар, №46).
134. Охунов Н. Жой номлари таъбири. –Т.: «Ўзбекистон» 1994. 86-б.
135. Петрушевский И. П. Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII-XIV веков. –М.-Л., 1960.
136. Подольская Н.В. Исследование топонимики в связи с данными этнографии, «Материалы и исследования по русской диалектологии». 2, –М., 1961. стр. 169-179.
137. Попов А. И. Географические названия. –М.-Л., 1965.
138. Поспелов Е.М. Топонимика и картография. «Географические названия», –М., 1962. стр.7–16.
139. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий, т. I-IV. СПб., 1893-1911.
140. Решетов В.В. К вопросу о термине “курама” и кураминцах. Бюллетень АН УзССР. 1945. № 5. 18–20-бетлар.
141. Розенфельд А.З. Топонимика Нижнего Каратегина в связи с некоторыми вопросами его истории. «Известия отд. Общ. Наук АН Таджикской ССР», 10-11, –Сталинабад, 1956. стр. 85–93.
142. Ромаскевич А.А. Бухарский трактат о чинах и званиях и об обязанностях носителей их в средневековой Бухаре.
143. Семенов А. А. К вопросу о происхождении Саманидов. «Труды ин-та истории, археологии и этнографии АН Тадж. ССР». т. XXVII. –Сталинабад, 1954. стр. 3–11.

144. Семенов А.А. Материальные памятники иранской культуры в Средней Азии. –Сталинабад, 1945.

145. Семенов А.А. О среднеазиатском (бухарском) термине «агалык». Доклады АН Таджикской ССР, вып III.

146. Семенов А.А. Очерк поземельно – податного и налогового устройства бывшего Бухарского ханства. –Т., 1929.

147. Семенов А.А. Очерк устройства центрального административного управления Бухарского ханства позднейшего времени. –Сталинабад, 1954.

148. Семенов-Тянь-Шанский В.П. Как отражается географический пейзаж в народных названиях населенных мест. «Землеведение». – М., 1924г. 26 вып. 1–2, стр. 133–159.

149. Сергеев И.В. Тайна географических названий. –М., 196???

150. Серебренников Б. А. О методах изучения топонимических названий ВЯ, 1959. № 6, стр. 36–50.

151. Ситняковский Н. Ф. Заметки о Бухарской части долины Зеравшана, ИТОРГО, т. I, вып 2, 1900, стр. 121–314. (стр. 179–314: Список арыков и населенных пунктов).

152. Слоним И.Я. О происхождении некоторых географических названий. Сираны и народы Востока. Выпуск 1. –М., 1959, стр. 336–347.

153. Смирнова О.И. Вопросы исторической топографии и топонимики верхнего Зарафшана, - «Труды СТАЭ» т. I, 1946–1947 (МИА, № 15), 1950. стр. 56–66.

а. Смирнова О.И. Места домусульманских культов в Средней Азии (По материалам топонимики) // Страны и народы Востока, 1971- Вып. 11. – С. 64–65.

154. Соболев Л.Н. Географические и статистические сведения о Зерафшанском округе. ЗРГО, т. IV, 1874.

155. Соболевский А.И. Названия рек и озер русского Севера. «Известия 2отд. Акад наук», т, 32. –Л., 1927, стр. 1–42.

156. Соколов Ю. А. Ташкент, ташкентцы и Россия. –Т., 1966.

157. Сухарева О. А. К истории городов Бухарского ханства (историко-этнографические очерки). –Ташкент, 1958.

158. Сухарева О. А. О терминологии, связанной с исторической топографией городов Средней Азии (куча, махалля, гузар)// Народы Азии и Африки. – М. 1965- №6, –С. 100–103.

159. Толстов С. П. Древний Хорезм. –М., 1948.
160. Толстов С. П. По следам древнехорезмийской цивилизации, –М.-Л., 1948.
161. Топонимика Востока. –М., 1962.
162. Топонимика Востока (Новые исследования). –М., 1964.
163. Топоров В. Н., Трубачев О. Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. –М., 1962.
164. Улуков Н. Арашон таркибли гидронимлар хусусида// Тил ва адабиёт таълими, 2004, №1, 95–96-б.
165. Умняков И.И. Значения трудов акад. В. В. Бартольда по истории Средней Азии, - МПВНКВ, стр. 675–682.
166. Умурзаков С. Очерки по истории географических открытий и исследований Киргизии. –Фрунзе, 1959.
167. Ханьков Н. Описание Бухарского ханства. –СПб., 1843.
168. Хорошхин А.П. Сборник статей, касающихся до Туркестанского края. СПб., 1876.
169. Хуррамов К. Узбекские народные географические термины, обозначающие рельеф Южного Узбекистана. Автореф. Дис. Кан. филол. наук.–Т., 1981. С. 19.
170. Хуррамов К. Оронимлар ва орографик терминлар муносабати // Ономастика Узбекистана. Тезисы республиканской конференции. –Т., 1986, С. 91–92.
171. Чеховия О. Д. О некоторых терминах среднеазиатских актов. Иранская филология. Труды научной конференции по иранской филологии. –Л., 1964. 163–171-бетлар.
172. Чехович О.Д. Терминологические заметки. «Народы Азии и Африки». 1964, № 6.
173. Шишкин В.А. К исторической топографии Старого Термеза, «Труды Уз ФАН, сер. 1, вып. 2, 1940 (Термезская археологическая комплексная экспедиция 1936 г.), стр. 123-153.
174. Шостакович В.Г. Историко-этнографическое значение названий рек Сибири. «Известия Восточно-Сибирского отдела русского географического общ-ва». –Иркутск, 1926, стр. 115–130.
175. Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. –М.-Л., 1961.
176. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. –М., 1965.

177. Юлдашев М. Ю. К истории крестьян Хивы XIX века. –Т.: 1966.
178. Якубовский А.Ю. К вопросу об этногенезе узбекского народа. –Ташкент, 1941.
179. Қораев С. Географик номларни маъносини биласизми? (Топонимик луғат) –Т., «Ўзбекистон» 1970.
180. Қораев С. Топонимика. – Т.: «Билим», 1970.
181. Қораев С. Географик номлар маъноси. –Т.: «Ўзбекистон», 1978.
182. Қораев С., Гуломов П., Раҳимбеков Р. Географик терминлар ва тушунчалар изоҳли луғати. –Т.: “Ўқитувчи”, 1979.
183. Қораев С. Этнонимика. –Т.: “Ўзбекистон”, 1979.
184. Қораев С. Топонимика – географик номлар ҳақидаги фан. –Т.: “Фан”, 1980.
185. Қораев С. Тошкент топонимлари: –Т.. “Фан”, 1991.
186. Қораев С. Ўзбекистон топонимларини ҳосил қиладиган терминлар ва бошқа сўзлар луғати. –Т., 2004.
187. Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. –Т., 2005.
188. Qorayev S. Toponimika. –Т.: “O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati” nashriyoti, 2006.
189. Гуломов Я.Ғ. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. –Т., 1959.
190. Ҳасанов Ҳ. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. –Т., 1965.

MUNDARIJA

SO‘ZBOSHI	3
I BOB. O‘ZBEKISTONDA GEOGRAFIK TERMINSHUNOS- LIKNING RIVOJLANISHI	18
1.1. O‘zbek (turkiy) geografik terminshunosligiga oid ilk manbalar (ma’lumotlar)	18
1.2. Tarixiy-geografik memuar asarlarda terminshunoslikka oid ma’lumotlar	34
1.3. Sharqshunoslar asarlarida geografik terminshunoslikka oid ma’lumotlar	45
1.4. O‘zbek geografik terminshunosligining XX asrda rivojlanishi ...	52
1.5. O‘zbek geografik terminshunosligining rivojlanishida tarjima (ruscha-o‘zbekcha) adabiyotining ahamiyati	65
II BOB. XALQ (MAHALLIY) GEOGRAFIK TERMINLARI VA ULARNING PAYDO BO‘LISHI, SHAKLLANISH XUSUSIYATLARI.....	70
2.1. Xalq (mahalliy) geografik terminlari ilmiy terminlarning muhim turi sifatida	70
2.2. Xalq (mahalliy) geografik terminlarining manbalari	77
2.3. Toponimik terminlar	87
2.4. O‘zbek xalq (mahalliy) geografik terminlarining leksik tarkibi va hozirgi zaxirasi	101
2.5. Xalq (mahalliy) geografik terminlarini saralash, guruhlashtirish va ularning tasnifi	122
III BOB. O‘ZBEKISTON TOPONIMLARINI HOSIL QILUVCHI GEOGRAFIK TERMIN VA BOSHQA ATAMALARNING IZOHLI LUG‘ATI	138
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR VA MANBALAR	380

**MIRALI MIRAKMALOV,
MUXRIDDIN AVEZOV**

O‘ZBEKISTON TOPONIMLARINI HOSIL QILUVCHI ATAMALARNING IZOHLI LUG‘ATI

Toshkent – «INNOVATSION RIVOJLANISH NASHRIYOT-
MATBAA UYI» – 2025

Muharrir:	H.Zakirova
Texnik muharrir:	M.Tursunov
Musavvir:	Sh.Zoxidova
Musahhih:	Sh. Qarshiboyeva
Kompyuterda sahifalovchi:	J. Odiljonov

E-mail: innovatsiya.nashriyot@mail.ru. Tel.: +998997705-90-35
Nashr lits. № 3226-275f-3128-7d30-5c28-4094-7907, 10.08.2020.

Bosishga ruxsat etildi 2025.

Bichimi 60x84 1/16. «Times New Roman» garniturasida.

Ofset bosma usulida bosildi.

Shartli bosma tabog‘i: 18,0. Nashriyot bosma tabog‘i 17,75.

Adadi: 1000. Buyurtma №

«INNOVATSION RIVOJLANISH NASHRIYOT-MATBAA UYI»
bosmaxonasida chop etildi.

100174, Toshkent sh., Olmazor tumani,
Ziyo MFY, Talabalar ko'chasi, 96-1-uy

